

જયશિંક

શિશ્યરો

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

■ ત્રિભુવનગંડ ■

શિદ્ધાંત

૨૬૦૧૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલ્ય

[ગુજરાતી કાવિગણના વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૦૧૭ કિંમત ૪-૮૦

ત્રિભુવનગંડ - શિદ્ધાંત

પ્રથમ નામ ૪૨૫૨૧૯

વર્ગીક ૨-૧૩

શિદ્ધાંત

■ त्रिलुवनगंड ■

जयश्री

११७
21 FEB 1947

श्रीधर

ત્રિભુવનમંડ

સિદ્ધરાજ-જયસિંહ

[સિદ્ધરાજ જયસિંહને લગતી ખીલ નવલકથા]

[યોગેશ્વર નવલકથાવર્તિનું પુસ્તક આદ્ય]

ધૂમકેતુ

કિંમત સાદાચાર રૂપિયા

સોલ એજન્ટ

ગૂજરાત પ્રાચીન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૧૯૪૩

પ્રકાશક : ઝોરીશંકર ત્રિવરણરામ ભેરૂં;
ખાનપુર. . . . અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ
૧૯૪૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડ્રોપીરાઈટ સંગ્રહ
૨૬૦૧૭

૬-૩

[સર્વ સ્વક લેખકને સ્વાધીન]

મુદ્રક : મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ, સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ;
પાંચકુવા હરવાળ, અમદાવાદ.

અનુક્રમ

૧ સોમનાથના સમુદ્રતટે	૩	૨૪ દેવી બુવનેશ્વરી ૨૪૦
૨ જગદેવ પરમારની વાતે		૨૫ સોરઠની વિશિષ્ટ પરંપરા ૨૫૧
લીધેલું સ્વરૂપ ૧૧	૧૧	૨૬ હૃદયન રત્નો શોધવા મથે છે ૨૬૪
૩ ખર્ખરની સિદ્ધિ ૧૭	૧૭	૨૭ મહાઅમાત્યપદની ઝાંખી ૨૭૩
૪ ધર કૃષ્ણે ધર જાય ૨૫	૨૫	૨૮ દેશજનો સંદેશ ૨૮૮
૫ ભૂનોગદનાં આંતરિક દર્શ્યો ૩૧	૩૧	૨૯ મહારાજ જયદેવની યોજના ૩૦૦
૬ ઝાંઝણે વાત મેળવી ૪૬	૪૬	૩૦ વહી વીજે મુંજલે શું જોયું? ૩૧૩
૭ શુદ્ધનો વિરામભાસ ૬૦	૬૦	૩૧ હુદો ને હમીર ૩૨૨
૮ મહાઅમાત્ય મુંજલ ૭૦	૭૦	૩૨ બહેનનાં હેત ! ૩૨૮
૯ રા'ખેંગારનો રણધેલો જવાળ ૯૧	૯૧	૩૩ અભય ખેંગાર ૩૩૮
૧૦ ત્રિભુવનપાલ ઝાંખી પડે છે ૯૭	૯૭	૩૪ ભૂનોગદનો અજ્યેય રા' ૩૪૪
૧૧ રા' ખેંગાર ૧૦૪	૧૦૪	૩૫ રા' હણાયો કે હરાયો ? ૩૪૯
૧૨ મુંજલનો સંકેત ૧૧૪	૧૧૪	૩૬ લીલીખા ૩૫૬
૧૩ કેદારેશ્વરમાં શું ખન્યું ? ૧૨૪	૧૨૪	૩૭ અજિતગદીનો અજિત સ્વામી ૩૬૪
૧૪ હવે શું થાય ? ૧૩૩	૧૩૩	૩૮ જયજિનેન્દ્ર કહે, ગાંડાસાઈ! ૩૭૮
૧૫ ન્યારે એક નારી વૈર		૩૯ જોગમાયા ૩૮૫
લેવા નીરજે છે ૧૩૮	૧૩૮	૪૦ રાણકદેવી તો ત્યાં હોય
૧૬ જયસિંહ દેવની શોધમાં ૧૫૬	૧૫૬	ન્યાં રા' હોય ૩૯૭
૧૭ મુંજલને વધુ સમજણ પડે છે ૧૬૧	૧૬૧	
૧૮ હૃદયન આળ્યો ૧૭૫	૧૭૫	
૧૯ હૃદયન અને પરશુરામ... ૧૮૪	૧૮૪	
૨૦ ખે મુતસદીઓ ૨૦૧	૨૦૧	
૨૧ જગદેવ વિદાય લે છે ૨૧૦	૨૧૦	
૨૨ કેશવનું વિધવાન ૨૨૬	૨૨૬	
૨૩ હૃદયનનો એક જ રાત્રિનો		
અનુભવ ૨૩૨	૨૩૨	

આખો 'સેટ' ખરીદવા
વાચિનીદેવી, ચૌલાદેવી,
રાજસંન્યાસી, કણીવતી,
રાજકન્યા, જયસિંહ સિદ્ધરાજ

" has a keen love for science, but he has a still keener love for good writing, and, if necessary, he will sacrifice the exact phrase to the beautiful phrase. Science is his material, rather than his object; His object is style. A fine passage is ten times more precious in his eyes than the discovery of a fact or the rectification of a date. And on this point I am very much with him, for a beautiful piece of writing is beautiful by virtue of a kind of truth, which is truer than any mere record of authentic facts
 I know well that the aesthetic temptation is the french temptation: I have often bewailed it, and yet, if I desired anything, it would be to be a writer, a great writer, to leave a monument behind, 'aere perennius' an imperishable work which stir the thoughts, the feelings, the dreams of men, generation after generations,—this is the only glory which I could wish for, if I were not weaned even from this wish also. A book would be my ambition, if ambition were not vanity and vanity of vanities."

બૌદ્ધકથા નવલકથાવલિ ૮

ત્રિભુવનગંઢ

જયસિંહ

સિદ્ધરાજ

[જર્જરકવિષ્ણુ ' જયસિંહ

સિદ્ધરાજ ' ના અનુસંધાનમાં

આજળ વધતી નવલકથા]

૧. સોમનાથના સમુદ્રતટે

ચંદ્રભૈલીશ્વર ભગવાન સોમનાથના મંદિરનો હમેશના નિયમ પ્રમાણે થતો, રાત્રિનો છેલ્લો ઘંટાઘોષ, સમુદ્રના જલ-તરંગો ઉપર થઈ ને, દૂર દૂરનાં અગાધ નીરમાં શમી ગયો. રાત્રે ખડી ચોટીપહેરો કરનારા પહેરેગીરો કોટની હૈયારખી પાસે તરત દેખાયા. તેમણે અરસપરસ પોતપોતાની જગ્યા સંભાળી લીધાનો સંકેતશબ્દ આપી દીધો. થોડી જ વારમાં ફરસખંધી ઉપર થઈ ને, મુખ્ય દાર તરફ જતો કોઈની ચાંખ-ડીનો અવાજ કાને પડ્યો. મઠપતિ મુખ્ય દાર તરફ જઈ રહ્યો હતો — રાત્રિની છેલ્લી ઘોષણા આપવા. એની પાછળ પાછળ એક સાધુ ચાલતો હતો.

તે મંદિરના મુખ્ય દાર ઉપર પહોંચ્યો — દારપાસે બાલા નમાવીને તેને પ્રણામી રહ્યા: નગારા ઉપર ડુંકો થયો: એક ઘંટો પડ્યો : અને વનનાં વન જગવી દેતો શંખનાદ સંભળાયો. શંખધ્વનિ સાંભળતાં જ મઠપતિ દારમાંથી બહાર નીકળી પગથિયાં ઊતરતો દેખાયો. પગથિયાં ઊતરી એચાર પગલાં આગળ વધ્યો. ઘડીભર ત્યાં શાંત બિભો રહ્યો. ઊંચે દારમાં જળી રહેલી બન્ને બાગુની સોનેરી દીપિકા-

એ એના પડછાયાને, લાંબે લાંબે સુધી મેદાનમાં વિસ્તરતી કોઈ મહાકાય આકૃતિ જેવો દેખાવ આપી દીધો હતો.

તેણે બુલંદ અવાજે મેદાનનાં મેદાન ફરી વળે એવો નિર્દોષ કયો : ‘કોઈ નંગા બૂખા, અશક્ત, દુઃખી, દીન, સંસારસંતપ્ત હો — ભગવાન કે દરબાર મેં આ જાવ, દરબાર-મેં આ જાવ. દરબાર સખ કે લિયે ખૂલા હે — સોમનાથ ભગવાન કે નામસેં મેં મહપતિ કૈલાસરાશિ સ્વયં આનંદ સે નિમન્ત્રણ દેતા હું . . . કોઈ બી હો . . . બિના સંકેત આ જાવ. આરામ સેં આ જાવ . . . સોમનાથ કા રાજભવન ખૂલા હે . . . સખ કે લિયે, દુઃખી કે લિયે, દીન કે લિયે, દીન કે લિયે, સંતપ્ત કે લિયે, સાધુ કે લિયે, અસાધુ કે લિયે, સખ કે લિયે , . . કોઈ બી હો . . . આ . . . જાવ . . . ’

મંદિરના ધુમ્મટમાંથી પડધા પાડતો એનો અવાજ પાછો ફર્યો ન ફર્યો અને થોડે દૂર મેદાનમાંથી આ તરફ ઉતાવળે ધસતી આવતી કોઈ એક કાળી આકૃતિ કૈલાસરાશિની નજરે પડી.

દ્વારપાલોને કાંઈક નિશાની આપવા માટે પાસે બેભેલો સાધુ હાથ બીચો કરવા જતો હતો, તેને મહપતિએ રોકી દીધો : ‘ઃપ્રશ્ન ! થોડીવાર થોભ . . . કોઈ આવતું જણાય છે. કાણુ છે ? જો તો, કોઈ મૈયા આતી હય ? ’

એટલામાં આવનારની આકૃતિવધારે સ્પષ્ટ થઈ. આછી વાદળગળતી ચાંદનીમાં થઈને એક નારીને પોતાના તરફ ત્વરાથી આવતી કૈલાસરાશિએ જોઈ. તે આશ્ચર્ય પામ્યો. પેલી સ્ત્રી તેની વધુ નજીક આવી પહોંચી. તે શ્વાસબેર હતી. દોડી દોડીને તે થાકી ગયેલી જણાતી હતી.

‘કોન હો . . . મૈયા તુમ ? કીધર સેં આતી હો ?

ધતિની દોડતી હો કયું ?

‘હું... હું... હું... તો મહારા...’ પેલી સ્ત્રી બોલી શકી નહિ. તેનો અવાજ ધ્રુજતો હતો.

‘કુછ ફિકર નહિ, મૈયા !’ કૈલાસના અવાજમાં જણે પોતે શિશુભાવે બોલતો હોય તેવી મૃદુતા આવી બેઠી : ‘કામ બી હો... આ... ઓ આ... જવ, મૈયા ! તુમ કયા ચાહ...’

પણ કૈલાસરાશિનો શબ્દ એના મોંમાં જ અધૂરો રહી ગયો. પાછળ મંદિરના દાર ઉપરથી એક સત્તાવાહી જણાતો અવાજ આવ્યો : ‘મહપતિજી ! એને આશ્રય ન દેતા... એના ઉપર પહેલો અધિકાર રાજનો છે !’

કૈલાસે ત્વરાથી પાછળ વળીને જોયું : ત્યાં દારમાં નખશિખ આયુધસજ્જ એક જુવાન યોદ્ધો ઊભેલો તેની નજરે પડ્યો : દેખીતી રીતે મંદિરના બીજી તરફના દારેથી અંદર પ્રવેશી તે હમણાં જ આંહી આવી પહોંચેલો જણાયો : તાજ મુસાફરીનાં ચિહ્ન એના ચહેરા ઉપર હજી સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. દારપાલોએ આડા ધરેલા બાલાથી એ જરાક આગળ વધતો થોભ્યો. પણ કૈલાસરાશિની એક સહેજ નિશાનીએ દારપાલો આગ્રા ખસી ગયા. પેલો યોદ્ધો, રાશિની દૃષ્ટિ પડતાં હાથ જોડીને તરત તેને નમ્યો. પગથિયાં ઊતરતો તે રાશિ તરફ આગળ વધ્યો : ‘હું એક ક્ષણ મોડો પડ્યો...’ પાસે આવતાં જ તેણે કહ્યું : ‘બીજો ટૂંકે સ્તેથી આવ્યો. તો પણ... પરંતુ મને મહાઅમાત્યજીની આજ્ઞા છે... આમને લઈ જવાની...’ તેણે પેલી નારી ઊભી હતી તે તરફ હાથ લંબાવ્યો.

‘ પણ તમે ... તમે કોણ છો ? ’ રાશિનો અવાજ કાંઈક કડક થયો. ‘ તમારો અધિકાર શો ? તમને હું ઓળખતો નથી ... એટલે કે મેં તમને જાણ્યા નથી. ’

‘ મને ઓળખતા નથી ? મને ન ઓળખ્યો, મહપતિજી ! હું ... હું તો ... ’ કૈલાસરાશિની વધુ નજીક તે સૂર્યો. તેણે પોતાનો જમણો હાથ લાંબો કરીને ટચલી આંગળીમાં ધારેલી એક રાજમુદ્રા દેખાડી. ચંદ્રકિરણમાં એનું મહામોહું નંજ દીપકનો પ્રકાશ ઝીલતું ચળકી ગઈયું. એક ક્ષણભર કૈલાસરાશિ સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

‘ તમારા અધિકારનો તો જાણે કોઈ પ્રશ્ન નથી. ... ’ તે બોલ્યોઃ ‘ સોરઠી સેનાના તમે મહાસેનાપતિ જણાવ છો. તે હશે ... પણ ... ’

‘ મહાઅમાત્યની આજ્ઞા ઉપરથી મારે મારતે ઘોડે અચાનક જ આવવું પડ્યું છે એટલે કોઈ સૈનિક સાથે નથી. હજી મારો ઘોડો તો ત્યાં પેલી બાજુના દાર પાસે હાંફતો બિભો છે. ત્યાં દાર પાસે મને જરાક વાર થઈ. ’

‘ ત્યારે સેનાપતિ પરશુરામ કહે છે એ જ તમે પોતે ? ’ કૈલાસરાશિએ પ્રશ્ન કર્યો.

ચોક્કાએ જવાબમાં એ હાથ જોડી માથું નીચે નમાવ્યુંઃ ‘ હા, મહપતિજી ! મારું નામ પરશુરામ ! ’

રાશિ થોડીવાર કાંઈ બોલ્યો નહિ.

પણ પરશુરામની અધીરાઈ વધતી જતી હતી. એને તો તરત પાછા ફરવાની તાલાવેલી હતી. એક એક પળ કીમતી હતી. પણ બાવાજીને કાંઈ ઉતાવળ હોય તેમ લાગ્યું નહિ.

‘ મહાઅમાત્યની મને આજ્ઞા છે, મહપતિજી ! ’ તે

હિતાવળે બોલ્યો : ‘ સવાર પહેલાં તો મારે પાછું ત્યાં છાવ-
ણીમાં પહોંચી જવું જોઈએ. આ સ્ત્રી કોઈ જાણુબેદુ છે.
એની પાસે યુદ્ધને ઉપયોગી ઘણી વાતો છે. મારી દરેક ક્ષણ
કીમતી છે. એને મારે તરત સાથે ઉપાડવાની છે . . તમે
કોઈ સાંઢણીનો અને હાંકવાવાળાનો બંદોબસ્ત કરો . .
કોઈકને બોલાવો . . ’

પણ કૈલાસરાશિ એના શબ્દ સાંભળતો હોય તેમ
લાગ્યું નહિ. તેની નજર મંદિર ઉપર, પવનમાં ફરફરતી
બગવાન સોમનાથની ગેરવી ધ્વજ ઉપર જાણે મંડાણી
હતી. સોનેરી ધુધરીઓના ત્યાંથી આવતા મંદ રણતુકારમાં
તક્લીન થયો હોય તેમ, જરાક ઉન્નત મસ્તકે, અર્ધમીંચ્યા
નેણે, ધગ્ગને જેતાં જેતાં જાણે એ સમાધિસ્થ થઈ ગયો!
હોય એટલો સ્વસ્થ—શાંત, ઊભો હતો તેમ જ ઊભો રહ્યો.

પરશુરામને વખત વહી જતો લાગ્યો. તે અધીરો થયો:
‘ રાશિજી ! મહાપતિ મહારાજ ! મારો સૈનિક સાંઢણી લઈ ને
વખતે આવતો તો હશે . . પણ મારે તો તત્કાળ ઊપડવું
જોઈએ. આ તો જુદ્ધના મામલા છે. . તમે કોઈકને . . ’

રાશિએ હવે તેની સામે જોયું. પરશુરામને એની
આંખમાં અનોખા તેજની જાંખી થઈ. એણે મહાપતિના આગ્રહી,
ગૌરવશીલ, સ્વમાની સ્વભાવ વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું. તે
મનમાં જરાક અર્શાત થઈ ગયો. એટલામાં એને કાને
મહાપતિનો દઢનિશ્ચયો અવાજ સંભળાયો: ‘ તમે તો શિશુ
છો . . સેનાપતિજી ! તમને ખબર ન હોય, પણ આ તો
બગવાન સોમનાથની છત્રછાયા છે. . . આંહીના અભય-
દારથી કોઈ દ્વિવસ કોઈ પાછું ફર્યું જાણ્યું નથી. આંહીની

એ ધર્મપ્રણલિકા છે !’

‘પણ આ તો કોઈ જાણુભેદુ નારીની વાત છે. ચર છે, એમ જ સમજો ને .. અને વળી આ જુદનો સમો છે..’

‘સમો જુદનો હો કે ન હો, મૈયા ચર હો કે જાદુગર હો, કે મમે તે હો; ભગવાનકી છાયા મેં આવે વો હી અભય પાવે .. ચલો .. માતાજી !’

‘પણ મહપતિજી ! મને તો મહાઅમાત્યની પોતાની આજ્ઞા છે ...’ પરશુરામે એકદમ કહ્યું: ‘મહાઅમાત્યજી મુંજલ મહેતા !’

‘કોઈની પણ આજ્ઞા હો .. પરશુરામજી !’ રાશિનો અવાજ વધારે દઢ થયો: ‘આંહી’ તો આની એકની જ આજ્ઞા સર્વોપરિ છે !’ તેણે પોતાનો જમણો હાથ લાંબો કરીને સોમનાથના ધ્વજ તરફ સૂચક અંગુલિનિર્દેશ કર્યો. ચંદ્રનાં ઉજ્જવલ કિરણમાં એ હાથ મહાભારતી જમાનાના ઋષિ-મુનિના ઊર્ધ્વઆહુ નેવો શોભી ઊઠ્યો.

‘મહારાજજી ! ગુરુમહારાજ ! મહપતિજી !’ પરશુરામનો અવાજ ઉતાવળો, અશાંત, વ્યગ્ર હતો; પણ તે સમગ્રવટનો ધ્વનિ પ્રકટાવતો હતો: મહાઅમાત્ય મુંજલની આજ્ઞા — અને મહપતિનો દુરાગ્રહ એ બન્ને વચ્ચે એને પોતાનો માર્ગ રૂંધતો જણાયો, ‘તમે નાહકના આ ઊલણુ પાણુ પગ ઉપર કરો છો. એ કોણ છે તે અમે જાણુતા નથી. તમે પણ જાણુતા નથી. તપાસતાં ખાતરી થશે કે કોઈ જાણુભેદુ નથી, તો હું પોતે જ એને પાછી મૂકી જઈશ. બસ ? નાહકની આ ઉપાધિ તમારે આંહી શું કરવા ? કદાચ થોડીવારમાં મહાઅમાત્યજીને આવ્યા બતાવું !’ છેલ્લા વાક્યની અસર વિષે એણે

ખાતરી રાખી હતી. પણ સામે ઊભેલો મહપતિ નયો લોહનો આદમી હતો.

‘ પરશુરામજી ! મહાઅમાત્ય આવે, મહારાજ જયસિંહદેવ આવે, કે સોરઠના રા’ ખેંગાર પોતે આવે, ગમે તે આવે —’

‘ ખેંગારનું’ નામ આવતાં પેલી સ્ત્રી જરાક ચમકી ઊડી હોય તેમ લાગ્યું. પરશુરામની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ એ બેઠ તરત પકડી લીધો. એના વિષેની વધુ ખચર મેળવવાની એની અધીરાઈ વધી મઠ. પણ કૈલાસરાશિ ડગે તેમ લાગ્યું નહિ. તેણે ચોદ્ધાને ઉચિત ભાષા પકડી.

‘ તો તો મારે મહાઅમાત્યની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવું જ પડશે ! ’

‘ કરવું જ પડશે, એટલે ? ’ કૈલાસરાશિનો સ્વર વધુ તીવ્ર બન્યો. ‘ પરશુરામજી ! તમને ખચર લાગતી નથી, તમે કયાં ઊભા છો ? આ તો સોમનાથી સમુદ્રનું સાન્નિધ્ય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેવાના ચરણ આંહીં ફર્યા છે : આંહીં વીર અર્જુન જેવા આવી ગયા છે : ચૌલુક્યરાજ અન્વિત ભીમદેવ જેવાએ આંહીના રક્ષણાર્થે જીવનસમર્પણ કરવાનો લહાવો લેવાનું મન કયું હતું. સોમનાથને દ્વારે ઢાઢ ને ઢાઢ માડીજાયો રજપૂત તો ગમે તે સમે નીકળવાનો. આવી વાત ઉપર દેહ સમર્પી દેનારા તો ટોળે મળવાના. આ પણ જૂમિ છે—દેવજૂમિ. આંહીં આ સમુદ્ર અચળ છે. આંહીંની ધમ્મ અચળ છે. આંહીંની પ્રજ્ઞાલિકા અચળ છે. એટલે કરવા કારવવાની વાત જવા દો. મહાઅમાત્યજીને કહેજો ને કે મહપતિએ ના પાડી ! મૈયા તો આંહીં જ રહેશે ! ’

‘ પણ હું એમ બોલું શી રીતે ? કયે મોંએ બોલું ?

મારાથી એમ બોલાય કેમ ? આ તો જુદ્દનો સમો છે. આ બધો જુદ્દનો પ્રદેશ છે. હું આંહી' સેનાપતિ છું. આંહી' અત્યારે સત્તા—રા' ખેંગારની નહિ, મહારાજ જયસિંહદેવની ચાલે છે. અત્યારે સિદ્ધરાજ મહારાજની આજ્ઞા આંહી' સર્વોપરિ છે ! તમારે એ સ્ત્રીને અમારે શરણે આપવી જ પડશે. . . ! '

‘ ઇશાન ! ’ કૈલાસરાશિએ દૃઢ અવાજે કહ્યું : ‘ ભગવાન શંકરના ડમરુનો મહિમા આમને જરા સમજવો. બલે એ જાણુતા કે મંદિરના શંખનાદમાં રણબેરીના અવાજ પણ હોય છે ! ’

‘ કેમ યુદ્ધ આદરવું છે ? ’

‘ સોમનાથી સમુદ્રે અનેક જોયાં છે : એક વધારે. ઇશાન ! ’ પરશુરામની પાછળ કોઈકે આવીને જિભું હતું— એની તરફ ઇશાનની દષ્ટિ વળી. એટલામાં તો પરશુરામ ચમકી ઊઠ્યો. એના ખભા ઉપર કોઈનો હાથ પડ્યો હતો. તેણે સફાળા પાછળ જોયું. દાઢીવાળો બ્રહ્મચારી જેવો કોઈકે માણસ ત્યાં જિભો હતો. એની ડોકમાં રુદ્રાક્ષની માળા હતી. કપાળમાં ભરમનું ત્રિપુંડ્ર હતું. સમશેરને બદલે હાથમાં ભગવાન ચંદ્રમૌલીશ્વરના નામનો ઘેરખો અત્યારે તો ફરી રહ્યો હતો : પણ દેખીતી રીતે એ હાથ સમશેરધારીનો હતો. એનાં વસ્ત્ર પણ ગેરવા રંગનાં—સંન્યાસી જેવાં હતાં. પરશુરામ એને જોતાં એક ક્ષણ તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. પણ ખીજ જ પળે એણે એને ઓળખી કાઢ્યો : ‘ અરે ! આ તો પરમારજી ! ’

સંન્યાસીના વેષમાં જગદેવ પરમાર પોતે ત્યાં જિભો હતો.

૨. જગદેવ પરમાત્મની વાતે લીધેલું સ્વરૂપ

પરમાર જગદેવને અત્યારે આંહીં જોઈને પરશુ-
રામને ગભરાટ ને આશ્ચર્ય બને થયાં. જગદેવ આંહીં હતો
એ એને ખબર હતી. ભગવાન સોમનાથના દ્વારે એણે કાંઈ
ઉપાસના માંડી હતી, એ વાતની પણ એને જાણ હતી. પરંતુ
મહાયાજ્ઞના મુંઝાલ મહેતાએ જગદેવ પરમાર વિષે કેટલીક
વિચિત્ર વાતો હમણાં હમણાં મેળવી હતી. જયસિંદેવ મહા-
રાજના અંતરમાં એની રાજભક્તિ વિષે કાંઈક શંકા ઉત્પન્ન
થાય ને જગદેવ વિદાય થાય એવી પેરવી પણ એમણે માંડી હતી.
જગદેવ પરમારથી આ વાત અગાળી ન જ હોય. પરશુરામને
પોતાને હાથે ચડેલી અમૂલ્ય સમૃદ્ધિ ઝૂંટવાતી લાગી. પરમાર
જગદેવ એકલો પાંચસો ચોક્કા સામે લડવાનું સામર્થ્ય
રાખે છે — એવી ઊડતી વાત એણે સાંભળી હતી. અને
એ જ પરમાર આંહીં અત્યારે કેવું વલણ લે એ નક્કી ન
કહેવાય તેવું હતું. એણે આ સ્ત્રીને જૂનાગઢના કિલ્લામાંથી
બહાર આવતી દીઠી હતી. એ કયે રસ્તે બહાર આવી એ
એક મોટો કોયડો હતો. એ રસ્તાની જરા જેટલી માહિતી
જો એને મળી જાય તો એનો ખેડો પાર પડી જાય તેમ હતું.

જૂનાગઢના કિલ્લાની અણુનમ ગિરિમાળામાં ફેટલાં સાધન ભર્યાં હતાં એની કાંઈ જ માહિતી મળતી ન હતી. એક વખત ગિરિમાળાના કોટકિલ્લાના કાંગરે કાંગરે જૂથનાં જૂથ નજરે ચડે, તો ખીજી વખત જાણે સૈન્ય જ ન હોય એમ લાગે ! ખેંગાર તો હતી ખડક જેવો અટકી હતો. દિવસે દિવસે જાણે યુદ્ધની નવી નવી ભૂમિકા રચાતી હતી. ખેંગારના માણસોની અચળ ભક્તિના નવા નવા રણરંગ જોઈને પદ્મણીએ છક્ક થઈ ગયા હતા. હતી એમાંથી એક અદનામાં અદનો આદમી પણ ડગ્યો ન હતો. કોઈ ફર્યો ન હતો. કોઈ થાક્યો ન હતો. કોઈ નિરુત્સાહી જણાયો ન હતો. આમ ને આમ તો મહારાજ સિદ્ધરાજ સો વરસ કાઢી નાંખે તો પણ ગિરનારી દુર્ગની એક કાંકરી પણ ખરે તેમ ન હતી. મુંગલ મહેતાને બળ સાથે કળતી મેળવણી અનિવાર્ય લાગી, એવામાં પરશુરામને આ સ્ત્રીની જરા જેટલો ગંધ મળી ગઈ. એણે એનો પીછો છોક જૂનોગઢથી પકડ્યો. પણ પેલી જંગલની ફેડીએ ફેડીની અદ્ભુત રીતે માહિતગાર લાગી. તેણે લીધેતો માર્ગ એવો અટપટો, જંગલ વીંધી જનારો, છૂપો, અને છાતો નીકળ્યો, કે પરશુરામને એનાં ફરીને દર્શન છોક સોમનાથનાં દાર પાસે જ થયાં !

એટલે પરમારની અત્યારની હાજરી એને નાયકણામાં કુદકણા જેવી લાગી. એણે સાંભળ્યું હતું એ સાચું હોય તો થોડા દિવસ પછી આવનારા ખત્રાસી ચંદ્રહણના રનાન પછી, જમદેવ પરમાર પોતે, સોરઠી સેનાનો એક પ્રબળ હલ્લો, ગિરિદુર્ગનાં અચળ ખડકોને નમાવવા માટે લઈ જનાર હતો . . . એક રીતે પરશુરામ અને ખીજા તમામ રાજકર્મ-

ચારીઓની એમાં ગૌરવહાનિ હતી. એટલે એક બળવાન પ્રતિ-
સ્પર્ધાને જોતાં થાય એવો ક્ષોભ પરશુરામને થયો. પરમારના
અત્યારના વલણની તો એને ખાતરી જ હતી — છતાં એણે
આંધળિયાં કર્યાં: ‘ જગદેવજી ! સારું થયું હ્યો, કે તમે પોતે
વખતસર આવી ચડ્યા. આંહીં મહપતિજી સાથે એક વાતની
કડાકૂટ જાગી છે. એક કોઈ નારી, આંહીં આ તરફ ભાગી
આવી છે. . અમારી નજરે ચોકી ચૂકવીને ’

‘ કોણ છે ? ’ પરમારે પૂછ્યું.

‘ કોણ છે — એ કોણ જાણે છે ? પણ એની પાસે
કાં આપણી — કાં ખીજા કોઈકની — અમૂલ્ય માહિતી છે.
મહાઅમાત્યજીની આજ્ઞા છે એને લઈ જવાની — ને આંહીં
મહપતિજીને એમાં શ્રદ્ધા ખેસતી નથી. કામ ઉતાવળનું છે.
સવારે તો મારે ત્યાં પહોંચવું જ જોઈ એ. . મહારાજને
મળવું જોઈ એ. . ને રાત તો ચાલવા માંડી છે. . ’

‘ પણ એ છે કોણ ? ’

‘ એની તો જોટલી તમને એટલી જ મને ખબર છે ! ’
જગદેવે રાશિજી સામે જોયું. કૈલાસ એનો બાવ સમજી ગયો :
‘ મૈયા ! તુમ કીધર સેં આતી હો — તેરા નામ — ?
કુછ પત્તા દે સકતી હો ? ’

અત્યાર સુધી અસ્વસ્થ ને વ્યગ્ર જણાતી પેલી સ્ત્રીએ
પોતાની જાતને તદ્દન છુપાવી દેવા માટે જરાક ગાઢ અંધા-
રાનો વધુપડતો આધાર લીધો. પરશુરામની અધીરાઈને
વધારી મૂકવા માટે આટલી હિલચાલ તો બસ હતી. એની
કલ્પનાની આંખે આ નારી પાસેથી અસાધારણ ઉપયોગી
માહિતી મળતી દીઠી—એવી અસાધારણ કે તેને આધારે

તો આવતી કાલે સવારે જ ગિરનારી ખડકના વિજયા સેનાપતિ તરીકેનો મંગલ અભિષેક એને પોતાની પાસે આવતો લાગ્યો. પણ પેલી સ્ત્રીએ જાતને સંકેલી લીધી — ને પછી તો પ્રત્યુત્તર પણ આપ્યો નહિ. પરશુરામ અધીરાઈથી પ્રતીક્ષા કરતો રહ્યો.

‘મૈયા !’ રાશિજીએ ફરીને કહ્યું.

‘મહારાજજી ! હું તો સોમનાથને દ્વારે આવી છું,’ અત્યાર સુધી અસ્વસ્થ જણાતી પેલી સ્ત્રીએ જવાબ વાળ્યો. એના જવાબમાં વીરત્વનો રણકો હતો. ‘મારું કોઈ નામ નથી. મારે કોઈ ખાસ કામ પણ નથી. ભગવાનનું દ્વાર ખંધ હોય તો એમ જણાવી દો — હજી તો સોમનાથી દરિયાનાં અગાધજળ અમને બાઈ માણસને સાચવી જાળે છે !’

‘ઈશાન !’ રાશિએ એ સાંભળતાં જ જાણે નિશ્ચય કરી લીધો લાગ્યો. ‘મૈયા કે લિયે ભોજન કા, સોનેકા — રહેનેકા બંદોબસ્ત કર દો; આંહીં જે કોઈ આવે શરણે — એનું નામ જાણવાનો ભગવાન મહારુદ્ર સિવાય બીજા કોઈને અધિકાર નથી. જગદેવજી ! એનું નામ સોમનાથની પુત્રી — અને બીજું જેનું હોય તો કૈલાસરાશિની મૈયા. ચલો, મૈયા !’ કૈલાસ બોલ્યો અને મંદિરમાં જવા માટે તે આગળ વધ્યો.

‘અરે. . ! પણ રાશિજી ! . . તમે કેનું અપમાન કરો છો. . . એ તમને ખબર છે ? એનું પરિણામ જાણો છો ?’

‘પરિણામ કહેને વાલા તુમ કોણ ? પરિણામ તો ચેહી જાનતી હે . . .’ રાશિએ ધ્વજ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કયો : ‘ઈશાન ! મૈયાકે લિયે સખ કુછ બંદોબસ્ત કર દો !’ મહાપતિએ પગથિયાં ઉપર પગ મૂક્યો. ઈશાન ને જાત સંતાડતી પેલી

નારી બન્ને તેની પાછળ પાછળ જવા માટે આગળ વધ્યાં.

પરશુરામને એક ક્ષણ તો શું કરવું એની ખબર પડી નહિ. આવો પ્રસંગ એને માટે પહેલો જ હતો. એણે મહારાજ જયસિંહદેવને પણ સોમનાથ વિષે ભક્તિભાવથી બોલતા સાંભળ્યા હતા. એના મહપતિને પોતે અત્યારે બળજબરીથી રાખી દે એ બરાબર કહેવાય કે નહિ એનો તાત્કાલિક કાંઈ પણ નિશ્ચય એ કરી શક્યો નહિ. એના મનમાં ઘડબાંગ થઈ રહી. જગદેવને એણે આ સ્થિતિમાં આનંદ લેતો કહ્યો.

‘પરમાર ! આનું પરિણામ સારું નથી હો . . !’
તેણે જગદેવને કહ્યું.

‘પણ હું શું કરું ભૈ . . હું તો અત્યારે — અર્જુન વિરાટમાં હતો એવો — છું. હું શસ્ત્ર લઈ શકતો નથી. ને આ કોઈ એવો મહાન ધર્મસંકટનો પ્રસંગ પણ નથી. .’

‘આ કોઈ પ્રસંગ નથી ? મહારાજની આજ્ઞાનું આમ અપમાન થાય ને પ્રસંગ નથી ? તમારો પ્રસંગનો ખ્યાલ કાંઈક વિચિત્ર લાગે છે. મહારાજની આજ્ઞા . . .’

‘તમે મહપતિને આજ્ઞાપત્ર બતાવોને. હું તો આ બાજુ અમસ્તો ફરતો જ આવી ચડ્યો . . ક્યાં છે આજ્ઞાપત્ર ? મહપતિજીને બતાવો ! બાકી, સોમનાથ ભગવાનનું મંદિર તો ભારતવર્ષનું છે. એકલા ગુજરાતનું નથી. એની છત્રછાયામાંથી માણસ જેવું માણસ જૂંટવાય એ તો—ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિની વાત થઈ. તમે એમ કરો—આજ્ઞાપત્ર બતાવી દે. એટલે તમારું કામ પૂરું થયું !’

પરશુરામ પાસે આજ્ઞાપત્ર તો ન હતું. એ તો એક અનુમાન ઉપર કોઈને પણ કહ્યા વિના આની પાછળ

દોડ્યો હતો. પણ એના મનમાં એને સોએ ટકા ખાતરી હતી કે આ નારીની પાસે કાં જૂનામઠના કિલ્લાની રજે-રજ હકીકત છે — અથવા તો પાટણની રજેરજ માહિતી છે. કાં એ માલવા ગય છે — અથવા તો લાટ જવાની છે. એક બહુ અમત્યનું કામ કર્યાનો એનો યશ ખૂંટવાઈ જતો હતો. એનું કામ અત્યારે તો માયું ગયું. તે ચિડાઈ ગયો : ‘ જુઓ જગદેવજી ! સવારે મહાઅમાત્યને પોતાને હું આંહી આવ્યા બતાવું ! ’

એટલામાં તો ઉપર જઈ પહોંચેલા રાશિએ કાંઈ ન હોય તેમ દારપાલોને આજ્ઞા કરી : ‘ દારને ભોગલ લગાવી દો. ’

પરશુરામે એક તીક્ષ્ણ ધાર જેવી દૃષ્ટિ રાશિ ઉપર ફેંકી. તેણે જગદેવને પણ ત્યાંથી ચાલ્યો જતો જોયો : ‘ મારો બેટો આ જગદેવ — ! ’ પરશુરામ મનમાં ઘા ખાઈ ગયો : ‘ મહાઅમાત્યજી એને બરાબર કળી ગયા છે, પણ મહારાજને હજી એની રાજભક્તિમાં અડગ શ્રદ્ધા છે. અત્યારે આંહી બતાવી તેવી રાજભક્તિ ! અને પાછો સપનું પૂંછકું. મારે હમણાં આ ઉપાસના છે ! આને એક વખત સીધો કરવો પડશે — મારો બેટો — પરદેશી — આંહી મહારાજ પાસે પેસી ગયો છે. ઠીક છે — એને પણ માપી લેશું — ને આ બાવોજી — ’ તે વધુ કાંઈ પણ કર્યા વિના અત્યારે તો મનમાં ધૂંવાઢૂંવા થતો પોતાનો ઘોડો સંભાળવા ચાલ્યો ગયો.

૩. બખ્તરકની સિદ્ધિ

ધૂવાંડૂંવા થતો પરશુરામ, જે સમે સોમનાથના સમુદ્રતટે, યુદ્ધરંગને પલટાવી દે એવી તક, પોતાના હાથમાંથી સરી જતી, અવાકની પેટે જોઈ રહ્યો હતો, બરાબર તે જ સમે, જૂનોગઢ પાસેની સોલંકીની છાવણીમાંથી બે પુરુષો, ગિરનારની અટંકી ગિરિમાલનાં ભૈરવી ખડકો નિહાળતા ગુપચૂપ જંગલકેડીને માર્ગે જઈ રહ્યા હતા. તેમાંના આગલા પુરુષે માથા ઉપર શેલું વીટચું હતું. એને ખભે દાલ હતી. બગલમાં તલવાર લટકતી હતી. પગમાં બરડાના ઓખાઈ જોડા પહેર્યા હતા. એને ખભે કૂમતાં મૂકેલી ધામળી હતી. હાથમાં પાકા વાંસની લોહકડી જોડેલી મોટી ડાંગ રાખી હતી. પણ એના ચહેરાનો કોઈ ભાગ એકદમ નજરે આવે તેમ ન હતો. એની પાછળ જતો માણસ સાદો સૈનિક જેવો દેખાતો હતો.

સોલંકી છાવણીને વટાવી રહ્યા ત્યાં મુઘી બેમાંથી એકે કાંઈ બોલ્યા ન હતા.

સોલંકી છાવણીની છેલ્લી ચોકી વટાવી, તે જંગલને પંથે પડ્યા, એટલે આગળ ચાલતો પુરુષ એક ક્ષણ થોભી

ગયો. ‘કૃપાણુ !’ તે ધીમેથી બોલ્યો : ‘પૃથ્વીભટ્ટનો સંદેશો તું બરાબર સમજ્યો છે કે ? બર્બરક નાશ કરશે—એણે શું કહ્યું ?—કે નારસી જશે ?’

‘મહારાજ ! નાશ કરી નાખશે—એવા રૂપદ શબ્દો હતા !’

‘પરશુરામ ક્યાં ગયો છે—? તને શા સમાચાર મળ્યા ?’

‘એણે એટલા જ સમાચાર મહાઅમાત્ય ઉપર મોકલાવ્યા હતા કે કાલે સવારે એ આવી જશે !’

‘પણ એ ગયો છે ક્યાં ? કાલે તો રા’ના સંદેશો લેવા માટે એને જવાનું હતું—એ ભૂલી ગયો કે શું ? તું હવે આંહી—પ્રભાતે આવીને અટકજો. પેલું રૂપડાનું મોટું ઝાડ દેખાય—ત્યાં—કોઈ અતિ અગત્યના સમાચાર હોય ને આવવું પડે તો જ તું આવજો. નહિતર તો કહી દેજો કે ઉપાસનામાં બેઠા છે અને પરશુરામને સવારે જ હાજર રહેવાનું છે એમ કહી આવજો—અથવા રહે—ઝાંઝણને કહેજો, પરશુરામ આવે કે તરત, મુંગલ મહેતાને મળવાના એને સમાચાર આપી આવે—ત્રિભુવન પણ ત્યાં કાલે આવી ગયો હશે. એટલે રા’ના સમુદરનાન વિષે તો નવી યોગના થઈ જશે.’

કૃપાણુ બે હાથ જોડીને એક બાજુ ઉપર ઊભો રહી ગયો : ‘મેં કહ્યું તે પ્રમાણે દરેકને સંદેશો પહોંચાડી દેજો—તે તું પોતે સવારે આંહી આવી જજો.’ કૃપાણુ માથું નમાવી રજા લીધી.

જ્યારથી સોરડી જુદે ભીપણ રૂપ પકડયું હતું ત્યારથી નયસિંહ સિદ્ધરાજને ક્યાંય આરામ ન હતો. ગિરનારનાં

ભૈરવી ખડકે હજી તો એવાં ને એવાં અણુનમ ઊભાં હતાં. લોકવાયકામાંથી જૂનોગદની અંદરની સ્થિતિનો કાંઈક પણ ખ્યાલ મળે—એ હેતુથી, મહારાજ પોતે, અનેક વેગે અનેક જાણુને મળતા રહેતા. હમણાં ક્યાંક તળેટીમાં રખારીઓનો મેળો હતો—ને રા'એ હવા ઉડાડી હતી કે સોમનાથી સમુદ્રનું અહણુસ્તાન અંધ રહેશે—ને એ અંધ રહેશે તો દેશ ઉપર મહાઆક્રમ બિનરશે એવી વાત કૈલાસરાશિએ વહેતી મૂકી હતી—એ વાત વિષે સાચો લોકતાગ મેળવવા, એ મેળામાં જવાનો એ વિચાર કરતા હતા, એટલામાં તો પૃથ્વીભટ્ટનો સંદેશો આવ્યો કે અર્ચકે સિદ્ધિ તો મેળવી છે, પણ એ જો ચોક્કાપહેરામાં નહિ રહે, તો એનો એ વિનાશ કરી નાખે એવો સંભવ છે—માટે મહારાજે અત્યારે જ આવવું. આજે અર્ચક પોતાનો પ્રયોગ કરવાનો છે.

એક જાણુના પણ વિલંબ વિના સિદ્ધરાજ જંગલકેડીને માર્ગે થઈ અર્ચકના રહેઠાણ તરફ જવા માટે ચાલી નીકળ્યો હતો, વેપ કેરવવાને પણ થોડ્યો ન હતો; કૃપાણુ ગયો એટલે એ પણ પોતાના સ્થાન તરફ જવા માટે ઊપડ્યો.

રસ્તામાં જ એને પૃથ્વીભટ્ટ મળી ગયો. મહારાજે ત્યારથી કેશવને ગોવ્રકમંડલ તરફ રવાના કર્યો હતો, ત્યારથી પૃથ્વીભટ્ટે પોતાનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન મહારાજ પાસે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મહારાજના વિશ્વાસનો એ અધિકારી ગણાતો. એ આખાખોલો, વિચિત્ર, પણ સચ્ચાઈનો કટકો હતો. મહારાજે એને નાણી જોયો હતો. સિદ્ધરાજના વિશ્વાસનો પોતે થોડો પણ અધિકારી છે, એ ગૌરવથી પૃથ્વીભટ્ટ પણ અનેરા મિત્રજનમાં રહેતો. એણે મહારાજને અર્ચકની સિદ્ધિની

રજેરજ હકીકત વારંવાર પહોંચાડી હતી.

‘ ખેંગારે તો કાલે આ બાબુ વધુ સૈનિકો મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો છે, મહારાજ ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ એને વહેમ આવ્યો લાગે છે, કે આ હુંગરાઓમાં કોઈકે જગ્યાએ પાણુખાણુમાં અર્બરક બેઠો છે. એ અર્બરકને હાથ કરવા માગે છે ! ’

‘ ક્યાં હવે—? પણ આ પરશુરામ—એણે ઘરણુટાણુ સાપ કાઢ્યો લાગે છે. એની બાબુથી તારી તરફ વધારે મદદ તો કાલે આવી પહોંચશે—કાલ સાંજ સુધી તમે ટકા રહેજો. સોમનાથી સમુદ્રના સ્નાનની વાતને ખેંગાર મોહું રૂપ આપવા માગે છે. એટલે આપણે સૌને જીવવાની છૂટ દેવી છે. એમાંથી કાંઈ ને કાંઈ વાત મળશે ! કૈલાસરાશિને તો કહે-વરાવી દીધું છે—મહેતાએ. એટલે કાં તો પાંચપંદર દીનો વિરામ પણ આવે ! ’

પૃથ્વીભટ્ટ પાસે સર્ગોઃ ‘ મહારાજ ! આ રખારીઓના મેળામાં એક વાત ચર્ચાય છે ! ’

‘ શી ? ’

‘ કે રાંનું ધર ફૂટ્યું છે ! ’

‘ ફૂટ્યું છે ? કેણુ રાણુકદે ? ’ સિદ્ધરાજે ઉતાવળે પૂછ્યું.

‘ ના, ના, પ્રભુ, એ તો દેવી છે. ગિરનાર ડગે—પણ દે ન ડગે. એ વાતમાં હવે માલ નથી, પ્રભુ ! હવે તો જુદા જીવવાની વાત છે. રાંના બે ભાણેજ—દેશજ ને વિશજ ! ભાગ્યા છે એમ સાંભળ્યું ! ’

‘હા, હા. પેલા દેહુભા ને વિહુભા ! પણ એ ભાગીને જાય ક્યાં ? આપણી પરશુરામની ચોકી વટાવે એવો તો હજી કોઈ પાક્યો નથી. સાંભળ્યું છે કે રા’ને દુર્ગમાં ચીજો ખૂટવા માંડી છે—ને નવી આવવાનો કોઈ માર્ગ ખુલ્લો નથી. એટલે ક્યાંક કોઈકે ગપ મારી હોય નહિ !’

‘ના રે, પ્રભુ ! મેં સજે કાને દૂધા ગવાતા સાંભળ્યા — આંહીના લોકમાં તો દૂધાની રમઝટ બોલે છે મેળાટાણે—ને એમાં કેક વાત સાનમાં સમજાવે એવી લોકવરણુ બરડે છે. એમાં રા’ના ઘર ફૂટ્યાની વાત આવી — !’

સિદ્ધરાજ વિચાર કરી રહ્યો : જો આ સત્ય હોય — ને ‘અર્ચરકની’ સિદ્ધિ પ્રકટ થાય — તો રા’ કદાચ સમાધાન-પંથે પળે ખરે. પાટણથી સાંતૂ મહેતાનો સંદેશો આજે જ આવ્યો હતો કે સોરઠ તો જિતાય ત્યારે—પણ આંહીં તો હરપળે માલવાના બણકારા વાગે છે. ગર્હ કાલે — કોઈ દિવસ નહિ ને ગર્હ કાલે — કોઈકે વૃદ્ધે જુદ્ધની વાતવાતમાં કહ્યું હતું કે ઘા તો એવા પણ હોય છે કે ઘા પડ્યા પછી માણસ છ મહિને જાતો મરે ! માલવાના જુદ્ધમાં મહારાજ કર્ણદેવને એવો ઘા પડી ગયો ! એ સાંભળ્યા પછી તો એના મનમાં તાલાવેલી લાગી હતી. પણ રા’ ખંગાર જુદ્ધ લંખાવી રહ્યો હોય જ એટલા માટે. સિદ્ધરાજે એકદમ કાંઈક વિચાર કરી લીધો : ‘પૃથ્વીભટ્ટ ! કાલે રાજમાતા આંહીં આવવાનાં છે !’

‘પ્રભુ ! આંહીં ?’ પૃથ્વીભટ્ટ એકદમ વાત સમજી શક્યો નહિ. આંહીં જ્યાં હરપળે તીરની રમઝટ બોલતી હતી ત્યાં રાજમાતા શા માટે આવે ? એ વાત એના

ધ્યાનમાં ઊતરી નહિ.

‘કાલે આંહીથી ગિરનારના ઉપરદુર્ગનો ચડાવો શક્યશે, તે પહેલાં રા’ને છેલ્લી તક આપી દેવી છે—સમાધાનની. કાલે દાંડનાયક પણ આવે છે !’

‘કોણ ? ત્રિભુવનપાલ મહારાજ ?’

‘હા.’

‘ને ત્રિભુવન જાણે તે પહેલાં જ આ બખરકની સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરી લેવો છે. ઉપરદુર્ગમાં મીનલયા ને હું બન્ને પહોંચી જઈશું—ત્રિભુવન જાણશે તો વંકાશે.’

‘ઝોત્તારીની !’ પૃથ્વીભટ્ટને લવે સમગ્રયું કે કે મીનલયા શા માટે આવવાનાં હતાં. ત્રિભુવનપાલ આ વાતની વિરુદ્ધ હતો—ને જગદેવ તો બખરકના એવા ઉપયોગમાં ક્ષત્રિયવટનું પતન જોઈ રહ્યો હતો. એટલે આ વસ્તુ વળી એક નવું ધર્ષણ જન્માવશે એ ભય પૃથ્વીભટ્ટને પેઠો. એ પોતે તો મહારાજને લમેશાં કહેતો કે બુદ્ધર્મા કેમ છતવું એ ધ્યાન રાખવું, ને સંસારમાં કેમ છવવું એ ધ્યાન રાખવું; બીજું બધું જ ગૌણ ગણવું.

થોડીવાર પછી સિદ્ધરાજ ને પૃથ્વીભટ્ટ બખરકના રહેઠાણ તરફ જવા માટે આગળ વધ્યા. થોડે દૂર ગયા પછી રસ્તો નીચે ભોંયરા જેવા માર્ગમાં જતો જણાયો. બન્ને બાજુ વિસ્તીર્ણ પાણુખાણો આવી રહી હતી.

આગળ જતો અંદરનો માર્ગ ચારે તરફથી હંકાયેલા ખડકોમાં થઇને ચાલ્યો જતો હતો. ડેરડેર મોટી ખોયાણુ પાણુખાણોના જબરદસ્ત ભૂગર્ભ ખંડો નજરે પડતા હતા. અત્યારે આછા અજવાળા અંધારામાં એની વિશાળતાનો

ખ્યાલ મળવો મુશ્કેલ હતો, પણ કેટલીક જગ્યાએ પાણીમાં આકાશી તારાનાં પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં, તે ઉપરથી તેઓ ભૂગર્ભમાં કેટલે ઉંડે ઊતર્યા છે એનો કંઈક આછો અંદાજ આવી જતો.

અંતે તેઓ એક જગ્યાએ, મોટી ભૂખરા પથ્થરની કોતરેલી ભીંતને આધારે, ઊભા રહી ગયા. બરાબર તેમની સામે વિશાળ, માથે ખુલ્લો, પથ્થરખાણનો એક જખર-જસ્ત ખંડ આવી રહ્યો હતો. સેંકડો માણસો સમાય પણ ભીંડ ન લાગે એટલો એ વિશાળ હતો. એમાં દીવાલના ગોખલામાં ચારે બાજુ ફેરફેર દીવા બળતા હતા. પ્રકાશમાં દષ્ટિ પડતાં જ સિદ્ધરાજ આનંદ અને આશ્ચર્યથી ડોહી ઊઠ્યો.

એક વિશાળકાય કાષ્ઠદંસ ત્યાં તૈયાર થયેલો હતો. એની જખરજસ્ત બે પાંખો એક બીજા ઉપર ઢંકાયેલી હતી. પણ એના ઉપર બે માણસો મુખેથી બેસી શકે એવી રચના દેખાતી હતી. થોડીવાર થઈ અર્ધરક દેખાયો. એના દેખાવમાં અત્યારે આનંદની અવધિ જણાતી હતી. કોઈ મહાન વસ્તુ મેળવ્યાનો સંતોષ એના ચહેરા ઉપર વ્યાપી ગયો હતો. થોડીવારમાં પિંગલિકા આવી. અત્યંત વિશ્વાસુ વ્યક્તિમાં નજરે પડે એવી ભોળા નિખાલસતા એના ચહેરામાં જણાતી હતી. સિદ્ધરાજ બન્નેની તરફ જોઈ રહ્યો. એ બન્નેને સાથે જોવાં ને દરેકને જુદું-જુદું જોવું એમાં આકાશપાનાળનું અંતર હતું. અર્ધરક વિનાની પિંગલિકા શૂન્ય જણાતી, પણ પિંગલિકા વિનાનો અર્ધરક તો પથ્થર સમાન હતો. પિંગલિકાની હાજરીમાં એનામાં અનેક

રંગો પ્રકટતા. પશુથી માંડીને મહાપ્રાણ સુધીની સઘળા એતન અવસ્થા ત્યાં જાણાતી. આજે તો એનામાં માનવતાની છાજ ભડી હતી. જો કે એ છતાં, ક્યે ક્ષણે એમાંથી ભેંકાર કરતો રાક્ષસ જાગી ઊઠશે એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. એના જીવનની એ જ ખાસિયત હતી. એનામાં એ વસ્તુ વસી રહી હતી. થોડીવારમાં જ બર્ખરકે ચારે તરફ ફરીને હંસને તૈયાર કર્યો. એક કળ ફેરવી ને એક પાંખ ઊઘડી. બીજી કળ ફેરવી ને બીજી પાંખ પહોળા થઇ ગઈ. વચ્ચે પીઠમાં નાની સરખી એ જણાં બેસી શકે તેવી બેઠક હતી. બર્ખરક એમાં બેસી ગયો. તેની પાસે પિંગલિકા ચડી બેઠી.

‘પડશે તો નહિ ને ?’

‘અરે ! ઘેલી-! હજી તને વિશ્વાસ નથી બેસે ? આપણે જાણીએ છીએ તે તો કુદરતનો એક પરાધર્મ-અંશ પણ નથી. આમ ને આમ સોમનાથ સુધી જવાય !’

‘ઓઈ રે મા ! મારે એટલે આવે નથી જાવું. મારી તો છાતી જ ફાટી જાય.’

બર્ખરકે એક કળ ફેરવી. હંસના સ્વર જેવો સ્વર થયો. પાંખો ફફડતી લાગી. બન્ને આંખમાં પ્રકાશ પ્રકટયો. ધીમા મધુર સોનેરી ઘંટડી જેવો અવાજ થયો. અને એક ક્ષણમાં ધીમે ધીમે હંસ ઊંચે ચડવા લાગ્યો.

નયસિંહ સિદ્ધરાજ એ દ્રશ્ય જોઇ જ રહ્યો.

૪. ઘર ફૂટયે ઘર જાય

પાછા ફરતાં આખે રસ્તે સિદ્ધરાજના મનમાં ઘડ-ભાંગ થઈ રહી હતી. આંહીં આ અર્જુનક પાસે અનુપમ સિદ્ધિ હતી. અર્જુનકની આ સિદ્ધિનો યુદ્ધમાં ઉપયોગ થાય એવી જાણ થતાં તો સોરઠ આખાની પ્રજા — એકપગે મરવા તૈયાર થાય એ ભય હતો. ખીજી બાજુ રા'ના ભાણેજ, લોકવાયકા છે તેમ, ફૂટ્યા હોય તો આટલી આ વસ્તુની જાણ રા'ની સાન ઠેકાણે લાવવામાં સદાયરૂપ થઈ પડે, એમ હતી. કદાચ એ જુદાને ટૂંકાવી નાખે. રા' સોરઠ તજીને જતો રહેતો હોય તો એને આ યુદ્ધનો યશસ્વી અંત મानी લેવામાં કાંઈ જ વાંધો ન હતો. રાણકનું પછી થાજે પડી જાશે. પણ રા' માનશે ખરો ? રા'ને પણ વાત તો મળી ગઈ હશે કે માળવા પાટણને દાઢમાં રાખીને બેઠું છે. સાંતૂ મહેતાના સંદેશા ઉપર સંદેશા જેમ આંહીં આવી રહ્યા હતા, તેમ રા' ને પણ કોઈકે સંદેશો મળતો તો હશે નાં ? એટલે હવે રા' માને ખરો ? ન માને તો શું કરવું ? આ યુદ્ધને અધૂરું તજી દેવું એમ ? માળવા—અને પછી તો કુર્ણાટક, આણ, કે ચેદિ કોણ બાકી મૂકે ? ત્યારે શું

કરવું ? સિદ્ધરાજના અંતરમાં ભારે મનોમંથન ચાલી રહ્યું. એણે આ જીવનને કોઈ પણ જોખમે — હવે તો પૂરું જ કરી નાખવાનો સંકલ્પ કરી લીધો. એની પછવાડે પૃથ્વીભટ્ટ આવી રહ્યો હતો. આખે રસ્તે બેમાંથી કોઈ હજી કંઈ બોલ્યા ન હતા. એમણે જે જોયું હતું તે કોઈએ જોયું ન હતું. એ વાત એટલી અદ્ભુત જેવી જણાતી હતી કે, હજી એની આશ્ચર્યજનક અસરમાંથી તે મુક્ત થયા ન હતા. કદાચ મુક્ત થવાની ઇચ્છા પણ થતી ન હતી. આકાશમાં માણસ ફરી શકે — કેવળ વીરવિક્રમની વાતમાં એ આવતું હતું. સિદ્ધરાજને એક ક્ષણભર તો ગિરતારનાં ભિરવી ખડકો ઉપર ઊડતો હંસ દેખાયો. પણ એટલામાં એણે પોતાની પાછળ ચાલ્યા આવતા પૃથ્વીભટ્ટને કેકડો મારી આધો ફૂટી પડતો સાંભળ્યો : ‘મદારાજ ! મદારાજ ! — લાંબા થઈને સૂઈ જાઓ — !’

‘અરે ! પણ છે શું ? પૃથ્વીભટ્ટ ! કેમ ઘેલાં કાઢે છે ?’

‘પ્રભુ ! આ તીર આવ્યું — ને ખીન્નુ’ હમણાં જ આવશે. આપણને કોઈએ જોયા લાગે છે ! લાંબા થઈને સૂઈ જાઓ !’

‘આપણે સોરઠની છાવણી તરફ છીએ ?’

‘હા, પ્રભુ હા. — લાંબા થઈને સૂઈ જાઓ — હમણાં આવ્યું બતાવું !’

સિદ્ધરાજ લાંબો થઈને સૂઈ ગયો. પણ થોડીવાર સુધી કયાંય હિલચાલ સાંભળાઈ નહિ. સિદ્ધરાજને શંકા પડી.

‘પૃથ્વીભટ્ટ ! એ તીર ક્યાં છે ? આંહીં લાવ તો મારી પાસે’

પૃથ્વીભદ્રે જમાનમાં ખૂંચેલું તીર ખેંચી આપ્યું. સિદ્ધરાજે એને બારીકીથી જોવા માંડ્યું: ‘ચક્રમક છે તારી પાસે ?’

એટલામાં પાસેની પગદંડી ઉપરથી અવાજ આવતો. કાને પડ્યો: ‘કોણ અધ્યા ?’ પૃથ્વીભદ્રે અવાજનારને પડકાર્યો.

‘ઈ તો રખારી — બાપુ !’

‘ક્યાં જઈ આવ્યા — ગોકળી ?’ સિદ્ધરાજે પૂછ્યું.

‘આ મેળો કરી આવ્યા.’

‘ચક્રમક હોય તો કાઢજો જરા —’

‘ચક્રમક તો હોય, બાપા ! અમારા વરણ પાસે, ચક્રમક તો હોય, પણ એ સળગાવવા માટે ન હોય !’

‘અધ્યા—ચક્રમક પાડ તો ખરો—હું કહું છું ને !’ પૃથ્વીભદ્રે એને જરાક દબાડ્યો.

‘તું કોણ મોટો કે’વાવાળો ?’ રખારી બીજા ઉપર ગયા: ‘રાજ તો સધરાજેસંગનું છે કે તારું ? ચક્રમક પાડીને જીવું ક્યાં ? સામે ખંગાર કાકો હુંગરે હુંગર નિહાળતો બિંભા છે ! સરસ કરતું આવશે—દેવતા ઉપર ! તે દી મને તો વીધી નાખે નાં ? લડે પાડેપાડા—ને ખો! ઝાડનો, તે આનું નામ !’

‘અધ્યા પણ, હું કહું છું, ચક્રમક પાડ તો, આ જરાક જોવું છે.’ સિદ્ધરાજને તીરને છેડે કાંઈક આંધેલું જણાયું.

‘પણ તું કોણ જખરો ? સધરાજેસંગ કરતાં તું જખરો ?’

‘તને ખબર છે અધ્યા ! તું કોની સાથે વાત કરે

છે ? ભૂતના ભાઈ અમથા કે'વાણા હશે ?' પૃથ્વીભટ્ટ બોલ્યો.

‘ હવે એમાં શું મોટી ખબરું રાખવીતી ? આ જોવો હું ગાયું બે'શુંનો ગોકળી છું, એવો આ સામો ગોકળી છે. તું વળી કે'ક રાજનો નોકર હશે. પણ એમ ચક્રમક પાડીને મારે મોત નથી નોતરવું ! આ ચંદરનું અજવાળું તો છે ! ’

‘ તું અધ્યા ! બુડથલ લાગે છે ! ’ પૃથ્વીભટ્ટે કહ્યું ; ‘ મહારાજ જયસિંહદેવ પોતે જ તારી સાથે વાત કરી રહ્યા છે ! જરાક જો તો ખરો. ’

‘ હે ! ’ રખારી તો રાજનો ગોકળી વેષ બેઠ જ રહ્યો. ‘ એક વાંસળી બાકી રહી છે, બાપુ ! બીજું તો કીકાકીક છે ! ’ તેણે રાજને કહ્યું. એને રાજની આ વિચિત્રતામાં આનંદ પડ્યો લાગ્યો : ‘ ચક્રમક તો છે, બાપુ ! ’ તે બોલ્યો.

‘ પેલા જાડની પછવાડે આવો, ગોકળી—આથ પણ થાય ને ત્યાં પાંદડાં પણ હોય ! ’

ગોકળીએ હું'બારણે ચક્રમક પાડી પાંદડાં સળગાવ્યાં. થોડો તાપ થતાં જ સિદ્ધરાજે તીરને છેડે બાંધેલ વસ્ત્રો ખેંચી છોડી લીધાં. તેની નજર તેના અક્ષરો ઉપર ફરી વળી. તે ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. શું હતું— તે પૃથ્વીભટ્ટ સમજ્યો નહિ. પાંદડાં ફરી જતાં પાછું હતું તેવું અંધારું થઈ ગયું. ગોકળીને રાજએ સુવર્ણ દ્રમ્મ આપ્યો : ‘ અધ્યા ! આ લેતો જ—તારું નામ ? ’

‘ વીરો ! ’

‘ વીરો ! રા'નું ઘર ફૂટ્યું છે એ વાત સાચી ? ’

‘ રા'નું ઘર ? છ તો, બાપુ ! શી ખબર પડે—? પણ કે'છે ખરા કે મામો ભાણેજ ચડબડ્યા છે ! ’

‘તને કાણે કહ્યું ?’

‘વાની ઊડતી વાતું આવે—કેવા તો કાણુ આવે, બાપુ ? અમારું વરણુ તો વામાંથી વાતું સાંભળે !’

‘હીક, જા તું તારે—આ કોઇને કહેતો નહિ હો—’ થોડીવારમાં વીરો અદશ્ય થઇ ગયો.

‘મહારાજ ! શું છે ?’

‘પૃથ્વીભટ્ટ ! આપણે ઝપાટાખંધ છાવણીમાં ચાલો— ત્રિભુવન પણ આવ્યો હશે —!’

રાજા પાસે કાંઇક અગત્યના સમાચાર આવી ચડ્યા છે એટલું જ પૃથ્વીભટ્ટ સમજી શક્યો,

ખોડ્યાચાડ્યા વિના બન્ને જણા એકદમ રસ્તો કાપવા માંડ્યા. રસ્તો તદ્દન નિર્જન એકાંત હતો.

ઘણો લાંબો સમય જતો હોય એમ બન્નેને લાગ્યું. પણ આ જંગલમાં ન ખોલવામાં જ સલામતી હતી.

સિદ્ધરાજે જ્યાં કૃપાણને ઊભા રહેવાનું કહ્યું હતું તે રૂખડાનું ઝાડ છેવટે પાસે આવતું લાગ્યું. જયસિંહદેવ ઊભો રહી ગયો.

‘પૃથ્વીભટ્ટ ! તારે આજ આખો દિવસ બર્બરકની સખ્ત ચોકી કરવાની છે. જરાક પણ હિલચાત લાગે તો તરત મને કહેવરાજે. અને રાત્રે આ રૂખડાનું પેલું ઝાડ દેખાય છે,—જે પેલું દૂર રહ્યું—ત્યાં એક પાલખી આવશે. આ બાબતુ યુદ્ધના શા રંગ છે ?’

‘આંહીં સાવચેત તો બહુ રહેવું પડે તેમ છે. રા’ના સૈનિકો દરતા જ રહે છે. પણ આપણે જે તીર જોયું— એવો બનાવ તો ક્યારેક જ બને છે ! રા’ની કોઇ ચોકી

એટલી નજીકમાં નથી. આજ તો કોણ જાણે ક્યાંથી આવી પડ્યું.’

‘તું આંદો’ આવીને જીભો રહેજો,’ રાજાએ તેની વાતને ધ્યાન દીધું નહિ: ‘એ પ્રહર રાત્રિ વીત્યે મીનક્ષમા આવશે!’

‘પ્રભુ!’ પૃથ્વીભદ્રને એમાં સાદસની અવધિ લાગી.

‘પૃથ્વીભદ્ર! યુદ્ધને મારે દૂંકાવવું છે—પછી આ માર્ગે કે તે માર્ગે. તું મેં કહ્યું તે પ્રમાણે આંદો જીભો રહેજો! હવે જન—તું તારે.’

પૃથ્વીભદ્ર નમીને ચાલતો થયો.

પણ આખે રસ્તે એના મનમાં પેલા નીરના વિચાર આવ્યા કરતા હતા. એ કોણે ફેંક્યું હશે?—રા’ની કોઈ એટલી નજીકમાં તો ન હતી. મહારાજા એના વિષે કાંઈ જ કહ્યું નહિ—એ શું? શા માટે ફેંકાયું હશે? કોઈ જાણુમેદ હશે? મહારાજાને કાંઈ સંકેત મળ્યો હશે? પણ પૃથ્વીભદ્રને એનો ભેદ જડ્યો નહિ.

એણે એનો ભેદ મેળવવા માટે પાછા ફરતાં દરેકે દરેક વસ્તુ ઉપર નજર રાખવાનો વિચાર કર્યો—વખત છે ને ભેદ મળી આવે!

૫. જૂનોગઢનાં આંતરિક દશ્યો

જે તીર જોઇને જયસિંહદેવ મહારાજ સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા તે કોઇ સામાન્ય તીર ન હતું. કોઈ કે જાણી જોઇને, જયસિંહદેવ આ રસ્તે છે એ કળ્યા પછી એ ફેંક્યું હોય તેમ જણાતું હતું. એનો ઇતિહાસ જાણવાને જૂનોગઢના અંતરંગમાં પ્રવેશ કરવો પડે.

જૂનોગઢની અટકા હુંગરમાળાએ પટ્ટણીઓના દાંત ખાટા કરી નાખ્યા હતા—એમાં જેટલો કુદરતનો, એટલો જ માણસનો પણ દિશ્નો હતો. એ દુર્ગની રચના જ અનોખા પ્રકારની હતી. એનો કિલ્લો સીધા કરાડ જેવા ભયંકર ખડકો ઉપર ઊભો હતો. એને કોઇ પણ યાજુથી પહોંચવું મુશ્કેલ હતું. એમાં પછી આ ખડકોને ફરતી પાણીની ઊંડી પહોળી ખાઇ હતી. ખાઇને ફરતું વિસ્તીર્ણું જંગલ હતું. એને જંગલને ફરતો, કૃત્રિમ પાણીપ્રવાહથી બનાવેલો ચીકણો કદંમ હતો. મહારાજ સિદ્ધરાજનું ગજવળ આમાં કયાંય ખપ આવે તેમ ન હતું. અનેક મહોન્મત્ત ગજરાજો ગિરનારની હુંગરમાળા સામે ડોલતા ઊભા રહી ગયા હતા—પણ ન્યાં દુર્ગની જંગલકિલ્લેબંધીમાં જ યુદ્ધ ગૂંચવાઇ

ગયું હતું, ત્યાં હજી દરવાજો તોડવાની વાત તો આકાશી સ્વપ્ના જેવી જણાતી હતી ! માલવા, ચેદિ અને કર્ણાટક જેવાં મહાન રાજ્યોને હંકારનારું સોલંકીઓનું ગજસેન આંહીં ઊભું વાહર ખાતું હતું ! કુદરત જ વિરુદ્ધ હતી. રા'નો કિલ્લો હજી સુધી તો અણનમ રહ્યો હતો.

કુદરતની આ કરામતને રા' ખેંગાર જેવા રણુરંગી પુરુષનો સાથ મળી ગયો, એટલે પછી પૂછવું જ શું ? તમામે તમામ ભીષણ દુંગરમાળાઓ સજીવન બની ગઈ હતી. આસપાસની હરેકે હરેક નાનીમોટી ટેકરી ઉપર રા'નો રાતદિવસનો ખડેપગે ચોકીદાર ઊભો રહી ગયો હતો. મેદાની જંગલમાંથી એક જરાક જેટલી સોલંકી નિશાની બહાર આવે, કે ચારે તરફથી તીરનો જાણે વરસાદ વરસી પડતો. અંધારધેરી રાતમાં કોઈ નવું તાપણું દષ્ટિગોચર થાય કે તરત એના ઉપર ગોફણિયા પડવા માંડે ! સોલંકીઓ જંગલોમાં છાવણી નાખી પડ્યા હતા, સોરડીઓ દુંગરે દુંગરે સાયવતા બેઠા હતા. વારંવાર યુદ્ધ થતાં. બેચાર છાવણી આમ તેમ ફરતી — પણ જીવ જેવું કોઈ મહાન યુદ્ધ હજી ખેલાયું ન હતું. રા' ખેંગારે દુંગરમાળાઓને જેવી સજીવન કરી મૂકી હતી, તેવી જ સજીવન તમામે તમામ પગદંડી પણ કરી દીધી હતી.

કિલ્લા બહાર આવો કડક અંદોજસ્ત હતો તો અંદર પણ એટલી જ કડક વ્યવસ્થા હતી.

પાણી અને અનાજના ભંડાર ભરી દીધા હતા. નવધણુ ડૂવામાંથી ખેંચવાવાળા થાકે — પણ પાણીનો કોઈ તાગ જ ન મળે. જાણે પાતાળ કોડીને પાણીની સેર કાઢી

હોય ! અડી અને કડી એ બન્ને વાવોમાં પણ અખૂટ પાણી હતાં. એટલે સોલંકીઓની અખંડ ચોકી છતાં જૂનોગઢમાં કોઈ વસ્તુની ઊણપ હજી સુધી દેખાતી ન હતી. એ ઊણપ આવે — ત્યાં સુધી રાહ જોતાં તો જીવાનો વૃદ્ધ થાય ને વૃદ્ધો દામોદર કુંડમાં દેખાય !

દેશ આખામાં રા'ની અણુનમ નામનાનો ધ્વજ ફરકી રહ્યો. એને નામે નાનામોટા તમામ સૈનિકો ખપી જવામાં ગૌરવ લેતા થઈ ગયા. એમાં જ્યારે ખપ્પર પડી કે, સિદ્ધરાજ તો બર્બરકની મદદે જુદું જીતવા માગે છે, ત્યારે તો તમામની નસેનસમાં પાટણના રાજાની નામદી પ્રત્યે એક પ્રકારની ઠંડી ઉપેક્ષા વસી ગઈ ! આવતા ખમ્પાસ વખતે રા' સોમનાથમાં સમુદ્રસ્નાન કરવા ન જાય, તો દેશ ઉપર ભારે વિપત્તિ આવી પડે, એ સમાચારે પણ ખળ-બળાટ મચાવ્યો હતો.

રા' ખેંગાર રાત ને દિવસ ઘોડાની પીઠ ઉપર રહેતો, તો રાણકદેવી જ્યારથી જૂનોગઢમાં આવી હતી, ત્યારથી નારીજગતની સૂરત પણ ફરી ગઈ હતી. ઢાલો ચક્રચક્રિત થયા કરતી. તલવારો સરાણે ચડ્યા કરતી. બખ્તરોની સાંકળીઓ સંઘાયા કરતી. આખો દિવસ હજારો નારીઓના ટુંઢગીતો વચ્ચે રણક્ષેત્રની તૈયારીઓ ચાલ્યા કરતી. ક્યાંય ધાયલની પાટાપિંડી થતી. ક્યાંય મરેલા સૈનિકોનાં બાળકોને દેવી પોતે સોડમાં છુપાવી મોંમાં સુખડી આપતી. ક્યાંક વિધવા નારીનાં આંસુને વીરત્વની વાણીથી અદૃશ્ય કરી દેવાતાં. કોઈ ઠેકાણે ચોકીદારોની સ્ત્રીઓને કોઠારનું અનાજ સંભાળવા આજ્ઞા થતી. જૂનોગઢ આવું જુદું

નગર બની ગયું હતું. ઉપલાદુર્ગની કુંગરમાલામાંથી હાથે હાથે 'જય સોમનાથ'ના પડધા બિડતા. એક પણ માનવીના અંતરમાં નમવાની વાત પ્રવેશી ન હતી. ક્યાંય કોઈ ડગતું ન હતું. સિદ્ધરાજ પાછો ફરે — તો એને નળ-બાવળીનાં બિંડાં જળમાં રોકી દેવાની ઉત્સાહવાણી હવામાં યુંજ રહી હતી. પણ આ વજ્જર કિલામાં એક કાચી કાંકરી જણાતી હતી.

રા'ની એક બહેન હતી. લીલીદેવી એનું નામ. દેશળ અને વિશળ જેવાં નરરત્નોને એણે જન્મ આપ્યો હતો. લીલીદેવીની માન્યતા હતી કે ભાઈ, રાણકદેવીને તો લાગ્યો, પણ એને આંહીં સૌ સર્ગાવહાલાંમાં ભાઈભાંડુ'માં ને રા'ના તમામ કુટુંબકબીલામાં મોટી બનાવવાનું કામ તો પોતે કર્યું હતું. પોતે ન હોત તો રાણકને નાહી નાખવું પડત ! ખેંગાર તો જયદેવનું નાક કાપી આવ્યો. પણ પછી એને આંહીં રાજરાણી તરીકે સ્થાપવામાં તો પોતે જ ભાગ ભજવ્યો. પોતે ન હોય તો રાયધણ, શેરધણ, ચંદ્રચૂડ કોઈ ખેંગારનું નેતૃત્વ શેના સ્વીકારે ? રાજમાતા મરણ પામ્યાં પછી તો સૌ કુટુંબકબીલાને ભેગા રાખવાનું કામ પોતે જ કર્યું હતું. લીલીદેવી માનતાં કે એના બહે છોકરા — દેશળ ને વિશળ — પણ બહાદુર હતા. ખરી રીતે એ મૂરખ હતા. પણ એમની માન્યતા સાથે જેનો મેળ ન મળતો, એ લીલીદેવીના દુશ્મન થઈ જતા. એવા દુશ્મનને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવામાં રા'ના લોહીનો મદિમા રહ્યો છે, એમ લીલીદેવી દૃઢ રીતે માનતાં. ને સૌને કહેતાં કે મારી સાથે આખડવાથી કોઈને કાંઈ કાંદો મળ્યો નથી, ને મળવાનો પણ નથી.

અમારો રા' નો તો આખો વેસો જ એવો. વરસે તો હીરા—
મોતી વરસે: વણુસે તો જડમૂળથી કાઢી નાખ્યે જ જંપે.
લીલીદેવીને કોઈ બહુ વતાવતું નહિ — એટલે એ પોતાની
એકાકી ગૌરવગાથામાં મગ્ન રહેતાં.

લીલીદેવીને જોઈએ તેટલું મહત્ત્વ મળ્યું હતું એટલે
માફું તો ગપડયા કરતું હતું. પણ લીલીદેવી માનતાં કે
એમના બન્ને બહાદુર છોકરાઓ જ ગઢ બળવી રહ્યા હતા—
અને બીજા કોઈનામાં જોઈએ એટલી આવડત ન હતી, નહિતર
એ બન્ને તો જયસિંહના લશ્કરને પણ તગડી કાઢે એવા હતા !
એમની આ માન્યતા ખોટી હતી એમ જો કોઈ કહેતું તો
એમને ખોટું લાગતું — એટલે ધીરે ધીરે દેહુભા ને વિહુભા
— લીલીદેવીને મન જૂનોગઢના સ્તંભ થઈ પડ્યા. દેહુભા
હોય નહિ — ને ઉપરદુર્ગ ટકે નહિ. વિહુભા હોય નહિ —
ને રા' ખંગાર ટકે નહિ. એમના આ બન્ને છોકરા — દેહુભા
ને વિહુભા—નાનકડા હતા ત્યારથી જ આ મોટાઈની આગાહી
આપી રહ્યા હતા. બીજાને એ સૂઝ્યું કે નહિ તે કોણ
જાણે, પણ લીલીયાને પોતાને તો દીવા જેવું ચોખ્ખું દેખાયું
હતું. આ કહેતલ ઘેલા પણ સુણતલ બી ઘેલા જેવી વાત
સાંભળતાં, સાંભળનાર થાકે તો ભલે, લીલીયા કહેતાં થાકે
એ ખનતું નહિ. બન્ને નાના હતા ત્યારથી જ એક ગધેડાને
પૂંછડે દોરકું બાંધી બીજું ગધેડું બીજે છેડે બાંધતા — ને
હોલાને કાંકરી મારીને ઉડાડી શકતા. જ્યાં દેહુભાનો પગ
પડે ત્યાં વિહુભાનો પડ્યો જ હોય. લીલીયાની આ રામ-
લખમણની જોડીનો આખો સળંગ ઇતિહાસ સાંભળનારો
કોઈ રસિયો જીવ હજી સુધી તો જૂનોગઢમાં પાક્યો ન

હતો — પણ આ દેશજી ને વિશજીની કથા ગામડામાં પણ
જ્યાં સંભળાતી ત્યાંય હાસ્ય પ્રેરતી !

લીલીયાના આ દેશજી વિશજીની જીમલ જોડલી જે દી
દીનોનાથ સાવ નવરો હશે તે દી ઘડાઈ હશે. જે દી ભગવાન
સોમનાથે એ જોડી ઘડી, તે દિવસે પછી એણે બીજું
કાંઈ કામ કર્યું નહિ હોય ! એ બન્ને જણા પણ લીલીયાની
પેઠે માનતા — કે જૂનોગઢ એમણે ટકાવ્યું છે. દેશુભા
વિશુભાને મોટા ગણતા, ને વિશુભા દેશુભાને મોટા માનતાઃ
બાકી, એ બન્ને સરખા હતાઃ વયમાં તેમજ મૂરખાઈમાં.

આ જૂનોગઢને ટકાવવાનો એટલો બધો ભાર દેશુભા
ઉપર હતો કે જરાક જીવને ચેનમાં રાખવા માટે એ રાતે મઘ
લેતો. ને મોટાભાઈના પગમાં પગ મૂકવા માટે વિશજી એમાં
સાથ દેતો. બન્નેને લાગ્યું હતું કે — મઘ વિના તો એ
મુઠ્ઠા થઈ જવાના — જીવસાટે દિવસે કામ કરવાનું ને
રાત્રે મઘ પીવાનું.

દેહુભા વિહુભાને કહેતા કે : ‘નાના ! તારા ઉપર
ગજબનો કામનો ભાર છે — એક ચાંગળું વધારે લે, હીક
રહેશે !’

વિહુભા દેહુભાને કહેતા : ‘મોટાભાઈ ! હું તો હીક
રાત્રે જીળવું છું પણ તમે તો જૂનોગઢ આખું જીળવ્યું
છે — મારા સમ જે, આટલું વધારે ન લ્યો તો !’

ને એમ ને એમ દેહુભા ને વિહુભા મોટે સુધી
પોતપોતાની અનોખી સ્વપ્નસૃષ્ટિના સ્વામી બનીને આનંદ
લૂટતા !

લીલીયા કહેતા : ‘છોકરાવ, ’બચારા જીવ !’ કરે

શું ? આખા રાજની માથે પડી છે. એય જણા છે તો ભાર ખેંચે છે. જશમાં તો જે મળે તે — પણ આ આટલું પીણું હાલવા છે તોય ઘણું !'

એમનું એ પીણું કોઈ અટકાવત તો નહિ, પણ એક દી દેહુભાને વિચાર થયો કે, જૂનોગદની કાળવા દરવાજાની ચોકીના રાસડા જેવા. ત્યાં આજ મામી પોતે ધૂમે છે !

વિહુભાને તો મોટાભાઈની વાતની કે દી ના હતી ?

ઊપડ્યા બન્ને ચકળવકળ તો હતા. ને એમાં આજ નગર આખાનું નારીવૃંદ ત્યાં ટોળે મળ્યું હતું. ગમે તે ક્ષણે હવે સોલંકી સૈન્યનો એક જખરજસ્ત હુમલો થશે એ વાત હવામાં ધૂમતી થઈ હતી. ઘેરઘેરથી માણસો હથિયાર લઈને બહાર પડે — તો જ હાથોહાથની લડાઈમાં સોલંકીએને લંકાવી શકાય. રાત્ર, એટલા માટે, નારીવૃંદ ઇંવાડાં ઊભાં કરી દે એવી વીરરસની ગરબાતાળી મચાવવા ઘૂમી રહેતું. રાણકદેવી પોતે પણ એમાં ક્યારેક ધૂમતી. આજે મહાકાલિના દરવાજા પાસે રાણકદેવી આવવાની છે એ વાતથી નગર આખું ત્યાં ઊલટયું હતું.

દેહુભા ને વિહુભા પાસે આવતાં એમણે માણસોની ત્યાં હક જામેલી જોઈ. હુંગર હુંગર પડ્યા પાડતો ધૂમનારીને કંઈ—અનેક નારીઓએ ઝીલી લીધો હતો અને હવામાંથી વીરરસની જાણે હેલી આવતી હોય એમ તાળીઓના રમઝટી પડછંદા ઊઠતા હતા. મિઠ્ઠી વીરરસભરી પુરુષાતનને પડકારનારી સ્વરાવલિ આવી રહી હતી :

‘ હાક પડી વીરનર જાગજો રે . . .

સજી શરા હથિયાર, સજી શરા હથિયાર . . .

રણુનાં રણુશીંગાં વાગિયાં.
હાં રે સજી શરા હથિયાર,
રણુનાં રણુશીંગાં વાગિયાં.'

હવામાંથી આવતો સ્વર દેહુભા સાંભળી રહ્યો, 'વિહુભા !
સાંભળો તો.' વિહુભાએ કાન દીધા:

'ખેલે ખાંડાના ખેલ,
ખેલે ખાંડાના ખેલ,
રણુનાં રણુશીંગાં વાગિયાં !'

'મામીએ ઉપાડ્યો લાગે છે !' દેહુભા ખેલ્યો.

બન્ને જણા ઝપાટાબંધ કાલિકા દરવાજા પાસે પહોંચી
જવા માટે આગળ વધ્યા.

મોડેથી જ્યારે બધા વેરાવા માંડ્યા ને રાણકદેવીની
પાલખી-ને એકાદ ખે જણુ બાકી રહ્યાં, ત્યાં સુધીમાં તો
દેશળ ને વિશળ બાન બૂલી અવસ્થામાં આવી પડ્યા
હતા. 'દેહુભા ! માએ કહ્યું ઈ સાચું છે હો—મામી તો
મામી છે !' પોતે ક્યાં બેઠા છે એ જોયા વિના બન્ને
વાતોએ ચડ્યા.

'વિહુભા ! મામી તો મામી છે-પણુ મામીને પડખે
ઘૂમતી 'તી ઈ જોઈ- ? પેલી વાણિયણુ-શું મારી સાળીનું
નામ છે...'

'રૂપલી !'

'હવે જ રે-માળા ! એવું રજારા જેવું નામ વાણિ-
યણુનું હોય ? અરે...એ...કહું હમણાં... દેહુભાની જીભ
લથડતી હતી. 'ઈનું નામ છે...લલિતા...ના, ના,
સોનલદે, ના ના, રૂપલદે... એ કહું, વિહુભા કહું...'

ઈનું નામ છે ચંદ્રલેખા !

એટલામાં તે એક નારી ત્યાંથી નીકળી. પોતાનું જ નામ સાંભળતાં એક ક્ષણભર એ થોભી ગઈ. એના ચહેરા ઉપર અગ્નિની જાળ જેવો કોપ પ્રકટ્યો. પાછળ જ રાણકદેવી પાલખી આવી રહી હતી : આગળ ચાલતો મશાલચી ખમચાયો. રાણકદેવી દષ્ટિ ચંદ્રલેખા ઉપર પડી :

‘કેમ ? શું છે... ? કેમ અટકી ગઈ, દીકરી ? છે કંઈ ?’

‘કંઈ નથી...’ ચંદ્રલેખાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘મા કાલકાનો ચોક છે—એટલું ધ્યાન રહેતું હોય. જે દી ચોસહ ભુખળી કોપી, તે દી કૈંક ગિરનારી કિલ્લા ભોંભેગા થઈ જાશે ! કોણ છે આંહી ?’

રાણકદેવીએ ડોકું બહાર કાઢ્યું : દેશળ ને વિશળ એ જણાને બેઠેલા દીઠા. દેશળે જરાક હાથ લાંબો કર્યો. વિશળ બોલી ઊઠ્યો : ‘મામી—મામી ! ઈ...આ...જરાક ચંદ્રલેખાને દેહુમા પાસે મોકલો તો !’

‘અરે ! આ તો દેશુમા ને વિશુમા ! આવી રીતે આંહી ક્યાંથી ? બેટા ! તું તારે જા...એમનું જાન ઠેકાણે નથી !’

‘હા...હા...હવે તો રા’ના કટખી ઈ જ કરશે નાં... ? મઘ પીશે ને વહુ દીકરીયું ઉપર નજર માંડશે... તો હવે રા’પણું થઈ રહ્યું !’ એક વૃદ્ધ જેવો શેઠિયો ધીમે ધીમે પાછળ આવી રહ્યો હતો તે સાંભળતાં જ બોલી ઊઠ્યો.

રાણકદેવીએ એનો અવાજ ઓળખ્યો. હાથ જોડ્યા : ‘મહાજન ! હું પણ આંહી જ હતી...એ કેમ બૂલો છો ? અલ્યા કોણ છે ત્યાં ?’

‘ મામી ! ઈ તો દેહુભા છે ! ’ વિશળ બોલ્યો.

‘ મામી ! ઈ તો વિહુભા છે ! ’ દેશજે કહ્યું.

‘ મામી !.. દેહુભા તો તમને રૂપાળાં માને છે. . . ! ’

‘ લ્યો. . . બાપ ! માથે કટક ગાળે છે, ને આ રા’ની રીત. . . ખેટા ! તું મારી સાથે જ ચાલ. રા’ની રીત હવે મરી પરવારી ! ’

પેલા વૃદ્ધ શેઠ ચાલી નીકળ્યા.

રાણકદેવીના જવામમાં બેત્રણ જોડાઓ આ તરફ દોડતા આવી પહોંચ્યા હતા : ‘ અલ્યા કોણ છે ? વીરમ ! તું છો કે ? આ દેહુભાને—ને વિહુભાને પકડો—બેયને અત્યારે જ હેડમાં પૂરી દો. . . ! આ શું ? આંહી તો ઘેરઘેરથી નારી આવે છે. પૂરી દો—એમને—અત્યારે. વીરમ ! ’

વીરમ આગળ વધ્યો. એટલામાં એને કાને પડકાર આવ્યો : ‘ ખમરદાર, એમનો એક વાળ વાંકો થયો છે તો ? કોણ છે ઈ એવો બે માથાળો ? એ કોણ છે ખમર છે ? એ રા’ના વંશવેલાના છે— કોણે એને પકડવાનું કહ્યું છે ? ’ લીલીયાને અચાનક આવેલાં જોધને વીરમ થાભી ગયો. તેને શું કરવું એ એક ક્ષણ સૂઝ્યું નહિ. તે બે હાથ જોડીને રાણકદેવી તરફ જોઈ રહ્યો.

‘ બા ! એમણે શેઠની દીકરીનું અપમાન કર્યું છે— ચંદ્રલેખાનું ! ’ રાણકે કહ્યું.

‘ કોણે દેહુભાએ ? ’

‘ બે ય જણાએ. મઘ પીધો લાગે છે ! ’

‘ મઘ તો લેવો પડે. . . ભાભી ! તમને પાલખીમાં

એમાં બધાં સપનાં આવે છે, 'લીલીઆનો અવાજ કટાક્ષ-મય હતો : 'એ બચારાને માથે માથું ક્યાં છે? તમારા સાદુ થઈને લીલાં વઢાવે એનો આ બદલો એમ નાં? દેહુભા...હાલો ઘેર હાલો...!'

'પણુ આ...! આપણે રા'ને...'

'રા' તમારો તો ઘણી છે, પણ મારો તો ભાઈ છે હો,' લીલીઆએ તો આડંબડ વાત વહેતી મૂકી. 'તમે એને જોયો — જીવાન થ્યો ત્યારે. મેં તો જોયો છે આવડોક હતો ત્યારે! ખેંગાર તો રૂપે મઢી નારી દેખે — એટલે પછી બે બદામનો! એમાં ઈને શું પૂછવું'તું? તમે કહેશે કે ચાંદો કાળો છે તો ખેંગાર કહેશે હા, કાળો ધૂળ છે!'

પડખેની શેરીમાંથી કોઈકનાં પગલાં સાંભળાયાં : ને તરત પાછળથી અવાજ આવ્યો : 'અત્યા! કોણુ ત્યાં મશાલ લઈને જીભું છે? ખખર નથી — માથે કોનું વેર માળે છે? કોણુ છે એ?' રા'નો પોતાનો અવાજ સાંભળતાં એક ઘડીભર તો સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં : 'કોણુ? લીલીઆ છે?' રા'એ અવાજ ઓળખી કાઢ્યો હતો : 'અને આ કોણુ? દે? હજી તમે ઘૂમે છો? આંહીં કેમ થોભી ગયાં?'

'આ...જરાક લીલીઆને દીઠાં...'

'ઈ'મ મોળું કેમ બોલ્યાં, ભાભી? સાચી વાત કરોને!'

'શું છે, દે? આ કોણુ બે જણુ આંહીં બેઠા છે? દેહુભા છે? ને આ કોણુ? વિહુભા! વીરમ! કેમ તું ત્યાં જીભો છે?'

‘દેવીનો હુકમ છે!’ વીરમ બોલ્યો.

‘શો?’

‘ઢાણુ રૂપાળું, વિહુભા? મામી કે ચંદરલેખા?’
દેહુભાનું થોથરાતું લવન રા’ને કાને પડ્યું. રા’ ચમકી
ગયો: એ વાત કળી ગયો. ‘લીલી!’ રા’નો અવાજ
ફરી ગયો: ‘મેં આ વાત બહુ વખત સહી લીધી છે.
હવે નહિ સહું હો! પેલી ઉપરદુર્ગની ભૈરવ બારી તે
જોઈ છે નાં?’

‘હા, ભાઈ! કેમ જોઈ નથી? તેં જોઈ છે ને મેં
પણ જોઈ છે!’ લીલીબાનો જવાબ તોછડો હતો.

‘તો આ તારાં બેય રતનને ઘેર સાચવતી બ.
નીકર હું ભૈરવ બારીએથી બેયને હેંડે ફંગોળી દેશ!’

‘તુંય જાહવકુળનો છો નાં, ભાઈ! એમાં બાણેજ
મામાને માર્યો’તો. આમાં મામો બાણેજને મારે છે!’

‘પણ તંઈ એને ઘેર રે’વા દો!’

‘ઘેર નાં? ઘેર પણ રે’શે એમાં શું? પછી ગઢ, ખંઝારછી
તમે સાચવી રહ્યા! દેહુભા છે, વિહુભા છે, ધ તો કટંબી
જ કટંબીનું કાપે—બાકી, રાતદીની મે’નત ઉપર બે પાવળાં
પાણી લ્યે—એય તમારી આંખે ચડે છે એમ? ઘેર તો બેય
રે’શે, લ્યો, પણ પછી જુદા આકરું પડશે, બા! બાબી
કરતાં બાઈ ચડ્યા—બાબીએ તો હેડમાં પૂરવાનું કલું’તું.
બાઈએ તો ફંગોળી દેવાની વાત કરી. દેહુભા—ઘેર હાલો,
બેટા! આપણે કરમમાં જશરેખા નથી! તારો બાપ રા’ના
જુદામાં મર્યો—આજ એનો બહલો રા’ આપણને આપે છે,
હાલો, હેડમાં નથી પુરાવું!’

‘ તમે—દે ! હેડનું કહ્યું છે ? ’

‘ રા’ મારા ! આ કોટકિલ્લો ત્યાં સુધી નબરો—જ્યાં સુધી ચોસઠ્ઠગળીનું માન રે’શે. દેહુભાએ કોકની દીકરી સામે આંગળી ચીંધી—એ દીકરી કોકની નહિ, આપણી હતી ! ’

‘ બાબી ! તમને બોલવાની ફાવટ તો દીક છં હો—’

‘ લીલી ! ’ રા’એ કરડાકાથી કહ્યું : ‘ તું બોલતી બંધ થા—’

‘ નહિતર ? ’

‘ તમે હવે જાવ—દે ! મેં હમણાં જ નબરશેઠને રસ્તામાં જતા જોયા—મને દેખીને કોઈ દિવસ નહિ ને આજે એ આડું જોઈ ગયા. એનો બેદ હવે સમજાયો. વીરમ ! દેશળ વિશળને હેડમાં પૂરી છો ! ’

‘ ખબરદાર ! અલ્યા—’

‘ વીરમ ! હું કહું છું તેમ કરો—પાલખા ઉપાડો અલ્યા— ! ’ દેની પાલખી ઊપડી ગઈ : રા’એ લીલી સામે જોયું : ‘ લીલી ! કાં તું નહિ—કાં તારાં છોકરાં નહિ. મારે રા’પણું ખોવું નથી. વીરમ ! એ બન્નેને અલ્યા ! હેડમાં લઈ જ—ને માથે પાણીનો હાંડો રેડ. જા—’

‘ ખેંગારજી ! રાજ ખોઈ બેસશે હો. મેં પણ રા’ના ગોળાનું પાણી પીધું છે. એક વખત વિચાર કરી વુઝ્યો. તમને આ રૂપાળી, બેય જણાએ પાટણુ જઈને લાવી આપી—તો આજ આ સમો આવ્યો ! ’ લીલીઆનો સીનો ને સ્વર બંને ફરી ગયા.

‘ લીલીઆ ! તમારે બે દીકરા જાળવવા છે. મારે તો

મા કાલકાની સોંપેલી હજારું દીકરીયું જળવવી છે. જે દી જળવવાની તાકાત નહિ હોય નાં, તે દી પછી આનાં દાતરડાં કરીને ખડ વાઢવા એસીશ જ !' રા'એ પોતાની સમશેર ઉપર હાથ મૂક્યો: 'રાણુંગ ! લીલીઆને ઘેર પહોંચાડી આવો—મફતની વાત વધી જશે !'

'મારે ઠાઠનું કામ નથી, ખંગારજી ! હું મારે રસ્તો કરી લે'શ !' લીલીઆ અણુનમ રહીને ચાલી નીકળી. જતાં જતાં તેણે ધા કર્યો: 'બાણેજને હેડમાં પૂરીને—ખહેનને મનાવવા નીકળ્યા છે બાપ !'

ત્યાર પછી તો લીલીઆ અદસ્ય જ થઇ ગઇ. ક્યાં ગઇ એ પત્તો ન લાગ્યો. ઠેવી રીતે ગઇ એ પણ ખખર ન મળી. જૂનોગઢમાં જ ક્યાંક છુપાઇ રહી હોય, કે ગમે તેમ, પણ એ ગઇ એ ગઇ. રા'ને એ સંદેશો મળ્યો, ત્યારે દેશજ ને વિશજ એ સંદેશો આપનારની પાછળ જ ઊભા હતા: દેશજ એ સાંભળીને બોલ્યો:

'મામા ! અમારાં માથાં તો આંહીં જ પડશે—મા ભલું અદસ્ય થઇ જાય—કે એને દીક પડે તે કરે !'

વિશુભા બોલ્યો: 'મામા ! અમે માથાં આંહીં જ રાખ્યાં છે, જ્યારે ખપ પડે ત્યારે માગજો !'

રા'ને લીલી ગઇ એ વસ્તુ ખટકતી હતી. એટલે આ બંનેને તો હવે સાચવવાના જ હતા. એ કાંઇ બોલ્યો નહિ. પણ રાણુંગને પછીથી કહ્યું: 'રાણુંગ ! આ બેયને સાચવજો ! હવે એ બેય બોણમાં બેઠેલ બોરંગ જેવા છે ! એમને બહાર જવા દેવાય તેમ નથી, ને ઘરમાં રાખવા પણ પોસાય તેમ નથી ! અને લીલીનો પત્તો પણ મેળવજો. બહું દશે

તો જૂનોગઢમાં જ ક્યાંક ભોંયરામાં બેઠી હશે. એ હાથ આવે તો આ બેય રતન પાછાં એને છાંપી દેવાં છે. પણ ત્યાં સુધી એમને નજરમાં રાખજો. માન એમનું જાળવજો— પણ હવે એનાથી ચેતતા રે'જો.'

અને એ જ સમે દેશુભા વિશુભાને કહી રહ્યો હતોઃ 'વિશુભા ! હવે એક વાતનું ધ્યાન રાખજો. મા રસ્તો માપી ગયાં, એટલે બધા ચેતી ગયા છે. કોઈ રસ્તે એક ચકલુંય ફરકી શકશે નહિ. આપણે ચોવીશે પહોર જાગ્રત રહો. સિદ્ધરાજને દેખવો કે તીરે દેવો !'

‘ તીરે દેવો, દેશુભા ? ’

‘તું તારે તીર ફેંકજો ને—એને વાગે નહિ—ને આપણું કામ થાય. આટલું ચપ્પરખું ભેગું બાંધી રાખવું. લાગે તો તીર...!’ દેશુભાએ એક નાનકડો વસ્ત્રત્રેખ વિશુભાને આપ્યો.

૧. ઝાંઝણે વાત મેળવી.

કૈલાસરાશિ સામે પરશુરામે ખામોશ પકડી હતી તે વાત આગળ આવી ગઇ. એ છતાં પાછા ફરતાં આખે રરતે પરશુરામને એના જ વિચારો આવ્યા કર્યા. વહેલી પ્રભાતે તે જ્યારે છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે પણ હજી તે સોમનાથની અસરમાંથી તદ્દન મુક્ત થયો ન હતો. એને પોતાના મનમાં સોએ સો ટકા ખાતરી હતી કે એ નારી પાસે અમૂલ્ય માહિતી હોવી જોઈએ. કોઇ પણ સોલંકી સૈનિકને હાથે સોમનાથની જરા નેટલી મર્યાદાનો ભંગ અત્યારે થાય, તો એ વાત જુદું જ રૂપ પકડે; એવી લોકવાયકા બિડે તો સોરઠ આખાની પ્રજા હાલકડોલક થઈ જાય; એટલે એણે કૈલાસરાશિને તે વખતે વધારે કાંઈ ન કહેતાં ચાલતી પકડી હતી, પણ એનું અશાંત મન હજાર જાતના ઘોડા ધડી રહ્યું હતું. એક પળે તો એને એવો વિચાર પણ આવ્યો કે જે થાય તે — પણ થોડું સેન લઇ પાછું સોમનાથ તરફ બિપડવું-કોઈને કહ્યા વિના, ને એ નારીને હાથ કરવી. છાવણીમાં આવ્યો ત્યારે એ સાહસિક વિચાર એના મગજમાંથી છોક ચાલ્યો ગયો ન હતો.

મહારાજ જ્યસિંહદેવે એને સોરડી જુદાં સોંપ્યું હતું. એનો અંતિમ વિજય જો એ પોતે જ મેળવે, તો મહારાજને એના ઉપર વધારે શ્રદ્ધા બેસે. આટલી નાની વયમાં આ પદ મળતાં કુદરતી રીતે જ એની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી ઊઠી હતી. એને પણ ગુજરાતના મહાઅમાત્ય થવાના કોડ હતા. એથી આગળ વધીને એને તો ભારતવર્ષમાં પોતાનું નામ કાઢવું હતું. પણ હવે દંડનાયક ત્રિભુવનપાલ આ જુદાં માટે આવી રહ્યો હતો. પરમાર જગદેવ પણ ખ્યાસી ચંદ્રગ્રહણ પછી આવવાનો હતો. પરશુરામને એ રુચ્યું ન હતું. એણે મહાઅમાત્યને એ વાત કહી પણ હતી. પણ જવાબમાં એક મુરખીવટભરેલા હાસ્યનો પડધો જ માત્ર સંભળાયો હતો. એ હાસ્યનો કોઈ પણ અર્થ હજી પરશુરામ પામી શક્યો ન હતો. એટલે પોતાની આ વાત કોઈને ન કહેવામાં પરશુરામને સલામતી લાગી: મુંઝવ મહેતાને પણ કહેવાની જરૂર ન પડે તો ન જ કહેવી. પોતે જૂનોગઢી દુર્ગની જરા નોટલી પણ માહિતી મેળવી શકે,—તો વિજય હાથવેંતમાં જ હતો. પરશુરામની કદપના ઉત્તેજિત થઈ. એમ થાય તો સોરડી સેનનો વિજયી સેનાપતિ, સમુદ્રયુક્તના મહામંત્રી હરિષેણની પેઠે, ગુજરાતના ગજેન્દ્રોને કાવેરી-ગંગાનાં નીરમાં સ્નાન કરાવે ! પરશુરામને તો એ જીવન-સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાની તાલાવેલી હતી.

કારણ કે પરશુરામ જુવાન હતો, તરંગી હતો, મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. ઉત્સાહે અને અધીરાઈએ એને નિખાલસ બનાવ્યો હતો. બિનઅનુભવે એનામાં આશાવાદ સીંચ્યો હતો. જાતવિશ્વાસે એ જગતને નાનું ગણતો થયો હતો. મુંઝવ

મહેતામાં પણ એને ઘણી વખત સાહસની ખામી જણાતી —મંત્રીશ્વર સમર્થ સેનાપતિના રણયશને બદલે મહા-ચાણક્યનો યુક્તિપ્રયુક્તિવાદ અપનાવતો લાગતો. જુવાન પરશુરામને થયું, કે મુંગલ પાસે પણ અતિ નાનું સ્વપ્ન છે. તે પોતે પોતાના મહાન સ્વપ્નનો સર્ગક, દ્રષ્ટા, નેતા અને ભક્ત થઈ રહ્યો. અત્યારે પણ એની કલ્પના કોણ જાણે બંગના કયા ભાગમાં એના મત્ત ગજેન્દ્રોને દોરી ગત —પણ એટલામાં એણે જાંઝણુને પોતાની તરફ આવતો દીડો.

તે વિચારી રહ્યો. મહાઅમાત્ય એને અત્યારમાં બોલાવે તો તે માત્ર એક જ કામે હોઈ શકે: યુદ્ધસંચાલન. હજી ત્રિભુવન આવ્યો ન હતો. એટલે પોતે સોમનાથ વિષે અંતરમાં નિર્ણય કરી લે ત્યાર પછી જ કોઈ નિશ્ચિત પગલું લેવું એવો એણે સંકલ્પ કરી લીધો. એટલામાં તો જાંઝણુ એની પાસે આવી ચડ્યો. પરશુરામની મુખમુદ્રા ઉપરથી જ એ પામી ગયો કે કોઈ મહત્ત્વના નિર્ણયની ધડમથલ એના અંતરમાં ચાલી રહી છે. અત્યારમાં એ ક્યાંકે જઈ ને આવ્યો લાગે છે. ક્યાં ગયો હશે. જાંઝણુ અનુમાન કરવા માંડ્યું. પણ એકે અનુમાન બંધ બેઠું નહિ. કોઈના અંતરની વાત કળી જવી, એ જાંઝણુનો પોતાનો જ વિષય હતો.

એણે પરશુરામનું માપ કાઢી લેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. હમણાં હમણાં હવામાં એક હજાર ને એક વાત ઊડતી હતી. દરેક વાતની યુદ્ધ ઉપર નિર્ણયાત્મક અસર પડે એમ પણ જણાતું. પરશુરામની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાંઝણુથી અગ્રણી ન હતી. તેણે પહેલાં તો બે હાથ જોડી એને માથું નમાવ્યું. પછી ધીમેથી વાત ઉપાડી:

‘ પ્રભુ ! અત્યારમાં રા’નો ગઢ ઉપાડવો છે કે શું ? આ તૈવારી તો એવી લાગે છે ! ’

‘ તું કોની પાસેથી—મહાઅમાત્યજી પાસેથી આવે છે ? ’ લેશ પણ ગંધ આને આપવી નથી, એ નિશ્ચયથી વાતમાં ખેંચાયા વિના જ પરશુરામે કહ્યું.

જાંઝણુ એ કળી ગયો.

‘ પ્રભુ ! મહાઅમાત્યજી તમને યાદ કરે છે ! ’ તેણે સીધી વાત શરૂ કરી દીધી : ‘ હું તમને એ કહેવા જ આવ્યો છું ! ’

‘ અત્યારમાં ? કેમ ? કોઈ આવ્યું છે ? ’

‘ દંડનાયકજી ત્રિભુવનપાલ મહારાજ ! ’

પરશુરામને પેટમાં ધ્રારકો પડ્યો. પણ તે સાવધ અની ગયો. તેણે પોતાના ઉપર તલવાર લટકતી દીધી. છતાં કોઈ જ ન હોય તેમ એ સ્વસ્થ જ રહ્યો. ત્રિભુવનપાલ આવ્યો હોય તો એનો અર્થ જ એટલો કે એનું પોતાનું સ્થાન ગૌણ અન્યું. મહાઅમાત્યે કદાચ અત્યારમાં એને એ વાત કહેવા માટે જ તેડાવ્યો હોય. તેણે પોતાના મનમાં તરત દૃઢ સંકલ્પ કરી લીધોઃ એક રાત આ સમાચારને મોડા પ્રકટ કરવા. એક રાત હજી એની હતી. અને એક રાતમાં તો રામચંદ્રની ગાદી ગઈ હતી.

‘ ત્યાં લાટમાં તો બધું સમુંસુતર છે નાં ? ’ તેણે જાંઝણુને પૂછ્યું.

‘ ગણેા તો છે—અને ન ગણેા તો નથી ! ’ જાંઝણે જવાબ વાળ્યો.

‘ કેમ એમ બોલ્યો ? પડ પાછું જાગે એવું લાગે છે ? ’

‘ જાગે તો શું હવે ? ત્યાં કોણ છે ? જગાવનાર તો આંહી આવી ગયાં. દંડનાયકજીની ખમીરવંતી રજપૂતીએ મહારાણી લક્ષ્મીદેવી જેવાંને આપણાં પાટણનાં બનાવી દીધાં—પછી ત્યાં લાટમાં બીજું તો કોણ મોરચો માંડવાનું હતું ? એમ મણેા તો તો, પ્રભુ ! આ તમારું સોરડી જુદું આપણને પાટણને તો ફળ્યું છે ! ’

જાંઝણે જૂનીનવી વાતના મિશ્રણ વડે, પરશુરામ પાસેથી એની વાત કઢાવવાની ભૂમિકા રચી. પણ પરશુરામ હજી સાવધ હતો. તે બોલ્યા વિના મોં મલકાવીને જ એને આગળ વધવા ઉત્તેજ રહ્યો. જાંઝણ આગળ વધ્યો : ‘ એ તો એવું છે, પ્રભુ ! આ સોરડી જુદું લંબાણું—અતિ લંબાણું—તો રાજમાતાએ લાટનાં લક્ષ્મીદેવી માટે, ભૂમિકા તૈયાર કરી. ત્રિભુવનપાલ મહારાજે યોજના રચી. મહારાજે સહભાગ્યે હા કહી. લક્ષ્મીદેવી જોગાનુજોગ આ તરફ વળ્યાં. તો આજે લાટ તરફની શાંતિ છે—ને આ તમારું જુદું ચાલે છે. નહિતર આંહી તો હવે સરપે છદ્ધંદર ગળ્યા જેવું થયું છે. નથી યુદ્ધ મુકાતું. નથી એ જિતાતું. છત આવતી નથી, અને હાર સ્વીકારવી નથી. દુર્મ્મ ડગતો નથી, અને ખેંગાર લઈ મૂકતો નથી—’

‘ ખેંગારનું સૂઝયું પછી કાંઈ— ? ’ અચાનક પરશુરામે પોતાના વિચારમાંથી જાગીને વાતને તદ્દન બદલી નાંખી.

જાંઝણ એ કળી ગયો. પણ તેણે એટલી જ ધીરજથી પાછી વાત શરૂ કરી : ‘ એનું બીજું શું સૂઝવુંતું, પ્રભુ ! ગિરનારનાં ખડક ડગે તો ખેંગાર ડગે ! ’

‘ એ તો ઠીક હવે—’ પરશુરામે કાંઈક આવેગથી કહ્યું,

‘હું તો પૂછતો હતો, ખાસી ચંદ્રગ્રહણ ઉપર સોમનાથ-સમુદ્રમાં ખેંગાર સ્નાન કરવા જવાનો હતો તેનું શું થયું એ વિષે. સોમનાથ જશે કે નહિ? મારે એને સંદેશો મોકલવાનો હતો — મહારાજની આજ્ઞા હતી — પણ એનું સૂઝયું છે કાંઈ કે નહિ?’

‘ખેંગારના આટલા અનુભવ પછી એમાં હવે કાંઈ પૂછવા જેવું હોય, પ્રભુ? આવા ચંદ્રગ્રહણ જેવા મહાપર્વાણિ-સમે સોમનાથના સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા ન જાય—તો એ ખેંગાર શાનો? એ જવાનો જ!’

પરશુરામ કાંઈકે વિચાર કરી રહ્યો. જાંઝણ એની સામે જોઈ રહ્યો. તેણે પોતાના મનમાં માંદ વાળી લીધી—તે મનમાં જ બોલ્યો: ને તમારી વાત ન મેળવું તો હું જાંઝણ શાનો? ‘પ્રભુ!’ તે મોટેથી બોલ્યો: ‘આ સોરઠનો રા’ છે. એના જેવો દુરાગ્રહી હજી ખીજો કોઈ મહારાજને પણ મળ્યો નથી. એ સોમનાથ જવાનો જ. અને હવે તો આ ત્રિભુવનપાલ હંડનાયકજી આવ્યા છે—એમની રજપૂતી એ ન જતો હોય તોપણ એને પરાણે મોકલે એવી ખસીર-વાંતી છે. એટલે અત્યારે તો, પ્રભુ! હવામાં હજાર વાત આવે છે ને હજાર જાય છે. પરંતુ ગમે તે થાય, ખેંગાર ગયા વિના તો નહિ જ રહે. ખોંતેર પેઢીના પિતૃઓની નજર પોતાના સમુદ્રસ્નાન ઉપર રહી છે—એમ એ માનનારો. ખેંગાર ન જાય એ ન જ બને. એ જવાનો જ.’ જાંઝણે જાણી જોઈને ખેંગારના જવા વિષે વધુ બારસૂચક વાક્ય કહ્યું.

પરશુરામનું સેનાપતિ તરીકેનું સ્વમાન ધ્રુવાયું: ‘અને આંહી આ હજારોની સોલંકી સેના પડી છે તેનું શું?’

‘સોલંકીની સેના બંધે ને પડી. એ જોતી રે’શે.’
જાંઝણે એને ઉશ્કેર્યો.

‘કેમ ? ઇગ્ગરો એને એકને ત્યાં જ લાગે છે—’ પરશુ-
રામે કરડાકીથી કહ્યું ને થોડીવાર પછી ઉમેર્યું : ‘—વીરત્વનો.’

‘અત્યારે તો એમ છે, સેનાપતિજી ! આવતી કાલે
પછી બંધે જે થવું હોય તે થાય ! પણ હવે એના દી બરાર્ધ
ગયા છે. કાલે તો, પ્રભુ ! જૂનોગઢ આખામાં એક વાત
ઊડી હતી.’

‘શી ?’ પરશુરામે ઉતાવળે કહ્યું. એને પેલી સ્ત્રીના
બણકારા વાગ્યા.

‘અત્યારસુધી પાટણનો રાજા સેન લખને લડવા આવ્યો
છે એમ લોકમાં કહેવાતું હતું. એને માટે માન પણ હતું.
ગર્ભ કાલે એ વાત ફરી ગઈ. હવે એ રાક્ષસ લઈને લડવા
આવ્યો છે એમ બધે વાત ચાલી છે. સેન ને જુદા ભુલાઈ
ગયાં. રાક્ષસ ને જાદુ ચાલુ થયાં !’

‘કેમ એમ ? કોણે એવું ફેલાવ્યું ?’

‘ફેલાવે કોણ—? પણ કોટકિલ્લા, વાવ, પુલ, નદીના
બંધ, તળાવ, નવાણ, રસ્તા એ બધાની રચનામાં બર્બરકની
સદાય લેવાતી હતી, ત્યાં સુધી તો ઠીક હતું; પણ હવે
ધર્મયુદ્ધની મર્યાદાનો લોપ થવાનો બચ જીલો થયો છે !’

‘શા ઉપરથી તું એમ કહે છે ? એવું કાંઈ બન્યું છે ?’

‘મહારાજ લાંબા જુદ્ધથી કંટાળ્યા છે—એમને જુદ્ધ
ટૂંકાવવું છે. ને જૂનોગઢ આખામાં વાત ફેલાણી છે . . .’
જાંઝણે વાતમાં મોણ નાખ્યું : ‘પણ પ્રભુને તો ખબર હશે
નાં ? બર્બરકની સિદ્ધિની ?’

‘કોને મને ? હું મહારાજને ખર્ચક વિષેની સલાહ આપું એમ ? કોઈ નહિ ને હું ? હું તો જોઈ છું... ને જો મારું ચાલે... તો આવતા થોડા દિવસોમાં હું તો આ જુદા પૂરું પણ કરું, જાંઝણ !’

જાંઝણ ચમકી ઊઠ્યો. પરશુરામ પાસે ચોક્કસ કંઈક અગત્યના સમાચાર છે. તેણે પરશુરામને વાતમાં વધુ આગળ ખેંચ્યો.

‘સલાહ તો મહારાજને કોઈ આપે કે ન આપે—એ વસ્તુની અત્યારે ક્યાં અગત્ય જ રહી છે ? એ જમાનો જ જાણે મર્યો. એ બાબતમાં કર્ણદેવ મહારાજ—એના જેવા સીધા રાજવી ખીજા કોઈ નહિ. મંત્રીઓ કહે તે સોળવાણ ને એક રતી. દંડનાયકજીને ને મહારાજને તો, કહે છે કે—આ વાત ઉપર ભારે મતભેદ ઊભો જ છે !’

‘ખરેખર ? કંઈ વાત ઉપર ?’ પરશુરામને રસ પડ્યો. એ રસ પડતાં અસાધ્ય થયો. જાંઝણે એ જોયું. તે આગળ વધ્યો.

‘પ્રભુને તો એ ખબર દશે નાં ?’

‘મને ક્યાંથી ખબર હોય ? મેં તો આજે છાવણીનું મોં જોયું !’

‘ત્રણ દિવસે ?’ જાંઝણે સહેજ પૂછતો હોય તેમ પૂછ્યું.

‘ત્યારે નહિ ? ત્રણ દિવસ ઘડ ઉપર માથું જ કોને હતું ? પણ તું શું કહેતો હતો ?’

‘પ્રભુ ! આ તો ઊડતી વાત છે. કર્ણપકર્ણ ચાલતી આવી છે.’

‘કે ?’ પરશુરામને રસ પડ્યો હતો. જાંઝણે એ જોયું.

તે વધુ પાસે સંધ્યા. ચારે તરફ થોડીવાર જોતો રહ્યો. પછી તે ધીમેથી વિશ્રંભકથા કહેતો હોય તેમ બોલ્યો: ‘પ્રભુ ! વાત કોઈને જાણાવવા જેવી નથી. પણ સૌ બોલી રહ્યા છે કે બર્બરેકે એક આકાશી રથ તૈયાર કર્યો છે !’

‘હું ? ખરેખર ? તો તો ભારે થશે !’

‘ભારે થશે શું ? ભારે થઈ છે !’

પરશુરામને આ માહિતી ઘણી ઉપયોગી લાગી. તે અસાવધ બની ગયો. તેણે વાતમાં વધુ રસ લેવા માંડ્યો.

‘શી ભારે થઈ ?’

‘દંડનાયકજી આવ્યા. એમણે આ સાંભળ્યું. એ તો મહાધર્મિષ્ઠ પુરુષ છે. શંકરના ત્રીજા લોચન જેવી ઉગ્ર જ્વાલાથી પોતાના હરેક કાર્યની અગ્નિપરીક્ષા આજ દિવસ સુધી કરતા આવ્યા છે. એના જેવા અટકા નરની પ્રતિષ્ઠાએ તો લાટની રાજલક્ષ્મી લક્ષ્મીદેવીને આંહી તમારે ત્યાં આણ્યાં છે. દંડનાયકજી તો રહ્યા જોગંદર જેવા. મહારાજને નામે શિર ઉતારી દેતાં એનું ફંવાડું પણ ન ફરકે—પણ એવી અચળ રાજભક્તિના પુરુષને પણ આ સાંભળીને લાગી આવ્યું !’

‘કેમ ? મહારાજે અપમાન કર્યું ?’

‘અપમાન નહિ—પણ અપમાનનો ભાઈ. વાત એમણે કરી. મહારાજે સાંભળી. આકાશી રથ જેવી આસુરી સિદ્ધિ અત્યારે આ યુદ્ધમાં ન વપરાય—એમ કહ્યું, પણ મહારાજ પોતે કયે વખતે શું કરશે એની શી ખબર ? ખેંગાર સોમનાથસ્નાન કરવા જાય ને હથો કરે તો ? જોગંદર મૂંઝવણમાં છે. મુંઝલ મહેતા જેવાને પણ મહા-

રાજની વાતમાં એ ધડી વિચાર કરવો પડે એવી સ્થિતિ છે. એ મહાઅમાત્ય છે ખરા, પણ એ ‘મહા’ છે કે નહિ એ હજી નક્કી થવું બાકી છે: ને એ અમાત્ય છે કે નહિ તે મહારાજ નક્કી થવા દેતા નથી. ’

‘ કેમ આવું બોલે છે, ઝાંઝણ ? ’

‘ પ્રભુ ! સાચું જ કહું છું. એક વખત એ અમાત્ય જોવા લાગે. બીજી વખત મહાઅમાત્ય જોવા લાગે. પણ ત્રીજી વખત એમાંથી એકે ન લાગે ! મહારાજની પોતાની શક્તિ ગળ્ય છે. એની વિચિત્રતા એના કરતાં પણ ગળ્ય છે ! મહારાજની કલ્પના છે આખા ભારતવર્ષને માપી લેવાની—ને આંહીં તો સોરઠવિજયનાં પણ ઠેકાણાં નથી—એટલે મહારાજ અધીરા થયા છે ! ’

‘ ભારતવર્ષને માપી લેવાનું મહારાજને હોય—તેમ બીજને પણ સ્વપ્ન હોય. પણ સોરઠવિજયનાં ઠેકાણાં હોય ક્યાંથી ? ’

‘ કેમ એમ બોલ્યા, પ્રભુ ? હંડનાયકજી આવ્યા છે, તમે છો, પરમાર છે—એક મહાસમર્થ હથેલી યોજના તો ધડી શકાય તેમ છે ! ’

‘ પણ એ યોજના ક્યારે પાર પડે ? આંહીં આવું બુદ્ધ ચાલે ને આંહીંથી બાર જ જોગત છોટે દેવપટ્ટણમાં ફેલાસરાશિ બેડો સત્તા ચલાવે—અનિયન્ત્રિત સત્તા ચલાવે—આ રીત ક્યાંની ? મારે તો આજે મહાઅમાત્યને કહેવું છે. એ સોમનાથી વિસ્તારમાં રહેનારને પણ બુદ્ધનો નિયમ તો પાળવો જ પડે—નહિતર તો હરકોઈ બાગીને ત્યાં પહોંચ્યું એટલે થઈ રહ્યું ! ’

જાંઝણ વાત પામી ગયો. આને કૈલાસ સાથે કાંઈક ધર્ષણ થયું છે. પણ એણે વાત એ જ માર્ગમાં આમળ ખેંચી. ‘પ્રભુ ! ત્યારે એ કૈલાસરાશિના અભિમાનથી તો મહાઅમાત્યજી પોતે પણ ઘા ખાધ ગયા છે !’

‘કેમ થયું છે કાંઈ ? હું ત્યાંથી જ આવ્યો.’

‘સોમનાથથી ?’

પરશુરામ બોલતાં બોલી ગયો. પણ હવે કાંઈ ન હોય તેમ એણે જવાબ વાળ્યો : ‘હા સ્તો !’

‘સોમનાથ તો . . . ? આ ચંદ્રગ્રહણ માટે . . .’

‘અરે ભૈ—મારે તો ચંદ્રગ્રહણની કાંઈ પડી નોતી. આંહી તો—કોઈક ભાગી હતી—પણ આવો માને ? ધરાર ન માન્યો !’

‘હા . . . પણ એ તારી કોણ ? કાંઈ પત્તો લાગ્યો ?’
જાંઝણે સહજ વાતની જેમ જ વાત ચલાવી.

‘ભાગી આંહીથી—જૂનોગઢમાંથી. કોણ છે એ ખબર નથી. ક્યાં છે એ તને કહું—આ આવા પાસે . . .’

પણ જાંઝણે સત્ત્વ મેળવી લીધું હતું. તેણે વાતને નરત જ અકૃત્રિમ રીતે સંકેલવા માંડી.

‘ત્યારે આ આવાજીએ તો રાજમાતાને પણ કહેવ-રાવ્યું છે . . .’

‘શું ?’

‘કે રા’ જૂનોગઢનો ચંદ્રગ્રહણી સ્નાન માટે ન આવે તો સમુદ્રસ્નાન અંધ રહે. રા’ તો વંશપરંપરાથી આવે વખતે સમુદ્રસ્નાન કરતા આવ્યા છે, સોમનાથ ભગવાનને ચરણે ભેટ ધરતા આવ્યા છે, રા’ને અભયવચન આપીને સમુદ્રતટે,

ચંદ્રમહાણુ સમે, આવવાનો માર્ગ આપી દેશે તો સમુદ્ર-
સ્નાન થશે . . . ને નહિતર નહિ થાય ! ’

‘ હવે નહિ થાય તો નહિ થાય ! ’

‘ અરે ! સેનાનાયકજી ! બોલતાં સાંભળજો હો—આજ-
કાલ તો એક અક્ષર બોલવામાં ફેર પડ્યો કે બિડ્યો જ
છે ! તમે સાંભળ્યું તો હશે ? ’

‘ શું ? ’

‘ કૈલાસરાશિએ આ કહેવરાવ્યું છે. ને સાથે રાજ-
માતાને આકર્ષ્યાં પણ છે ! પછી બાવાજી તમને શેના દાદ
દે ? દીધી દાદ ? ’

‘ ના. ’

‘ સાંભળાવી નાં—કે એ નારી તો સોમનાથની છે ! ’

‘ હા. એમ જ થયું. ’

‘ આંહી રાજમાતાને પણ એમ જ સકંજે લીધાં
છે—એ જામરો છે ! ’

‘ કેમ છે કાર્ત્ત ? ’ પરશુરામે ધીમે અવાજ કાઢ્યો.

ઝાંઝણે ચારે તરફ દષ્ટિ કરી. ખાખરાનાં જેવાં નાનાં
નાનાં ઝાડઝાંખરાંથી ઢંકાયેલું આસપાસનું પગદંડી જેવું
મેદાન ગમે તેને છુપાઈ રહેવાનું મન થાય તેવું હતું. તે
અત્યંત ધીમેથી છાની વાત કહેતો હોય તેમ બોલ્યો : ‘ મહારાણી
લક્ષ્મીદેવીને દિવસ ચડ્યા છે ! ’

‘ કેતને—લાટવાળાં ને ? ’

‘ સારે બીજાં વળી ક્યાં છે—? તમે પણ મારા
ભૈ—એમને દિવસ ચડ્યા છે—ને મહારાણીઆ મીનલદેવીને,
સિદ્ધરાજ મહારાજનો કુમાર બોળામાં રમાડવો છે. કૈલાસ-

રાશિ કહે છે, ભગવાન સોમનાથની કૃપા મેળવે તો જ પુત્ર થાય, નહિતર પુત્રી આવે.—કૈલાસરાશિનો અત્યારે ગળ વાગે છે એનું આ કારણ. મહાઅમાત્યજી તે કેટલુંક સંભાળે, પ્રભુ ? અત્યારે એમને ધડ માથે માથું નથી. ખીજે કોઈ હોત તો કચારનો લંગોટી વાળાને ભાગી ગયો હોત ! અત્યારે હવામાં કેટલી વાતો જાગે છે એ ગણવા માંડાને. આ બર્બરકનું અકાશી રથવાળું ગાગે છે. દંડનાયકનું ગાગે છે. આ વળી મહાપતિ કૈલાસરાશિનું ગાગે છે. રા' નું તો ગાગે જ છે. સાંતૂ મહેતાએ કહેવરાવ્યું છે કે—ચેતના રહેજે—માલવાનું નમારું પણ ગાગે છે. અને હમણાં વળી એક નવી વાત હવામાં ગાગે છે—એક કોઈક યોગેશ્વરી સોમનાથમાં છે. તેણે વળી અગમવાણી બાખી છે. ઉજ્જૈનના મહાકાલિમંદિરમાં પાટણપતિ દર્શને જાય,—તો એને ત્યાં વંશવેલો પાંગરે ! બોલે ! હવે ! ત્યાં તમે વળી આ ઇદંતૃતીયં વાત લાવ્યા. આંહીથી ભાગી—પણ એ ભાગી ક્યાંથી ? કિલ્લામાંથી કે આપણી છાવણીમાંથી ?

‘હજી સમજ્યા નહિ ?’

‘ના,’ ઝાંઝણે બોલ્યા જેવો જવાબ વાળ્યો.

‘ત્યારે જુઓ—ભાગી રા' ના કિલ્લામાંથી એ ચોક્કસ. કિલ્લામાં એક ચકલું પણ ન પેસે કે ન બહાર નીકળે એવો ચારે તરફ ચોકીપહેરો છે. એમાં એ કિલ્લામાંથી નીકળી શી રીતે ? નીકળી તો બસે—પણ નીકળી શા માટે ? ને આમ સોમનાથ ગઈ—તો ત્યાં શું કરવા ગઈ ? ત્યાંથી ભાગી જવાની હશે ? એ કોણ હોઈ શકે ?’

‘તમે તો એક જબરજસ્ત વસ્તુ લાવ્યા છો, પ્રભુ !

પણ એ કોણ છે—કોણ લાગે છે ? પેલી યોગેશ્વરી કહે છે એ તો નહિ હોય ?

‘ ના રે—યોગેશ્વરી કેવી ને વાત કેતી ! ગમે તે હોય—પણ મારે તો આજ રાતે . . . ’ પરશુરામ વાત મળી ગયો. પણ ઝાંઝણને એના ઉતાવળા સ્વભાવની જાણ હતી. એણે અનુમાન કરી લીધું. આજ રાતે ચોક્કસ આ કાંઈ નવાજૂતી કરવાનો. એના મનમાં પણ એક મહાન પ્રશ્ન થયો. તે સ્ત્રી કોણ હોવી જામશે—તરત એક બીજો વિચાર પણ આવ્યો. આ વાત મહાઅમાત્યજીને હમણાં—પરશુરામના પણ પહેલાં—પહેંચાડી દેવી. એણે ત્વરાથી ચાલવા માંડ્યું.

‘ કેમ, ઝાંઝણ—? ’

‘ પ્રભુ ! મારે બીજે પણ જવાનું છે—મહાઅમાત્યજી ત્યાં જ છે—એમના વસ્ત્રાપુરમાં. હું પણ આ આવ્યો ! ’

એક ક્ષણમાં ઝાંઝણ ઝાડીઝાંખરીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

૭. યુદ્ધનો વિરામકાલ

પુરશુરામ થોડીવારમાં જ મહાઅમાત્યના વસ્ત્રાપુર પાસે આવી પહોંચ્યો. અનેક માણસોની ત્યાં ભીડ જામી હતી. ઘોડેસવારો, પાદપીવાળા, સૈનિકો, સરદારો — કેટલાક મળવા આવી રહ્યા હતા. કેટલાક મળીને પાછા જતા હતા. ધણી મળવાની તક શોધતા ઊભા હતા. મહાઅમાત્ય જે માર્ગે નીકળવાનો સંભવ હતો, તે માર્ગે પણ દૂર દૂર સુધી માણસોની હઠ જામી હતી. મુખ્યદ્વાર ઉપર એ જળપરજસ્ત બાલાધારી સૈનિકો ઊભા રહી ગયા હતા. આસપાસ ચારે તરફ અશ્વદળના સૈનિકો નજરચોડી કરતા ફરી રહ્યા હતા. પાસેના એક વિશાળ વડ નીચે મહાઅમાત્યનો ગન્ઢેન્દ્ર ડોલી રહ્યો હતો. ગુજરાતના મહામંત્રીશ્વર જેવા સ્થાન ઉપર બેઠેલો પુરુષ ગમે તે ક્ષણે અરિના કોઇ ને કોઈ માણસના ઝપાટામાં આવી જાય — એવી જરા પણ અસાવધતા આવા જુદ્ધ સમયે તો બચાંકર થઇ પડે. આસપાસ ક્યાંક કોઇ રચારી પોતાની ગાય પાસે ઝાંગ લઇને ઊભો હતો; તો થોડે છેટે પલાશના ઝાડ નીચે બેખધારી ખાવાઓ ધૂણી ધખાવીને બેઠા ગપ્પાં હાંકતા હતા. કોઇને પણ અત્તર ન

પડે તેવી રીતે આ ચરપુરુષો મહાઅમાત્યના નિવાસસ્થાનમાં આવનાર જનારની નજર રાખી રહ્યા હતા. પરશુરામે એમના ઉપર એક સહેજ દષ્ટિ ફેરવી લીધી — તે આગળ વધ્યો. હરેક સ્થાનમાંથી ગુજરાતના મહાસમર્થ મહાઅમાત્યની સ્પષ્ટ છાપ બિઠતી હતી. પટ્ટનગરની પાછળ આવી રહેલી ભોંચી ટેકરી ઉપર એક નાની સરખી પથરાની મઢી હતી. તેના ઉપર દૂર સુધીના વનવાટના હરેકહરેક રસ્તા ઉપર દષ્ટિ રાખી રહેલો એક તીરંદાજ ચોકી કરતો બિભો હતો. મઢીની ઉપર એક જાગરજસ્ત દંડને આધારે હવામાં લેરખી લેતો સોલંકીઓનો રાજધ્વજ ફરકી રહ્યો હતો. સૂર્યમુખીનું સોનેરી કુદ્દાપ્રકુદ્દા ફૂલ તેમાં લહેરાતું હતું: * અને પ્રભાતની નેકી પુકારનાર કુકકુટની સામે જાણે પ્રસન્નતાથી હસી રહ્યું હતું.

પરશુરામ એક પળ આ દશ્ય જોઇ રહ્યો. આ રણધ્વજને અંગભૂમિ સુધી ફેલાવવાનાં એને સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. પણ એના સાહસિક સ્વભાવને, હરપળે સાવધ રહેવા મથતા મહાઅમાત્યનો તાપ ભારે પડી જતો હતો. અત્યારે પણ એને જે માટે બોલાવવામાં આવ્યો હતો — તેમાં કદાચ આ વસ્તુ જ મૂળમાં હોવાનો સંભવ હતો. અનેક ગજરાજો સૂઢો ડોલાવતા અત્યારમાં જ આવીને મહાઅમાત્યના દ્વાર પર બને બાજુ ખડા થઇ ગયેલા તેણે દીઠા. જ્યારથી દુર્ગનું વિષમ યુદ્ધ શરૂ થયું, ત્યારથી ગુજરાતમાં ગજસેનાનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું બન્યું હતું. પાયદળ ને અશ્વદળ કરતાં ગજદળને મહારાજ સિદ્ધરાજે સેનાનું વિશિષ્ટ

અંગ માનવાની પ્રથા શરૂ કરી હતી. ગજદળના સેનાધીશનો અધિકાર પણ જોવાતો ન હતો. અધિકારમાં એ કેવળ મહાઅમાત્યથી જ નીચે ગણાતો. પણ મહારાજના અંમત વિધાસુ તરીકે તો એ અનન્ય હતો. અત્યારે એ સ્થાન મુંગલ પોતે સાચવી રહ્યો હતો. પાટણમાં મહારાજના શ્રી-કલશ સિવાય બીજા કોઈ રાજઅધિકારીના ગજરાજનાં દર્શન બાગ્યે જ થતાં, એ જમાનો જ જાણે ચાલી ગયો હતો. અત્યારે તો તાલીમ પામેલી ગજસેના એ ચૌલકચોતું એક સામર્થ્ય મનાતું. હરેક સેનાપતિ ગજયુદ્ધની કુશળતા મેળવતો, અને કર્ણાટક તથા માલવા જેવાં ગજસેનામાં ઉત્તમ ગણાતાં રાજ્યો પણ પાટણની સેનાને ભયથી અને ચિંતાથી જોતાં શીખ્યાં હતાં. ગજયુદ્ધ એ માલવાની પેઠે જ પાટણની વિશિષ્ટતા બનતી જતી હતી. જે કે એ ગજસેના આંહીં તો શોભાની બની રહી હતી. આંહીના દુર્ગની વિશિષ્ટતાએ સૌને મદાત કર્યા હતા.

શી રીતે વાત ઉપાડવી, ને શી રીતે વાતનો વળાંક લેવો, એ વિષે વિચાર કરતો પરશુરામ આગળ વધ્યો. તે મુખ્યદ્વારમાંથી અંદર પ્રવેશ કરવા જતો હતો, ત્યાં જો જખર-જસ્ત બાલાધારીઓએ એનો માર્ગ રોકી લીધો. પરશુરામે તેમની સામે જોયું. પણ માણસ બંને તદ્દન નવા હતા.

‘ખખર છે કોને રોકે છે? ક્યાંથી આવ્યો છે—કોઈ નવો લાગે છે?—અંદર ખખર કર — સેનાપતિ પરશુરામ આવવા માગે છે!’

‘અંદર જવાની મના છે — કોઈ પણ હોય, બહાર થોભો. અંદર સોમનાથના મહાપતિ મહારાજ પોતે આવ્યા છે!’

‘સોમનાથના મહાપતિ ? કોણ ? કૈલાસરાશિ ?’
પરશુરામ આશ્ચર્ય પામ્યો: થોડીવાર તો એ સ્તબ્ધ થઈ ગયો:
‘એમાં શું ? તું તારે અંદર જઈને કહે—સેનાપતિ મળવા
માગે છે.’

દ્વારપાલે પ્રત્યુત્તર ન આપતાં માત્ર નિશાની કરી:
‘પ્રભુ ! પાછળ જુઓ, ત્યાં રાજમાતાની પાલખી આવતી
દેખાય છે !’

પરશુરામ ત્વરાથી એક બાજુ ખસી ગયો. એ હાથ
જોડીને રાજમાતાને પ્રણામ કરવા તૈયાર થયો ન થયો,
એટલામાં તો રૂપેરી ઘંટડીઓના નાદ કરતાં ભોમ્મજોની
ડાંગનો અવાજ સંભળાયો. પાલખી જરાક આગળ વધીને
જ થોભી ગઈ. મીનલદેવી તેમાંથી નીચે જતરી — ચારે
તરફના સરાસ્વ સૈનિકો, બાલાધારીઓ, ઘોડેસવારો તેને
નગી રહ્યા હતા. તેમને એ હાથ જોડી સહેજ માથું નમાવતી
તે ધીમે પગલે આગળ ચાલી. પરશુરામને લાગ્યું કે હવે
અત્યારે મહાઅમાત્ય એને નહિ મળે — તે પાછો ફરવાનો
વિચાર કરતો હતો એટલામાં તો એક સૈનિક દોડતો આવ્યો.

‘પ્રભુ ! રાજમાતા તમને બોલાવે છે. . .’

પરશુરામ આભો ખન્યો. રાજમાતાની એના તરફ
દષ્ટિ ફરી વળી એ એને નવાઈ લાગી. એણે પાલખીને
નમન કર્યું હતું — પણ એની દષ્ટિએ કોઈ પડ્યું જ ન
હતું. મીનલદેવીની આ વિચક્ષણ દષ્ટિએ એને અત્યારે વધારે
ગભરાટ આપ્યો — કૈલાસરાશિ આવ્યો હતો, અને કદાચ
એ સોમનાથના બનાવ માટે જ આવ્યો હોય.

‘કોને મને બોલાવે છે ?’

‘હા, પ્રભુ!’ પરશુરામ અંદર ગયો. પદકુટીમાં પેસતાં તેણે જે દશ્ય જોયું એ દશ્યે એને આબો બનાવી દીધો. એક મહામૂલ્યવાન ઊંચા આસન ઉપર કૈલાસરાશિ બેઠો હતો. તેની બન્ને પડખે બે ત્રણ બાવાઓ હતા. એની પડખે શંખ પડ્યો હતો. નીચે એક બાળુ રાજમાતા મીનલદેવી હતાં. થોડે દૂર મહાઅમાત્ય મુંગલ હતા. અંદર કોણુ આવે છે એ મુંગલની દષ્ટિમાં તરત આવી જાય એવી રીતે, એણે પોતાની જગ્યા ગોઠવી હતી. બીજી તરફ દંડનાયક ત્રિભુવનપાલ દેખાતો હતો. તેના પગ પાસે લાંબી તલવાર પડી હતી. પરશુરામ આગળ વધ્યો. તેણે બે હાથ જોડીને નમન કર્યું: ‘હ્યો, આ આવ્યો પરશુરામ. પરશુરામ! આમ આવ, આમ — તારી સામે ફરિયાદ છે!’ રાજમાતાએ જ વાત ઉપાડી.

‘કોની?’ પરશુરામને રાશિની શંકા આવી.

‘કોની શું? આ અમારી સૌની. સજ્જન મહેતા હમણાં ક્યાં પાટણમાં છે નાં? કોક સંદેશો મોકલીને વહુને તેડાવી લે. વહુને આવું જુદું પછી કે દો જોવા મળે? શુજરાતણ જુદી કાયર તો ન હોય...!’

રાજમાતાનો ઉપાલંબ હતો, વિનોદ હતો, કે કટાક્ષ હતો તે પરશુરામ એકદમ કળી શક્યો નહિ. થોડીવારમાં અર્થ સમજતાં એ લા ખાઈ ગયો: ‘ઓત તારીની — આ તો મારે બેઠે બાવે, વાતનું વતેસર કર્યું લાગે છે. પેલો નારીની વાતને જુદું જ રૂપ આપી દીધું — મારો બેટો..’ પણ એ અત્યારે ભેદ પ્રકટ કરવા માગતો ન હતો. ને એના મૌનનો જુદો જ અર્થ થતો હતો. શું કહેવું તે એ

સમજી શક્યો નહિ. મુંઝવ મહેતા એની મુશ્કેલી સમજી લીધી : ‘ સન્નન મહેતા ક્યાં પાટણમાં છે પરશુરામ ? કે સ્તંભતીર્થ ? ’

‘ પાટણમાં ’

‘ તે પહેલાં તો સ્તંભતીર્થમાં દેરાસરની કાંઠક માપણી કઢાવતા હતા કેમ ? ’

‘ હા. પણ અત્યારે તો પાટણમાં જ છે ! ’

‘ ત્યારે તો ઠીક ! ’

‘ પ્રભુ... મારે એક વાત કરવાની છે... ’ પરશુરામે એ હાથ જોડ્યા. મુંઝવ કળી ગયો. ‘ ક્યાંક આ કાંઠક ખાસી મારે નહિ — ’ મુંઝવે મોટેથી કહ્યું ‘ યુદ્ધને લગતી હોય તો પછી કહેજો. આંહી તો આવતી પૂનેમના ખાસી ચંદ્રમહલ્યુ માટે મહાપતિ કૈલાસરાશિ મહારાજ પોતે પધાર્યા છે — અત્યારે એ માટેની વાત ચાલે છે ને તને ખોલાવ્યો છે પણ એટલા માટે. ’

‘ મને તો સેનાપતિજી ઓળખે છે — કેમ પરશુરામજી ? આપણે તો મળ્યા પણ છીએ ! ’

‘ અને હજી પણ મળીશું ! ’

‘ હમણાં તો હંમેશાં મળવું પડશે પરશુરામ ! ’ મુંઝવે પરશુરામનો કટાક્ષ ઉડાડી દેવા પ્રયત્ન કર્યો : પણ મીનલદેવી-એ વસ્તુ તરત પકડી લીધી હતી : ‘ પાછા મળીશું — એમ શા આધારે તું ખોલ્યો, પરશુરામ ? રાશિજી સાથે કાંઈ સંકેત કર્યો લાગે છે ! ’

પરશુરામ ઉત્તર આપવા જતો હતો એટલામાં દંડ-નાયકે જ કહ્યું : ‘ પરશુરામજી ! એ ભગવાન સોમનાથના

મહપતિ છે. સોલંકીના દરેક સિંહાસની પુરુષે એમને ગુરુ ગણ્યા છે. એમની પ્રતિષ્ઠા એ પાટણની પ્રતિષ્ઠા છે. એમનું ગૌરવ એ રાજનું ગૌરવ છે. તમે ત્યાં જઈ આવ્યા એ વાત મહપતિજીએ કરી . . . '

‘ ત્રિભુવનપાલજી ! . . . ’ પરશુરામનો અવાજ જરાક ઘેરો, તીખો ને કડક હતો.

મુંઝસે ફરીને વાતને પાટે ચડાવી દીધી : ‘ દંડ-નાયકજી ! આ તો જુદનો સમો છે . . . પણ આપણે અત્યારે તો વિવા છે એનું જ ગાણું કરોતે. જાણે એમ છે, પરશુરામ ! કે ખેંગાર રા’ પાસે જવા માટે રાશિજી પોતે આવ્યા છે. ચંદ્રગ્રહણી સમુદ્રસ્નાન કરવા રા’ જાય ને—આપણે વગર હરકત એને જવા દેવા. શુદ્ધ ખારશની સાંજથી તમામ શસ્ત્રધારીઓનાં શસ્ત્ર બગવાન સોમનાથને ચરણે મુકાઈ જાય. અને શુદ્ધ ખીજની મધરાત પછી—એ શસ્ત્ર ઊપડે. આમાં કાંઈ કહેવું છે તારે ? તને ખોલાવ્યો છે જ આટલા માટે. કેમ દંડનાયકજી ? આ જ વાત છે નાં ? ’

ત્રિભુવનપાલે ડોકું ધુણાવ્યું. તે પરશુરામની સામે જોઈ રહ્યો.

‘ શુદ્ધ ખારશની સાંજથી—શુદ્ધ ખીજની મધરાત સુધી કોઈ કોઈની સાથે યુદ્ધ ન કરે. આવી ગોઠવણ કરવાની છે ? ’

‘ હા. બસ એમ. કોઈ કોઈની સાથે યુદ્ધ ન કરે. જેને જે રસ્તે હીક પડે તે રસ્તે સમુદ્રકિનારા તરફ જઈ શકે—રા’ જાય, રા’ના સૈનિકો જાય. જૂનોગઢ આખું બંધે જાય—આપણે ચારે તરફના ચોટીપહેરા ઉઠાવી લેવાના ! સોમનાથ જવાનો દરેક માર્ગ દરેક માટે ખુલ્લો ! ’

‘અને કાંઈ દગો થાય તો ? કોણ દંડનાયકજી વાત માથે લે છે ? મહારાજ પોતે શું કહે છે ?’

‘એમાં મહારાજ શું કહે ?’ કૈલાસરાશિ બોલ્યો : ‘સમુદ્રસ્નાન આદિ સે હોતે હે-જૂનોગઢનો રા’ સ્નાન કરે ત્યાર પછી સૌનું સ્નાન થાય ! સોમનાથ કી વે તો અચ્ચલ પ્રણાલિકા હૈ.”

‘અને આ તો રા’ જૂનોગઢનો છે, પરશુરામજી ! દગાની વાત જવા દો. એવી વાત કરીને નાના આપણે દેખાશું !’ ત્રિભુવને કહ્યું.

‘જૂનોગઢમાંથી કાંઈ બહાર નહિ લઈ જવાય—ને જૂનોગઢમાં કાંઈ અંદર પણ નહિ લઈ જવાય !’ પરશુરામ વિચાર કરતાં બોલ્યો.

‘વે તો બરાબર—’

‘માણસની ગણતરી થાશે—ને જાશે તે સંકેતચિહ્ન રાખશે. પાછો ફરશે તે પણ એ પ્રમાણે કરશે !’

‘વે બી—બરાબર—’

‘તો મહારાજ આજ્ઞા આપે એટલે ડિડિમિકાધોપ કરાવીએ—’

‘મુંગલ ! રાશિજી જઈ આવે—રા’નું વેણુ લાવે. પછી ધોષની વાત રાખજો. સાથે કોણ જાય છે—શ્વેતધ્વજનો સંદેશો લઈ ને આગળ જશે ત્યારે યુદ્ધ થોડીવાર અટકશે ના ?’

‘સાથે જશે—દસોંદી લાલ ભાટ—’ મુંગલે કહ્યું. સૌને એ વાત સ્વીકૃતિ મળી ગઈ :

‘એ બરાબર છે, મહેતા ! દસોંદી, વળી બારોટ, દેવી-પુત્ર, એટલે બન્ને બાજુને પૂજવા લાયક. એને કહેવરાવી દીધું’

છે ?' મીનલે કહ્યું.

‘એ તો તૈયાર જ હશે. પણ રાશિજી ! તમે દુર્ગ-
માંથી ક્યારે—સાંજે પાછા ફરશો ? અમારે ક્યાં સુધી રાહ
જોવી ? રા’ને કાંઈ ખાતરી જોઈતી હોય ને કાંઈને મોકલવો
ધટે તમારી સાથે તો બસે મોકલે. મહારાજની એ ઇચ્છા
છે કે યુદ્ધ છતાં ધર્મમર્યાદાનો લોપ ન થાય !’ મુંઝવે બોલ્યો.

‘પણ વખત છે ને રા’ વેળુ ન સ્વીકારે—સમુદ્રસ્નાન
ફરવાની જ ના પાડી તો તો—પછી અમારે શું કરવાનું ?’
પરશુરામે પૂછ્યું.

કૈલાસરાશિ જરાક બોલતાં થોભ્યો : ‘પરશુરામજી !
યે હી સમુદ્ર સ્નાન આદિ સે’ હોતે હે. રા’ જૂનોગઢનો
સ્નાન ન કરે—ને આવા ચંદ્રગ્રહણ જેવા મહાપર્વાણિ સમે—
એ ન જૂતો ન ભવિષ્યતિની વાત થઈ. રા’ જૂનોગઢના
તો આવે વખતે સોમનાથ ભગવાનના ચરણે, હીરા માણેક
મોતી ધરતા આવ્યા છે. રા’ મહરિપુએ બેઠ ધરેલો
હીરો હજી મહાદેવના ચરણમાં છે ! રા’ આવે જ આવે—ન
આવે એ ન જ અને !’

‘થયું ત્યારે પાટણને તો સોમનાથ આરાધ્ય દેવ છે.
વિરામકાલ પૂરો થાશે કેયુદ્ધ પાછું શરૂ થાશે !’ મુંઝવે કહ્યું.

‘પરશુરામજી ! હવે તમારે કાંઈ કહેવાનું બાકી છે ?’
કૈલાસરાશિના શબ્દમાં ઊંડો કટાક્ષમય મર્મ હતો.

પરશુરામે તરત પ્રત્યુત્તર ન વાળ્યો. તે પોતાના મનમાં
બાટ ઘડી રહ્યો હતો : ‘બારશને તો હજી વાર છે. એટલામાં
તો એ પોતાનો માર્ગ કરી લેશે !’ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ.
તેણે માત્ર નકારદર્શક ડોકું ધુણાવ્યું.

થોડીવાર પછી 'મહાઅમાત્યની છાવણીમાંથી એક સુખાસન બહાર નીકળ્યું'. એની સાથે જપધારી બાવાઓનું જૂથ હતું. કોઈ શંખ વગાડતા હતા, કોઈ નાદ કરતા હતા. કેટલાક 'જય સોમનાથ'ની ધૂન મચાવી રહ્યા હતા. તેમની પડખે બે ઘોડેસવારો ચાલી રહ્યા હતા. સૌથી આગળ દસોંદી લાલ બાટ હતો. તેણે શ્વેતધ્વજ ધારણ કર્યો હતો. આખું મંડળ જૂનોગઢના કિલ્લા તરફ જઈ રહ્યું હતું.

૯. મહાઅમાત્ય મુંબલ

સાંજ પડવા આવી. પૃથ્વીને વીંટળાઇ વળતું અંધારું ચારે તરફથી દોડતું આવ્યું. આકાશપૃથ્વીની વચ્ચે સેંકડો નવા તારાઓ જીગી નીકળ્યા હોય તેમ, કુંગરેકુંગરે દીપ-માલાઓ પ્રકટી નીકળી. સૈનિકોને સાવધ રહેવાની સૂચના આપતો શંખનાદ થયો. પણ દસોંદી લાલમાટ કે મહાપતિ કૈલાસરાશિ—ખેમાંથી એકે આવવાનાં ચિહ્ન હતું મુંબલને ક્યાંય દૂર ક્ષિતિજમાં પણ જણાયાં નહિ.

હરપળે એમના આવવાની રાહ જોતો મહાઅમાત્ય આમથી તેમ અધીરાઇમાં ટહેલી રહ્યો હતો.

એના મગજમાં અત્યારે જૂનોગઢનું યુદ્ધ ઘૂમી રહ્યું હતું. એ જુદે મોટાને નાના ક્યાં હતા. નાનાને નકામા ઠરાવ્યા હતા, અનુભવી સેનાપતિઓને એક કોડીની કિંમતના બનાવ્યા હતા. મુત્સદ્દીઓને મામૂલી ગણાવ્યા હતા; પાટણના મન્દ્રોને ગધેડા કરતાં પણ નપાવટ મનાવ્યા હતા; તમામે તમામ ગણતરીને ખોટી પાડીને એ ચાલતું રહ્યું હતું, જેને ધડીના છઠ્ઠા બાગમાં હણવાના મહારાજ સિદ્ધરાજને કોડ હતા, તે સોરઠનો રા' ખેંગાર દેવ જેવો અમર લાગતો હતો.

રાણકદેવીને નામે તો માનતાઓ ચાલતી. જૂનોગઢનો કિલ્લો—
સોલંકીઓની આપણની ભયંકર ડેકડી કરતો એમ ને એમ
અણનમ ગિમેા હતો.

મુંગલ અત્યારે, મનમાં ને મનમાં એ યુદ્ધની જ
બૂહરચનાઓ ગોઠવી રહ્યો હતો. એક વસ્તુની એને ખાતરી
થઈ ચૂકી હતી: જો કિલ્લામાં પ્રવેશ મળે તો સંખ્યાબળથી
જ સોલંકીઓ જુદા જીતી જાય. પણ કિલ્લામાં પ્રવેશ
મળે તો—એ ‘તો’ ભયંકર હતો.

આજે ઝાંઝણની વાતે એને આશાનું એક કિરણ
દેખાડ્યું હતું. જૂનોગઢમાંથી જ જે નારી ભાગી છે એમ
પરશુરામે શોધ્યું, તે કોણ હતી ? રા’ના કુટુંબની જ કોઈક
હોવી જોઈએ. કૈલાસરાશિએ એને આશ્રય આપ્યો, એ એને
રચ્યું નહિ. પણ પરશુરામની ઉતાવળે વાત બગડી જવાનો
એટલો જ ભય હતો. એ કોણ હતી એ જાણવું જરૂરી હતું.
એને રાશિને આશ્રયેથી બહાર લાવવી એ જરૂરી હતું એ
સોમનાથથી ભૃગુકચ્છ, અને ભૃગુકચ્છથી શ્વેતપાદ થઈ માલ-
વામાં પહોંચી જાય નહિ એ અટકાવવું પણ એટલું જ
જરૂરી હતું. પણ પરશુરામની ઉતાવળ તો લોકને હાલક-
કોલક કરી મૂકે. તેણે એક નિશ્ચય કરી લીધો: પરશુરામને
આજ ને આજ બીજે મોરચે રવાના કરી દેવો જોઈએ.
એની ખુમારી પણ તો જ નરમ પડે. મહારાજ પાસે એ
કરાવવું રહ્યું.

—અને ત્રિભુવનપાલ હંડનાયક આંહી આવ્યો હતો.
એનું શું ? મહારાજ જયદેવ બર્બરકની સિદ્ધિનો આશ્રય
લેવાના એ ચોક્કસ હતું—એટલે એ ધર્ષણમાંથી નવી

મુશ્કેલી ઊભી થવાની. ત્રિભુવને પાછું લાટ સંભાળવા જવું જોઈએ. આંહી એના વિના ચાલે. લાટ તો એના વિના ખાડે પડે. એ પણ ગોઠવવું રહ્યું.

—જગદેવ પરમાર. મહારાજ જયદેવની કલ્પનાને એણે આકર્ષી હતી. એની પાસે ક્ષત્રિયવટને શોભે એવા ગુણ હતા. એ હુલ્લક વાતમાં પડતો નહિ. પાટણના રાજકારણમાં માથું મારતો નહિ. મહારાજને એની રજપૂતીમાં ભારે વિશ્વાસ જન્મ્યો હતો. પણ ગિરનારનાં આ બૈરવી ખડકો કેવળ રજપૂતીની તો ફૂર મશ્કરી કરી રહ્યાં હતાં—તેનું શું ? અને આ જગદેવ માલવા સાથે કાંઈક ઘાલમેલ કરતો હશે—તેનું શું ? જગદેવની વિદાય પણ મહાઅમાત્યને એટલી જ જરૂરી લાગી.

ત્રિભુવન, જગદેવ, પરશુરામ—એ ત્રિધા આંહી સાથે ભેગા થવાથી, અળ વધવાને બદલે અળ ઘટવાનો સંભવ હતો. મહાઅમાત્યે પોતે જ તમામ સંચાલન ઉપાડવાનો નિર્ધાર કરી લીધો. અને વિરામકાલ આવે તે સાથે જ આ વસ્તુ સિદ્ધ કરી લેવાનો તેણે સંકલ્પ કરી લીધો.

પરંતુ એ સંકલ્પને અંતે—એની નજર એક વ્યક્તિ ઉપર જઘને ઠરી—સિદ્ધરાજ જ્યાસહદેવ.

એની પાસે એની પોતાની રાજનીતિ હતી. તેનું શું ? એ પોતે જ આ કરતો હોય તેમ એની પાસે આ વસ્તુ સિદ્ધ કરાવે તો જ એ થાય.

જયસિદ્ધદેવને યુદ્ધ પૂરું કરવું હતું. એને યુદ્ધ જીતવું હતું. એને પાટણમાં યશસ્વી વિજેતા તરીકે પાછું ફરવું હતું. એને માલવાની ભૂમિ ઉપર જવું હતું. એને વિક્રમનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવું હતું. અને એને પોતાના જ પરાક્રમમાંથી તેજસ્વી

જીવન જીવવું હતું. એ શું નહિ કરે એ કહેવું અશક્ય હતું. પણ એ આ કરી શકશે? ત્રિભુવન વિના, જગદેવ વિના, પરશુરામ વિના ચલાવી શકશે? એ ત્રણેનાં ત્રણ દષ્ટિબિન્દુ હતાં. ત્રણે જુદાંજુદાં હતાં. અને તેથી ત્રણે નયનાં હતાં. જયદેવ મહારાજ એ સમજશે? અને એણે નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ લાગ્યું.

‘એ તો એમ જ,’ તે મોટેથી બોલ્યો: જુદા જ ચલાવવું હોય તો તે તમે ચલાવો; જુદા જીતવું હોય તો આ મેં ખતાવ્યો તે રસ્તો લ્યો.’ તે બોલતો બોલતો અટકી ગયો. ત્યાં એની સામે કૃપાણુ આવીને ઊભો રહી ગયો હતો.

‘પ્રભુ! મહાપતિજી આવ્યા છે!’ કૃપાણુ સમાચાર આપ્યા.

‘આવી ગયા? ક્યાં છે?’

‘રાજમાતા પાસે. રા’નો જવાબ લઇને બા દેવુભા પણ આવ્યા છે. એટલા માટે મહારાજ તમને બોલાવે છે!’

‘બીજું કોણ કોણ આવ્યું છે બા દેવુભા સાથે?’

‘બા દેવુભા છે. દેશુભા છે. દુર્ગપતિ સોઢલ છે.’

‘ક્યાં મહારાજ પાસે છે?’

‘હા. ત્યાં મહારાજ સૌને બોલાવ્યા છે. દંડનાયકજી છે. સેનાપતિજી છે. પરમાર જગદેવ પણ હમણાં જ આવ્યા.’

‘સોમનાથથી?’

‘હા.’

મુંજલ તૈયાર થયો. એના મગજમાં એક નામ પથ્થરની પેઠે ભટકાયું—દેશુભા. એ કેમ આવ્યો હશે? એ આવ્યો છે—તો હાથતાળી દબને પાટણની કાંઠક પણ ગેરઆખર

કરવા માટે જ આવ્યો નહિ હોય ? કે એના પોતાના કોઈ મેળમાં આવ્યો હશે ? ’

‘ દેશળ એકલો છે કે વિશુભા પણ સાથે છે ? ’ તેણે પૂછ્યું.

‘ વિશુભા નથી. દેશળ એકલો જ છે ! ’

મહાઅમાત્યને આખે રસ્તે આ દેશળ વિશળના વિચાર આવ્યા ક્યો. એ રા’ ખેંગારના ભાણેજ હતા. પણ જયસિંહદેવના પણ દૂર દૂરના સંબંધી હતા. બન્ને જ્યાં જાય ત્યાં સાથે જતા. એક વિના બીજો રહી શકતો નહિ એમ કહેવાતું. રા’એ દેશળને આવવા દીધો હતો—ને વિશળને ત્યાં રાખ્યો હતો—એમાં કાંઈક ઊંડો ભેદ નહિ હોય ? રા’ની સાથે એમનો મનમેળ મેળો છે એમ લોકવાયકા ઊડતી હતી એ સાચી કે આ સાચું ? કે બન્ને ખોટાં ? ’

‘ રા’નું ઘર ફૂટ્યું છે ને રા’ના ભાણેજ ભાગ્યા છે—એ વાતને ખોટી ઠરાવવા માટે જ ખેંગારે આને મોકલ્યો ન હોય ? અને વિશ્વાસ ઓછો થયો હોય તો એટલા માટે વિશળને પાછળ રાખ્યો હોય એમ પણ ન હોય ? આ તકે એમનો પરિચય કયો હોય તો કાંઈ મળે ખરું ? ’ વિચાર કરતાં કરતાં મુંઝવે મહારાજના છાવણીખંડમાં પ્રવેશ કયો, પણ મહારાજ ત્યાં ન હતા.

દંડનાયક ને ભાદેવુભા જણે જૂના મિત્રો હોય તેમ એક તરફ વાતોએ વળગ્યા હતા. બીજી બાજુ જગદેવ પરમાર બેઠો હતો. એની પાસે થોડે દૂર પરશુરામ અધીરાઈમાં બેઠા પગ નાખી, પાસે તલવાર મૂકી, મહારાજના આવવાની હરપળે પ્રતીક્ષા કરતો, મુંઝલની નજરે ચડ્યો.

મુંગલને પરશુરામની ખુમારી ઉપર મનમાં હસવું આવ્યું; પણ એના ખમીર ઉપર એ આફરીન પણ એટલો જ થયો: ખુમારી જાય — ને ખમીર રહે તો એક દી એ નામના કાઢે.

તમામ ઉપર એક દષ્ટિ નાખતો મુંગલ આગળ વધ્યો. એની નજર દેશજને શોધી રહી હતી.

એટલામાં એની દષ્ટિએ તરત દેશજને પકડી પાડ્યો. જે દારમાંથી મહારાજ આવવાના હતા ત્યાં એ પાસે જ ઊભો રહી ગયો હતો. મુંગલને એમાં કાંઈક ભેદ જણાયો. તેણે કૃપાણુને ઇશારતથી બોલાવ્યો.

એક વખત એ પાટણમાં રહ્યો હતો. હાથતાળી દબને એ નાસી ગયો હતો. એ માણસ આંહી અત્યારે એને એટલો જ ભયંકર લાગ્યો.

‘કૃપાણુ! પેલા ત્યાં ઊભા છે—દેશુભા—એ મને તેમ પણ રા’ના બાણેજ છે. અને આપણા પણ દૂર.. દૂરના સમા છે. ત્યાં એકલા પડ્યા લાગે છે. એમને આંહી બોલાવ.. આંહી મારી પાસે. હજી મહારાજને તો આવતાં વાર થાશે — હું આંહી બેસું છું. એમને આંહી બોલાવી લાવ! કહેજે કે મારે બે વાત કહેવી છે!’

કૃપાણુ દેશજને બોલાવવા ગયો.

એટલીવારમાં તો મુંગલના મનમાં એક હજાર ને એક વિચાર આવી ને ચાલ્યા ગયા. આ દેશજ સોલંકીઓનો પણ સગો હતો. અત્યાર સુધી એની સાથે સંદેશો ચલાવવાનું કોઈ સાધન જ ન હતું. આજ એ પોતે જ આંહી આવ્યો હતો. એ ભયંકર હતો — પરંતુ એ કુદ્દલક પણ

હતો. એની ભયંકરતા દુસ્મનને જ નહોતું એવું કાંઈ ન હતું. મિત્રને પણ એ એટલી જ વિનાશકારી થઈ પડે.

ઊંડી રમત રમવાનો એને રસ હતો. એના એ રસનો ઉપયોગ ન કરાય ?

એટલામાં તો દેશળ આવ્યો: મુંગલ એને બથ ભરીને સોરડી રીતે મળ્યો: ‘દેશુભા ! તમે તો, બા ! ધા મારી ગયા તે પાછા આવજા જતા દેખાણુ, ભલા માણસ ! ક્યાં છે વિશુભા ? કેમ દેખાતા નથી ? મારો સંદેશો મળ્યો ?’

દેશળની આંખમાં કારણુ વિનાની ન સમજી શકાય એવી અસ્વસ્થતા મુંગલે જોઈ. તે સાવધ થઈ ગયો. એ અસ્વસ્થતા શાની હોય ? મુંગલે એ વસ્તુ વીજળીની ઝડપથી પકડી પાડી. તે એની સામે જોઈ રહ્યો.

‘સંદેશો તો મળ્યો, મુંગલ મહેતા ! પ. . . પ. . .’ દેશળનો અવાજ દબાયેલો, ધીમે અને હીણો હતો. મુંગલે એ જોયું. કૃપાણુ સાથે પોતે હમણાં સંદેશો મોકલ્યો એની વાત એ કરી રહ્યો હતો. પણ દેશળ બીજી બલતી જ વાત સમજતો હોય તેમ લાગ્યું. મહારાજના આવવાની પ્રતીક્ષા કરતો એ ત્યાં ઊભો રહ્યો હતો એ પણ સૂચક હતું. મુંગલના મનમાં અચાનક કાંઈક ગડ ખેંચી મૂક્યું. તેણે વાતને ઝડપથી આગળ વધારી: ‘શું પણ . . ? પણ ક્યાં સુધી, દેશુભા ? તમે છો, વિશુભા છે . . ! અને હજી પણ . . પણ ? ક્યાં સુધી પણ ?’ મુંગલ ઉતાવળે બોલી ગયો. તેનો અવાજ એકદમ ધીમે હતો.

પોતે શી વાત કરી રહ્યો હતો એ મુંગલ પોતે જ સમજતો ન હતો. દેશળનું અપરાધી મન વાત પ્રકટ કરી દે

ત્યાં સુધી એણે રાહ જોવાની હતી.

‘ એવું છે, મહેતા ! કે હવે અમારે પણ પળે પળે ચેતીને ચાલવાનું છે, દેશને છાના અવાજે કહ્યું. મુંગલ આનંદી બિઠ્યો. આ માણસ ઉપયોગી થાય એવું હતું. દેશને વધારે ધીમે અવાજ કયો : ‘કાકાને—અરે ! મહારાજને—સંદેશો તો મોકલ્યો હતો. તમને તો ખબર હશે ?’ દેશનનો છાનો દયાયેસો અવાજ અત્યંત ધીમે બની ગયો. હતો.

‘ એ તો મહારાજે મને કહ્યું, ’ મુંગલે હવે અંકે અલાવ્યું.

‘ અમારી પ્રભાતની ચોકી, ને ધાર ઉપરથી મહારાજ સ્પષ્ટ નજરે ચડ્યા, એટલે તીરમાં બરાબ્રો ને સંદેશો પહોંચ્યા ગયો—પણ હવે તો આ દુર્ગપતિ સોઢલ જાતે બધે ફરે છે. ને મા નાસી છૂટ્યાં પછી અમારા ઉપર જાપતો બેંક વધુ છે ! કુંગરે કુંગરની ચોકી ને રસ્તા એ નિહાળે છે ! ’

‘ જુઓ, દેશુભા ! મા કાંઈ મલક બિતરી ગયાં નથી . . . એ બેઠાં ત્યાં . . . ! ’ મુંગલે જવાબ વાળ્યો.

‘ એ તો છે જ. સોમનાથ ક્યાં આવ્યું છે ? ’

‘ પરશુરામ પોતે જ ખબર લઈ આવ્યો ને ! ’ મુંગલને વાત વધુ સ્પષ્ટ થતી લાગી. ‘ પણ એ તો ભલે સોમનાથમાં બેઠાં માળા ફેરવે. અમારા આંખમાથા ઉપર. પણ આપણે આપણું કરો ને ! ’ એટલામાં કૃપાણુ આવ્યો. મુંગલ શાંત થઈ ગયો. ‘ પ્રભુ ! મહારાજ તમને અંદર બોલાવે છે ! ’

મુંગલે જતાં જતાં ધીમેથી દેશનના કાનમાં કહ્યું : ‘ તમારી જ વાત લાગે છે, દેશુભા ! ’

‘પણ જોજો હો—મુંજલ મહેતા ! એક સહેજ પણ ઇશારો ન થાય . . . અમારે પાણીમાં રે’વું ને મધર-મછનું વેર ઈ માયલી વાન છે !’ દેશજે એટલા જ ધીમા સ્વરે વાત કરી.

મુંજલ કૃપાણુ સાથે ગયો. પણુ એનું હૃદય દેશજ પાસે હતું. સૌ પોતપોતાની ધૂનમાં એવા મશગૂલ જણાયા કે એના તરફ કોઈએ ખાસ નજર કરી હોય તેમ લાગ્યું નહિ. ને કરી હોય તોપણ શબ્દ સમજાય એમ ન હતો. પોતાની પાસે કોઈક અમૂલ્ય રહસ્ય આવ્યું હોય એવી છટાથી એણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. હવે તો એણે જયસિંહદેવનું માપ પણુ લઈ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલું જ નહિ—આને આધારે તો એ મનમાં ને મનમાં યોજના ધડી રહ્યો. જે સંદેશા વિષે દેશજે વાત કરી હતી, તે મહારાજ પાસે હતો. જ્યારે વાત ન કરે, તો પોતે સર્વજ્ઞની શક્તિથી એ વાત ઉપાડવી. તે ઉતાવળે મહારાજ પાસે જઈ પહોંચ્યો.

અંદરના ખંડમાં અતિ મૂલ્યવાન જરિયાનના ખાદ્ય-તકિયાને અઢેલીને સિદ્ધરાજ પોતાની હમેશની ઢાળ પ્રમાણે કાંઈક અધીરાઈમાં હોય તેમ બેઠો હતો. ખબા ઉપરથી નીચે સુધી ઢળતી એની મૂલ્યવાન સોનેરી રૂપેરી પિછોડી ગાદી ઉપર આમતેમ પડી હતી. એના પગ પાસે એની લાંબી ભયંકર તલવાર પડી હતી. જમણા હાથે ધોળો હસ્તિદંત જેવો શંખ હતો. એક તરફના વસ્ત્રદાર પાસે, એની પાછળ, એક સશસ્ત્ર સૈનિક ચોડી કરતો બેઠો હતો. એના તેજસ્વી જૌર મોં ઉપર કાંઈક અર્શાંતિ જણાતી હતી. પણ એની આંખમાં એ જ જૌરવબરેલો, જન્મસિદ્ધ સત્તા-

વાહી ટંકારવ ખેડો હતો. જે તરફ એ દૃષ્ટિ જાય એ તરફ એની આજ્ઞા જ સર્વોપરિ રહેવાની છે એવા આત્મવિશ્વાસની તેજસ્વિતા એમાંથી પ્રકટતી હતી. એણે મુંગલને આવતો જોયો—અને હાથ, જરાક પાછળના તકિયા તરફ કર્યો. તરત પેલો સશસ્ત્ર સૈનિક ત્યાંથી અદશ્ય થઈ ગયો.

‘ મહેતા ! રા’ નો જવાબ લઈને બા દેવુભા આવ્યો છે. એને યુદ્ધ બંધ રાખવું નથી. બંધ રાખવાની આપણે પણ કાંઈ પડી નથી. પરશુરામ આવી ગયો છે ને ? ’ મુંગલને જોતાં જ જમદેવે કહ્યું.

‘ હા, આવી ગયો છે ! ’

‘ એને કહી દો—ત્યારે, યુદ્ધધોષણ પાછી ચાલુ કરાવે ! ’

‘ યુદ્ધધોષણ તો થઈ જશે. પણ બા દેવુભા એકસો ક્યાં છે ? એની સાથે દેશળ છે. એનું શું કરવું છે ? ’ મુંગલે તત્કાળ વાત ઊપાડી લીધી.

‘ દેશળનું ? કેમ એનું શું કરવાનું છે ? એની પાસે વળી કાંઈ ખીજે સંદેશો છે ? ’ સિદ્ધરાજને મુંગલના શબ્દથી આશ્ચર્ય થયું હતું.

‘ એ તો મારા કરતાં મહારાજને વધુ ખબર હોય નાં ? ’

‘ મને ? કેમ મને વધુ ખબર હોય ? ’

‘ તમારે નિશ્ચય કરવાનો છે, મહારાજ ! ’ મુંગલે દઢતાથી કહ્યું.

‘ મારે ? તું શાની વાત કરે છે ? ’

‘ જુઓ, મહારાજ ! ’ મુંગલના સ્વરમાં એક પ્રકારની સ્પષ્ટતા અને ચેતવણી દેખાયાં. સિદ્ધરાજને એ સ્વર અપરિચિત લાગ્યો. તે જરાક ખેઠા જેવો થઈ ગયો : પણ મુંગલ આગળ વધ્યો : ‘ જુઓ, મહારાજ ! આ રણક્ષેત્ર સોરઠનું

છે. આંહી તમારા ગજેન્દ્રો ત્રણ બદામના બની ગયા છે. આવતી કાલે તમામ સેનાપતિઓ પણ એવા જ સિદ્ધ થશે. તમને ખબર છે, આપણે કોની સાથે લડીએ છીએ ?

‘ કેમ ? રા ’ સાથે ! ’

‘ ના, પ્રભુ ! રા ’ સાથે આપણે લડતા નથી. રા ’ સાથે તો મહારાજ મૂલારાજદેવ ને દુર્લભદેવ લડ્યા હતા ને જીત્યા હતા. આપણે લડીએ છીએ હિમાચળ જેવી ઉત્તુંગ અચળતા સાથે ! ’

‘ તું થાક્યો લાગે છે, મુંઝલ ! ’

મુંઝલ મનમાં હસ્યો. એણે શાંત સત્તાવાહી અવાજ ધારણ કર્યો. પોતાથી નાનાં આમજનને કહેતો હોય એવી મુરખમીવટથી એ બોલ્યો : ‘ તું થાક્યો નથી, પ્રભુ ! હું કંટાળ્યો છું—યુદ્ધથી નહિ, શ્રમથી નહિ, ઘેલી યુદ્ધ-વ્યવસ્થાથી. આપણી પાસે શરવીરો છે; પણ શરવીરો જુદા જીતતા નથી. એ તો જુદા ચલાવે છે ! જુદા લડે છે, જુદા જીતવું છે, કે જુદા લડવું છે—એ નિશ્ચય તમારે કરવાનો છે, પ્રભુ ! જીતવું હોય તો આ તક છે. લડવું હોય તો પણ આ તક છે. આ દેશજ આપ્યો છે. એના મનમાં કૈક વાતો ભરેલી લાગે છે ! ’

‘ શાની ? ’

‘ શાની ? ’ મુંઝલે ટૂંકાવ્યું : ‘ એ તો મારા કરતાં મહારાજ પોતે જ વધું જાણે છે. મહારાજની પાસે શું એનો તીરસંદેશો નથી આવ્યો ? એ સંદેશો કાંઈ જ નથી કહેતો ? એ સંદેશો જોયા વિના જ મારે બા દેવુભાને પ્રત્યુત્તર આપવાનો છે — એમ મહારાજનું કહેવાનું છે ? ’

જયસિંહદેવ આશ્ચર્યથી ઘડીકે સ્થિર થઇ ગયો. પણ તે અત્યંત વિચક્ષણ હતો. એ પળમાં જ એણે સ્વસ્થતા મેળવી લીધી. મુંગલે એટલીવારમાં જ આ સંદેશાવાળી વાત જાણી લીધી — એની એને નવાઇ લાગી. એની શક્તિ માટે એને માન હતું. પણ એ શક્તિ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં અણધારી વાત પણ મેળવી લે છે, એ જાણતાં એને સહેજ અસ્વસ્થતા પણ થઇ. મુંગલે વાત મેળવી એ એને રુચું હોય તેમ લાગ્યું નહિ. પણ તેણે કાંઇ ન હોય તેમ કહ્યું: ‘હાં હાં! તું એ વાત કહે છે? એ સંદેશો તો આ રહ્યો, મુંગલ!’ તેણે ગાદી નીચેથી નાનકડો વસ્ત્રલેખ કાઢી મુંગલ તરફ ધર્યો: ‘પણ એ દેશજનો છે એની શી ખાતરી? અને એના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ મૂકવો એ પણ જોવાનું છે. તને એણે શું કહ્યું?’

‘લીલી ભાગી છૂટી છે!’ મુંગલે પોતે બધું જ હોય જાણતો હોય એવી છટાથી કહ્યું.

‘કોણ? રા’ની બહેન?’

‘હા.’

‘ક્યાં ગઇ હશે?’

‘એ તો સોમનાથ — ખીજે ક્યાં જાય? બા દેવુભા, સોહલ, દેશુભા — એ તમામ આંહી આવ્યા છે, કદાચ એ માહિતી મેળવવા માટે પણ આવ્યા હોય. રાશિજી સાથે મસલત પણ કરતા હોય. અત્યારે કોઇ ખૂટે — એ એમને માટે તો બચકર છે. આપણે આ તક ઝડપી લેવાની છે. લીલી પાછી ન ફરે—કે માળવા તરફ ન જાય — એ આપણે જોવાનું છે!’

‘ પરશુરામ ઝયો હતો ને સોમનાથ તરફ ? એ શા સમાચાર લાબ્યો ? ’

‘ એ ખપ્પર તો રાશિજી પાસેથી ધીમે ધીમે મેળવાશે. પણ પરશુરામને તો એટલા માટે સોમનાથ મોરચેથી જ ફેરવવો પડશે ! ’

‘ ફેરવવો પડશે ? પરશુરામને ? કેમ એમ બોલ્યો ? ’

‘ જુઓ, મહારાજ ! પરશુરામ હિતાવળિયો છે. લીલી પાછી જાશે તો આપણે તક ગુમાવીશું. ખીજે ભાગશે તો આપણે નયળા ગણાઈશું. લેવા જઈશું તો સામે રાશિ છે. નહિ લેવા જઈએ તો મૂર્ખમાં ખપીશું. ત્યાં ને ત્યાં રાખીને લાભ લઈશું તો ડાહ્યા મનાઈશું. આ દેશળનો સંદેશો સ્પષ્ટ છે. આપણે એને રાજ સોંપીએ. એ આપણને ગઢ સોંપે ! લીલીનો ઉપયોગ એ વખતે કરવાનો છે ! ’

‘ પણ એમનો વિશ્વાસ કેમ કરાય ? વાત આખી ખોટી હોય — લીલીની વાત પણ ખનાવટી હોય તો ? ’

‘ દુનિયાનું તંત્ર, પ્રભુ ! અરધું ડાહ્યાઓના હાથમાં છે, તો અરધું મૂરખાઓના હાથમાં પણ છે. એમાં તો એ નભે છે ! આ રા’ ખેંગાર ડાહ્યો છે. એ જાણે છે કે ગઢ સોંપ્યા પછી રાજ રહેતાં નથી. એના જીવતાં એનો મઠ આપણને કદાપિ પણ નહિ મળે. દેશળ સ્વાર્થી છે. એને મઠની ખપ્પર નથી. માત્ર રાજની ખપ્પર છે. વિશળ મૂર્ખ છે. એને ગઢની કે રાજની ખેમ્મથી એકેની ખપ્પર નથી. દેશળ શહ છે, માટે આ કામ કરે છે. વિશળ મૂર્ખ છે માટે આમ કરે છે. ’

‘ પણ લીલી ? લીલીને શું છે ? ’

‘એ આપણે શોધવાનું છે ! લીલી આ કરી રહી હોય વૈર લેવા માટે. વૈરથી પ્રેરિત સ્ત્રીના જેવું વિશ્વાસપાત્ર દુનિયામાં કોઈ જ નથી. લીલીઆ વેર લેવા નીકળી છે. વૈર લેવા નીકળેલી સ્ત્રી આડું કે અવળું જેવા થોભતી નથી. પુરુષ પ્રેમમાં ગાંડો થાય છે. પણ સ્ત્રી પ્રેમમાં આંધળી બને છે; એ ગાંડીતુર તો વૈર લેતી વખતે થાય છે.’

‘મુંબલ ! દેશજનો આ સંદેશો છે. એ સાચો પણ છે, એમ માનો. પરંતુ આપણે લડી લડીને છેવટે આ લડ્યા એમ ? ત્રિભુવન એ વિષે શું કહેશે તેનો તેં વિચાર કર્યો ? અને મા ? અને માલવાવાળા ? અને ભારતવર્ષ ? અને એથી પણ વધુ—કવિજનો ? અને ઇતિહાસ ?’

‘મહારાજ ! જે વિજય મેળવે છે, તે ખાતરઓએ વિજય વિષે કેમ બોલવું એ વાત પણ કેળવે છે. અત્યારે કોણ શું કહેશે — એ બહુ જરૂરી નથી. અને પછી કોણે શું કહેવું એ વસ્તુસંકલના બહુ અધરી નથી. એક વસ્તુ છે, પ્રભુ ! હું તો એનો જ વિચાર કરું. વાત ફૂટી જાય તો એ મૂરખ બને. આપણે બેભાના કહેવાઈએ.’

‘પણ લડી લડી ને છેવટે આવી રીતે લડવું, એમ ?’

‘મહારાજ ! આ જુદા હવે બે લંબાશે, તો આપણો પરાજય થઈ ચૂક્યો છે. લડનારાઓએ કેમ લડવું એમ સૌએ કહ્યું છે. પણ પરાજય મેળવવા માટે લડ્યા કરવું, એમ કોઈએ કહ્યું નથી. માત્ર લડ્યા કરવું હોય તો તો આ ઘેરે ઉઠાવી લેવામાં ડહાપણ છે !’

‘ત્રિભુવનને પૂછ્યું ? ત્રિભુવનને બોલાવીએ—ને દેશજનો પણ બોલાવીએ.’

‘ જુઓ, મહારાજ ! હું તમને સ્પષ્ટ કહી દઉં. હવે તમે બેમાંથી એકને પણ બોલાવશો, એટલે આ સંદેશો બે ફૂટી કોડીનો બની જશે. દેશજી વિશજીનો વિશ્વાસ તો તમે કરી શકશો. એમણે તો આ કાંડાં કાપી આપ્યાં છે. એ નહિ ખૂટતા હોય તો વાત પ્રકટ કરી નાખવાની ધમકી આપીને પણ હવે આપણે એને ખૂટલ બનાવી શકીશું. પણ આ સંદેશાની વાત હજી સુધી એક હું જાણું છું. એક તમે જાણો છો. એક દેશજી જાણે છે. વિશજી જાણે છે. લીલી જાણતી હોય તો. આ પાંચ ઉપરાંત છઠું કોઈ પણ આ વાત હવે જાણશે, તે વખતે આપણે ગાંઠડાંપોટલાં બાંધવાં પડશે. આપણે જુદા હારી ગયા હઈશું !’

‘ તો હવે શું કરવું છે ?’

મુંજલનું ચાલત તો અત્યારે એ બે હાથ ભીંચેા કૂદત. આ જ્યદેવ પાસેથી આટલી વાણી કઢાવવી એ સાધારણ વાત ન હતી. મુંજલે પોતાની દાઢી ઉપર જરાક હાથ ફેરવ્યો. કાણ બે કાણ વીતી ગઈ. સિદ્ધરાજ એની સામે જોઈ રહ્યો.

‘ પ્રભુ ! લીલીબા સોમનાથ તરફ ગઈ લાગે છે. સમુદ્ર-સ્નાન સમે એનો ને દેશજીવિશજીનો સંપર્ક સાધી શકાશે. જરાક રાશિજીને પ્રસન્ન કરવા પડશે. પરંતુ ત્યાં સુધી તો આ વસ્તુની જરા જોટલી પણ ગંધ બહાર આવશે, તો એ આખી વાત અફજીન જશે. ગંધ ન આવે — એટલે હું તો દેશુબાને તતડાવીશ ! એવો તતડાવીશ... કે...’

‘ કોને તતડાવવાની વાત છે, મુંજલ ? તું તો હજી એવો ને એવો રહ્યો !’

‘ પણ શું કરું, બા ! સોમનાથ મહાદેવ જેવાની છત્ર-

છાયાનો મર્યાદાભંગ સહન કરીએ તો લોકમાં ખળભળાટ વ્યાપી જાય. ને મહપતિજી મહારાજ જેવા અપ્રસન્ન થાય એ વધારામાં. પરશુરામ જરાક ઉતાવળો છે જ, ' મુંગલે વાતનો દોર સાંધી દીધો. સામેથી મીનલદેવી પોતે જ આવી રહી હતી. એની પાછળ મહપતિ હતો. મુંગલે સંદેશનો વસ્ત્રલેખ ઢેકે ચડાવી દીધો. તે બે હાથ જોડીને મહપતિને નમી રહ્યો. સિદ્ધરાજે જીભા થઇને હાથ જોડ્યા. ' જયદેવ ! મહપતિજી તો જાય છે. રા' માને તેમ નથી, ' મીનલ બોલી: ' ભલે એણે ના પાડી, પણ આપણે તો ભગવાન સોમનાથની મહત્તા જાળવવાની જ છે. મેં મહપતિજી મહારાજને એ કહ્યું ! '

‘ એ તો એમ જ, બા ! મહારાજે પણ હમણાં એ જ નિશ્ચય કર્યો છે. સમુદ્રસ્નાનની ઘોષણા થશે. જુદા રા' અંધ નહિ રાખે તો ભલે—પણ સમુદ્રસ્નાન કરવા જનારો કોઈ આપણે હાથે હેરાન નહિ થાય, પછી શું ? મહપતિજી ! પરશુરામને પણ મહારાજ વનસ્થલી મોરચે મોકલે છે. ’

‘ હે, જયદેવ ? ’

મુંગલની વાત અચાનક હતી. પણ સિદ્ધરાજને એમાં લીલીપ્પાની વાતનો અનુસંધાની દોર દેખાયો. તેણે કૈલાસ-રાશિના ચહેરા ઉપર પણ આનંદ જોયો. બોલ્યા વિના સિદ્ધરાજે ડોકું ધુણાવ્યું. પોતે બીજું કંઈ બોલી શકે તેવો રસ્તો રહ્યો ન હતો. મુંગલને પોતાનો રસ્તો વધારે સ્પષ્ટ થતો લાગ્યો.

‘ તો એ પ્રમાણે બા દેવુભાને પ્રત્યુત્તર આપી દો— મુંગલ ! ’ સિદ્ધરાજે કહ્યું: ‘ અને પરશુરામને . . . ’ તેણે ધીમેથી તાલી પાડી. કૃપાણુ દેખાયો: ‘ પરશુરામને આંહી મોકલ, કૃપાણુ ! ’

પરશુરામનું ભાવિ મુંઝવે જોઈ લીધું. રાશિની પ્રસન્નતા એણે દીધી. મીનલની આંખમાં સંતોષ દેખાયો. થોડી વારમાં પરશુરામ નજરે પડ્યો.

‘પરશુરામ !’ મહારાજે તેની સામે મુદ્રા ધરી, ‘લે આ, તારે આવતી કાલથી વંથલીનો મોરચો સંભાળવાનો છે...’

‘પ્રભુ !’

પરશુરામ ઉપર ઘા પડ્યો હોય તેવું થયું. એ તો સોરઠી જુદ્ધને ટૂંકાવવા માટે સોમનાથ જવાનું વિચારી રહ્યો હતો. તેને કૈલાસરાશિની હાજરી ખૂંચી રહી. તે એક ક્ષણ અવાક થઈ ગયો. મુંઝવે એના મનની વ્યથા કળી ગયો.

‘પરશુરામ ! મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે તારે વંથલી મોરચે જવાનું છે. કાવશે નાં ?’

‘મહાઅમાત્યજી ! આ જુદ્ધ તમે ખોવાના છો. હું તો વંથળી મોરચે શું — મહારાજ આજ્ઞા આપશે એ મોરચે જઈશ ! મારે શું છે ?’

‘જો, પરશુરામ ! તારા જોવડી વયે મને પણ લાગતું કે હિમાચળથી નર્મદાનાં મેદાન ધડીના છટ્ટા ભાગમાં હું જીતી લઉં. સ્વપ્નાં એ મનના તરંગો છે. એ મોહક હોય તો આપણને આનંદ આપે. રૂપાળાં હોય તો એ ધડી સ્વર્ગ સરજે. પણ છેવટે તો એ સ્વપ્નાં જ છે. તને કેટલી કેટલી આકાંક્ષા છે એ મારા ધ્યાનબહાર નથી હો ! પણ તું હમણાં આ નાનકડો વંથળી મોરચો બરાબર સાચવી લે. સમય આવે છે — જ્યારે તારા બધા હીરનો મહારાજને ખપ પડશે. અત્યારે આ આજ્ઞા મહારાજે આપી

છે — એ તો સમુદ્રસ્નાનના સંબંધે છે ! ’ મુંગલે તક જોઈને પરશુરામની ખુમારીને પણ થોડીક ખંખેરી કાઢી, અને એમાં આડકતરી રીતે મહારાજને પણ કહેવાનું કહી દીધું હતું.

‘ મારે એક કહેવાનું છે, મહારાજ — ’ પરશુરામે હાથ જોડ્યા.

એને શું કહેવાનું છે એ મુંગલ કળી ગયો. એ સોમનાથની વાત આફવાનો હતો. તેણે એને રોક્યો: ‘ પરશુરામ ! તારે જે કહેવાનું હોય તે પછી. . . મહારાજને એ વાત મળી ગઈ છે ! ’

‘ પણ મહારાજ ! . . . મારી વાત . . . ’

‘ પરશુરામ ! એ પછી. તું હમણાં લે આ . . . ’ મહારાજે તેની સામે મુદ્રા ધરી રાખી: ‘ તું હમણાં જ વંથળી મોરચે જા . . . ’

‘ પણ મારી વાત તો, પ્રભુ . . . ! ’

‘ સાંભળેલી વાત પાંખાળી અને છે, પરશુરામ ! ’

‘ એક નાનકડી વાત છે. સોમ . . . ’ મહારાજે એને અટકાવી દીધો:

‘ સેનાપતિજી ! ’ જયદેવનો અવાજ કાંઈક તીખો બન્યો: ‘ તમે વંથળી મોરચો સાંભાળો. ભગવાન સોમનાથનો દારપાળ તો હું પોતે જ રહેવાનો છું. ’

પરશુરામને સમજણ પડી નહિ કે આ બધું શું હતું.

‘ તું હમણાં જ ઊપડી જાજો. આંહી પૃથ્વીભટ્ટ આવશે. ! ’

‘ પરશુરામ ! આ તો સમુદ્રસ્નાનની ઘોષણા થવાની છે — એટલા માટે તારે વંથળી મોરચો સાંભાળવો પડશે ! ’ મુંગલ બોલ્યો.

પરશુરામ પામી ગયો, તેણે કૈલાસની પ્રખળ સત્તાનો પ્રભાવ એમાં દીઠો. મીનલદેવીની સોમનાથભક્તિ પણ કામ કરી અઘ ઢોય. તેણે કાંઈ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો નહિ, પણ તેના અહેરા ઉપર લાલી આવી ગઈ. મુંગલે એને જરાક ઠંડો પાડ્યો : ‘ પરશુરામજી ! દંડનાયક ત્રિભુવનપાલજી આવ્યા છે. પરમાર પણ છે. તમે છો. ત્રણે મોરચે ત્રણે સેનાપતિ મૂકવામાં મહારાજનો કાંઈક હેતુ હશે. કાલે તમે વંથળા મોરચો સંભાળી લેજો ! ’

પરશુરામ નમીને ગયો.

‘ મુંગલ ! એને ખોટું લાગ્યું છે હો ! ’ મીનલ ખોલી.

‘ આ ! મહાપતિજી જેવા સામે મહારાજ મસ્તક નમાવે છે. એણે બૂલ કરી . . . ભગવાન સોમનાથના સાન્નિધ્યમાં તો જે નમ્રતા સાચવે એ જ શોભે ! ’

મહાપતિ મુંગલ તરફ પ્રસન્ન દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. મુંગલે બે હાથ જોડીને એને નમન કર્યું. કૈલાસરાશિએ આગળ ચાલતાં એના મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો : ‘ મહાઅમાત્યજી ! તમારા જેવો મંત્રી, અને મહારાજ જેવો નૃપ — કલિયુગમાં એ અમત્કાર છે ! સમુદ્રસ્નાન કે લિયે અવશ્ય હિ આના ! ’ મહાપતિ જવા માટે આગળ વધ્યો. મુંગલે એનું પડખું પકડ્યું : ‘ અરે ! આવ્યા વિના કાંઈ રહું ? અને અમારે તો પાછું ધર્મસંકટ છે ! ’

મુંગલે મહારાજ ને મીનલદેવીને કાંઈક વાતમાં તસ્લીન દીધાં. તેણે ધીમેથી ઉમેર્યું :

‘ રાજમાતા એ જ વાત કરતાં લાગે છે ! ’

‘ શી ? ’

‘તમારે ત્યાં આવેલ છે, આ પરશુરામે અવિનય બતાવ્યો તે — એ રા’ની તો બહેન, પણ ખુદ મહારાજનાં તો બાબી થાય નાં?’

‘મહારાજ કી બાબી — કીસ તરફ સેં હો સકતી હય? વો તો દુઃખકી મારી ઇધર આઇ હય — સોમનાથ કે શરણુ મેં!’

‘દુર્લભરાજ મહારાજ જાત્રા કરવા આવેલા, ત્યારે કોઇ ફટાયો સોલંકી આંહીં રહી ગયેલો, એનો વંશવેલો તે આ. દેશજીવિશળની મા!’

‘એસા?’

‘હા! એટલે અમારો ધર્મ છે — એ સ્વસ્થતાથી ત્યાં રહે એટલી વ્યવસ્થા કરી દેવાનો!’

‘હાં — વો મેં જાનતા હૂં!’

પાલખી આવી. મહાપતિ થોડીવારમાં ઊપડી ગયો. મહાપતિને વિદાયમાન આપીને પાછા ફરતા મહારાજના કાનમાં મુંગલે ધીમેથી કહ્યું: ‘પ્રભુ! ત્યાં સોમનાથમાં લીલીઆ પહોંચી છે હો!’

‘થયું ત્યારે — તું દેવુભાને કહી દે. હું નથી આવતો. એનો સંદેશો જાણ્યો છે. પછી શું? દેશજીને સંકેત આપી દેવાનો — તે વખતે ત્યાં મળે!’

એટલામાં કૃપાણુને ત્યાં હાથ જોડીને ઊભેલો મુંગલે જોયો.

કૃપાણુને ત્યાં ઊભેલો જોઇને મુંગલ વિચારમાં પડી ગયો. એણે મીનલદેવીને અને સિદ્ધરાજને કાંઇક વિચારમાં પડેલાં પણ દીઠાં. તેને લાગ્યું કે મહારાજ કાંઈક નવો કાર્યક્રમ

ઘડી રહેલ છે. શું હશે એ એને સમજતાં વાર લાગી નહિ. એટલામાં તો મહારાજે એને ખોલાવ્યો: તેણે ધીમેથી કહ્યું: 'મુજલ ! લીલી ભાગી હોય, દેશળ ખૂટે એવો સંભવ હોય, ને એમાં આપણી કોઈ શક્તિનો પરિચય રા' ને મળે તો ? રા' શું કરે ? તું શું ધારે છે ?'

મુજલ પામી ગયો. જે વાત હવામાં યુગ્મ રહી હતી તે મહારાજ પાસે હતી. મહારાજ એનો ઉપયોગ કરવા ધારે છે, એક ક્ષણભર શો પ્રત્યુત્તર આપવો તે એને સૂઝ્યું નહિ. ત્રિભુવન — અને જગદેવ એ જાણુશે. પછી એક ક્ષણ પણ એ ઝિભા નહિ રહે, એ બન્નેને દૂર કરવાની એમાં એણે તક જોઈ: પણ લોક — લોક શું ધારશે ? લોક ઉપર એના શો પ્રત્યાઘાત થશે ? તેણે હાથ જોડ્યા:

‘ પ્રભુ ! રા' કોઈ દિવસ નહિ નમે ! ’

‘ ને કિલ્લો નહિ સોંપે ? ’

‘ ના. એનો કિલ્લો ને એ — બન્ને સાથે જશે ! ’

‘ જો, આપણે એના કિલ્લાનું કામ નથી. દેશનું પણ કામ નથી. રા'ની આખી વાતને ધૂળ ભેગી કરી નાખતી છે. હવે પછી સોરઠનો કોઈ રા' પાટણ તરફ મીટ માંડે એ રહેવા દેવું નથી. ચાવીસે પહોર ખડિયે ખાંપણ નાખીને સોરઠના રા' ખેદા જ હોય ! એ જવું જ જોઈએ ! એ જાય નહિ તો પાટણ આ દિશામાંથી કોઈ દી નવરું જ પડે નહિ. તું જઈને મેં કહ્યું તે દેવુભાને કહી દે. ને દેશળને પણ — ’

મુજલ નમીને ગયો.

૬. રા' ખેંગારનો રણધેલો જવાબ !

મુંગલ ભા દેવુભા પાસે આવ્યો ત્યારે એના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. પરશુરામ તો સીધો ચાલ્યો ગયો હતો. પણ ભા દેવુભા, ત્રિભુવનપાલ દાંડનાયક અને જગદેવ પરમાર જુગજુગના મિત્રો હોય તેમ એકબીજા સાથે રણક્ષેત્રની વાતોનો આનંદ કરી રહ્યા હતા. ખેંગારની વાતે ત્રિભુવનને અને જગદેવને લગભગ એના પ્રશંસક બનાવી દીધા હોય એમ એને લાગ્યું. મુંગલ એ કળી ગયો. તેને દેવુભા ભયંકર લાગ્યો. તેણે એક અર્થવાહી દષ્ટિ દેશળ ઉપર ફેંકી લીધી: દેશળની પાસેથી પસાર થતાં તેણે ધીમેથી એને કહ્યું: 'સોમનાથમાં ગ્રહણે મળીશ. મહારાજે હા કહી છે. પણ હમણાં તો તમને તતડાવીશ !' દેશળને પહેલાં બે વાક્યોનો મર્મ સમજાયો. ત્રીજાં શા વિંપ છે એ તરત સમજી શક્યો નહિ. એટલામાં આગળ વધેલા મુંગલનો અવાજ કાને પડ્યો: મુંગલ ભા દેવુભાને સંબોધી રહ્યો હતો: 'ભા ! દેવુભા ! મહારાજ પોતે આંહીં નહિ આવે. તમારી સાથે વીરપુરુષ કોણ ? ને માણસ પણ કોણ ? મહારાજ નહિ આવે.'

એકદમ સૌ ચમકી ગયા: ‘હા, બા ! હા—’ દેવુબા બોલ્યો: ‘મુંગલજી ! આ બા દેવુબાએ એંશી ગર્ધ કાલે પૂરાં કર્યા. જુદા પણુ એંશી દેખ્યાં. હજી તો મા ભવાનીએ ખડ્ગનો રંજ રાખ્યો છે. માણસ તો બા ! ઓળખવાં સેલાં પડ્યાં નથી. આમાં કોણુ કમાણુસ મહારાજે દીઠું, કહેશે ?’

‘તમારી ભેગુ કોણુ છે. તમે જ તપાસો ને પાટણની ભરખભરમાં દગો કરનાર શું આ દેશજી બા નો’તા ? મહારાજ એનું મોં જુએ ખરા ? મહારાજે તો, યુદ્ધ તમારે ચાલુ રાખવું હોય તો ચાલુ રાખવાનું, કબૂલ્યું છે !’

દેશજીને મુંગલના ત્રીજા વાક્યનો અર્થ હવે સમજાયો. લેશ પણુ શંકા કોઈને ન આવે માટે મુંગલ એને લખડવડે લઈ રહ્યો હતો. એ ઠગવિદ્વાના આનંદની એમાં પરાકાષ્ઠા અનુભવી રહ્યો. એણે પણુ તીખો જવાબ વાલ્યો: ‘મુંગલજી ! એ તો અરસપરસ છે ને ? તમે ક્યાં ઓછા જિતર્યા’તા ! હાથતાળી તો જાદવકુળ પેલેથી હતું આવ્યું છે !’

‘બા ! મહારાજને વાંકું પડતું હોય તો ભલે એમ રાખો.’ બા દેવુબા બોલ્યો: ‘અમારે તો રા’ આપુનો સંદેશો દેવાનો છે. પછી તમે સાંભળો કે મહારાજ સાંભળે, ઈ અધુ ય ઈનું ઈ છે નાં ?’

‘શો છે સંદેશો ? બોલી નાખો એટલે પત્યું.’ દુંડ-નાયકજી ! સાંભળજો — આ રા’ નો સંદેશો !’

‘ગિરનારનું જીને માથે રખેવાળું ને ચોસઠ લુગ્મળીની માથે છતરછાયા, એનો સંદેશો ખીજે શું હોય, બા ? તમતારે જુદાનાં દદામાં દીધે રાખો, આપ ! મોળું મૂકતા નહિ. અમે અમારું સંભાળી લેશું. રા’ આપુનો તો આ સંદેશો છે

અમાત્યજી ! જુદા અમારે અંધ રાખવું નથી. તમે જુદા અંધ કરો ને અમે સોમનાથ જાઈએવી તમારી મે'રબાની અમારે જોતી નથી. તમારું હાથે તો તમતારે પાંદડે પાંદડે રણચોકી ગોઠવજો. રા' તો કેકાણુ, ખડીચોકીમાંથી, ભગવાન સોમનાથની છતરછાયા ગોતી કાઢશે — એનામાં પાણી હશે તો. પણ તમે કોઈ મોળું મૂકતા નહિ, બા ! હ્યો, જૂનોમઢનાં તો આ વેણુ છે, બાપ !'

‘ મહાઅમાત્યજી ! ’ ત્રિભુવનપાલ દંડનાયક બોલ્યો :
‘ એ રા'નો સદેશો નથી. નરી રજપૂતીનો છે ! ’

‘ ને તમે એવી નહિ બતાવો, તો નવેખંડ ધરતીમાં તમારો ધગ્ગરો આંધી દેશે ! ’ જમદેવે પણ કહ્યું.

‘ કોણુ ? કોણુ ધગ્ગરો આંધશે, પરમાર ? ’

‘ જુઓ, બા ! મુંગલ મહેતા ! તમે તો બાપ ! બાપદાદે મુત્સદ્દી રહ્યા. હું તો રહ્યો ખડગપંથી. ’ એક બાખળખેલો. પણ, બા ! આ રજપૂતી જે, દી ભારતમાં રંડાશે, તે, દી પછી થઈ રહ્યું. આભને થીમડાં નો'ય. પછી નાઈ નાખવાનું. ને તમે કો છો, કોણુ ધગ્ગરો આંધશે — ? રજપૂતીને ખિરદાવનારા કોક તો હશે નાં ? આ ઈ ધગ્ગરો આંધે, ખીજું કોણુ આંધે ? ઈ તો તમે અમે સૌ ભેગા છછનાં ? નીરખજોને કોણુ આંધે છે ? ’

‘ બા, દેવુભા ! આંધજો, અજાણ્યો ને અજ્ઞાન સરખા કહ્યા છે કહેવાવાળાએ એ કાંઈ અમરતા કહ્યા હશે ? કેટલીક વાતો બેલવામાં સારી લાગે, આચરવામાં તો નેવનાં મોભે ચડે. તમને શી ખબર પડે આંહીં બેઠાં, કે પાટણનું મત્ત ગજેન્દ્રોનું દળ હજી છૂટકું નથી. ને છૂટશે ત્યારે શું થાશે ? ’

‘ શું થાશે મે'તા ? આભ હેઠો ઊતરશે ? ’

‘આભ હેઠો નહિજિતરે, દેવુભા ! રા’ ખેંગાર હેઠો ઉતર ! તમારા વીરપુરુષ તો આ જિભા એવા કે બીજા ? આ દેવુભા !’

‘જુઓ, મહાઅમાત્યજી ! મેં તમારા કરતાં ખેંદ વધુ જ્ઞેયાં છે. આ તમે જે જુદા આદ્યુ’ છે નાં — એનું ફળ મને ઈ આવે. પણ એમાંથી રા’ ખેંગાર તો નામના સોતા બા’ર નીકળશે અને જયસિંહ મહારાજ ગડગડિયાં મેળવશે. કે’વાવાળે કહી લીધું — આપ ! હવે તમતારે તમારા પાટણને શોભે એવું કરજો. લ્યો, જય સોમનાથ ! ભગવાન ન્યાં મેળવશે સમદરકાંઠે — તો પાંહે પાંહે જ ડાં તો ના’તા હયું ! લોહી તો રેડયું ત્યારે, સામસામા પાણી તો ઉડાડયું ! લ્યો, ભા ! આવજો !’

‘ભા દેવુભા ! રજપૂતીનો વાળરો કાંઈ તમારે એકને ત્યાં નથી,’ ત્રિભુવનપાલે હવે કડક જવાબ વાળ્યોઃ ‘આ તો તમે ચડી ચડીને વાત કરી એટલે કહું છું. મહારાજ જયસિંહદેવને પણ ભગવાન સોમનાથ આરાધ્ય દેવ છે. રજપૂતી રા’ની તો ફોણુ જાણે — પણ મહારાજ બીમદેવની તો છેક સંઘના રણુ સુધી ગર્જનક સંભારતો મયો હતો, ને હજી સોરઠને ગામડે ગામડે સૌ સંભારે છે. અમારી પાસે તો એ રજપૂતીનો વારસો છે. બાકી, અમારે બાંધવો હોય તો આડો એવો બાંધીએ કે પવન પણ સંચળે નહિ. પણ અમે તો, તમે જુદા ચાલુ રાખો છો એટલે જુદા ચાલુ રાખયું. ને સોમનાથસમુદ્રનું સ્નાન તમામને માટે ખુલ્લું રાખીયું ! જેને જાવું હોય તે જાય ! રા’ પણ જાય. ને રા’ની રૈયત પણ જાય. તમારે મન આ જુદા કાંઈનું કાંઈ હશે. અમારે મન તો એક કીકણું છે !’

‘એમાં લાટ છોડીને આંહી આવવું પડયું છે, ભા !

ને હજી તો આંહીં કૈકને આવવું પડશે. આ તો લોહાના ચણા — બા — ! ને રજપૂતીનો રંગ તો મહારાજ જયદેવે ક્યાં ખતાવ્યો નથી ? બાજરાને કાંઈ અમથા રોક્યો હશે ? એય રજપૂતી છે ને બા ! પાટણની રજપૂતી ! અમને તો શરમ આવે છે, બાપ ! મહારાજ દેવપ્રસાદના નામનો ખડી સમશેરનો રણુરંગી કેસરિયો રોમાંચ, આજ પણ રજપૂતના દીકરાની નસેનસમાં વહી રહ્યો છે ! રજપૂતાણી તો ઘેર ઘેર હીરની દોરીએ, દેવપ્રસાદ મહારાજનું હાલરકું ગળથૂથીમાં ગમાને આપે છે — એને રજપૂતીનો વારસો સાચવી રાખવો છે ને ? એનો દીકરો આજ ઠેક નર્મદેહર ભૂગુચ્છને પાદરેથી, આ બાજરાની છતરછાયા હેઠળ, ગિરનાર લેવા આવે છે ! કાળખળ, બાપ ! કાળખળ કોને કિયે ? આનું નામ કાળખળ !

ત્રિભુવનપાલને આ ટોણાએ તો ઊભો સળમાવી દીધો. મુંગલને ડોસો જમાનાનો ખાધેલ લાગ્યો. દંડનાયક બીજી રીતે તો કદી પણ ન ડગે — તો છેવટે આ રીતે પણ હિત્સાહલીન થઈ જાય એ ડોસાની જુક્તિ મુંગલ કળી ગયો. બાજરાની વાતે ત્રિભુવનને ઝાંખો પાડ્યો હતો. મુંગલે વાત તરત ટૂંકાવવા માંડી. ‘બા ! હવે તમતારે સિધાવો. અમે કહી લીધું કે’વું’તું એ !’

‘ને, ડોસાજી !’ ત્રિભુવનપાલની આંખમાંથી તણખા ખર્ચી : ‘દેવપ્રસાદનો વારસો જળવવો સહેલો તો નથી, પણ બાજરાની છતરછાયા નીચે મહાલે, એ આ ત્રિભુવન-પાલ નહિ. ગિરનારનાં શિખર તો હવે પડશે, એના વિના — તમતારે જળવાય એટલાં જળવજો !’

‘ઈ તો મલક આખો જુએ છે ને બા ! શિખર

તો પડે ત્યારે — કાંકરો પડે તો'ય ઘણું ! આખરાને બરફો
આખરાને, પાટણની રજપૂતીનેા ઈ એક જ તારણુદાર છે !'

ત્રિભુવનપાલની આંખ જોઈને મુંઝલ ચેતી ગયો.
હવે હદ થઈ છે. તે આગળ વધ્યો: 'દંડનાયકજી !'
ત્રિભુવને સડાક દેતી ને સમશેર ખેંચી. તેને હાથમાં જ
અધર પકડી રાખી: 'મા ! આજ તમને હું વેણુ આપું
છું. આ ડોસલા ડોસલી સૌ ભલે સાંભળતા. ગિરનારને ન
નમાવું તો હું દેવપ્રસાદનો દીકરો નહિ !'

વીંછીનો ભયંકર ડાંખ હોય એવો દેવુભાનો તરત
પ્રત્યુત્તર પડ્યો: 'ને ઈ કામો કરવા આખરાને નોતરું નહિ
તો ય હું દેવપ્રસાદનો દીકરો નહિ ! એમ બોલોને — બોલ્યા
ત'ઈ પૂરું બોલોને, બા !'

બા દેવુભાના વેણુમાં એવું તો ભયંકર કટાક્ષી ઝેર
હતું કે વિષપાન કર્યું હોય તેમ ત્રિભુવન એક ક્ષણ તો
ધા ખાઈ ગયો.

'આખરાને નામે આ વિજય મળે, ને ત્રિભુવન એની
છત્રછાયા તળે હોય તો એને સાત જનમારા કિલખનો
અવતાર ફળે મા ! ભગવાન સોમનાથને નામે — દેવુભા !
હવે તમને કહું છું. હવે ચેતતા રહેજો — ગિરનારનું
ખડકે ખડક ન ખળભળાવું તો હું ત્રિભુવનપાલ નહિ !'

'અત્યારે તો પાણુખાણુ ખળભળે છે — આપ !
આખરો બેઠો ઈ ખળભળાવે !'

બા દેવુભાનું વેણુ અધૂરું રહી ગયું. એક ક્ષણ તો
થું છે એ કોઈ સમજી શક્યું નહિ.

આકાશમાંથી આવતો હોય તેમ સોનેરી ઘંટડીઓનો
રણુતકાર સૌના કાને આવી રહ્યો હતો.

૧૦. ત્રિભુવનપાલ જાંખો પડે છે

સોનરી ઘાંટડીએનો આકાશમાંથી આવી રહેલો રણતકાર કાને પડતાં એક ઘડીભર તો સૌ સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. કોઈને કોઈ સમજ પડી નહિ. આ શું છે—એ અટકળ પણ થઈ શકી નહિ. ‘આ અવાજ શાનો ? શું ખરેખર આવા ભયંકર કલજુગમાં પણ દેવતાલોકમાંથી કોઈ આંહીં આવી ચડ્યું છે કે શું ?’ દરેકના મનમાં આ પ્રશ્ન આવી ગયો. અને કુતૂહલના માર્યા સૌ ક્ષણભર તો એકકાન થઈ ગયા.

પણ દાંડનાયક ત્રિભુવનપાલ એનું રહસ્ય પામી ગયો. તે જાંખો પડી ગયો. અર્ચરકની જે સિદ્ધિ વિષે લોકવાયકા ચાલી રહી હતી—હમણાં જ દેવુભાએ જે વિષે ટાણો માર્યો હતો—તે જ આ સિદ્ધિ હોય, ને મહારાજ જયદેવ એનો અત્યારે ઉપયોગ કરી રહ્યા હોય—તો રજપૂતીની આવી શરમભરેલી વિડંબના એને અસહ્ય લાગી. એક ક્ષણભર એ વિહ્વળ થઈ ગયો. મુંઝવે એ જોયું. એને તો એમાં ઇષ્ટાપત્તિ હતી. પણ જ્યાં સુધી હજી દેશળને પૂરે-પૂરો નાણી જોયો ન હતો, ત્યાં સુધી દાંડનાયક આ મોરચા તજી જાય એ પણ ઠીક ન હતું. એને સાંભરી આવ્યું કે

કહો ન કહો, પણ આ કરામત છે તો બર્બરકની જ. મહારાજ પાસે આવીને કૃપાણુ, ઊભો રહી ગયો હતો તે, એને સાંભર્યું. એનું ઊભું રહેવું સહેતુક હતું. એ હેતુ આ. મહારાજ આંહી કેમ ન આવ્યા અને મીનલહેવી સાથે છેક છેલ્લી ઘડીએ ગંભીર વાત થઈ હતી—આ સધળી પરિસ્થિતિનો પ્રત્યુત્તર હવે એને મળી ગયો. મહારાજ પોતાના વેણે કેમ વળ્યા તે પણ સમજાયું. આ સિદ્ધિના નવતર પ્રયોગમાં એ એટલા તલ્લીન હતા કે બીજા વિષય વિષે વિચાર કરવા એમને તક જ ન હતી.

એ ગમે તેમ હોય—પણ આનો પ્રત્યાઘાત ભયંકર થવાનો. આનાથી રા'ની બહાદુરી ઉજ્જવલ મણુશી.સાંલંકીએ પ્રત્યે લોકનું માન ઘટશે. અને જો દેશજને મેળવી ન લેવાય તો તો યુદ્ધ ઉપર પણ આની અસર થશે. આ સાંભળ્યા પછી તો અનેક જણા રણુક્ષેત્રમાં દોડશે. તેણે દેશજની દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ મેળવી. ખંઘાર હવે પડવાનો જ—અને રાજ તમારું જ છે, જો લેતાં આવડે તો—એવી સૂચના કરતો હોય તેમ એ એક ક્ષણ એની સામે જોઈ રહ્યો. પછી એણે આકાશીગમન વિષે આંખ વડે સહેજ ઊંચી ધસારત કરી. દેશજ એ સમજ્યો હોય તેમ લાગ્યું. મુંઝવણને યુદ્ધનો વિજયમાર્ગ સ્પષ્ટ દેખાયો. આ માણસ, આનો દગો ને એને પણ સામે દગો—એ જ વિજયનો પંથ હતો. આકાશી શીકાં ખાંડવાની વાત હતી. તેણે દંડનાયકના પ્રલાઘાત ઉપરથી, પરમારનો પ્રલાઘાત નિહાળવા ત્યાં દૃષ્ટિ કરી તો પરમાર ખંડમાંથી બહાર જતો દેખાયો.

કુતૂહલથી પ્રેરાયા હોય તેમ સૌ પરમારની પાછળ

જઈ રહ્યા હતા. મુંઝવે પળુ ત્વરાથી બહાર જવા માટે પગ ઉપાડ્યો.

બહાર મેદાનમાં જઈને સૌએ આકાશ સામે મીટ માંડી. થોડીવારમાં જ જગદેવ પરમારનો અવાજ સંભળાયો; 'ઓ હો હો હો હો ! મહાઅમાત્યજી ! આ તો આપણને મર્ત્ય માનવીને ન મળે એવો મોઘો લહાવ મળી ગયો છે. મારી મા, જગદુદ્ધારિણી ત્રિલોકમોહિની, મા જગદંબા પોતે ફરવા નીકળ્યાં છે !'

'પરમાર ! ખરેખર—? લાગે છે તો એવું. હો ! ઓ હો હો . . માનો મહિમા —મા અંબાબવાની . . .' મુંઝવે વાતમાં ટેકો પુરાવ્યો.

શ્રદ્ધાભર્યો પરમારનો ઘેરો મીટો અવાજ આવ્યો. 'લાગે છે શું ?—મા જુગદંબા પોતે જાણે ફરવા નીકળ્યાં છે. માએ ખેચરી રૂપ ધાર્યું છે. જુઓને, હંસની સવારી છે. માનેરીરૂપેરી ધુવ્વરમાળ આ ગાળે ! જય મા ! જય જુગદંબે ! જય જગન્મોહિની !' પરમાર જગદેવના શ્રદ્ધાભર્યા અવાજે સૌને વધારે સૂક્ષ્મતાથી આકાશમાં મીટ માંડતા કરી દીધા.

આકાશમાં એક વિશાળકાય હંસ, જાણે અજવાળાં-અંધારાનાં મહાસાગરમાં તરતો હોય તેમ, નરી રહેલો સૌની દૃષ્ટિએ પડ્યો. બે લાલરંગી સુંદર તારા, જાણે અદ્ધર આકાશમાં વિચરી રહ્યા હોય, તેમ અગ્નિઅંદુ જેવાં એનાં બે નેત્રોમાંથી, પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો. હવાને મધુર ટંકારવથી ભરી હતો અવાજ સંભળાતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે જાણે હંસની જ વાણી હોય એવો શબ્દ પળુ કાને પડતો હતો. આ રોમાંચક કદપનાતીત દૃશ્યે એક ઘડીભર

તો સૌનો ખુદ્દિનો વ્યાપાર જ બાણે થંભાવી દીધો હોય તેમ સૌ સ્તબ્ધ બનીને જોઈ જ રહ્યા. આ અદ્ભુત દસ્ય નિહાળી જ રહ્યા. કોઈ કાંઈ ખોલી શક્યું નહિ. ખોલી શકાય તેમ લાગ્યું નહિ. અચિંત્ય અદ્ભુત વસ્તુનું અણુચિંત્યું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં માનવીની જે અવસ્થા થાય—એવી નહિ બાળ્યત, નહિ સુપુષ્પ એવી અવસ્થામાં સૌ પડી ગયા. ‘મારી મા ! જુગદંબે ! જગજગનની મા’ જગદેવ પરમાર તો ખે હાથ જોડીને આકાશ તરફ ઊંચે પ્રાણુમી રહ્યા હતા.

પરમારે તો અસીમ શ્રદ્ધાર્થી હાથ જોડ્યા હતા, પણ મુંબલે હેતુપૂર્વક એનું અનુકરણ કર્યું. લોકના આધાત-પ્રત્યાધાનનો ખ્યાલ એને આવી ગયો હતો. સોઠલ દેશણ સૌ એને અનુસર્યા. પણ જમાનાનો આઘેલ ભા દેવુભા, એને આમાં શંકા પડી હતી. તે કાંઈક સંભારતો હોય તેમ માથું ખજવાળી રહ્યો હતો. બાબરાની વાત ચાલે છે એ તો આ ન હોય ? તે મનમાં ને મનમાં વિચારી રહ્યો.

એટલામાં તો વનનાં વન જગવતો, ખડકે ખડકમાંથી પડધા પ્રકટાવતો આકાશી શંખનાદ સંભળાયો. સૌ ચમકી ગયા. પણ એની પાછળ તરત જ ઠંડી ઠેકડીબરેલું, ગાત્રે ગાત્રને ઊકાળી નાખે એવું, છાના કાતિલ ડંખમાર જેવું, ભા દેવુભાનું ઝીણું, ધીમું, ખડખડ ખખડતા પોલા કાંકરા જેવું હાસ્ય સંભળાયું: ‘જગદેવ જી ! પરમાર !’ તે દરેક દરેક અક્ષર છુટ્ટા પાડતો ખોલ્યો: ‘ત્યાં જગદંબા કેવાં ! ને વાત કેવી ? ગાંડાં કાઢો માં, ભા ! ગાંડાં ! આ તો પાટણની રજપૂતી પ્રકટી નીકળી છે.’ તેણે કટાક્ષ કર્યો. ‘બાબરું’ ઊડતું લાગે છે—બાબરું ! વાત તો મલકમાં ચાલી’ તી નાં ? તે આજ તમે નજરો-

નજર જોઇ, બા ! મા જુગદંબા તો ન્યાં બેઠાં છે ગરનારી
 હુંગરમાળા ઉપર ! અમે તંબ હવે રજા લેશું. બા ! લ્યો,
 સોઢલજી ! હાથો તંબ, બા !' તેણે ત્રિભુવનપાલ તરફ ફરીને
 કહ્યું : ' અમારા દુર્ગાપાલ સોઢલજીને રઠ લાગી' તી, રજપૂતીનો
 ખરો રંગ જોવા સાટુ થઇને, દંડનાયકજીને નજરોનજર
 નિહાળવાની, તે આજ પૂરી થઇ ગઈ. હવે તમારી સગી
 આંખે રજપૂતીનો રંગ જોયો નાં, બા ? કેમ બોલ્યા નહિ
 સોઢલજી ?'

સોરઠી દુર્ગાનો દુર્ગાપાલ સોઢલ થોડાખોલો અટકા
 નર હતો. એનું વીરત્વ માન મુકાવે તેવું હતું. તે કાંઈ
 બોલ્યો નહિ. પોતે સેવેલું કોઈ મહાસ્વમ્ન છિન્નભિન્ન થઇ
 ગયું હોય તેમ, એ જરાક ત્રિભુવનપાલ, દંડનાયક તરફ
 દ્રષ્ટિ કરીને, પક્ષી નીચે ધરતી ઉપર નજર કરી રહ્યો. બા
 હંવુબા, દંડનાયકની રગેરગનો જાણકાર હતો. એણે આ તક
 પકડી લીધી : ' મહાઅમાત્યજી ! લ્યો ત્યારે, બા ! અમે
 અમારો સંદેશો તમને પહોંચાડી દીધો. તમારી રજપૂતી
 પણ જોઇ — અને દંડનાયકજીએ હમણાં રજપૂત માત્રની
 જનેતા જેવી સમજેરને, બે વેળુ કહ્યાં એ પણ સાંભળ્યાં.
 દિમાયજી જેમ દુનિયામાં એક છે, મુંગલજી ! તેમ જૂનો-
 ગદના અટકા રા'ની રજપૂતી એ પણ એક જ છે. ખીજા
 તો મકનના ચોરની વાદે ચણા ઉપાડવા નીકળી પડે એવી
 વાતું કરી જાણે. ઇ તોજેનો, પેટી દરપેટીનો અણિશુદ્ધ લોહી-
 મહિમા જળવાણો હોય, એનાં ઇ કામ છે. રજપૂતવટ
 જળવવી ઇ કાંઈ ગાંગલી ધાંચણના ખેલ નથી. જળવવી
 ને રાખવી તો હીક હવે, ઇ સમજાય તોય ઘણી વાત.

લીલાં માથાં બાપ ! રા'એ ટાણે ટાણે વાઢી આખ્યાં છે, તંછ ધ સચવાણી છે. લ્યો ભા, દંડનાયકજી ! હવે તો કાં સોમનાથને આરે મળયું — ને નકર અમરાવતીમાં તો છે જ. આ અમારા સોઢલજી બચારા મૂંઝાઈ ગયા — એ આંહીં આવ્યા'તા કાં'ક જોવા ને માળ્યું કાં'ક જોવા !'

ત્રિભુવનપાલ જંખવાણો પડી ગયો. એને રજપૂતીનું અપમાન રજેરગમાં બેસી ગયું. એનું હાલે તો એ આકાશી વિમાનને અત્યારે ને અત્યારે ધરતી ઉપર પછાડી પાડે. એની કાયાને જાણે ડેરડેર ડામ દેવાતા હોય એવું એને લાગી આવ્યું. શો પ્રત્યુત્તર આપવો એ એને સૂઝયું નહિ. આકાશમાંથી હજી હંસના શબ્દો આવી રહ્યા હતા. અને એના અંગે અંગને જાણે ડામી રહ્યા હતા. 'ભા ! દેવુભા !' ધ્રુમરી અનુભવતા વીરસ્વરે તેણે કહ્યું : 'જુઓ, રજપૂતવટની તમે વાત કરી એટલે કાઠું છું !'

'હા, કયોને ભા ! કયો !' ભા દેવુભાનો અવાજ મિટ્ટો પણ કાતિલ હતો.

'ત્રિભુવનપાલનાં વેણુ એ કાંઈ કોઈ રાંડીરાંડનાં વેણુ નથી કે આ બોલ્યા ને આ ફોક થાય !'

'દંડનાયકજી !' ભા દેવુભાએ કરડાકીથી કહ્યું : 'તમારાં વેણુ ફોક થાય કે રે' એની અમારે કાંઈ ખો પડી નથી. આવી મલોખાંની રમતું તો અમારે ન્યાં નાનકડી છોકરીયું કરે છે છોકરીયું ! તમારે મન એ મોટી કરામત હશે. અમારે મન તો એ મલોખાનું માળખું છે !'

મુંજલે તો એ બંનેના સંવાદને સાંભળવાનું જ છોડી દીધું હતું. તેણે આ તકનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં લાભ

જ્યે. તે જરાક દેશુભા તરફ સર્પો. કાંઈ ન દેખે તેમ એણે ધીમેથી એનો હાથ પકડ્યો. દેશુભાએ એટલો જ પ્રોત્સાહિત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: ‘દેશુભા ! રા’ની ઘડી ભરાઈ ગઈ છે.’ તેણે અત્યંત ધીમેથી કહ્યું: ‘સોમનાથમાં મહારાજને મળવાનું બૂલતા નહિ, નહિતર હવે હાથ પડ્યું રાજ ખોશી !’ દેશુભાએ ધીમેથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: ‘હું તો નહિ બૂલું. તમે બૂલતા નહિ !’

‘સંદેશો આપનારો તમને ત્યાં મળશે ! સોમનાથમાં કેદારના મંદિરમાં’

એટલું કહીને મુંગલ તરત આઘો ખસી ગયો ને દંડનાયક તરફ વળ્યો: ત્રિભુવનપાલના ઉત્તેજિત સ્વભાવને બા દેવુભાનો પ્રત્યુત્તર ભારે પડી ગયો હતો. તે મોટેથી જવાબ વાળી રહ્યો હતો: ‘બા ! દેવુભા ! તમતારે સં મણુની તળાઈમાં સૂઈ રજો. પણ આટલું નોંધી રાખજો. ત્રિભુવનપાલ જે દી ચડશે, તે દી ગિરનારી ખડક નહિ હોય, રા’ ખેંગાર નહિ હોય, અને આ બાબરાવાળું જોણું પણ નહિ હોય. આવી રાંડીરાંડની રમતનો આધાર લઈને ત્રિભુવનપાલ રણક્ષેત્રમાં ન ઊતરે !’

બા’ દેવુભા રંગમાં આવી ગયો. એણે મોટેથી પડઘો પાડતું હાસ્ય કર્યું: ‘હા હા હા હા, છતો બા ! દંડનાયકજી ! નાક શરીરમાં કેવડુંક હોય ? ખુંદથી ગઈ તે હવે હોજથી પાછી વાળો તો’ય કાંઈ વળે આપ ? છ હવે નો વળે હો. સ્યો, હાલો, સોઢલભા ! હાલો. મદાઅમાત્યજી ! હવે તમતારે ચોકીપે’રા બરાબર મૂકજો બા ! રા’ એ તો સામે મોંએ જુદા કરતાં કરતાં જ સોમનાથની જગ્યા કરવાનું પણ લીધું છે. સ્યો બા, જય સોમનાથ !’

બા દેવુભા ને એનું મંડળ તરત ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યું.

ભા દેવુભાના શબ્દો દાંડનાયક ત્રિભુવનપાલને શર-
 સંધાનની પેઠે વીંધી ગયા હતા. તેને પોતાની અણિશુદ્ધ રજપૂતી
 વટલાતી લાગી. તેણે મહારાજને પોતાને મળવાનો નિશ્ચય
 કર્યો. એનું પરિણામ સ્પષ્ટ હતું. એને પાછા જાટમાં જવું પડત
 —અથવા મહારાજ આ મોરચે એને જ મોંપી દેત, મુંગલને
 એ વસ્તુ પોસાય તેમ ન હતી. એને જાટમાં પાછો તો મોકલ-
 વાનો જ હતો. પણ મોકલવાને લજી વાર હતી. લમણાં એને
 આંદોં રાખવો હતો. દેશળ, સોમનાથમાં કેવોક વરસે છે, એના
 ઉપર વાતનો મદાર હતો. નહિતર ત્રિભુવનપાલ વિના ગિરનારી
 દુર્ગ લાથ કરવો વસમો પડે તેવો હતો. તેણે મહારાજ સાથેની
 એની મુલાકાત આગળ ફેલાવ્યે રાખી. ત્રિભુવનપાલ ખિન્નયો.
 જમદેવ તો પાછો સોમનાથ પણ ગયો. પણ એક કે બીજો
 બહાને ત્રિભુવનને મહારાજ સાથે મુલાકાત થઈ શકી નહિ.
 શું હતું એ તો મુંગલને પણ ખબર ન પડી, પણ અર્ધરક,
 સોમનાથ, અને પૃથ્વીભટ્ટ—એ ત્રણ વચ્ચે મહારાજનો સમય
 જાય છે એવી વાત એને મળી. લોકમાં અર્ધરકની વાતે એક
 વાવટોળ ઊભો કર્યો હતો. સિદ્ધરાજની બહાદુરીને થોડીક
 ઝાંખપ લાગી ગઈ. લોક માનસમાં ખેંગાર અણુનમ શરવીર

ગણાવા માંડ્યો. ત્રિભુવનને એ પડછાયામાં રહેવાનું હવે ભારે લાગવા માંડ્યું હતું. પણ હજી એ મહારાજને મળી શક્યો ન હતો. સોલંકીઓએ ઘોષણા તો કરી હતી કે યુદ્ધવિરામ છે. સૌ બંધે સોમનાથ જાય. ત્રિભુવનને એ રુચ્યું. પણ ભા દેવુભાએ તો યુદ્ધઘોષણા ચાલુ જ રાખી. ને યુદ્ધ છતાં રા' સોમનાથ જવાને જ છે એ ઘોષણા પણ હમેશાં કરાવી. એથી કરીને લોકોમાં એક પ્રચંડ શક્તિ જાગી ઊઠી.

ખત્રાસી ગ્રહણ સમયે સોરઠનો રા' સોમનાથી સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા આવવાનો જ છે એ વાત વાયુવેગે સઘળે ફેલાઈ ગઈ. અને એની રા'એ ધારેલી અસર સોરઠીઓમાં થઈ. એકે એક સોરઠી આખાલવૃદ્ધ, અપંગ, અશક્ત કે સશક્ત— રા' ખેંગારના નામે સોરઠીસમુદ્ર તરફ આવવા માટે ચાલી નીકળ્યો. લોકોમાં વાત ચાલી કે પટ્ટણીઓની ખડી સેના વીંધીને રા' અને રા' નો ભાઈ ચંદ્રચૂડ આવવાના છે. સોમનાથસમુદ્રમાં સ્નાન કરીને લાખોનાં દાન દેવાનાં છે. ડેરેડેરથી ચારણ, ભાટ, હસોંદી પણ આવ્યા છે; પટ્ટણીઓના ભાર નથી કે રા'નો વાળ વાંકો કરી શકે. સોમનાથનો મહાપતિ કૈલાસરાશિ રા' ને કહેવા ગયો હતો, મહારાજ સિદ્ધરાજે રસ્તો આપવા દા પણ પાડી હતી, પણ રા'એ જ સામે ચાલીને કહેવરાવ્યું કે તમે મોળા ન ઊતરતા—અમે તો સામે જઈએ સોમનાથ જઈશું—કોઈ દી જૂનોગઢે રણુરંગને ઝાંખો પડવા દીધો છે તે ખેંગાર એ રંગ ઝાંખો પડવા દે ? લોકવાણીમાં આવી આવી અનેક વાતો પ્રચલિત થઈ ગઈ; અને જેમ જેમ દિવસ પાસે આવ્યો તેમ તેમ એમાં વધારે ઘેરો રંગ પુરાતો ગયો.

ગિરનારી દુર્ગમાલા તજીને ઘણે સમયે મેદાનમાં

આવતા પોતાના રા'ને નિહાળવા માટે સોરઠીઓ તળેઉપર થઈ રહ્યા હતા.

આ સમયે પરિણામે યુદ્ધનો રંગ વધુ ને વધુ તીવ્રતર બનતો ગયો. જોતજોતામાં સોમનાથના સમુદ્રની સામે માનવમહેરામણુ ઊભરાયો. ગાડાં, ગાડી, માફા, વેલ, વેલડી, સુખવેલ, રથ, ળિંટ, ઘોડા અને હાથી—ચારે તરફથી આવતા કિનારાના વિસ્તારમાં દેખાવા માંડ્યાં. સમય આવતા આવતામાં તો સમુદ્રકિનારા પાસેની તસુએ તસુ જમીન માણસોએ રોકી લીધી. જ્યેષ્ઠ મહારાજની જાહેરાત હતી, અમે તે માણસ વગર દરકતે સોમનાથ જઈ શકે. પણ ભા દેવુભા જમાનાનો ખાધેલ માણસ હતો. એણે એ જાહેરાતને પણ લાભ લીધો. યુદ્ધનો રંગ બદલાવા માંડ્યો. ચોરવાડને માર્ગે ને સોમનાથ સુધી ફેલાતી સોલંકીઓની સેનાટુકડીઓ ઉપર એણે પ્રખળ હુમલા ચાલુ રખાવ્યા. સોલંકીઓને ફરીને રસ્તે રસ્તો સશસ્ત્ર સૈનિકો વડે સજ્જ કરવો પડ્યો. આ ખડી સશસ્ત્ર સૈનિકોની કતારને વીંધીને પણ રા' આવવાનો જ છે—એવી નવી ઘોષણાએ તમામે તમામ જુવાનના લોહીને થનગનાવી મૂક્યું. ભા દેવુભાને એ જ કામ હતું. સોરઠના રા'નું સમુદ્રરેનાન સોરઠીઓને નવી શક્તિ આપનારું થાય એ એને જોવું હતું.

રા' આવવાનો છે એ વાતથી તમામમાં નવું જોશ આવ્યું. રા'ને આવવા દે છે—જયસિંહદેવ આવવા દે છે—એ વાતને માનવાને કોઈ તૈયાર જ ન હતું. રા' આવે છે—આવવા દે છે એ વાત જ ઊડી ગઈ.

પણ આવી ન ધારેલી શક્તિ, સોરઠીઓમાં રા'ના

આ પગલાથી પ્રકટે, એ મહારાજ જયદેવને રુચું નહિ. પરશુરામને પણ રુચું નહિ. માત્ર મહાઅમાત્ય મુંગલ રા'ના પતન માટેની જ એ બૂમિકા છે, એમ મન મનાવી રહ્યો. એ પ્રમાણે એ તૈયારી પણ કરી રહ્યો. દેશજ કેદારના મંદિરમાં એને મળી શકે માટે ત્યાં આસપાસથી ચોકીપહેરા ઢીલા કરી દીધા.

શુદ્ધી પૂર્ણિમાની રમણીય સંધ્યા આવી પહોંચી. આકાશ-માંથી પૂર્ણકુંભ જેવો ચંદ્રમા પ્રકટ થયો. સમુદ્રનાં પાણીમાં રૂપેરી ચાદર પથરાઈ ગઈ. ત્રિવેણીસંગમના તટ ઉપર ભજનોની, કથાઓની, વાર્તાઓની, પૂજાપાઠની, અને જપ-માલાની સૃષ્ટિ જામી ગઈ. છતાં સેંકડોના મોંમાં એક જ સવાલ આવી રહ્યો હતો: 'રા' આવ્યા? ચંદ્રચૂડ આવ્યા? ક્યારે આવશે?'

અને હજારો માણસો રસ્તાની ચારે તરફ જુદેજુદે દેકાણે રા'ના કેકાણુની હેવળ સાંભળવા માટે ફરવા માંડ્યાં. આસપાસ ફેલાયેલાં જોજનવિસ્તારી ભયંકર જંગલોની એવી જ ભયંકર પગદંડી સિવાય રા'ને આવવાનો કોઈ માર્ગ ન હતો. રા' એ જો આહવાન આપ્યું તે સોલંકીઓને પરાણે પણ ઉપાડી લેવું પડ્યું હતું. કોઈ ખુદ્દે માર્ગે રા' આવે એ વાત કોઈ માનતું ન હતું. તસુએ તસુ જમીનની ચોકી થઈ રહી હતી.

અરધી રાત વીત્યા પછી ચંદ્રઅહણ શરૂ થતું હતું. મોક્ષ-કાલ છેક પ્રભાતનો હતો. લોકોની ઉત્સુકતા દરપળે વધતી હતી.

દરપળે રા' આવ્યો એવી હવા ફેલાતી હતી—એ સમાચાર ખોટા છે એ વાત પણ તરત જ આવતી હતી. રા'! રા' ક્યાં છે? ક્યારે આવશે? આવી શકશે? અરસપરસની એ આશ્ચર્યજનક પૃચ્છાથી વાતાવરણ રોમાંચક બની ગયું.

રા' ને જયદેવ મહારાજ જીવતો પકડી પાટણ લઈ જવા માગે છે એવી વાત આવી; અચાનક અર્ધરકતું એક હંસવાહન તૈયાર રાખ્યું છે—એવી વાત પણ આવી.

ત્રિભુવનપાલ દંડનાયક ને જયદેવ પરમાર મહારાજના આ કૃત્યને પણ ચિહ્નકારે છે, એવી લોકોક્તિ પણ ચાલી; રા' ખેંગાર નથી આવવાનો—એ વાત પણ આવી. અને તમામે તમામ વાત પાછી નરત ખોટી ફરી. રા' ખેંગાર આવે છે—આવી રહ્યા છે—એ સંદેશો કહેતો એક દસોંદી લોકટોળામાં ફરી વળ્યો. લોકોમાં એ સમાચારે એટલા તો ઉત્સાહ ફેલાવ્યો કે એક છંડાથી ખીજા છંડા સુધી 'રા' ખેંગારનો જય ! દેવી રાણક દે'તો જય ! જય સોમનાથ ! ની પ્રચંડ રણગર્જના ખગી ઉડી. એ રણગર્જનાએ એક ક્ષણભર મહાઅમાત્ય મુંગલને વિચારતો ફરી મૂક્યો.

આજે એને એ રણગર્જનામાં જૂનોગઢના કિલ્લાની અણનમ યુદ્ધવૌપણા સંભળાઈ ગઈ. એણે એક ક્ષણમાં નેત્રી લીધું કે અરિદળમાં એકતા હતી, પ્રેતસાદન હતું, પ્રાણન્યોજાવરીની શક્તિ હતી. એવા અરિનો જૂનોગઢ જેવો દુર્ગ જેવો એ વસ્તુ અશક્ય હતી. સોલંકીઓ ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓમાં પડ્યા હતા. લાટ ગાજી રહ્યું હતું. માલવા તૈયાર હતું પાટણ ભયમાં હતું. પટ્ટણીઓનો આંહી દેવે એક જ પરાજય થાય—તો એમને ભાગતાં ભોં ભારે પડે તેમ હતું.

એના મનમાં અનેક વિચાર આવી ગયા. જયદેવ મહારાજ પણ હજી કયાંય દેખાતા ન હતા. મોંસૂઝણું થવા આવ્યું. હજી ખેંગારનો પત્તો ન હતો. લોકો અધીરા બનતા હતા. ફેરફેર એક જ વાત ચાલતી હતી. રા' ખેંગાર આવશે

કે નહિ ! આવશે તો સોલંકીઓ એને પાછો જવા દેશે કે નહિ ? દસાંદી ચારણો અને ભાટો ખેંગારના અશ્વને જોવા લાંબે સુધી દષ્ટિ નાખી ચારે તરફ નજર માંડી રહ્યા હતા. ક્યો રસ્તો ખેંગાર લેશે — એ કોઈને ખબર ન હતી. એટલામાં મુંગલનું ધ્યાન પોતાની ખરાબર સામે આવેલા જંગલ તરફ ખેંચાયું. એ જંગલમાં એણે કાંઈક હિલચાલ દીડી. એના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. કેટલાક સોલંકી સૈનિકોની હિલચાલ એણે ત્યાં જોઈ. એ હિલચાલ ત્યાં શા માટે હશે ? કોઈએ કાંઈ નવી યોજના કરી છે કે શું ? — પહેલો એને એ વિચાર આવ્યો. એટલામાં પૃથ્વીભટ્ટ એની નજરે પડ્યો, અને એને ખાતરી થઈ ગઈ કે મહારાજ પોતે ત્યાં રા' ખેંગારને પકડી લેવા માટે જ — કે દંડયુદ્ધ માટે રોકાયા હોવા જોઈએ. યુદ્ધ જલદી પૂરું કરવાની મહારાજની હાલની વૃત્તિ એ સમજી ગયો હતો. એણે ચારે તરફ દષ્ટિ કરી પણ કોઈ નજરે પડ્યું નહિ. ત્રિવેણીસંગમ પાસે — ઘણું દૂર એણે ત્રિભુવનપાલ દંડનાયક ને જગદેવ પરમારને એક મંદિરના પગથિયાં ઉપર રા'ની આવવાની રાહ જોતા બેસેલા દીઠા. એને લાગ્યું કે છેક કિનારે આવેલું વહાણુ ડૂબે છે. ખેંગારને આંહીં મારવાથી તો ઘણું વધું ભયનાક યુદ્ધ થાય. પકડવાથી તો એ કોઈ દિવસ પૂરું જ નહિ થાય. તેણે ઝાંઝળુને બોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ ત્યાં કોઈ હતું નહિ.

જ્યાં હિલચાલ જોવું જણાતું હતું, તે તરફ એ પોતે જ દોડતો ગયો.

મહારાજ જયદેવ સોમનાથમાં હમણાં વારંવાર કેમ આવતા એ એને હવે સમજાઈ ગયું.

રસ્તાથી થોડે જ દૂર જોજનવિસ્તારી અંધારધેરી જંગલી
જાડી હતી. એમાં દિવસે પણ મધરાતી અંધકાર રહેતો.
મુંઝલે એમાં અંદર પ્રવેશ કર્યો તો કેટલેક દૂર કાંઈક અવાજ
સંભળાયો. તે અવાજ ઉપર ઉપર આગળ વધ્યો.

અવાજની છેક પાસે આવ્યો તો એક સૈનિકને એક
જાડને અડગીને ઊભેલો એણે જોયો. એના હાથમાં ખુદ્દી
તલવાર હતી.

‘આંહીં અલ્યા. કેમ ઊભો છે, ધુપ્પાકા ?’ તેણે
ઉતાવળે પૂછ્યું.

ધુપ્પાકાએ પ્રત્યુત્તર આપવાને ‘અલે મુંઝલ પાસે
સરીને પોતાને નાકે આંગળી ધરી ધીમેથી કહ્યું: ‘ખોલના
નહિ — પ્રભુ ! ખેંગાર આ માર્ગે આવવાનો છે ! મહારાજની
આજ્ઞા છે આંહીં ઊભા રહેવાની !

‘પણ મહારાજ પોતે ક્યાં છે ?’ મુંઝલે પૂછ્યું:
‘મારે એમનું જ કામ છે !’

ધુપ્પાકાએ ખોલ્યા વિના પાસેના એક વિશાળ વૃક્ષ
તરફ આંગળી ચાંધી.

મુંઝલ એ તરફ ગયો.

ત્યાં એક જાડને અઢેલીને ઊભેલો પૃથ્વીભટ્ટ એની
દૃષ્ટિએ પડ્યો. એના હાથમાં પણ ખુદ્દી તલવાર હતી.

‘પૃથ્વીભટ્ટ ! આ કેણું—તેં જતાવ્યું છે મહારાજને ?’
‘શું ?’

‘આવી રીતે—મારાની પેઠે ઊભા રહીને—ખેંગારને
હણવાનું ?’

‘જુઓ, મહાઅમાત્યજી ! મહારાજ પોતે સૌથી
આગળ ઊભા છે. ખેંગાર, ચંદ્રચૂડ, ને દેશળ ત્રણ જણા

આ રસ્તે આવી રહ્યા છે. અમે પણ ત્રણ છીએ. મહારાજે ઉદારતા ખતાવી. ખેંગારે ન સ્વીકારો. એણે જ આહવાન આપ્યું છે. મહારાજે એ સ્વીકાર્યું છે. મહારાજ દંડયુદ્ધમાં આંહી જ એને હણવા માગે છે. અથવા જીવતો પકડાશે તો ઉપાડી જવા માગે છે ! એ ત્રણ છે. આંહીં અમે પણ ત્રણ જણા છીએ. આ તો દંડયુદ્ધ છે. એ યુદ્ધનો અંત આણશે !'

મુંગલને એની સાથે વાત કરવામાં વખત કાઢવો કીક લાગ્યો નહિ. પોતાની આખી યોજના ધૂળ મળી જતી હતી. ખેંગાર હવે તો ક્ષણ બે ક્ષણમાં દેખાશે. તે જ્યદેવ મહારાજ તરફ દોડ્યો.

જંગલમાંથી ચાલી આવતી એક આછી જંગલકેડી તરફ દૃષ્ટિ માંડીને જ્યસિંહદેવ પોતે ત્યાં ઊભો હતો. તેના હાથમાં નાગી બચંકર તલવાર હતી. મુંગલે ઉપર દૃષ્ટિ કરી તો એક સૈનિક તીર ચડાવીને ડાળ ઉપર બેસી ગયો હતો. ખેંગારને દેખતાં વેંત તરત તીર ફેંકીને એને ચેતવવાની એની ફરજ લાગી. મુંગલે હાથ જોડ્યા. જ્યદેવને આશ્ચર્ય થયું. તેણે ઉતાવળે એને શાંત રહેવા કહ્યું; પણ મુંગલે તો તરતજ વાત ઉપાડી લીધી; 'મહારાજ ! ઉદયનનો એક સંદેશવાદક આવી પહોંચ્યો છે સ્તમ્ભતીરથથી !'

‘કેમ શું છે ?’

‘એ તો, પ્રભુ ! પછી જણાશે. લાટ કે માલવાનું હશે. પણ, પ્રભુ ! ખેંગાર જો આંહીં દંડયુદ્ધમાં મરશે—તો કિલ્લો જૂનોગઢનો અજિત થઈ જશે. એ પકડાશે તો—આ યુદ્ધ વંશપરંપરા હાલશે. ત્યાં રાણક બેઠી છે. ખેંગાર યોદ્ધો છે; પણ એ તો દેવી છે; દેવો કદી નમતા નથી. આપણે

આ યુદ્ધ પૂરું કર્યા વિના જ ભાગી જવું પડશે. અને તે પણ એક સ્ત્રી સામેથી—એવી અપકીર્તિનો ડાઘ પછી ધોવાશે નહિ.—મહારાજ ! દેશજની વાત યાદ કરો !’

‘મુંગલ ! મારે કોઈ અપકીર્તિ વહોરવી નથી. દેશજ-વાળી વાત એ શું કીર્તિ છે ? મારે હવે તો કોઈ હિસાબે યુદ્ધ જ પુરું કરવું છે ! તું એક તરફ થઈ જા—ખેંઝાર હમણાં આવ્યો દેખાડું !’

‘અરે ! પણ મહારાજ ! આ યુદ્ધ તો—આપણને નહિ, પાટણની આખી ગાદીને હવે ભરખી જશે. માંડમાંડ રસ્તો મળ્યો છે. એક ક્ષણ પણ મોડું થશે—એ પછી મોડું જ રહેવાનું છે. દેશજ — પ્રભુ ! દેશજની વાત હીક છે ! આ બધું છેવટે નકામું છે !’

‘પણ મારે—એને જવાબ આપવાનો છે ! એનું શું ?’

મુંગલે ઉતાવળે પૂછ્યું : ‘એને ? કોને પ્રભુ ? કોને જવાબ આપવાનો છે ?’

રાજાએ વાત ઉતાવળે વાળી લીધી હોય એવું મુંગલને લાગ્યું. પણ એને અત્યારે બીજી વસ્તુ તરફ દૃષ્ટિ નાખવાનો સમય ન હતો. જયદેવે ઉતાવળે કહ્યું : ‘કોને શું ? ભારતવર્ષને ! ઇતિહાસને ! કાવ્યજનનને !’

‘મહારાજ ! આ એક જ ક્ષણ—એક જ બૂલ—અને આપણે આ જુદા ગુમાવીશું. એનો પણ મને ભય નથી. મને તો પાટણની ગાદીનો સદંતર વિનાશ નજરે ચડે છે. માલવા ત્યાં આવશે—તે તમે આંહીં હશો. લાટમાં કણીટક આવશે—તે આપણે આંહીં હમણું ! મહારાજ ! હજી સમય છે !’

‘હું તો ખેંગારને આજે હણવા આવ્યો છું. મારે માલવા જવું છે. મારું સ્થાન ત્યાં છે ! ‘આંહી’ શું છે ?’

‘હું પણ એ જ કહું છું, પ્રભુ ! આંહી’ આ પથરામાં શું છે તે આપણે ચોંટ્યા રહીએ ? આ સોરહના કાળમીઠા પાણી — એ કોઈ દી ગળ્યા સાંભળ્યા છે ? એને ગાળતાં તો આપણાં ગાત્ર ગળી જાશે. ખેંગારને આંહી હણવો એટલે કિલ્લો અજિત બનાવવો. ખેંગારને પકડવો — એટલે વંશપરંપરાનું અનંત યુદ્ધ નોતરવું. ખેંગારને તો ત્યાં કિલ્લામાં જ દબાવવો — તો જ આ યુદ્ધ પરું થાય ! આપણે માટે એ એક જ માર્ગ છે. ખીંતે કોઈ જ રસ્તો નથી. હજી સમય છે. પ્રભુ ! ખેંગાર એ આવતો દેખાય —! આ લંસલાના જ ડાબલા સંભળાય છે ! હજી સમય છે — હજી — પછી નહિ હોય —! મને જીવતેજીવત જળસમાધ ન લેવરાવવી હોય. પ્રભુ ! માલવમંત્રી રુદ્રાદિત્યની પેઠે, તો હજી —!’ મુંગલ વધુ બોલી શક્યો નહિ.

સિદ્ધરાજને મુંગલનું છેલ્લું વાક્ય સ્પર્શી ગયું. તેણે સહેજ નિશાની કરી : ડાળ ઉપરથી પેલો માણસ તરત નીચે પડ્યો : ‘દોડ જા — પેલાઓને કહી દે, આડાઅવળા થઈ જાય. દોડ, જા —’

પેલો માણસ ઉપડ્યો : ‘અને આડેસર ! તું પાછો આંહી ન આવતો. આંહીથી અમે પણ આ ચાલ્યા !’

જયદેવ અને મુંગલ બન્ને એક ક્ષણમાં ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. અત્યારે કોઈએ કોઈ વિચાર ન કર્યો. ઝપાટાબંધ રસ્તો કાપવા માંડ્યા. તે અદૃશ્ય થયા ન થયા ને રા’ના કેકાણીની હેવળ સંભળાઈ.

૧૨. મુંગલનો સંકેત

આ છા ઉઝસ અને ઘેરા અંધારભરેલા જંગલ-રસ્તે થઈને, જયદેવ અને મુંગલ રાજમાર્ગે ચડી જવા માટે આગળ વધી રહ્યા હતા. ખેંગાર એ રસ્તે થઈને જ ત્રિવેણીસંગમ તરફ જઈ શકે તેમ હતું. એટલે એ એ રસ્તે નીકળી જાય, તે પહેલાં રાજમાર્ગે કે રાજમાર્ગ પાસે એમણે પહોંચી જવાનું હતું.

પણ મુંગલના મનમાં મહારાજના અત્યારના વર્તને એક જખરજસ્ત ગડબાંગ ઊભી કરી દીધી હતી. દેશજવાળા યોજના એણે ઘડી કાઢી; એક સુભગ પળે મહારાજ જયસિંહ-દેવની સંમતિ પણ એ મેળવી શક્યો; આખી યોજનાને સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાની એની તૈયારી હતી. પણ આ શું ? મહારાજ જયસિંહદેવના માનસને કોઈ એ ફેરવી નાખ્યું, એમ સમજવું ? કે મહારાજે એની સંમતિ આપી એ ઉપર-ટપકેની હતી, એમ સમજવું ? કે શું સમજવું ?

ભા દેવુભા સાથે વાતચીત થઈ. યુદ્ધાવરામની ધોષણા વગેરે થઈ — ત્યારપછી આ થોડા દિવસનો જે સમય વહ્યો, એ સમયમાં મહારાજ જયસિંહદેવ, સોમનાથને દ્વારે

વારંવાર જતાઆવતા રહેતા. કોઈ કોઈ વાર તો કોઈને ખખર ન હોય ને રાત્રે ઊઠીને એકલા ઘોડા ઉપર સોમનાથ સુધી જઈ આવે. ઘણી વખત વહેલી સવારે સોમનાથને માર્ગેથી પાછા આવતા હોય. વધુ સિદ્ધિ માટે બર્બરક પ્રયત્ન કરતો હોય ને મહારાજ ત્યાં જતાઆવતા હોય, એમ એક અટકળ હતી. ભગવાન સોમનાથના સાન્નિધ્યમાં મહારાજને એક પ્રકારની અનોખી શાંતિ મળતી માટે આ વારંવારનો પ્રવાસ હતો, એ બીજી અટકળ હતી.

પણ એક ત્રીજી વાત પણ હમણાં વહેતી થઈ હતી. મુંગલને હવે ભય અને શંકા થયાં. કદાચ આ ત્રીજી વાત જ સાચી હશે તો ?

સોમનાથને દ્વારે એક કોઈ અદ્ભુત રાજવંશી નર્તિકા આવી હતી, એમ કહેવાતું. મહારાજ જયસિંહદેવની કલ્પનાને એ ભવ્ય ઉત્તુંગ શણગાર સમ્પન્ન રહી હતી. મહારાજ જયસિંહદેવના સોમનાથી પ્રવાસનું આ રહસ્ય છે, એમ પણ કહેવાતું.

— અને મુંગલ અસારે એ જ ચિંતામાં હતો. એમને જૂનોગઢનો કિલ્લો લેવો જ હોય — તો આ એણે યોગ્યો એ એક જ માર્ગ હતો. મહારાજ જયસિંહદેવને મહાન વિજેતાની કીર્તિનું પ્રક્ષોભન લાગ્યું હોય અને ત્રિભુવન અને જગદેવની પેઠે એ પણ ક્ષત્રિયની રણવાટે જ જવા માગતા હોય, તો આ યુદ્ધથી એમણે હાથ ધોઈ નાખવા રહ્યા. જૂનોગઢનો કિલ્લો હાથ આવે એ વસ્તુ અશક્ય હતી.

અને મહારાજને ખરાબર આ ખરે ટાણે, આવી સ્વપ્ન-સૃષ્ટિનું મનોહર રસાયન આપનારી, જે એ નર્તિકા હોય,

તો એમાં કાંઈ ભેદ નહિ હોય ? મુંગલના અંતરમાં શંકાની પરંપરા જાગી ઊઠી.

‘ તો એ નર્તિકા માલવાની યોજનામાં રમનારી કોઈ નારી ન હોય ? ’

‘ યોગેશ્વરી કહેવાય છે એણે જ એને યોજ ન હોય ? ’

‘ રહી રહીને અત્યારે મહારાજને પણ આ નવી નારીનું ઘેલું ક્યાંથી લાગ્યું ? એ નારી એવી છે કોણ ? ’

‘ લાટની લક્ષ્મીદેવી મહારાજના અંતર સુધી પહોંચી શકી ન હતી એ સાચું. આ રાણકદેવી એ તો હવે મહારાજ માટે એક પ્રકારની રણપ્રતિષ્ઠા માટેની યુદ્ધદેવી બની ગઈ હતી. મહારાજ જયસિંહદેવના કલ્પનાભરેલા વિક્રમ સ્વપ્નના અંતરને આ કોઈ નર્તિકાએ જીતી લીધું હોય તો એણે આ સમયસરની સોગડી મારી હતી. પણ કોઈ ને કોઈ રાજકારણમાં એ એક ચાલ હોય તો પાટણ માટે એનું પરિણામ ખતરનાક નિર્માયું હતું. એનું શું ? ’

મુંગલ જયદેવ સાથે ચાલી રહ્યો હતો પણ એના અંતરમાં તો આવા હઝાર પ્રશ્નો ઊઠીને શમી જતા હતા. ‘ એંગારને અત્યારે તો મહારાજે દ્વંદ્વયુદ્ધથી જીતવાની વાત તજ દીધી, અત્યારે એ એને મનાવી શક્યો, પણ આ રાજ, હજી એ જ રસ્તે દ્વંદ્વયુદ્ધનું કહેણ નહિ મોકલે એની શી ખાતરી ? અને એના પરિણામ વિશે કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય ખાંધી શકાય ? ’ રાજમાર્ગ નજીક આવતો જણાયો. એટલામાં એણે મહારાજને અચાનક આગળ ચાલતાં અટકી મચેલા દીઠાઃ ‘ પ્રભુ ! કેમ ? ’ તે ઉઘાડી તલવારે દોડ્યો.

એના મનમાં હિંસક પશુની શંકા આવી.

‘મુંગલ ! આપણે આમ ક્યાં જવું છે ?’ જયસિંહ-
દેવે એને પાસે આવતાં પૂછ્યું.

‘કેમ મહારાજ ? આપણે કેદારેશ્વરના મંદિર તરફ
જવું છે. આંહીયાં ડાબે હાથે ભાગ્યે જ પાંચસો ડગલાં
હશે.’

‘ત્યાં ? શું છે ત્યાં ?’

‘શું છે ?’ મુંગલને આશ્ચર્ય થયું. તેણે અવાજ
ધીમો કર્યો :

‘મહારાજ ભૂલી ગયા કે શું ? દેશળને ત્યાં આવવાનું
કત્યું છે. પણ પહેલાં આપણે આ રાજમાર્ગે નીકળતી
ખેંગારની સવારી જોઈ લઈએ. દેશળ ભેગો આવ્યો છે
કે નહિ એની આપણે ખાતરી કરી લેવી છે. ખેંગારને
ત્રિવેણીસંગમે પહોંચવાનો આ જ રસ્તો છે. દેશળ
આવ્યો હશે તો અસ્તો નહિ રહે. ભલું હશે તો એનો ઘોડો
પણ સૌથી પાછળ જ હશે !’

જયદેવ એક ક્ષણ ડાંઘા ખોલ્યો નહિ. પછી તેણે
ધીમેથી કહ્યું : ‘મુંગલ ! આપણે લડી લડીને થાકી ગયા
ત્યાં સુધી લડ્યા—તે છવટે આટલા માટે, એમ ? મારે એ
કરવું નથી. હું તો કાલે જ ખેંગારને પાછો દ્વંદ્વયુદ્ધમાં
ભિડાવીશ ! કાં એ મરે છે ને કાં હું મરું છું ! મારે કોઈ
હીણું સ્વપ્ન જોઈતું નથી !’

મુંગલને આશ્ચર્ય થયું. રાગના આ પરિવર્તનમાં
ખરેખર કોણ કારણરૂપ હતું એ એને હજી સમગ્રયું નહિ.
પૃથ્વીભટ્ટ રાગ સાથે દ્રસ્તો. પણ એનું આ ગળું

નહિ. દેવી મીનલ—એ કદાચ હોય ?—પણ એ તો ન જ હોય. આ લાંબા યુદ્ધની રાજતંત્ર ઉપર શી અસર થઈ છે એ એની નજરઅહાર ન હતું. યુદ્ધનો યશસ્વી ગણાય તેવો તાત્કાલિક અંત લાવવા માટે દેવી ઘણી આતુર હતી. અર્ધરક્તની સિદ્ધિનો ઉપયોગ થતાં પણ આ વસ્તુ વહેલી પતતી હોય તો તેમ કરવું. ત્યાં સુધીની એણે તૈયારી બતાવી હતી. એટલે એ તો ન જ હોય. જગદેવ અને ત્રિભુવન કદાચ હોય. પણ હમણું તો મહારાજ એમના બહુ ઓછા પરિચયમાં આવ્યા હતા. એણે અનુમાન કરવાનું છોડી દીધું.

‘જુઓ, મહારાજ !’ તેણે શાંત મક્કમતાથી કહ્યું. ‘આપણી આ વાત માંડમાંડ ખીસે બંધાણી છે. વેદિયા થાશે તો જૂનોગઢ મળતું મળશે, પાટણ પણ નહિ રહે. માળવાવાળો આપણી મરજી પ્રમાણે યુદ્ધ નહિ કરે. એ તો એની સગવડ પ્રમાણે કરશે. આપણે આજે જ નિશ્ચયાત્મક પગલું ભરવું પડશે. અને તે પણ આ પળે જ. હવે પાછા ફરવાનો માર્ગ નથી. દેશળને વાત થઈ ગઈ છે. આ પણ ગુમાવી બેઠા—તો આપણે યુદ્ધ પણ ગુમાવી બેઠા, એમ જ સમજવું. અને ખેંગાર—કાં તો એ આ નીકળ્યો—’

રસ્તા ઉપર થતી ખેંગારની જયઘોષણામાં નવું જોમ આવ્યું લાગ્યું. બન્ને એકદમ આગળ વધી ગયા. રાજમાર્ગ નજરે પડ્યો કે તરત તેઓ ત્યાં ઝાડઝાંખરાની પાછળ જંગલકેડી ઉપર જ અંધારામાં બેસી ગયા. એમને ઠાઈ દેખે તેમ ન હતું. પણ તેઓ રહ્યાસહ્યા આછા ઉગ્ગસમાં સંઘળું દેખી શકતા હતા. રાજમાર્ગ ઉપર થતી લરેક

હિલચાલ જોઈ શકતા હતા.

રસ્તા ઉપર હજારોની મેદની લાંબે સુધી નજર નાખતી ખેંગારની રાહ જોતી એક બાજુ ખડી ઊભી હતી. એમાં વૃદ્ધો હતા, અપંગ હતા, અશક્ત હતા, જુવાનજોષ હતા, નમણી નારીઓ હતી, બાળકને ખભે બેસારીને અને માથે ચડાવીને ક્યારની એમ ને એમ ઊમેલી ડોશીઓ પણ હતી. સોમનાથ મહાદેવનો પુત્ર કાર્તિકસ્વામી જાણે આવવાનો હોય, તેમ આ આખી મેદની હરપળે ખેંગારના ઘોડાને જોવાને અધીર બનતી તળેઉપર થઈ રહી હતી. અને બીજા લોકોનાં ટોળાં સમુદ્ર તરફથી હજી તો એમાં આવ્યે જ નતાં હતાં.

ધક્કામુકી, બીંસાબીંસ ને બીડાબીડને લીધે રાજમાર્ગ તો લગભગ અંધ જેવો થઈ ગયો હતો. છેક ત્રિવેણીના સંગમ સુધી જનમેદની ઊભરાતી હતી. રસ્તા ઉપર ઊભા ન રહી શક્યા એ જાડ ઉપર ચડ્યા હતા. ને ત્યાંથી બરાબર નહિ દેખાય એવું માનનારા મંદિરના શિખરની ટોચ ઉપર પહોંચી ગયા હતા. હજારો માણસો હોય—પણ નજર સૌની એક જ હોય ને આંખ માત્ર બે જ હોય—તેમ જે રસ્તા ઉપરથી ખેંગાર આવવાનો હતો ત્યાં સૌની અનિમેષ મીટ મંડાઈ રહી હતી.

થોડીવારમાં જનમેદનીની પાછળથી ખેંગારના નામનો જ્યોષ્ઠો ઊઠ્યો. લોકોની આતુરતા વધી ગઈ. હવે તો હિલચાલનું માપ ન રહ્યું, ‘ક્યાં છે ? ક્યાં છે ?’ ‘હું નથી દેખતો !’ ‘એ રહ્યા !’ ‘નથી આવ્યા !’ ‘હમણાં દેખાશે !’ એવા અનેક પ્રકારના—ઉત્તર ન મળવા માટે

સ્વગત ઊભા કરેલા માનવપ્રશ્નોથી વાતાવરણ સભર ભરાઈ ગયું. ત્યાં જનમેદનીની પાછળ જાંચા સ્થાન ઉપર બેઠેલા લોકોને ખેંગારના ઘોડા જેવું કાંઈક દેખાયું હશે, એટલે એમણે ફરીને જયધોષ ઉપાડ્યો.

સમુદ્રગર્જન સાથે સ્પર્ધા કરતા એ જયધોષનો પડધો હજારો કંઠમાંથી ઊઠ્યો.

થોડીવારમાં જ જિયો, ઘોડો, રેશમી ઝીણી રૂંવાટીનો, સુંદર હંસજો ઘોડો નજરે પડ્યો. એના ઉપર રા' ખેંગાર બેઠો હતો. પોતે આવ્યો છે એ જાણ કરવા, માથા ઉપર હાથ જાંચા કરી એણે ખેત્રણ વખત દેખાવ્યો. અને લોકોનો ઉત્સાહ મર્યાદામાત્રને વટાવી ગયો. કોઈ કૂઘા, કોઈ નાચ્યા, કોઈ પોતાની પાસે કોણુ ઊભું છે એ જોયા વિના જે હોય એને અથ ભરીને ભેટ્યા, કોઈએ પાઘડી હવામાં ફંગોળી, કોઈ આજોટવા માંડ્યા. કેટલાકે સમુદ્ર તરફ દોડવાનું શરૂ કર્યું. કોઈએ દૂદા લલકાર્યા. ચારણોએ છંદ મોકળા મૂક્યા. કેટલાકે લાકડીમાં ટાળિયાં ભરાવીને ધમ્મગરા ઉડાડ્યા. અજ્ઞય ચેતનાથી માનવમેદની આખી વીંધાઈ ગઈ હોય તેમ હાલકડોલક ડોલી ઊડી. જયદેવ ખેંગારની એ લોકપ્રિયતા નિહાળી જ રહ્યો.

રા' ખેંગારની પડખે ચંદ્રચૂડ આવી રહ્યો હતો. બન્નેથી થોડે દૂર પાછળ દેશળ હતો. એ ત્રણ સિવાય રસ્તા ઉપર કોઈ દેખાતું ન હતું. ખીજા સૌ ફીક પડે તેમ આડેઅવળે માર્ગે પહોંચી ગયા હોય તેમ લાગ્યું.

રા' ખેંગાર આવી રહ્યો છે, એ સમાચાર વ્યાપક બની જતાં લોકોનો પ્રચંડ ધસારો પાછળથી આવી પડ્યો.

ધક્કામુકી, ભીંસાભીસ ને ભીડાભીડ વધી ગઈ. પણ જંગલ તરફ જ્યાં મુંગલ ને જયદેવ બેઠા હતા, ત્યાં સુધી એની અસર પહોંચે તેમ ન હતું. રા' જેમજેમ નજરે પડતો ગયો, તેમતેમ ક્ષણે ક્ષણે લોકકંઠમાંથી એના નામનો જય-ધ્વાજ ઊપડતો ગયો. વારંવાર રસ્તામાં ખેંગારને હંસલાને રોકવો પડતો હતો.

જયદેવે એક ઘડીભર, ખેંગારને આછી ઝાંખી તેજ-ધારામાં પાસેથી જતો નિહાળ્યો. રૂપાળો, સશક્ત, તેજસ્વી, પ્રતાપવાન ચહેરો એની દષ્ટિએ પડ્યો. એના દેહમાંથી—એની ખેસવાની હળછળ અને અદ્ભુત ઘોડેસ્વારીમાંથી—એક વસ્તુ જુદી જ તરી આવતી હતી. એનો કટ્ટરમાં કટ્ટર દુશ્મન પણ એ જતનને છક્ક થઈ જાય તેમ હતું. અને તે એની નિર્ભયતા—ખેંગારના જીવનનું એ રહસ્ય હતું. એની પડખે ઊભનારો પણ એ અમૃત પીને ભયમાત્રને વિસારી મૂકે. પોતે દુશ્મનની છાવણીમાં આવ્યો છે, એકલો છે, પોતાને પકડાવાનો ભય છે, પોતાને કોઈ પડકારશે—જાણે એમાંનું કાંઈ અસ્તિત્વમાં હોઈ ન શકે, એવી અજળ શ્રદ્ધાથી એ આગળ વધી રહ્યો હતો. તે ચારે તરફ દષ્ટિ ફેરવતો હતો. તેણે લોકના ઉત્સાહી આવકારને સન્માનવા પોતાનો જમણો હાથ માથા ઉપર ઊંચો અધ્ધર રાખી દીધો હતો, અને વારંવાર લોકધોણણાના જવાબમાં એને એ હલાવી રહ્યો હતો. એની પડખે આવી રહેલા માતૃભક્ત ચંદ્રચૂડનું હીરા-જડિત કંકણ અત્યારે ચંદ્રના આછા પ્રકાશમાં પણ ઝગારા મારી રહ્યું હતું. ખેંગારની પડખે જ એ પોતાના ઘોડાને ચલાવી રહ્યો હતો—ને હરેક વસ્તુ માટે તૈયાર હોય તેમ સાવધ ને

તત્પર દેખાતો હતો. દેખીતી રીતે એનામાં ખેંગારભક્તિ નીતરતી હતી.

એમની પછવાડે થોડે દૂર દેશળ હતો. તેની દૃષ્ટિ ચક્રળવક્રળ કાંધક શોધી રહી હતી.

દેશળને આવતો મુંઝલે જોયો. આ વસ્તુસ્થિતિ માટે આગળથી તૈયારી કરીને જ મુંઝલ આવ્યો હોય તેમ લાગ્યું. એ તરત સાવધાન થઈ ગયો. એણે એક નાનકડી પોટલી કાઢી. એ શું છે એનો મર્મ સિદ્ધરાજ જાણે તે પહેલાં એણે એના નાનકડા ગાળિયાને બરાબર સરખો કરી નાખ્યો. દેશળનો ઘોડો, એની રાંગમાં જરાક આ તરફ ધ્રુવી, કે તરત ઘોડેસવારની દૃષ્ટિએ પડે તેવી રીતે, એ પોટલી એણે ફગોળી દીધી. અને એક ક્ષણ, સ્તબ્ધ બનીને જોઈ રહ્યો. દેશળ ચક્રળવક્રળ કાંધક શોધતો જ હતો. એણે નીચે નમીને તલવારની અણીએ તરત એને ઊપાડી લીધી. મુંઝલે એ જોયું. એનો પ્રાણ નાચી ઊડ્યો. તેણે મહારાજનો હાથ જરાક દબાવ્યો, ‘પ્રભુ ! ચાલો આપણે હવે, એ વાત સમજી ગયો છે !’

‘કેાણ વાત સમજી ગયો છે ?’

‘દેશળને એમાં શબ્દસંકેત આપ્યો છે. હમણાં ને હમણાં એ કેદારેશ્વરના મંદિરમાં આવવાનો. પછી તો કોને ખબર છે કે શું થાય ? આપણે ત્યાં પહોંચી જઈએ. એ ચોક્કસ ત્યાં આવશે !’

નયસિંહદેવની, હવે તો, દેશળ સાથેની યોજનામાં પૂરેપૂરી સંમતિ ને સાથ લઈ લેવાં જ જોઈએ, એ મુંઝલ સમજી ગયો હતો.

‘ પ્રભુ ! આપણે તીર છોડી દીધું છે. સંકેત આપ્યો છે. એનો લાભ હવે આપણે નહિ ઉઠાવીએ તો એ દુર્જન છે. આપણી અપકીર્તિ કરશે. ને પોતે સધનો દીકરો થઈને કરશે. આપણે એને નાણી તો જોઈએ. પછી શું કરવું તે ત્યાં નક્કી કરીશું. આપણી પળેપળ કિંમતી છે. રાત થોડી છે ને વેષ જાજા છે. આપણે ઊપડીએ, મહારાજ ! ’

જ્યદેવે કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન વાળ્યો. અત્યારે તો એ મુંબલ સાથે જવા માટે તૈયાર થયો.

પણ રાજના મનનું સમાધાન થયું નથી, એ વાત મુંબલ સમજી ગયો.

એના મનમાં એક નવો પ્રશ્ન થયો: ‘ રાજને કાંઈએ તદ્દન જ નવો રસ્તો તો બતાવ્યો નહિ હોય ? ’

પણ અત્યારે એ વિષે વિચાર કરવાનો એને સમય જ ન હતો. ખેંગાર સમુદ્રસ્નાન કરીને પાછો ફરે તે સમયમાં જ દેશળ સાથેની વાતનો એણે નિર્ણય કરી લેવાનો હતો.

અત્રે કેદારેશ્વરના મંદિર બાજી વળ્યા.

૧૭. કેદારેશ્વરમાં શું બન્યું ?

મુંગલ અને જયસિંહદેવ કેદારેશ્વરના મંદિરમાં પહોંચ્યા. મંદિર પ્રમાણે દેશળ આંહી આવવાનો હતો.

આ મંદિર જંગલના એકાંત ભાગમાં હતું. દિવસે પણ હિસકે પશુઓનો ત્યાં ભય લાગતો. પૂજારી પણ ત્યાં ડેરતો નહિ; પૂજન કરીને ઘર ભણી પાછા જતો રહેતો. એટલે મંદિરસ્થાન તરીકે એ સરસ હતું. રાજા અને મંત્રી એ ક્ષણ ત્યાં ઊભા રહ્યા હશે, એટલામાં પાછળના ભાગમાંથી કાંઈક પાંદડાં ખખડવાનો અવાજ તેમને કાને આવ્યો.

‘ મહારાજ ! પણ આપણે એને સકંજનમાં લેવો પડશે. નહિતર એ આપણને બનાવી જશે ! ’ મુંગલે મહારાજને, પોતાની વાત સ્વીકારાય એવી ભૂમિકા માટે તૈયાર કરવા માંડ્યા.

‘ મુંગલ ! પહેલાં તો તું જ વાત જાણી લે. હું પેલા થાંભલાની પાછળ ઊભો છું. એની શી વાત છે એ તો આપણે પહેલાં જાણો ! ’

મુંગલ પ્રત્યુત્તર આપે તે પહેલાં તો જયસિંહદેવ મહારાજ ત્વરાથી સરી ગયા હતા. એક સ્તંભની પાછળ

એને જતાં મુંઝવે બેસ્યા. હવે વખત રહ્યો ન હતો. એ પોતે સ્વસ્થ થાય તે પહેલાં જ એને કાને અવાજ આવ્યો. તેણે અવાજ ઓળખી કાઢ્યો. દેશભા આવ્યો હતો.

‘દેશભા ! આમ આવો, ભા ! આમ,’ તેણે જવાબ વાળ્યો. ‘આંહીં કોઈ વાંધો નથી. મેં કોઈ ચકલું ચ આસપાસમાં રહેવા દીધું નથી; તો ચ પાસે સારા. ભીંતને કાન ઊગે ત્યારે તો કૈકનાં લાંડલાં ખાટાં થઈ જાય છે. આંહીં આવો — આંહીં જગ્યા પણ ચોખ્ખી છે, ને જંગલકેડીની સનસા પણ નજરે પડે !’ મુંઝવે દેશભાને કહ્યું.

મહારાજ જયદેવ સધળું સાંભળી શકે તેવી ગોઠવણુ થઈ જાય માટે તેણે દેશભાને આ ખાજુ બોલાવ્યો. તેણે નજર ફેરવી, તો મહારાજ ત્યાં પાસે જ ઊભેલા હોય તેમ જણાયું.

દેશભા ત્યાં આવીને બેઠો. મુંઝવે તેની સામે બેઠો.

‘મહારાજ નથી ?’ દેશભાને જરાક શંકા પડી ને ગભરામણુ પણ થઈ. ‘તમે તો મંકેતમાં મહારાજને મળવાની વાત કરી હતી ને ?’

‘મહારાજને અત્યારે મીનલયા આવવા છે ખરાં ? એ કોઈ દી બને ? મહારાજ તો અત્યારે સોમનાથના સાન્નિધ્યમાં બેઠા હશે. રાશિજીએ જપનું અનુદાન સૂચવ્યું લાગે છે. આ અમારે સુખ—નહિ જપ કે તપ કે લપન કે છપન ! પણ તમે નિર્ભય રહેજો. મહારાજને કાને વાત નંખાઈ ગઈ છે. બોલો, ખેંગારજી આવ્યા ?’

‘હા, ખેંગારજી આવ્યા છે ને ! ખેંગારજી છે. ચંદ્રચૂડ છે. ખાંજ પણ સૈનિકો છે. ભા દેવુભા છે. સોઢલ છે !’

‘ત્યારે તો આખો દુર્ગ આવ્યો છે એમ કહોને !’

‘ના, એમાં બે જણા નથી !’

‘કોણ કોણ ?’

‘દુદો ને હમીર !’

મુંઝલને બન્ને નામ પરિચિત હતાં. દુર્ગરક્ષણમાં એ બન્ને અદ્વિતીય ગણાતા. ગિરનારી દુર્ગના એ અદ્વિતીય દ્વારપાલ હતા. મુંઝલે એમની ખ્યાતિ સાંભળી હતી.

‘જેમના ઉપર રા’ અત્યંત વિશ્વાસ મૂકે છે —’

‘વિશ્વાસ મૂકે છે એ ખરું, વિશ્વાસ તો ઘણા ઉપર મૂકે છે, પણ આ બન્ને દુદો ને હમીર — એ બન્ને મળીને એક કિલ્લો થાય છે, ભા ! એ તસુએ તસુ જમીનના જાણકાર રહ્યા. તમે આખો દુર્ગરો ખૂંદી વજો ને એ બે’ય ભોરંગ જેવા ક્યાં બેઠા હોય ઈની તમને ગતાગમ ન પડે. દુદો ને હમીર તો સોરઠના શણગાર. આપણે એમને સૂતા રાખવા પડશે !’

‘એ નથી આવ્યા કાં ?’

‘ના, એ નથી આવ્યા. પણ જુઓ, મહાઅમાત્યજી ! આ રમતું, હવે અમારે તો માથા સટોસટની થાતી આવે છે. મેં તો કીધું, મહારાજ આવ્યા હશે — ત્યાં મહારાજ પોતે જ આવ્યા નથી !’

‘પણ હું છું ને, દેશળભા ! તમારી વાતનો અંકોડે અંકોડો મહારાજને અકબંધ પહોંચાડું. પછી શું ?’

‘અરે ઈ તો ઠીક, પણ અમારે માથાં હાથમાં રાખીને આ જુગાર ખેલવાનો છે. આ જુગાર જ છે, ભા ! ગિરનારનો અટકી કિલ્લો કાઢીએ હજી સુધી તો લીધો જાણ્યો નથી.

અમારે માથે અત્યારે કેવી વીતે છે તે અમે જાણીએ છીએ. ચોકીએ ચોકી ઉપર નજર અમારી; ઉપરટપકે. પણ વિશ્વાસ અમારો કોઇને નહિ. અમારી ઉપર પાછી હવે નજરબંધીની રમતું હાલે છે ! હું આહોં આવ્યો છું પણ સૌ ત્યાં જપગપમાં બેઠા ન બેઠા, સંકેત તમારો ઉકેલ્યો ન ઉકેલ્યો, ને તરત બાગ્યો છું. પાછો સમુદ્રસ્નાનમાં પાણી ઉડાડવા સૌની હારે પહોંચી જશ. આ એવી વાત છે. આ વાતની ખબર પડે તો તો જીવતા ધાણીએ જીવાનું છે. ને ગિરનારનો ટુંગર— એ તો કોઈ માનો જણ્યો એમ ને એમ જીતે—એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી !’

મુંગલને દરેક પળનો ઉપયોગ હતો. દેશજી પોતાનું મહત્ત્વ સ્થાપી રહ્યો હતો. તેની આકાંક્ષા એવી રીતે સોરઠનું આખું રાજ મેળવવાની લાગી. મુંગલને એને દોરડું પણ આપ્યું — ને આંખાઆમલી ખતાવ્યાં.

‘જુઓ, દેશુભા ! દુર્ગગિરનારનો એક વખત અજ્ઞેય ગણાતો હશે. આજ તો તમે મહારાજની આકાંક્ષા સાંદ્ર દેખી નાં ? એની પાસે કોઈ વસ્તુ હવે અજ્ઞેય રહી શકે ખરી ? પણ અમારે એમ જૂનોગઢને રોળીટોળી નાખવું નથી. અમારે એના કિલ્લાનો મલિમા એવો ને એવો રહેવા દેવો છે. એનો કિલ્લેદાર પણ રહેવા દેવો છે. જૂનોગઢનો રા’ પાટણના દરવાજામાં દમામબેર બેસે એમાં તો અમારી શોભા છે. બોલો, દેશુભા ! તમે મહારાજને સંદેશ મોકલાવ્યો છે. હું તમને સીધી જ વાત કરું. તમે અંદર રહીને અમને મદદ કરશો કે બહાર આવીને ?

‘બહાર આવીને !’

‘તો તમે મદદ કરી રહ્યા. ને અમે મદદ લઈ રહ્યા. એમ તો તમે કાંઈ નહિ કરી શકો.’

‘કેમ ?’

‘કેમ ? તમે હમણાં શું કહ્યું ? રા’ તમારો વિશ્વાસ કરે છે ? હીરની પણ ગાંઠ તો પડી ગઈ નાં ? રા’ પાછો તમારો વિશ્વાસ કેમ કરે એ કરવું પડશે. લીલીયા આંદોં સોમનાથમાં એહાં છે. જે રસ્તે થઈને એ ભાગ્યાં એ રસ્તો . . .’

‘હું તમને એ જ કહેતો હતો, મહાઅમાત્યજી ! એ એક જ રસ્તો એવો છે, જેની જાણ માને છે. રા’ ને છે. સ્ત્રીજા કોઈને — દુદા હમીરને પણ એની જાણ નથી ! રાજદુર્ગના રાજમહેલના અંદરના ખંડમાં ક્યાંક એની પમદંડી નીકળે છે !’

મુંજલ વિચારમાં પડી ગયો. તે એ ક્ષણ બોલ્યો નહિ.

‘જુઓ, દેશુભા ! ત્યારે અમારો વિજય ચોક્કસ છે. તમારા નશીબમાં રા’નું પદ પણ ચોક્કસ છે. તમે એક કામ કરી શકશો ?’

‘શું ?’

‘તમે ગમેતેમ કરીને લીલીયાને પાછાં જૂનોગઢ ભેગાં કરી દો. રાશિજીને વચ્ચે નાખો. રા’ને મનાવો. લીલીયાને મનાવો. પણ એમને જૂનોગઢ ભેગાં કરો.’

‘તો . . . ? તો શું થાય ?’

‘ભૂલી ગયા ? સંજીવિની વિદ્યા પેલો ક્ય શી રીતે શીખ્યો હતો ? પેટમાં પેસીને પમ પહોળા કરવાના. આ તો તમે રા’ને ચેતાવી દીધો છે. અને જો હવે

તમે એને નહિ મારો — તો એ તમને ચોક્કસ મારી નાખશે. નહિ મારે તો એ ગાંડો ગણાશે. લીલીયાનું સમાધાન કરવા રા' પ્રેરાય — તમે જ એની પાસે વાત મૂકો — લીલીયા મનેકમને એ સ્વીકારે, વાત જાણે થાણે પડી જાય, પછી ધીમે રહીને તમે અંદર બેઠા પગ પહોળા કરો, તો તમારો વિજય થાય ! નહિતર હું તો તમારું ગમે તે ક્ષણે મૃત્યુ જ બોધી રહ્યો છું !'

‘એ કામ હું કરી દઉં. એ કામ મારું. રાશિજી પોતે જ બેંગારજીને કહેવરાવશે. પછી કોઇને કાંઈ કહેવા-પાણું રહેશે ?’

‘વાહ વાહ ! તો તો સાંજ વાલ ને એક રતી !’

‘તમે લીલીયાને ક્યારે મળશો ? શી રીતે મળશો ?’ થોડીવાર પછી મુંઝવે પૂછ્યું.

‘આંહીથી — આ ઊપડ્યો ! રાશિજીને પણ શોધવા પડશે. એમને તો પાછું લપશીંદર દશે ! પણ એ થઈ જશે. બોલો પછી ?’

‘જુઓ, દેશુભા ! તમને મહારાજ વેણુ આપે . . .’

‘મહાઅમાત્યજી ! આ કામ વેણુમાં કરી નાખું એવો હું મૂરખ નથી. આ તો ગિરનારની કાળમીઠ દુંગરમાળા છે. મહારાજના વાળ કાળા છે — તે આંહી ધોળા થઈ જશે, પણ એ નહિ ડગે તો નહિ જ ડગે, પછી તો તમે જાણો.’

‘દેશુભા ! મહારાજનું વેણુ — જેને ઘેર પાટણની રાજગાદી છે . . .’

‘એ બધું સાચું — પણ મને તો તાંબાના પતરે જૂનોગઢની ગાદી લખી દેવી પડે. તો આ વાત બને.

નહિતર તમે તમારે ઘેર મળ કરો. હું મારે ઘેર મળે કરું !’

મુંગલ આ વસ્તુસ્થિતિ માટે તૈયાર ન હતો. મહારાજ એ વસ્તુ કબૂલ કરે એ પણ શક્ય ન હતું. પણ આ શઠને હવે જાવા દેવામાં લાભ ન હતો. માત્ર લાલચ આપવાથી એ માને તેમ ન હતો. તેણે નવો માર્ગ કાઢ્યો.

‘દેશુભા ! અમારે તમારું બગાડવું નથી. પણ બગાડવું હોય તો આટલી વાર લાગે !’ મુંગલે દેશુભાનો વચ્ચેથી તેની સામે ધર્યો : ‘આ બેંગારજીને પહોંચાડીએ—એટલી વાર. તમારી તો ગડકબારી થઈ જાય. અમારું કામ થાય. તમારે ત્યાં ફાટફૂટ પડે.’ મુંગલે દેશજીની રેવડી થાય એવો ભય બતાવ્યો : ને પછી સમાધાનીનો રસ્તો દર્શાવ્યો : ‘પણ અમારી રાજનીતિ જુદી જ છે. અમારે તો અમારો મિત્ર હોય—એવો રા’ આંહી’ જોઈએ છીએ. એ મળી જાય એટલે આ યુદ્ધ પૂરું થયું. અમારે કિલ્લાની પડી નથી. તમારા ઉપર મહારાજની નજર ઠરી છે. ગમે તેમ પણ તમે અમારા બાયાત છો. તમે આંહી’ હશે તો પાટણનું ગૌરવ જળવાશે. તમે કહેશે તો અમે તો તાંબાને પતરે કરી આપીશું. પણ કોક કોતરવા બેસશે નાં ? કોક લખવા બેસશે નાં ? પછી ? દેશુભા ! એ વાત ચાર કાનની નહિ રહે હો ! એનો વિચાર કરી જુઓ. તમે જુદ્ધિશાળી ખરા—હજી જરાક અનુભવ ઓછો ! અમારે નામ આપવું નથી, પણ તમે જે કામ કરી આપો છો એ કામ કરી આપનારો તમારો જ કોઈ બાઈ વહેલેમોડે અમને તો મળી રહેશે. મળી રહેશે શું—મળ્યો છે. પણ તમે પહેલાં નક્કી કરો—બોલો, મારે પાછો મહારાજને ઉત્તર આપવો પડશે !’

દેશુભા ઉપર ધારી અસર થઈ. એ પોતે ખૂટલ હતો એટલે બીજો કોઈ ખૂટતો જ છે—એ મુંગલની વસ્તુનો ભેદ એનાથી પકડી શકાયો નહિ. એને થયું કે પોતે નહિ તો બીજો કોઈક પણ જૂનોગઢમાંથી ખૂટશે. વહેલેમોડે ખૂટશે. ત્યારે એને રા'પદ મળશે. એના કરતાં અત્યારે આ તક મળી છે તો કાં જવા દેવી ? એચાર કાને વાત જાય ને કાન્યું કપાય, એ પણ શું કામનું ? મુંગલની વાત એને ગળે ઊતરી મઈ. પણ પાછળથી આ અંગૂઠો ખતાવે તો ? એના મનમાં શંકા થઈ. મુંગલે એ શંકાની ગંધ પકડી લીધી.

‘જુઓ, દેશુભા ! તમે કોઈ દિવસ જૂનોગઢ બહારની રાજરમત જોઈ નથી. તમને શંકા રહેવાની. તમે તમારો વિશ્વાસુ લખનારો માણસ શોધી લાવો. હું તો વાત કાચી કપાય માટે તમને ચેતવી રહ્યો હતો — તમારા પોતાના હિત માટે. તમારે અંદર રહીને કામ કરવું છે. અમે તો બહાર બેઠા છીએ !’

‘મહાઅમાત્યજી ! તમે આ સોમનાથની સામે બોલ્યા છો — એટલું યાદ રાખજો.’

મુંગલે કાન પકડ્યો : ‘દેશુભા ! દીધાં વેળુ કાંઈ ફેક થાશે ?’

‘પણ મહારાજની મુદ્રા તો અમને મળવી જોઈએ.’

‘એક કે બે ?’

‘કેમ બે ?’

‘તમે ને વિશુભા બે છો. તમને મળશે તો એને બોલું લાગશે. એને મળશે તો તમને શંકા પડશે.’

મુંગલે એક નવો જ તુક્કો ઊભો કર્યો.

‘એમ કરોને — લીલીયાને આપવાની ! હું આંહીથી ત્યાં જ જઈ છું !’

‘હું પણ ત્યાં આવું છું. . . .’

‘લીલીયા મને સોમનાથના મંદિરના પાછલા આથમણા ભાગમાં દરિયાકાંઠે મળવાનાં છે !’

‘જ્યાં સ્તંભતીર્થનાં વહાણ લેખાં રહે છે.’

‘હા, ત્યાં !’

દેશુભા એક ક્ષણમાં ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો. એ ગયો કે તરત મુંગલ પાસેના સ્તંભ તરફ મહારાજને વાત કહેવા માટે દોડ્યો.

‘મહારાજ !’ તે શબ્દ બોલ્યો ન બોલ્યો તે ચમકીને પાછો હસી ગયો.

મહારાજ જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજ ત્યાં હતા નહિ.

૧૪. હવે શું થાય ?

એક ક્ષણભર તો મુંઝવણ અવાક જોવા ત્યાં ઊભો જ રહી ગયો. એને રાજના આ વિચિત્ર વર્તનમાં કંઈ સમજણ પડી નહિ. મદારાજ ત્યાં હતા નહિ. અને દેશજની સાથે રહીને લીલીઆને હાથમાં લેવાની પૂરેપૂરી જરૂર હતી. પણ વળ વખત ચાલ્યો જતો હતો. દેશજને કાલે તો પાછા વળવાનું હશે. મુંઝવણને ચોક્કસ ખાતરી થઈ ગઈ કે રાજ અત્યારે વિક્રમી સ્વપ્નના એક એવા તો ભવ્ય અંખ્યાલમાં રમી રહ્યો છે કે એ હાજર હોત તો દેશજની વાતમાં ઊલટાનું ભંગાણુ પડત. તેણે આસપાસ જોવા માંડ્યું. 'ખીજ પણ એત્રણ સ્તબ્ધની પાછળ એ જઈ આવ્યો. ત્યાં કોઈ હતું નહિ. એણે પોતાની યોજના પોતાની જ જવાબદારી ઉપર પાર પાડવાનો તરત દૃઢ સંકલ્પ કરી લીધો. તેણે એકદમ નિશ્ચયાત્મક પગલું ભર્યું. સોમનાથના સમુદ્ર તરફ જવા માટે એ રાજમાર્ગ તરફ વળી ગયો.

રાજમાર્ગ ઉપર એ આવી પહોંચ્યો, તો ત્યાં હવે બીડ ન હતી. શ્રદ્ધાળુઓ જપ અને ધ્યાનમાં એસી ગયા હતા. કોઈ રડ્યોખડ્યો મુસાફર જ રસ્તે જતો દેખાતો હતો.

મુંગલને એ વાતાવરણની જ જરૂર હતી. તે ઝપાટાભેર એકલો આગળ વધ્યો.

એ થોડે દૂર ગયો હશે, ત્યાં એણે સામેથી કોઈ યોદ્ધાને આ બાબુ આવતો જોયો. મુંગલે એને તરત ઓળખી કાઢ્યો. મહારાજ જયદેવ વિષે પોતે અત્યારે અજ્ઞાત હતો. એટલે પૃથ્વીભટ્ટને પૃચ્છા કરવાથી કાંઈક માહિતી મળશે એમ ધારી એ ઉતાવળે આગળ જવા ધસ્યો. એની સ્થિતિ મહારાજના અંગત અને નિકટવર્તી સુભટ્ટ જેવી હતી. પણ એટલામાં પૃથ્વીભટ્ટની હિલચાલે એને જરાક થોભાવી દીધો.

જંગલમાંથી રાજમાર્ગને મળતી દરેક કેડી પાસે પૃથ્વીભટ્ટ જરાક થોભીને પછી આગળ ચાલતો હતો. મુંગલે એક ઝાડ પાછળ અદૃશ્ય રહી એની હિલચાલ જોવા માંડી. એટલામાં પાસેની જંગલકેડીએથી બીજો માણસ નીકળી આવ્યો.

‘કેમ ધુઆકા ! છે ત્યાં ?’ પૃથ્વીભટ્ટે પૂછ્યું.

‘ના, ત્યાં તો કોઈ નથી !’ ધુઆકાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

મુંગલ સમજી ગયો. એ બન્ને જણા મહારાજને જ શોધી રહ્યા હતા.

‘પણ ત્યારે હવે શોધવા ક્યાં ?’ પૃથ્વીભટ્ટ બોલ્યો : ‘મહારાજને આ તે કેવી થેલછા લાગી છે ? જ્યારે જુઓ ત્યારે એકલા લોકસંઘમાં બળી જવા માટે ઊપડી જાય ! બહુ હશે, તો ત્રિવેણીસંગમ ઉપર લોકમાં બેઠા હશે—વાતો સાંભળતા !’

‘આપણે જઈએ, બીજું શું ?’

‘જઈએ તો ખરા — પણ મને તો રાજમાતાએ

રસ્તે જોયો, ને આંહી મોકલ્યો છે મહારાજને બોલાવવા માટે. ને પોતે સોમનાથના દ્વારે બિભાં છે, મહારાજની રાહ જોઈને. એમને જઈને જવાબ શો આપવો ? ’

‘ કહેવાનું કે મહારાજ ક્યાંય નથી ! રાજમાતાને પણ મહારાજની આવી વિચિત્રતાની ક્યાં ખબર નથી ? ’

‘ અરે ! એ તે ચાલે — સૂરજ બિગતાં તો મહારાજની રાહ જોવાશે. ને મહારાજ ક્યાં છે એ કોઈને ખબર નથી. મહાઅમાત્યજી પણ ગુમ થઈ ગયા — એ શું ? ’

‘ ત્યારે એક વાત કહું—તમે મારું માનતા નથી—પણ મહારાજ ચોક્કસ એને ત્યાં હશે ! ’

‘ કોને ત્યાં ? ’

‘ કેમ વળી ? પેલી માલવાની અદ્ભુત નર્તિકા હમણાં આવી છે એને ત્યાં. રાશિજીએ પોતે એને પેલા દૂરના સૂર્યમંદિર નીચેના બોંયરામાં ખાસ રાખેલ છે. પણ એ સાચું, ભટ્ટરાજ ? કોઈ તો કહે છે, એ માલવાની રાજકુમારી છે ! એ સાચું ? ’

‘ રાજકુમારી તો શું — ? રાજવંશી છે એ ચોક્કસ ! ’

‘ ત્યારે મહારાજ ત્યાં હશે, જાઓ. સરત લગાવવી છે ? કાં તમારે મને એ નર્તિકાનું નૃત્ય જતાવવું ને નહિતર મારે તમને જતાવવું ! ’

‘ ગાંડો થાતો નહિ, ધુઆકા ! એ કોઈ દેવદાસી નથી. એ તો રાજવંશી નૃત્યાંગના છે—સામાન્ય નર્તિકા નથી. ભગવાન સોમનાથના સાન્નિધ્યમાં નૃત્યનું પડેલું મંજલાયરણ ધરવા માટે છેક અવંતીથી આંહી આવી છે — એના ગુરુ માલવ રાજગુરુ ભાવમૃદરપતિ જેવા છે. મહારાજને

રાશિજીની કૃપાથી એકાદ વખત એ રાજકુમારીનું નૃત્ય જોવા મળી ગયું — ને એમાં શેરડી પાછળ એરડી જેવો મારો ગજ વાગી ગયો—આકી, એનું નૃત્ય, સ્વયં સોમનાથ ભગવાન સિવાય, બીજા જોવા ન પામે. ઓ હો હો ! પણ શી અદ્ભુત એ નારી છે ! મહારાજ તો એની પાછળ — મહારાજને એણે ફેરવી જ નાખ્યા છે !

‘ ખરેખર ? ’

‘ ત્યારે નહિ ? જયસિંહદેવ મહારાજને અત્યાર સુધી ગમે તે રીતે વિજય મેળવવો એ ઘેલછા હતી. હવે એમને એ ઘેલછા રહી નથી. એમને યશનો મહિમા સમજાયો છે: વિક્રમી યશ, જે લોકોમાં હમેશાં ફરતો રહે. એમને સોમનાથ ને સરસ્વતી બન્નેની ઉપાસનાનો રંગ લાગ્યો છે. ઉજ્જૈનમાંથી આખા ભારતવર્ષને એકચક્રે સ્થાપવાની મહેલ્લા ગતી છે— અધું ખોવાય પણ રજપૂતી ખોવાઈ ન જાય, એવી ધૂત આવી છે. અવંતી જ ભારતનું કેન્દ્ર છે — એવી નવી વિચારસરણી એમને મળી છે. એનો નાથ એ ભારતનો નાથ છે. અત્યાર સુધી મહારાજ પાસે જે સ્વપ્ન હતું તેની પાછળ શુદ્ધ રેખાઓ ન હતી. હવે એમની પાસે એની આખી સૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ છે, એ આ નારીના પ્રતાપે. એક તો એ માલવનારી છે. રાજવંશી છે. સરસ્વતી જાણે એની મા છે. કુદરને છુદે હાથે રૂપમેહિની આપી છે. ભાવબૃહસ્પતિ જેવો એનો ગુરુ છે — એને મેં તો એક વખત ખોલતાં સાંભળી, પણ જાણે એ કંઈની મધુરતા હજી સુધી કાનમાં રમી રહી છે. આવી સ્ત્રી પુરુષને ફેરવી નાંખે એમાં શી નવાઈ ? કેટલો થોડો સમય થયો છે છતાં

મહારાજને જાણે એ ચિરપરિચિત લાગે છે. મહારાજ ત્યાં હોય તો ના નહિ ! ચાલ તો — ’

પૃથ્વીભટ્ટ ને ધુઆકો તો ચાલ્યા ગયા, પણ મુંગલને અસ્વસ્થ કરતા ગયા.

માલવની કોઈ સ્ત્રી આવી છે ને એણે બરાબર અત્યારે જ — મહારાજ વર્ષો સુધી મંથન કરે પણ ફળ ન મેળવે — એવી ઘેલછાભરી વાત વહેતી મૂકી, પોતાની કાર્યસિદ્ધિ સાધી છે — એટલું જ મુંગલને એમાં સમજાયું.

એણે ભલે એ કાર્યસિદ્ધિ કરી. પણ પોતે તો પોતાનો રસ્તો સ્વચ્છ રાખવા માગતો હતો. એણે થોડા સમયમાં જ જૂનોગઢ છૂતવાનો સંકલ્પ કરી લીધો હતો. અને એમાં અત્યારે તો પહેલવહેલી લીલીઆની વાત હતી.

એટલે આ વસ્તુ ઉપર અત્યારે વધારે ધ્યાન ન દેતાં એ તો સોમનાથસમુદ્રના સ્તમ્ભતીર્થ ઓવારા તરફ જવા માટે ઉતાવળે જીપડી ગયો.

૧૫. જ્યારે એક નારી વૈર લેવા નીકળે છે

ત્યારે જેમ એના સાહસનો છેડો હોતો નથી, તેમ એના વિનિપાતનો પણ છેડો હોતો નથી. એ પોતાના વૈરને સંતોષવા માટે શું નહિ કરે એ કહી ન શકાય. લીલીઆ વૈર લેવા નીકળી હતી. મુંગલ એ વસ્તુસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવવા માંગતો હતો. એ જ્યારે સોમનાથના મંદિરના પશ્ચિમ ભાગમાં દરિયાકિનારે પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે ત્યાં એક નાળિયેરીને અઠંગીને ઊભેલા દેશળને દીડો. એને હવે બહુ સાવચેતીથી કામ લેવાનું હતું. કોઈ આવનાર જનારની દૃષ્ટિ ન પડે એટલા માટે તેઓ પાસેના એક જૂના ખંડિયેર તરફ ચાલ્યા ગયા.

‘કેમ દેશુભા ! લીલીઆનો પત્તો લાગ્યો ?’ મુંગલે અંદર જતાં જ પૂછ્યું.

‘પત્તો તો લાગ્યો. પણ ત્યાં ચોકાપહેરો ખેડો છે, તેનું શું ?’

‘હે ! ચોકાપહેરો ? કોનો ચોકાપહેરો ?’ મુંગલને આશ્ચર્ય થયું. એટલામાં દેશળે ધીમી તીખાશથી કહ્યું : ‘મહારાજ ન આવ્યા ત્યારથી હું તો ચેતી ગયો હતો. પણ

તમે મારી આવી મસ્કરી કરશો એ મને ખબર નહિ. હવે તમને ખતાવીશ — મહેતા ! કે દેશુભા વિના તમે કિલ્લો કેમ કબજે કરો છો ?’

‘ તમે કહો છો તેમાંથી એક પણ અક્ષર હું સમજતો નથી ! ’

‘ બધું સમજો છો — બા ! શું નથી સમજતા ? પરશુરામને કહ્યું હશે ત્યાં ચોકીપહેરો બેસારી દે. ને મને કહ્યું ત્યાં તપાસ કરો. ઘરઘણીને કહ્યું જાગતો રહે, ચોરને કહ્યું પહોંચી જા. આ ઈ માયલી વાત થઈ. પણ કાંઈ ફકર નહિ. હું મારું ફોડી લેશ. આટલું કહેવા જ હું રોકાણોતો. લ્યો, ત્યારે, જય સોમનાથ ! ’

‘ અરે ! પણ દેશુભા ? આ શાની વાત છે ? તમે શું કહો છો તે હજી હું સમજતો નથી ! ’

‘ હા, બા, હા ! શેણે સમજે ? ’

‘ તમને ક્યાં લીલીઆ — આંહીં મળવાનાં હતાં ? ’

‘ હા. ’

‘ પછી ? ’

‘ આવ્યાં નથી. ’

‘ કેમ ? ’

‘ તે તમે ક્યાં નથી જાણતા તે મને પૂછો છો ? ચોકીપહેરો તમે જ મુકાવ્યો હશે નાં ? લ્યો બા, મારે હવે ગડકપારીએથી કમોતે મરવું નથી. કોઈ ને કોઈ મને આંહીં દેખે ! ’

‘ પણ — આ બધું છે શું ? ’

‘ જુઓ, મહાઅમાત્યજી ! હું તો તમે કહ્યું તેમ રાશિજી

પાસે ગયો. રાશિજીને મળ્યો પણ ખરો. રાશિજીએ એક શિષ્યને મોકલ્યો — લીલીબાને તેડી લાવવા — બાઈ સાથે બહેનનું સમાધાન થાતું હોય તો બીજું એને જોઈએ શું ?— પણ ત્યાં લીલીબાના દ્વાર ઉપર ચોક્કીપહેરો દોઢો !

‘કોનો ?’

‘નહિતર જાણે તમને ખબર નહિ હોય ? મહારાજ જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજનો !’

‘હે ?’

‘ત્યાં કૃપાણુ જિભો હતો, મહેતા ! ખુદલી તલવારે. કોઈ લીલીબાને મળી શકે નહિ — મહારાજની અનુગ્રા વિના — એવો બંદોબસ્ત હતો. તમે મને હીક બનાવ્યો — સારું છે કે મને કોઈએ જોયો નથી. પણ બા ! આ રમતું હવે આકરી પડશે હો. હ્યો, જય સોમનાથ !’

મુંગલ એને રોકે તે પહેલાં તો દેશળ સડેડાટ બહાર નીકળી ગયો. એને લાગ્યું કે એને બનાવ્યો છે. મુંગલને તો પાછો આમાંથી રસ્તો કાઢવા એની જરૂર હતી, પણ એ તો એક ક્ષણમાં દરિયાકિનારેથી જાણે અદસ્ય જ થઈ ગયો. વીજળીનો ધ્વા પડ્યો હોય તેમ મુંગલ એક ઘડીભર દિહ્મૂઠ બની ગયો. જયસિંહદેવ મહારાજ અદસ્ય થઈને ક્યાં ગયા તેની સમજણ હવે તેને પડી. એમણે લીલીબાને જ જતાં રોકા દાંધી હતી. મહારાજે શા માટે આમ કર્યું એ સમજતાં એને કાંઈ બહુ વાર લાગી નહિ. મહારાજને સામે મોંએ કિલ્લો લેવાની ધૂન હતી. મુંગલને પોતાની યોજના અદ્વિજ થઈ એનો મનમાં ડાઘ ખેસી ગયો. તે એક પળભર માથું ખજવાળતો જિભો રહ્યો. પછી સ્વસ્થ થતો હોય તેમ સ્વગત

બોલ્યો: ‘એ તો એમ જ. જરાક લક્ષ્મીરાણીને આંહીં લાવવાં પડશે, ત્યારે આ વાત ઠેકાણે આવશે. કાંટાથી કાંટો નીકળે તેવી રીતે સાળું બેરું કાઢવા માટે બેરું જ જોઈએ છીએ ! ફીક, ચાલો, મુંગલભા !’ તે સોરડીઓના શખ્દો-ચ્યારમાં પોતાની મશ્કરી કરતાં પોતે જ હસી પડ્યો: ‘ફરી એકડે એકથી મળેા ! આજે સ્તમ્ભતીર્થ પેશે જનારો છે, ઉદયનનો સંદેશવાહક, એની સાથે જાંઝણુને મોકલી દઈએ ! લક્ષ્મીરાણીને આંહીં લાવે—તે સાથે સાથે ઉદયન પણ આવે. સગ્ગજન મહેતો હોય, ઉદયન હોય—પછી મહારાજ સૌની વાત તો કાંઈ નહિ અવગણે ?’

તે ખંડેરમાંથી બહાર નીકળી, પોતાને કાંઈ જોઈ તો ગયું નથી નાં, એની ખાતરી કરવા લાંબે સુધી ચારે તરફ દષ્ટિ ફેરવતો થોડીવાર સ્થિર બિભો રહ્યો. જાંખા અજવાળામાં એની નજર આ તરફ આવી રહેલ એક વ્યક્તિ ઉપર જરાક સ્થિર થઈ. તેણે તેને ખારીકાથી જોવા માંડ્યો. જેને એ સાંભારતો હતો તે જાંઝણુજ આંહીં આવી રહ્યો હતો.

થોડી વારમાં જાંઝણુ પાસે આવી પહોંચ્યો. ‘કેમ જાંઝણુ ! શું છે ?’

‘અરે, પ્રભુ ! રાજમાતા મહારાજની શોધ કરે છે !’

‘અને મહારાજ ?’

‘પ્રભુ ! એ જ નવાઈની વાત છે. મહારાજ ક્યાં છે તેનો પત્તો નથી. સાંભળ્યું છે કે ખેંગાર તો દ્રમ્મ, રત્ન ને માણેક, હીરાનાં દાન દેવાનો છે. રાજમાતા એ ચિંતામાં છે. મહારાજ પાસે એમને પણ દાન દેવરાવવાં છે. વખત થઈ ગયો છે—હમણાં સમુદ્રસ્નાનનો શંખનાદ થશે ને મહારાજ ક્યાં છે તે

કાષ્ટને ખબર નથી ! અત્યારે માનવમેળામાં કોણ ક્યાં છે એ જણાતું નથી ! ’

‘ કૃપાણુ—કૃપાણુને પૂછાને ! ’ મુંગસે કૃપાણુનો ચોકા-પહેરો ઊઠે તો લીલીઆને સાધવાની તક જોઈ.

‘ એનો પણ પત્તો નથી ! ’

‘ કેનો કૃપાણુનો ? એનો પત્તો હું તને આપું. મંદિરના પાછળના ભાગમાં જ્યાં અતિથિગૃહ છે ત્યાં એ તને મળશે. પણ તું એમ કર, રાજમાતાને જ ત્યાં લઈ જા. એમની આજ્ઞા વિના એ ત્યાંથી ખસી શકવાનો નથી. એને મહારાજે પોતે ત્યાં ઊભો રાખ્યો લાગે છે ! ’

‘ પણ મહારાજ ક્યાં છે ? ’

‘ એ બધો પત્તો તને ત્યાંથી મળશે ! એની પાસેથી. એને જ શોધવા મોકલજો ને. ’

ઝંઝણ જવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં મુંગસે કહ્યું : ‘ પેસો ઉદયનનો સંદેશવાહક ક્યારે જવાનો છે ? ’

‘ એ તો કાસે જવાનો છે ! ’

‘ મહારાજે શો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો એ ખબર પડી ? ’

‘ જમે તે થાય, આંહીનું યુદ્ધ પૂરું કર્યાં-વિના મહારાજ ખીજે ક્યાંય ખસવા માગતા નથી. એટલે ત્યાં સૌએ સૌનું સંભાળી રાખવું. અને પ્રભુ ! એક ખીજું થયું છે. નાયક-ણામાં દૂદકણા જેવું ! ’

‘ શું ? ’

‘ મહારાજે એક કોઈક રાજવંશી નારી આંહી જોઈ છે — ’

‘ શું કહે છે ? ’

‘હા, પ્રભુ !’

‘રાજમાતાને ખબર છે ?’

‘હજી સુધી તો ખબર પડી નથી. પણ સૂરજની વાત કાંઈ છાંયડે ઢાંકી રહેશે ? આ કૃપાણુનો ચોક્કીપહેરો કાં તો એને લગતો જ હશે.’

‘ત્યારે તો, ઝાંઝણુ ! તું ત્યાં કૃપાણુ પાસે રાજમાતાને લઈ જા. રાજમાતાની આજ્ઞા થશે એટલે કૃપાણુ પોતે જ મહારાજને શોધવા નીકળશે. કદાચ એની જગ્યાએ તારે ઊભા રહેવાનું પણ આવે, તો ઊભો રહેજે. ત્યાં હું આવું છું.’

ઝાંઝણુ ગયો એટલે મુંગલ વિચારમાં પડ્યો. આ એક તક હતી. કૃપાણુને ત્યાં મહારાજે જ ઊભો રાખ્યો હતો. એમનો હેતુ સ્પષ્ટ હતો: દેશજી લીલીને જ ન મળી શકે.

મહારાજને આવી રીતે યુદ્ધનું બચાંકર સંચાલન કરવામાં જાણી જોઈને કોઈ દોરી રહ્યું હતું. ત્રિભુવન ને જગદેવના અભિપ્રાયનું એ બળ હતું કે મહારાજનું પોતાનું જ હૃદય આમાં મુખ્ય ભાગ ભજવી રહ્યું હતું ? હજી એ વસ્તુનો તાગ મળી શકે તેમ ન હતો. પરંતુ એ ગમે તેમ હો—જે નારીની વાત ઝાંઝણુ કરી, પૃથ્વીબદ્ધે કરી, એ નારીનો આમાં ચોક્કસ ભાગ છે. તે નારીની વાત હવે છાની તો ન જ રહી શકે. એમ થશે તો રાજમાતા પોતે જ આ વાતમાં વચ્ચે આવવા મથશે.

એવે સમયે આંહીં ઉદયન અને સજ્જન હોય તો ફેર પડે. લક્ષ્મીદેવી પણ આગ્યાં હોય — તો વાત થાળે પડે. અને એમાંથી ઝાંડી રજપૂતીના આ તમામ વિશારદો— ત્રિભુવન, જગદેવ અને પરશુરામ — એ સૌને બિદાય લેવી

પડે. નવી જ રચના થાય. નવી રીતે યુદ્ધ ચાલે. એમાં વિજય મળે. ને સૌ પાછા પાટણમેઘા થાય. તો જ પાટણની પ્રતિષ્ઠા પુનઃ સ્થપાય.

મહારાજે ગમે તે યોજના ધારી હોય પણ મુંઝસે તે પોતાના મનમાં આવી યોજનાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. એણે થોડીવાર પછી મંદિરના અતિથિગૃહ તરફ પગલાં માંડ્યાં. ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે એણે પોતે અનુમાન કરીને કહ્યો હતો એ ફેરફાર દૃષ્ટિએ પડતાં જ એને આનંદ થયો. એણે ધાર્યું હતું તેમ જ થયું હતું. રાજમાતા સિવાય બીજું કોઈ કૃપાણી ચોક્કસને ત્યાંથી ખસવી શક્યું ન હોત.

મુંઝલને આવતો જોઈને જાંઝણને પણ હ્રંફ વળી. પોતે કૃપાણી જગ્યાએ રાજમાતાના કહેવાથી બિભો તો રહી ગયો, પણ કોની ચોક્કસ માટે પોતે બિભો હતો એ એને જ ખબર ન હતી. કૃપાણીને પણ એ ખબર હોય તેમ લાગ્યું નહિ. એણે અનુમાન કર્યું હતું કે જે રાજવંશી નર્તિકાની વાત હવામાં બીડે છે તેને લગતી જ આ ચોક્કસ હતી.

‘જાંઝણુ ! કોઈને અંદર જવા દેવાનું નહિ હોય. મહારાજની આજ્ઞા એ પ્રમાણે હોવી જોઈએ. તને કૃપાણુ કહ્યું છે ને ?’

‘હા, પ્રભુ !’

‘મહારાજ ક્યાં છે— એ પત્તો મળ્યો ?’

‘કૃપાણુ ગયો છે, રાજમાતાની પાલખી સાથે—ને એ પાછો આવે ત્યાં સુધી મારે આંહીં બિભા રહેવાનું છે !’

‘એ આવે ત્યારે મને ખબર કરવા તું પણ અંદર દોડતો નહિ હો ! એક ધીમી તાલી દેજે ને. બસ છે, વૈત

આટલે સુધી આવી, આ જુદનો સમય ને મહારાજને પણ આ રાજવંશીનું ઘેલું, તું મને ખબર કરજે—મહારાજ આવે કે કૃપાણુ આવે . . . ’ મુંગલે વાક્યને અધૂરું મૂક્યું ને પોતે કાંઈ ન હોય તેમ અંદર પ્રવેશ કર્યો.

મહાઅમાત્ય આ વાતના જાણકાર હોય જ એ વિષે શંકા કરવાનું ઝાંઝણુને મન ન થાય, એ સ્વાભાવિક હતું. કૃપાણુ એને આપેલી સૂચના, મહારાજ સિવાય ખીજા કોઈના પણ પ્રવેશને અટકાવવા માટે હતી, એ એના ધ્યાનમાં હતું; પણ જેમ કૃપાણુ રાજમાતાની અવજ્ઞા કરી ન શક્યો, તેમ જ એ મહાઅમાત્યની અવજ્ઞા કરી ન શક્યો.

મુંગલ અંદર ગયો. અંદર લાંખી પડસાળને છેડે એણે એક અંધારી કોટડી દીડી. કોટડીના એક ખૂણામાં એક આઘેડ વયની વિધવા બાઈ બેઠેલી એની નજરે ચડી. તે દર્બાસન ઉપર બેઠી બેઠી માળા ફેરવી રહી હતી. તેણે એક આછું કાળું વસ્ત્ર માત્ર પહેલું હતું.

મુંગલ તેની તરફ જવા માટે દૃઢ પગલે આગળ વધ્યો. તે એને આવતો જોઈ રહી. તેનાથી થોડે દૂર ઊભા રહીને તેણે તેને બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યો.

મુંગલે પોતાની સામે રૂપાળી, પ્રૌઢ, તેજસ્વી પણ અત્યંત હીલી ને ભયંકર દગો રમી શકે તેવી અભિમાની નારીને જોઈ.

લીલીયા પણ અત્યંત આશ્ચર્યથી તેની સામે જોઈ રહી હતી. આહીં એને કોઈ મળવા આવશે એમ એણે અત્યારે અપેક્ષા રાખી હોય, એમ મુંગલને લાગ્યું. પણ કોઈને બદલે કોઈને જોઈને તે નવાઈ પામતી હોય તેમ તેના

પહોળા મોટી સ્થિર આંખોએ કહી દીધું.

ભયંકર રીતે તીક્ષ્ણ અને વેધક, કાંઈક મેલી, દેખાવે મોટી, હાથાહી એવી એની આંખોએ મુંગલને એના સ્વભાવનો થોડોક પરિચય તો એટલામાં જ આપી દીધો. સૌને તુચ્છ માનનારી, સ્વભાવે ક્ષુલ્લક, અગ્નિ જેવી તેજીથી પણ ડંખીલી, જાતને અતિ માનનારી, સાદસિક, દમાખોર, ઠગી અને વહેમી એવી સ્ત્રી સાથે પોતાને કામ લેવાનું હતું, એ તરત તે સમજી ગયો. ખેંગારની આ બહેન હોય એ એક ધડીભર તો મુંગલના મગજમાં ઊતરી શક્યું નહિ. ક્યાં ખેંગાર—જેનાથી એક હજાર જેજનવામાં ક્યાંય દગાનો પડછાયો પણ ન દેખાય—ને ક્યાં આ એની જ બહેન ! પણ તેને તો પોતાનો વેષ બરાબર ભજવવાનો હતો. તે કાંઈક નમ્ર સ્વરે બોલ્યો.

‘લીલીબા ! મને બા દેશજી મળ્યા હતા. એમણે મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે !’

‘તમે ? તમે કોણ ? રાશિજીને મળીને આવ્યા છો ?’

‘હું તો, બા ! મુંગલ મહેતા—પાટણનો મહાઅમાત્ય. તમે આંહી આવ્યાં અને અમને કહેવરાવ્યું નહિ, એનું અમને—એટલે મહારાજને—બહુ માફ લાગ્યું છે. હું એ કહેવા આવ્યો છું. મનદુઃખ તો કુટુંબમાં થાય. પણ તમે તો બા ! રા’ની ગાદીનો વૈભવ જોયો છે. આ સ્થાન તો બાબા, સાધુવેરાગી માટે હોય. તમે કહેશો તો આંહી—કહેશો તો અવંતીમાં—કહેશો તો પાટણમાં—પણ દેશજીભાની માને છાજે એવા વૈભવથી રહેવાની વ્યવસ્થા મહારાજ કરી આપે ! તમે પણ સોલંકીરાજનાં વિધવા છો. જૂનોગઢનાં દીકરી છો. મનદુઃખે દેશવટો નીસર્યો એટલે શું થયું ?

લલાટમાં રાજવંશી વારસો લખ્યો છે એ કાંઈ ભૂંસાઈ જશે ?' હેલું વાક્ય મુંઝસે દઢતાથી, ધીમેથી, પણ સ્પષ્ટતાથી ઉચ્ચાર્યું.

‘અરે ! ભાઈ ! રાજવંશી બાજવંશી તો ફીક, આટલું નાક ને નોક રહી જાય તોય ઘણું ! હું તો આંહી સોમનાથને ખોળે બેસી છું,’ લીલીઆએ નમ્રતાથી કહ્યું. એના એ નમ્ર અવાજમાં ભયંકર અભિમાન ફુંકાડા મારતું મુંઝલ જોઈ શક્યો. પણ અવાજ અને શબ્દ એ બન્નેનો વિસંવાદ કળી ન શકનારો માણસ એમાં ખરેખર વિનમ્રતા જુએ અને મૂર્ખ બને. પણ મુંઝલ એની રગ ઝોળખી ગયો. કોઈ વિનંતી કરતું આવે કે ‘બા ! તમારા વિના આ કામ અટકી પડ્યાં છે !’ એવી ઠગારી વિનંતી પણ કોઈ કરે, તો આ નારી તરત પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ જાય— એટલું બધું એનું જાતઅભિમાન જાગ્રત હતું !

મુંઝસે હાથ જોડ્યા : ‘તમારું સોમનાથનું શરણું અમારા આંખમાથા ઉપર છે. પણ તમે ગિરનારની અશ્વિત દુર્ગમાલાનો વિચાર કર્યો છે, બા ? રા’નો મહિમા એને લીધે છે. ખેંગારજીએ એક સફલી જેવી સ્ત્રી માટે થઈને વૈર આંખ્યાં—પણ તમે તો વિચાર કર્યો હશે નાં કે રા’નો વંશવેસો અને ગિરનારનો દુર્મ એ બન્ને અખંડિત રહે, એમાં સૌની શોભા છે ? તમે પણ રા’નાં પુત્રી છો. દીકરો ઝોટીવાર નીકળે તો દીકરીને દારેથી પણ દીપક પ્રકાશે ! કેમ ન પ્રકાશે ? મને તો દેશુભા મળ્યા ત્યારે આવી વાત કરી હતી. નિશ્ચય કરવાનો તો તમારા હાથમાં છે. તમે ધારો તે કરી શકો—ભગવાન સોમનાથે એવી શક્તિ

તમને આપી છે. તમે વિચાર કરો, આ ! હું તો તમે જે નિશ્ચય કરો તે પ્રમાણે વર્તું !’

ભાગ્યે જ કળી શકાય એવી છાની પ્રસન્નતા લીલીના ચહેરા ઉપર પ્રકટતી મુંઝવે જોઈ. પણ તે વહેમીલી હતી.

‘જુઓ, અમાત્યજી ! તમે જાણો, ખેંગાર જાણે, ને મહારાજ જાણે, હું એમાં કાંઈ ન જાણું !’

‘આ ! ખેંગારજીની એકની વાત હોત તો હું કાંઈ બોલત નહિ. આ તો રા’ના દુર્ગની ને રા’ની ગાદીની વાત છે ! ખેંગારજીની માંડી શરવીરતા બહેને જે થાય તે કરી લ્યે. પણ તમે, આ ! રા’નો દુર્ગ જળવવાનું કાંઈક કરો. એમાં રા’ના વંશનું ગૌરવ છે ! અને રા’ની ગાદી. અમરતી પણ, આ ખેંગારજી જે શોધી લાવ્યા છે નારી, તેના વંશવેલામાં જશે તો ખેતર પેઢીના રા’ કળી ઊઠશે. અમે પણ, બહે શત્રુભાવે તો શત્રુભાવે, રા’ નવધણ્ય જેવા અટકી નરનાં પડખાં સેવ્યાં છે !’

‘હું હવે શું કરી શકું, મુંઝલજી ? મને પહેલેથી પૂછ્યું હોત તો આ વખત આવત નહિ !’

‘એ મારાથી કયાં અજ્ઞપ્યું છે, આ ? પણ તમે હજી દુર્ગને અને રા’ના વંશવેલાને—બહેને સાચવી શકશો !’

‘હું ? હું કોણ, મુંઝલજી ? હવે શું થાય ?’ એની કૃત્રિમ નમ્રતામાં રહેલો ભયંકર હુંકાર મુંઝલને સ્પર્શી ગયો.

‘જુઓ, આ ! ગમે તેમ પણ દેશુભા હજી બચ્યું અણાય. બહાદુરી એની ખરી, એ તો અમે જોઈ છે, પણ તમારા વિના આ વાત સાંગોપાંગ પાર નથી ઊતરવાની. હા, તમારે પાછું દુર્ગમાં જવું પડે !’

‘કાણુ હવે હું પાછી દુર્ગમાં જઈ ? એ તો ત્યારે તમે મને હજી ઓળખી નથી. હું દીકરી રા’ નવધણીની. એક વખત થૂંકયું ગળું—એ આશા ન રાખતા !’

‘થૂંકયું ગળવાની વાત નથી, આ ! દેશુભાને ને મારે વાત થઈ ગઈ છે. તમે દુર્ગમાં હશે તો દુર્ગ અખંડિત રહેશે !’

લીલી વિચારમાં પડી ગઈ. એને લાંબો સમય આપવામાં મુંઝવે હાનિ દીડી.

‘જુઓ, આ ! જાણે મહારાજ ગાદી અને ગઢ દેશુભાને આપવાનું કબૂલે છે ! એના બદલામાં તમારે અમને મદદ કરવી. આ મદદ અંદરથી થાય કે બહારથી એ તમે વિચારજો !’

‘થાય તો અંદરથી !’

‘હ, ત્યારે — દેશુભા આ સમજ્યા નહિ ને તમે સમજી ગયાં. એટલો ફેર ! ગલઢાં ગાડાં વાળે તે આનું નામ. તમે અંદર હો — તો હજાર રમતું થાય !’

‘પણુ દેશુભા મહારાજને મળ્યો છે ? મહારાજ આ જાણે છે ?’

‘મને ખીક લાગી, આ ! કે કોઈ ને કોઈ આ વાત ખેંચાર પાસે કરે તો કાચું કપાઈ જાય. પણુ એ તો મહારાજ તમને ને દેશુભાને બન્નેને વેળુ આપશે—અત્યારે તો હજી સંકેત ગોઠવવાની વાત ચાલે છે ! દેશુભાએ તીર સંદેશો આપીને અમને ચેતાવ્યા, ત્યારે તો આ સોમનાથમાં તમે છો એ ખબર પડી ! નહિતર અમને ખબર પડત ક્યાંથી ? ને તમને મળત પણુ ક્યાંથી ?’

‘એમ ?’ લીલીને હવે લાગ્યું કે મુંઝવે પાસે દેશુભાની

વાત તો ચાલતી રહી લાગે છે. એટલે તેણે વાતમાં વધારે રસ લેવા માંડ્યો: ‘સંકેત તો ગોઠવાઈ જાય—’ તે બોલી: ‘પણ મહારાજનું જંભીર વેણુ અમને મળવું જોઈએ !’

‘અમે ને દેશુભાએ તો તાંબાને પતરે લેખની વાત કરી હતી. પણ પછી લાગ્યું કે એમાં વાત ચર્ચાશે. ને વાત કાચી કપાઈ જશે. એ તો અમારે પોતાને પણ, આંહી જૂનો-ગઢમાં, અમારા વળનો હોય એવો રા’ ક્યાં નથી જોતો?’

‘ત્યારે તમે શી રીતે વાત દોરવા માગો છો?’ લીલીબાએ હવે વધારે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું.

‘હું તો શી રીતે દોરું આ ? પણ દેશુભાએ કહ્યું કે માને જે રસ્તાની જાણ છે એ રસ્તાની જાણ કોઈને નથી !’

લીલી ચમટી ગઈ. અને તરત જ કાંઈક વધારે સ્વસ્થ પણ થઈ ગઈ. દેશુભા આને મળ્યો છે — ને કાંઈક સંકેત દ્વારા દુર્ગપ્રવેશની વાત ચાલી રહી છે એ વસ્તુ એને હવે તદ્દન સાચી લાગી.

‘હા; એ છે. એનું શું ?’

‘જંગલરજીને એમ ભય રહેશે કે લીલીબા બહાર છે ને પોતાની સાથે મેળમાં નથી તો એ રસ્તો નકામો થઈ પડશે !’ લીલીબાની આંખો ચમટી ઊઠી. મુંઝવે એ જોયું. એને એનામાં રહેલ બંધકર વૈરલાલસાનો પરિચય મળ્યો. તેણે પોતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ બનતો દીઠો.

‘એટલે તમે અંદર હશે, આ ! અને પહેલાંનાં જેવાં જ મેળમાં હશે — તો કામ વહેલું પતી જશે. એ તમે સમજી શકશો. ને તમે જ કરી શકશો. દેશુભા આ વાતનું ઊંડાણ સમજી શક્યા નહિ. એ તમને આંહી અત્યારે મળ-

વાના હતા — પણ મેં જ એ જાણી જોઈને અફળ બનાવ્યું છે. વખત છે ને વાતની ગંધ બહાર જાય, તો આ સંકેત માર્યો જાય. દેશુભાનો જીવ જોખમમાં આવે. તમારે ભાગવું પડે. અમારે નવું નિહાળવું પડે. કૃપાણુને આંહી ચોકી-પહેરા ઉપર જોઈને દેશુભાને પાછા ફરવું પડ્યું. એમને કદાચ લાગ્યું પણ હશે, કે અમે એમને બનાવ્યા. પણ એમ નથી. એમને તમે જઈને એ સમજાવશો ત્યારે. મહારાજની રાજમુદ્રા એમને આપવી—એ વાત અમારે થઈ ગઈ હતી. પણ દેશુભા જરાક ઉતાવળા છે, બા ! ઘીના દામમાં ઘી પડી રહેશે. જરાક સમય લાગે એટલું જ—’ મુંજલે દેશુભા સાથેના પ્રસંગની પણ ભેગાભેગી સજવટ કરવા માંડી. ‘ અમારે તો દેશુભાને સોંપણુ કરીને પાટણુ તરફ ભાગી જવું છે, આંહી ચાટ્યા રહેવું કામ લાગે તેવું નથી ! અમારે હજાર કામ છે. આ જુક્તિ પાર પાડવી હોય તો તમારે ખેંગારજી સાથે પાછા મનમેળ કરવો પડે. ખેંગારજી સાથે તમારી જે સમાધાની કરવી છે તેને માટે વખત આ છે— અત્યારનો. ને એમાં રાશિજીદ્વારા તમે પોતે જ કામ સાધી શકશો, બા ! બીજાને તો જાણે કાંઈ જાણુ પણ નથી. એમ એ કરવું પડશે. હવે અમે તો આ તરફ ડોકાઈશું પણ નહિ. હમણાં જ ચાલ્યા જઈશું, હું અને કૃપાણુ બન્ને ! ’

મુંજલના કાને એક ધીમી તાળીનો અવાજ પકડી લીધો.

પણ કોણ આવી રહ્યું છે એ અનુમાનવું મુશ્કેલ હતું.

‘ મહારાજ — કે રાશિજી — ગમે તે, બા ! તમારી પાસે હમણાં આવે—પણ તમે આ સિદ્ધ કરો એટલે થયું ! ’

‘ મુંજલજી ! હું હવે બાજુ સાંજે આંહી નહિ હોઉં ’

બીજું શું ?

‘ પણ અંદર ગયા પછી તમારો સંકેત અમને શી રીતે મળશે ? તીરસંદેશ દ્વારા ? ’

‘ એ તો દેશુભાને ખબર નહિ એટલે એ કરે. તીર તો ગમે તેને હાથ જાય ! ધારાગઢ તરફ — પૂર્વદ્વારે — તમારે જામલમાં છુપાઈને જોતા રહેવું ! અવાક્ષમાં બેસીને હું ચોટલો છુટો મૂકીશ... ! તમે કાષ્ટમંડપિકા રચો છો — મોટાં ઝાડ ઉપર, એમાંથી એ નજરે પડશે ! ’

‘ આ હા હા ! બા ! તમે તો તદ્દન જ નવી જુક્તિ અજમાવી. એનાથી કોઈને કાંઈ ખબર નહિ પડે ! ’

‘ ધારાગઢ દરવાજે — પૂર્વદ્વાર તરફ, મુંજલજી ! આજે પૂનેમ છે, આવતી પૂનેમ પછીની ત્રીજી પૂનેમે તમે દેખાજો. વખત થોડો વધુ જવા દેવો. એટલે શંકા ન પડે. ત્યાં મઢના અવાક્ષમાં હું બેસી હોમશ. ચોટલો છુટો મૂકું તો તમારે જાણવું કે તે મધરાતે સંકેત લેવા ને દેવા કોઈ ને કોઈ આવી ચડશે. દેશળ કરતાં વિશળ બેક વધુ હુશિયાર છે ! ’

મુંજલ તો આશ્ચર્યમાં સ્થિર જ થઈ ગયો. આ નારી જે આટલી વિલક્ષણતાથી સંકેત ગોઠવી શકતી હતી, તેણે જ્યારે દેશળ કરતાં વિશળને વધારે હોશિયાર માન્યો ત્યારે શું સમજવું ? પ્રેમને આંધળો ગણવો કે સ્વાર્થને અપંગ સમજવો ?

પણ એને ફિલસૂફી કરવાનો અત્યારે સમય ન હતો. તેણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, ‘ હા, બા ! વિશુભા તો વિશુભા છે. એમને જ મોકલજો. એમાં દેશુભાનું કામ નહિ. ’ તેણે બીજી ધીમી તાળા સાંભળી. તે હિતાવળે બહાર નીકળવા માટે એ

તરફ સર્યો. પણ સામેથી રાશિજીને આવતાં લીલીયાએ જોઈ લીધા હતા—તેણે અત્યંત ધીમેથી મુંગલ મહેતાને સંકેત આપી દીધો: ‘મહેતા ! હવે તમે સામેના ખંડ તરફ વળી જાઓ. તેનું એક આરણ્ય બહાર પડે છે. આ તો રાશિજી પોતે આવતા જણાય છે !’

‘આવતી ત્રીજી પૂનેમે, બા ! ધારાગઢ તરફ હું હોઈશ !’

લીલીયાએ બોલ્યા વિના આંખથી જ માત્ર હકાર આપ્યો. મુંગલ ત્વરાથી પાસેના ખંડ તરફ વળી ગયો.

મુંગલ પાસેના ખંડમાં ગયો ન ગયો, અને રાશિજીની આંખડીનો અવાજ ખંડમાં આવતો સાંભળાયો.

રાશિજી શું કહે છે તે સાંભળવા મુંગલ એક કાન થઈ ગયો. એણે લીલીયાને ઊઠીને આ તરફ આવતી જોઈ. લીલીયાએ પોતે જ આરણ્યને ભોગળ લગાવી તે તેણે સાંભળ્યા. પોતે સપડાયો કે શું એવી એક ઘડીભર એને શંકા પણ થઈ. એટલામાં ખૂણામાંથી આવતા અજવાળાએ એનો વહેમ દૂર કર્યો. એ તરફ બહાર એક નાની ગડકપારી દેખાતી હતી. મુંગલ હવે સ્વસ્થતાથી ભીંત સરસો કાન રાખીને ઊભો રહ્યો.

‘લીલીયા !’ રાશિજીનો સ્વર આવ્યો : ‘મારે અનુષ્ઠાન હતું એટલે આવતાં મોડું થયું. ભગવાન સોમનાથની છત્રછાયાનો પ્રભાવ છે. આંહીં જમે તે આવે, એ પવિત્ર બની જાય છે. મહારાજ જયદેવે પોતે આવીને મને વાત કરી કે ખેંગારની બહેન લીલીયા આંહીં આવેલ છે, એમને કાં તમે પાછા જૂનોગઢ મોકલી આપો, કાં પાટણ આવવા દો. એમનો માનમરતબો કોઈ સેનાપતિ ભંજ

કરી એસે તો અમારું નામ લજવાય. આનું નામ ભગવાન સોમનાથની ધજ્જનો પ્રતાપ !’

મુંઝલ વાત પામી ગયો. જયસિંહદેવ મહારાજ સ્પષ્ટ-પણે અણિશુદ્ધ રજપૂતીને માર્ગે ચાલવા મથી રહ્યા હતા. હજી સુધી તો રાશિના વેણુથી એની પોતાની યોજનાને કાંઈ વાંધો આવતો ન હતો.

‘કોણુ હું પાછી ખેંઝારજી પાસે જાઉં ? એ તો કદા નહિ બને, પ્રભુ !’

‘કેમ લીલીબા ? ક્યાંય બાણું ખળખળતાં નહિ હોય ? તમે ત્યાં શોભો, આ તો જુદ્દનો સમો છે. મહારાજે પોતે કહ્યું ન હોત, તો આ જુદ્દ સમે તમને હવે પાછા જવા દેવામાં આ સ્થાનનું ગૌરવભંગ થાત. સંભારો પરશુરામને —’

‘હા, એનું શું થયું ?’

‘એને તો મહાઅમાત્યજીએ વંથલી મોરચે મોકલી દીધો !’

‘ખરેખર ?’

‘ત્યારે નહિ ? સોલંકીઓ પણ સોમનાથની આણમાં તો રા’ જોટલા છે !’

મુંઝલને લાગ્યું કે હવે વાતનો સૂર પકડાઈ ગયો છે. આંહીં ઊભા રહેવામાં હવે જોખમ છે. લીલી વિષેની હવે તો કોઈને કાંઈ ખબર જ ન પડવા દેવી. રાશિજી આવ્યા ત્યારે ઝાંઝણુ ઊભો હતો તેનું શું થયું તે જાણવા માટે તે તુરત બહાર નીકળી પડ્યો. એણે જોયું તો ઝાંઝણુ હજી ત્યાં જ ઊભો હતો. તેણે તેને સંકેત કરી બોલાવી લીધો,

‘ જાંઝણુ ! આંહીં તો રાશિજી આવ્યા છે. કૃપાણુ હવે પાછો ફરે તેમ લાગતું નથી. રાશિજીએ તને શું કહ્યું ? ’

‘ રાશિજી પાસે તો મહારાજની મુદ્રા હતી. મહારાજ સિવાય ખીજા કોઈને અંદર પ્રવેશ ન મળે એટલા માટે, ।। કૃપાણુને આંહીં રાખ્યો હતો ! આંહીં તો મહારાજની પોતાની આજ્ઞાથી જ પ્રવેશ કરવાનો હતો. ’

‘ પણ તને રાશિજીએ પૂછ્યું કાંઈ ? ’

‘ ના, પ્રભુ ! ’

‘ તેં કહ્યું કાંઈ ? ’

‘ ના, પ્રભુ ! ’

‘ ત્યારે હવે તું આંહીંથી ઊપડી જ — કૃપાણુને તો કહેજે કે મારે તરત સ્તમ્ભતીર્થનું વહાણુ ઊપડવાનું હતું એટલે ત્યાં જવું પડ્યું ! ’

જાંઝણુ ઊપડ્યો.

‘ પણ જો. તું તૈયાર રહેજે. તારે સ્તમ્ભતીર્થ જવાનું છે ! અને આંહીં તો તેં કાંઈ જોયું નથી, કે કાંઈ સાંભળ્યું પણ નથી. સમજ્યો ? ’

‘ હા, પ્રભુ ! ’

૧૧. જયસિંહદેવની શોધમાં

કુદારેશ્વરના મંદિરમાંથી અદૃશ્ય થયેલા મહારાજ જયસિંહદેવ ક્યાં હોઈ શકે એ મુંઝવણને માટે હવે અગત્યનો પ્રશ્ન પડી ગયો. એટલામાં એણે રાજમાતાની પાલખીને આવતી જોઈ. તે સમજી ગયો. હજી મહારાજનો પત્તો ન હતો. મહારાજ જયસિંહદેવે એક અનોખી પ્રણાલિકા સ્થાપી હતી. કોઈ વાતની જાતમાહિતી મેળવવા કે, પરદુઃખમાં અચાનક મદદ કરવા એ ઘણી વખત આ પ્રમાણે અદૃશ્ય થઈ જતા. મહારાજની એ સ્થાપિત પ્રણાલિકા હોવાથી એમની આવી ગેરહાજરી એકદમ નજરે ચડી આવે તેમ ન હતી એ ખરું, પણ મુંઝવણને તો ધુણાકાની વાતચીત યાદ હતી. મહારાજ ત્યાં હતા — કે ખેંગારને પાછો ફરતો રોકવાનો નવો યત્ન આરંભી બેઠા હતા — કે કોઈ પરદુઃખી સમાચારે એમણે સાંઢણીને ક્યાંક ખંખેરી મૂકી હતી — વસ્તુસ્થિતિ શી હતી એ જાણવાની પહેલી જરૂર હતી.

કૈલાસરાશિની વાતચીતમાંથી પણ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થતી ન હતી. લીલીઆ સાથે પોતે કરેલી યોજના અફળ થાય એવું કોઈ પત્રકું મહારાજ પાછા બરી બેસે — તો

તો આ યુદ્ધનો હવે અંત જ ન આવે. રાજમાતાની પાલખી પાસે આવી અને એ પ્રણિપાત કરતો ત્યાં ઊભો રહ્યો. રાજમાતાના મોં ઉપર ચિંતા ને વ્યગ્રતા હતી. અમૂલ્ય દાનનો આવો અવસર જયદેવ ખોઈ દેશે કે શું ? એ વિષે એમના મનમાં ગડબાંજ ચાલી રહી હતી. રાજમાતાની પાલખી થોભી ગઈ. મુંગલ પાસે સર્યો: ‘મુંગલ !’ મીનલદેવીના સ્વરમાં થાક હતો: ‘જયદેવ ક્યાં છે ? તને તો ખબર હશે નાં ? કહ્યા કારવ્યા વિના આમ વખતો-વખત અદૃશ્ય થવાની ઘેલછા એને કોને લગાડી છે ?’

મુંગલના મનમાં ઉત્તર તો સ્પષ્ટ હતો: ‘એ ઘેલછા તમે લગાડી છે, બા ! તમે એને વિક્રમી પ્રણાલિકાનો રસ લખાડ્યો છે.’ પણ એણે કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન વાળતાં પાલખી સાથે ઊભેલા કૃપાણુ સામે દષ્ટિ કરી.

‘એને પણ ખબર નથી,’ મીનલે કહ્યું. ‘એટલે તો હું તાત્કાલિક પાછી ફરી. એને ખબર હશે એમ ધારીને તો મેં એને સાથે ઉપાડેલો. હવે તું તારે જા, કૃપાણુ !’ તેણે કૃપાણુને કહ્યું. ‘ને જો — મહારાજની ખબર મળે તો દોડતો કહી જજો. હમણાં સમુદ્રનાનનો શંખ થાશે — મારે આ સમો જપ કરવા બેસવાનો;— એ વખતે એને શોધવા નીકળવું પડે છે. પણ એ હશે ક્યાં ? ક્યાંય ઊપડી તો નથી ગયો નાં ? આજ તો આ દાનનો અવસર છે ! પણ એને ઘેલું લાગ્યું છે; દાન પછી; કોઈ દેશ-વિદેશનો વિદ્વાન મળી જાય તો એ પહેલું. આંહી કૃપાણુ પણ એટલા માટે જ ઊભેલો !’

મુંગલ કૃપાણુને જતો જોઈ રહ્યો હતો. તેના મનમાં

હસવું આવ્યું અને એક વિચાર આવી ગયો. મીનલદેવીએ જ મહારાજ જયસિંહદેવનું આવું વ્યક્તિત્વ ઘડ્યું હતું. એ પોતાની રાજનીતિ પોતાની રીતે ઘડતો એમાં મીનલદેવીનો જોવાતો ન હોતો. આજ તક હતી, એમનું પાણી એમને પાછું પાવાની. પૃથ્વીશબ્દે કહ્યું તેમ મહારાજ પેલી માલવીય રાજવંશી નૃત્યાંગનાને દ્વારે નીકળે—અને રાજમાતા જ એનાં પ્રેક્ષક અને તો ? એમાંથી એક આનવાચ પરિણામ આવે. રાજમાતાને પોતાના જ પુત્રને દોરવા માટે ખીજની સલાહ લેવાની જરૂરિયાત લાગે. તેણે હાથ જોડ્યા.

‘ આ ! મહારાજ ત્યાં તો નહિ હોય ? ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ મેં કહ્યું, તમને ખબર હશે, આ ! ત્યાં . . . ’ મુંગલ બોલતાં જરાક અચકાયો. પછી પૂર્વ દિશા તરફની સૂર્ય-મંદિરની ધજા સામે જોઈ રહ્યો. મીનલદેવીએ તેની દૃષ્ટિ પકડી. એને અમાત્યની વાતમાં કાંઈક ઊંડાણ દેખાયું. એ રાજનીતિની જખરી જાણુકાર હતી. જયસિંહદેવની કલ્પનાને અંકુશમાં લેવા મંત્રીઓ હમેશાં સાવધાનતાભરેલી રાજનીતિનો આગ્રહ રાખતા, એની એને ખબર હતી. એવી જ કોઈ રાજનીતિનો આ પાસો તો નહિ હોય ? અને સાથે સાથે જ સિદ્ધરાજનું કોઈ પમણું અજાણતાં પણ જોખમ-કારક ન નીવડે એ જાણવું જરૂરી હતું. એટલે મુંગલના પ્રત્યુત્તરે એ ચમકી ગઈ હતી, છતાં તેણે પાછી તરત સ્વસ્થતા મેળવી લીધી. ‘ શાની વાત કરે છે, મુંગલ ? કોઈ માણસ દૂરથી ન્યાય માગતો આવ્યો છે ? કે શું છે ? મહારાજે એટલા માટે રાતે ક્યાંય સાંઢણીને હંકારી મૂકી છે ? એના

મનમાં કોણ જાણે ક્યાંથી આવું વિક્રમી સ્વપ્ન આવીને બેઠું છે? બધું પોતે જોવું. પોતે જાણવું. પોતે કરવું.’

‘ઉદયનનો માણસ આવ્યો છે — પણ એ તો લાટ કણીટકની વાત કરવા આવ્યો લાગે છે!’

‘સારે?’

‘બા! એક ખબર છે? દક્ષિણના એક રાજેન્દ્રને જોગી લોકો ઉપર અતિ વિશ્વાસ હતો. એ માહિતીનો લાભ શત્રુ રાજ્યએ લીધો. એ રાજેન્દ્રની લકીકત—અંતઃપુર સીમેની રજેરજ લકીકત — શત્રુ રાજના મુખ્ય પ્રધાને પોતે જોગીનો વેષ ધારીને મેળવી લીધી. આપણી પણ અત્યારે મને એવી અવસ્થા લાગે છે!’

‘આપણી?’ મીનલદેવી ચમકી ગઈ. ‘કેમ મહેતા! એમ કેમ બોલ્યા? કોઈ આવેલ છે? તમને કાંઈ ખબર મળ્યા છે? અલ્યા, જરા પાલખી નીચે કરો તો!’

બોઈ લોકોએ પાલખી નીચે મૂકી. તે આઘા ખસી ગયા. મીનલે ધીમેથી કહ્યું: ‘મુંગલ! શાની વાત છે? કોઈ આવેલ છે?’

‘મને લાગે છે કે નરવર્મદેવે કાઠને મોકલી છે!’

‘મોકલી છે? કે મોકલેલ છે? શું? તે તો કહ્યું મોકલી છે! કોણ છે?’

‘હા, બા! મોકલેલ હોય તો, એક રાજવંશી નતિકા આંહી આવી છે. મહારાજના પરાક્રમી સ્વભાવે સૌને ચેતાવ્યા છે. એમની સ્વપ્નભૂમિ અત્યાર અગાઉથી જ પ્રકટ થઈ ગઈ છે. અને આપણો અરિ — માલવાનો નરવર્મદેવ એ તો ઠીક, એ કવિ છે, પણ એનો પાટવી

ધન્વદેવ અને બીજો કુમાર યશોવર્મદેવ એ બન્ને વિચક્ષણુ છે. હૈહયની રાજકુમારી મહારાણી મોમલા દેવી — એને નર-વર્મદેવની કવિતાનો નહિ, પણ વિજયયાત્રાનો ખપ છે. એક રાજવંશી નર્તિકા માલવાથી આંહી આવી છે !

‘ક્યાં છે ?’ મીનલે ઉતાવળથી પૂછ્યું. ‘તેં મને વાત કેમ ન કરી ?’

‘મને જ હમણાં ખબર પડી, બા ! આપણે હમણાં જઈએ — પણ, એની વાત આપણે જાણી ગયા એમ ન થવું જોઈએ. એ સામેના સૂર્યમંદિરના નીચેના બોંયરામાં રહે છે !’

મીનલ વિચાર કરતી થોભી, થોડીવાર પછી તેણે બોધએને બોલાવ્યા : ‘આ પાલખીને મુખ્યદ્વારના પગ-થિયા પાસે ખડી રાખો — હું હમણાં આવું છું !’

બોધએ ગયા કે તરત મીનલદેવીએ કહ્યું : ‘મુંગલ ! તું આગળ ચાલ — હું પાછળ ચાલી આવું છું. શંખનાદ થયા પહેલાં આપણે પાછા ફરી જવું છે. આ તો તેં નવી નવાઇની વાત કહી. જયદેવ ત્યાં છે એમ ? હું નથી માનતી. એટલે આપણે જનતા અત્યારે જ જોઇ લઈએ. આ તરફનો ઝાડની ઘટાનો માર્ગ આપણે લ્યો, ત્યાંથી સૂર્યમંદિર તરફ જતાં કોઇને પત્તો નહિ લાગે.

રાજમાતા ને મહાઅમાત્યે આડોઅવળો ઝાડનો ઘટાનો માર્ગ પકડ્યો. ત્યાંથી એક રસ્તો સીધો સૂર્યમંદિર તરફ જતો હતો.

૧૭. મુંઝલને વધુ સમજણ પડે છે

સોમનાથના મુખ્ય મંદિરને ફરતાં સેંકડો મંદિરો હતાં. એક તરફ ગર્જન કરતો સોમનાથી જલનિધિ અને બીજી તરફ પવનના ઝપાટામાં ગાજી રહેતાં ગાંડી ગિરનાં વન — અને એમાં કુદરતબક્ષી વનરાજિની પરંપરામાં જિભેલાં સેંકડો મંદિરો — એ આખી રચના જ અલૌકિક હતી. મંદિરોની સેંકડો ધ્વજાઓ ત્યાં નિરંકુશ, રાત ને દિવસ ફરફર ફરફર્યા કરતી. મીનલદેવી એ હજારો ધ્વજાને નિહાળતી સૂર્યમંદિર તરફ જવા ઊપડી. અત્યારે એના મનમાં હજી કંઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હતો. મુંઝલને પણ મનમાં ગડબાગ તો થતી હતી કે મહારાજ પોતે સૂર્યમંદિરમાં હશે કે નહિ ? થોડુંક ચાલ્યા પછી તે આગળ વધતો અટકી ગયો.

‘ કેમ મહેતા ? કેમ અટક્યા ? ’

‘ સૂર્યમંદિર તો પેલું સામે રહ્યું, બા ! પણ પહેલાં હું એ બાજુ આંટો મારી આવું. બોંયરામાં જવાનું દાર પેલી બાજુના મુખ્ય રસ્તા ઉપર છે. તમને સંકેત આપીશ — પેલું ઝાડ દેખાય ત્યાં આવીને. તમે બા ! આંહી જ થાભો. હું આ આવ્યો ! ’

મીનલદેવી ત્યાં ઝાડની ઘટામાં શાંત ઊભી રહી મર્ધ. મુંગલ વૃક્ષરાજિને આધારે આધારે સૂર્યમંદિરના મુખ્ય દ્વારના પગથિયા પાસે પહોંચી ગયો.

મંદિર એક નાના સરખા ટેકરા ઉપર આવ્યું હતું, અને ગર્ભદ્વારમાં પહોંચવા માટે સોએક પગથિયાં ચડવાં પડે એટલું ઊંચાણમાં હતું. ટેકરાની નીચેના ભાગમાં ભૂગર્ભસ્થ મહાન ખંડ હતો. ત્યાં જવા માટે સોપાનપરંપરા ચડવાની જરૂર ન હતી. પડખેથી એક નાની પગદંડી એ તરફ જતી હતી. મુંગલે એ કેડી પકડી.

ભૂગર્ભસ્થ મહાન ખંડના દ્વાર ઉપર એ આવ્યો તો ત્યાં અત્યારે કોઈ ન હતું. તેણે ધીમેથી ખેચાર પગથિયાં ઊતરી, વિસામા ઊપર ઊભા રહી, અંદર દ્રષ્ટિ કરી અને એનું અંતઃકરણ નાચી ઊઠ્યું.

અંદરના કોઈક ખૂણામાં ક્યાંક દીપક જલી રહ્યો હતો. એનો આછો પ્રકાશ એની નજરે પડતો હતો. એની સામે સેંકડો કોતરેલા સ્તંભોને આધારે રચાયેલો મહાન ખંડ પડ્યો હતો. એક રીતે તો નીચેની આ સ્તંભાવલિની રચના ઉપર જ ઉપરનું આખું મંદિર ઊભું કર્યું હતું. ખંડ, આખા મંદિર જેવડો વિશાળ હતો, અને માણસ ઊભો ઊભો સુખેથી અંદર હરીફરી શકે એટલો ઊંચો હતો. આંહીં જ્યાં અનેક મંદિરો ઊભાં હતા—ત્યાં આ સૂર્યમંદિરનું ખાસ એવું મહત્ત્વ ન હતું, માણસોની આંહીં બાગ્યે જ બીડ જામતી, તે છતાં મુંગલે કાન સરવા કરીને અવાજ પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સઘળે શાંતિ હતી. માત્ર જો દિશામાં દીપક જળી રહ્યો હતો — ત્યાંથી કાંઈક અવાજ આવતો લાગ્યો. તે

અત્યંત સાવચેતીથી એક એક સ્તમ્ભને આધારે આગળ વધ્યો.

દીપકની છેક પાસે, એક સ્તમ્ભને આધારે, એ આવીને ઊભો રહી ગયો. એણે પોતાની સામે જે જોયું તે દિવાસ્વપ્ન હોય, તેમ એક પળભર તો એનું મગજ વિચાર કરતું જ બંધ થઈ ગયું. એણે પણ વાતને આ રૂપમાં જોવાની આશા રાખી ન હતી. એ દિફ્ફૂદ જેવો થઈ ગયો.

ગુજરાતનો મહાપ્રતાપી નૃપતિ જયસિંહ સિદ્ધરાજ ત્યાં ઊભો હતો — અને એની સામે એક અનુપમ લાવણ્યવતી સ્ત્રી ખેડી હતી !

પૃથ્વીશ ભટ્ટ અને ધુપાકાએ વાતચીતમાં જેનો નામ-નિર્દેશ કર્યો હતો તે જ આ નારી હોવી જોઈએ એમ મુંબલે અનુમાનથી જ કદંબી લીધું. તેણે એની સામે જરાક વધારે ધ્યાનથી જોવા માંડ્યું. એણે પોતાના જીવનકાલમાં અનેક રાજવંશી રૂપ જોયાં હતાં. અસાધારણ કહેવાય એવી રૂપની સરિતાઓ પણ દ્રીડી હતી. પણ આ જે નારી, એણે અત્યારે આંહી જોઈ, એ આ પૃથ્વીની ન લાગી—કે આંહીની રહેનારી પણ ન લાગી. એનું રૂપ તો હતું—પણ એ મનોહારી રૂપ શરીરનું નહિ, એટલું સ્વપ્નનું હતું. કોઈ મહાકવિનું સ્વપ્ન ઘનીભૂત થયેલું લાગે એવું એ અરૂપ રૂપ હતું. પોતે સમજી ન શક્યો એવું કાંઈક એનામાં હતું. એને એટલું જ લાગ્યું કે જે એણે જોયું એ સત્ય હોય તો એ ખરેખર અદ્ભુત હતું, ને એ અસત્ય હોય તો સત્ય કરતાં વધુ સુંદર હતું !

પણ એને અત્યારે આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવા માટે થોભવાનું પાલવે તેમ ન હતું. જે નારી ત્યાં

મેઠી હતી તેના ઉપર એણે એક વધુ ઊડતી નજર નાખી તેનું પાણી માપી લેવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ કોઈક વખત એક નાની સરખી, સ્વચ્છન્દે રસળતી, નિરબ્ર આકાશની, ખરા ખપોરની મનોરમ વાદળી, માણસના અંતરમાં એસી જાય અને પછી ત્યાંથી એ ન નીકળે, કે ન ગમનપાંથે ફરી જડે—મુંજલ મહેતાની અત્યારે એવી દશા થઈ. પેલી લાવણ્યવતી નાજુક નારીનું જે રૂપ, એની નજરે હમણાં જ પહેલવહેલું ચડ્યું હતું, ક્ષણ પહેલાં, એ એના અંતરમાં ધર કરી ગયું. અને હવે એમાં આ નારીનું પણ, ખીજું કોઈ રૂપ પ્રવેશ પામે તેવું રહ્યું ન હતું. એને આ આ નવો અનુભવ હતો—એના જેવા ચાલાક મુત્તદીને મૂંઝવે તેવો એ હતો. આ નારી — એનું પછી દેખી લેવાશે—પણ મીનલદેવીને આંહી લાવવી કે ન લાવવી એનો એ વિચાર કરી રહ્યો. એટલામાં એને કાને મહારાજ જયસિંહદેવનો શબ્દ પડ્યો:

‘તમને, ભુવનેશ્વરી ! આ નૃત્ય—આવું કોણે શીખવ્યું ? ગુરુ ભાવબૃહસ્પતિએ ?’

‘ના, મહારાજ ! એ તો મારા વિદ્યાગુરુ છે,’ ભુવનેશ્વરી બોલી: ‘આવી દિવ્ય વિદ્યાઓ માલવામાં પરંપરાથી આવે છે. વિદ્યા શીખવી — એ એક વસ્તુ છે. પરંપરાથી મેળવવી એ જુદી જ વસ્તુ છે. માલવામાં પરંપરા છે, મહારાજ ! અને પરંપરા વિના કોઈ મહાન વસ્તુ રહી શકતી નથી.’

‘ખરી, ત્યારે આ માલવાની છે એ ચોક્કસ. રાજવંશની તો લાગે છે જ,’ મુંજલે મનમાં વિચાર કર્યો. તેણે એક ગાંઠ વાળી લીધી — ‘આને જે તાત્કાલિક આંહાંથી કાઢવામાં

નહિ આવે તો એ ઘણુ કાઢી નાખશે. એની વાણી — એમાં કાંઈક એવી મોહકતા હતી કે સામાને એ વશ કરી લે. આવો પ્રતાપી, સ્વાભિમાની, વિચિત્ર, સ્વતંત્રસ્વભાવી રાજા આંહીં એને સાંભળવામાં જે રસ લઈ રહ્યો હતો — એ ખેડી હતી ને પોતે સામે બિમો હતો — એ વસ્તુ જ એનામાં ફેટલું સામર્થ્ય છે એ ખતાવી દેનારી હતી.

એણે એનું વધુ માપ કાઢવા તેના તરફ એક દષ્ટિ કરી: અને એ છક્ક થઈ ગયો. કોઈક જ વખત કદપી શકાય એવો રૂપનો મહાસાગર જાણે શાંત સમારણમાં, આછી મધુર સહેજ તરંગાવલિ પ્રકટાવતો, ત્યાં ભુવનેશ્વરીના શરીરમાં રેલી રહ્યો હતો. એણે મહારાજને આકર્ષ્યાં એમાં કાંઈ નવાઈ ન હતી. પણ એ આકર્ષણે આટલો બધો માઠ પરિચય સાધ્યો છે એ વસ્તુએ એને અસ્વસ્થ કરી મૂક્યો. એટલામાં એ પરિચયની વધુ પ્રતીતિ આપતા મહારાજના શબ્દો એને કાંતે પડ્યા:

‘તમે આંહીંથી બિપડી જવાનાં છો એમ મેં સાંભળ્યું એ સાચું?’

‘મારે જવું તો જોઈ એ જ. સોમનાથ જોયું. મહારાજને મળી. હવે મારો સમય થઈ ગયો છે — પાછા ફરવાનો!’

‘મેં એ સાંભળ્યું, એટલે તો હું — આવે વખતે પણ — તમને મળવા આવ્યો!’

મુંબલને હવે સમજણ પડી, મહારાજે લીલીબાનું કામ કેમ કૃપાણને સોંપ્યું હતું. એટલામાં ભુવનેશ્વરી બોલી:

‘મહારાજનો પરિચય મને તો જીવનભર યાદ રહેશે.

શેા વિચાર કરો છો, પ્રભુ ?

‘તમને આવું નામ કોણે આપ્યું ?’

‘કેમ મહારાજ ? એ નથી ગમતું તમને ? એક નામ તો મારી ફેઠાખાએ પાડ્યું છે. ખીજું ગુરુ ભાવબૃહસ્પતિએ આપ્યું છે !’

‘ફેઠાખાએ કયું આપ્યું ?’

‘ભુવનેશ્વરી !’

‘અને ત્યારે ખીજું — ત્યાગવદ્વી — એ કોણે ગુરુ ભાવબૃહસ્પતિએ આપ્યું ?’

‘હા, મહારાજ ! મહારાજને કયું રચ્યું ? પહેલું કે ખીજું ? કે એકે નહિ ?’

મુંજલે અધીરાધી પોતાનો હાથ હવામાં ખંખેર્યો. તે ત્વરાથી પણ ધીમેથી પાછળ સરવા માંડ્યો. મહારાજે આની સાથે આટલો પરિચય સાધ્યો છે એ વસ્તુ જ એને તો ભયંકર લાગી. એ રાજમાતાને સંકેત આપવા માટે બહાર જવા બિપડ્યો. એને લાગ્યું કે એણે હવે જે રાજનીતિ ધડવી પડશે — ખાસ કરીને આ માલવી નારીને આંહીથી ખસેડવાની — તેમાં રાજમાતાની સદાય અનિવાર્ય બનશે. એ એક તરફથી જેમ યુદ્ધના સફલ સંચાલન માટે નવી રચના કરવા માગતો હતો, તેમ ખીજી તરફથી એ સંચાલન નવું ધર્ષણ ન જન્માવે એ પણ જોવા માગતો હતો. એટલે જે એક જ વ્યક્તિ પાસે, પોતાના મુંગા પ્રતાપથી, આ સિદ્ધરાજને વશ કરવાની શક્તિ હતી, તેના તરફ એ ઢળ્યો.

મુંજલ થોડીવારમાં જ મીનલદેવી સાથે ત્યાં મુપમુપ પાછો ફર્યો. મીનલે ભુવનેશ્વરી તરફ જોયું — અને એ પણ છક્ક

થઈ ગઈ. એને નવાઈ લાગી. આટલું રૂપ હોઈ શકે ?

એની મોટી, તેજસ્વી, નિર્માળ અર્થવાહી આંખોમાં રસિકતા અને સરળતા બનેતો સુંદર સમન્વય નજરે ચડે એટલો સ્પષ્ટ હતો. નાનું સુંદર દીપશિખા જેવું એનું અણિશુદ્ધ નાક આખા ચહેરાને અનોખી મોહકતા આપી રહ્યું હતું. પાતળા, સુંદર, જરાક નૈસર્ગિક લાલરંગી હોઠમાં કવિતાની રાણીનું છાનું ચિરંતન સ્મિત, એવી તો અજબ મીઠાશ-ભરેલી રીતે ખેસી ગયું હતું, કે ચિત્રકાર અથવા કવિ એને બાગ્યે જ પકડી શકે અને માનવ બાગ્યે જ સમજી શકે. એ કોના માટે હતું એની એને પોતાને પણ ખબર ન હતી— પણ એ પોતાને માટે જ હતું એની દરેક જોનારને પ્રતીતિ થઈ જાય, એવી રીતે એ ત્યાં વિલસી રહ્યું હતું. મીનલદેવીએ આવું રૂપ જોવાની આંહી આશા રાખી ન હતી.

‘શું એનું નામ તેં કીધું, મુંગલ ?’ તેણે બહુ જ ધીમા સ્વરે મુંગલને પૂછ્યું.

‘આ ! હવે બોલતાં નહિ. પ્રકટ થઈ જવાશે. એનું નામ બુવનેશ્વરી !’

મીનલ બુવનેશ્વરી સામે જોઈ રહી. આટલા થોડા પરિચયમાં પણ એક વાત એને સમજાઈ ગઈ. બુવનેશ્વરી પાસે રૂપ હતું. વાણી હતી. વિદ્યા હતી. સ્વપ્ન હતું. કલ્પના હતી. ઊંચું ખમીરવંતું રાજવંશી ગૌરવ હતું. અને મહા-કવિ કાલિદાસની કલ્પનાને પણ ઉત્તેજિત કરી મૂકે એવું પરંપરાનું નૈસર્ગિક તેજ હતું. વાતચીત ઉપરથી જણાયું કે જ્યદેવ એના થોડા પરિચયે પણ એક પ્રકારનું સમર્થ આકર્ષણ અનુભવી રહ્યો હતો. મુંગલની પેઠે જ એને પણ

આ બચકર લાગ્યું—ખાસ કરીને અત્યારે જ્યારે પાટણથી એ આટલે દૂર હતાં, જખરજસ્ત લડાઈમાં રોકાયાં હતાં, અને માલવાની આ અખણી નારીનો લેશ પણ પરિચય ન હતો.

પણ એને એક પ્રશ્ન ઘણો મુશ્કેલ જણાયો. આ નારીને જ્યસિંહદેવના હૃદયમાંથી કોઈ કાઢી શકશે ખરું ? અને કાઢી શકે તો આંહીં નવું વર્ષણ જનમાવ્યા વિના કાઢી શકે ખરું ?

તેણે મુંગલ સામે જોયું. પણ મુંગલે એકદમ શાંત રહેવાની સંજ્ઞા આપી. વાતચીતના શબ્દો પકડવા તે એક-કાન થઈ ગયા. વાતચીતના અનુસંધાનમાં હોય તેવો ભુવનેશ્વરીનો પ્રત્યુત્તર એમને કાને પડ્યો : ‘ મહારાજ ! મારે ને તમારે આ પરિચય થયો છે, એ તમારે ત્યાં કોઈને ન રુચે એ સ્વાભાવિક છે. હું ગમે તેમ પણ માલવાની છું. ભાવજૂહસ્પતિ જેવા ત્યાંના રાજવંશના નિકટવર્તી વિદ્વાનની શિષ્યા છું. આંહીં તમારે ત્યાંની વાત, પ્રભુ ! નાના ક્ષેત્રની ને નાના માપની છે. આંહીં મારું સ્થાન ન હોય !’

મુંગલ ચમકી ગયો. મહારાજના પરિવર્તનની એને હવે સાચેસાચી માહિતી મળી ગઈ. પણ આ ભુવનેશ્વરી માલવાનું કોઈ કાર્ય સિદ્ધ કરવા આવી હતી કે માલવાનો નૃપતિ નરવર્મદેવ જેમ કાવ્ય-કવિતામાં આનંદ માનતો, તેમ આ પણ કાવ્ય-કવિતાની ઘેલી સૃષ્ટિમાં આનંદ માનનારી હતી, તે હજી નક્કી થઈ શક્યું નહિ. પરંતુ એના પોતાના નિશ્ચય, માટે તો ખત્રે વસ્તુ સરખી હતી. માલવાના કામ

માટે આવી હોય તો તો એણે જવું જ જોઈએ. અને કવિતાની ઘેલી સૃષ્ટિમાં એ રાયતી હોય તો પણ એણે મહારાજ પાસેથી જવું જોઈએ.

‘ આંહીં તમારું સ્થાન ન હોય — એમ તમે કહ્યું ? તમારું સ્થાન જ ખરી રીતે આંહીં છે. તમે જે સ્વપ્નમાં રમી રહ્યાં છો — આખા ભારતવર્ષને એક મહાન શાસન નીચે આણવાનું — એ જ સ્વપ્નને હું પણ રાતદિવસ ઝંખી રહ્યો છું. તમારું સ્થાન આંહીં ન હોય — તો ખીજે ક્યાં હોય ? અને હવે તો આંહીં જ હોય — આટલા પરિચય પછી.’

‘ જુઓ, મહારાજ ! માણસને દિલમાં શાંતિ ત્યાં સુધી હોય છે, જ્યાં સુધી એણે કલ્પનાનાં જળ પીધાં નથી. એક વખત એ આકાશી મેઘગિંદુ ઝીલનારની અવસ્થા ચાતક જેવી થઈ રહે છે. જે છે એનાથી એ પ્રસન્ન થતો નથી. જે નથી એના વિરહમાંથી કદી પણ મુક્તિ મેળવતો નથી. મારી અવસ્થા એવી છે, મહારાજ ! હું તો માલવાની એક સામાન્ય નારી છું — પણ મારી ભૂમિતી જે પરંપરા છે એ મને ક્યાંય શાંતિ પડવા દે તેમ નથી. હું રાત ને દિવસ — એક જ મહાપ્રશ્નની અશાંતિ અનુભવી રહી છું. આંહીં આ ભારતવર્ષમાં — હવે કોઈ ખીજે વિક્રમાદિત્ય આવશે કે નહિ આવે ? વિક્રમાદિત્યની એ પરંપરા જળવવા માટે કોઈ નારીની તૈયારી હશે કે નહિ ? છેવટે, મહારાજ ! પરંપરા નારી વિના ખીજું કોણ જળવી શકે ? હું એ પ્રકારની નારી છું — એમ તમારે જણવું — પરંપરા જળવનારી. અને આ છેલ્લાં વર્ષોનો ઇતિહાસ જુઓ, મહારાજ !

ગંજરાજ, હૈહયનો, કેટલો પરાક્રમી, એ વિક્રમાદિત્ય થયો,
—પણ એ ન થઈ શક્યો. અમારા ભોજરાજ, ભારતવર્ષમાં
એના જેવા ખીજ ન જડે—એ પણ ન થઈ શક્યા.
કર્ણાટકનો વિક્રમ, એ પણ વિક્રમ છે, વિક્રમાદિત્ય નથી.
કોઈ પાસે એવો દુર્ધર્ષ પ્રતાપ નથી—મહારાજ ! વિક્રમા-
દિત્યનો જાણે કે જમાનો ગયો. ભારતવર્ષે એ હવે ફરી નહિ
આવે—ફરી નહિ આવે—મને લાગે છે કે ફરી નહિ આવે
—મને આ પ્રશ્નને જ્યાં પ્રત્યુત્તર મળે—મારું સ્થાન
ત્યાં છે !’

જયસિંહદેવ એક ક્ષણ શાંત ઊભો રહ્યો: પછી તેણે
મહમતાથી, દઢતાથી પણ સ્પષ્ટ નિષ્પાલસતાથી પ્રત્યુત્તર
વાળ્યો: ‘તો તમારું સ્થાન આંહી છે. વિક્રમાદિત્ય એ તમારે
માટે તો સ્વપ્ન છે. મારું તો એ જીવન છે ! પછી ભલે હું
એ મહાપુરુષના કીર્તિસ્તંભને પહેલે પગથિયે જ દગ્ગ ઊભો
હોઉં. પણ એ વસ્તુ મને આકર્ષી રહી છે. તમને પણ...’

અચાનક સમુદ્રરત્નનો શંખનાદ થયો. મુંગલે જયસિંહ-
દેવને ઉતાવળો થતો જોયો. તેણે રાજમાતા સામે જોયું.
ત્વરિત છાની ગતિએ બહાર નીકળવાની જરૂરિયાત ઊભી
થઈ હતી. તે સપાટાખંધ સ્તંભ છોડીને ખીજ સ્તંભ
પહોંચી ગયો. રાજમાતા મીનલદેવીએ એનું અનુકરણ કર્યું.

થોડીવારમાં તે બહાર નીકળી આવ્યાં. રાજમાતા ઉપર
શી અસર થઈ છે એ જાણવાની મુંગલને જરૂર હતી.
એટલામાં મીનલદેવીએ જ કહ્યું: ‘મુંગલ ! આ નારી
માલવાની છે ?’

‘એ તો એણે પોતે જ કહ્યું ને, બા !’

‘ અત્યારે તો સમુદ્રસ્નાનનો શંખનાદ થાય છે. મારે ત્વરાથી જવું જોઈએ’

‘ હા . . . આ ! પણ આ રસ્તે ચાલો !’ બન્ને જણાએ સીધો રસ્તો તથા ઝાડઝાંખરાને આધારે જતાં દેખાય નહિ એવો માર્ગ પકડ્યો.

મુંગલ હરપળે રાજમાતાનું મન જાણવા આતુર હતો.

‘ છે અદ્ભુત — શું નામ કહ્યું ? ભુવનેશ્વરી ?’

‘ હા, આ ! ભુવનેશ્વરી. બીજું પણ એક નામ છે એનું — ત્યાગવદ્ધી !’

‘ ત્યાગવદ્ધી ? આ દક્ષિણની છે ?’

‘ ના — આ ! એ એનું નૃત્યાંગના તરીકેનું નામ છે !’

‘ શું એણે કહ્યું જયદેવને ? આંદોં દરેક વસ્તુ નાના માપની છે ?’

‘ જુઓ, આ ! કહેવાની અનેક રીત હોય છે. તમને તમારા ધ્યેયથી ચલિત કરવા માટે એક જ વસ્તુની ખરી અગત્ય દરેક રાજનીતિજ્ઞ માને છે — તમે જે માનો છો એ ખોટું છે એવી માન્યતા તમારામાં પ્રકટાવવાની. એક વખત એવો આત્માનો અવિશ્વાસ આવે એટલે પછી થઈ રહ્યું. આંદોંની દરેક વાત નાના માપની હશે — ધારો કે છે — પણ મહાન પ્રવાહો ઝરણામાંથી બને છે એ કેમ બૂલી જવાય છે ? પણ અત્યારે એ વાત જવા દો — અત્યારે તો, આ ! આનું શું કરવું છે ?’

‘ કેનું ?’

‘ આ ભુવનેશ્વરીનું !’

‘ મુંગલ મંત્રી ! બહુ જરૂરી ન હોય તો હું જયદેવના

કામમાં આડે આવતી નથી !’

‘ જુઓ, બા ! તમને હજી આ વસ્તુનું જોડાણ દેખાતું નથી. આ ખતરનાક જુદા આ સ્ત્રી કોઈ દિવસ પૂરું નહિ થવા દે. એ એટલા માટે આંહીં આવી છે. તમે વિચાર કરો. પગલું ભરવાનું છે ત્યારે નહિ ભરો તો પછી પગલું ભરો કે ન ભરો એ સરખું છે.’

‘ જયદેવ ઘણો આગ્રહી છે. એ લીધી વાત નહિ છોડે. અને આ ભુવનેશ્વરી એ ખરેખર ભુવનેશ્વરી છે.’

‘ આપણી આ તો કસોટી આવી રહી છે, બા ! એ ભુવનેશ્વરી છે — પણ આપણે ચેતવાનું છે !’

‘ પણ એ આંહીં આવી પડી ક્યાંથી ?’

‘ મને પણ એ જ શંકા છે. એટલે તો મારી શંકા વધુ દઢ થાય છે. એ ગમે તે હોય. ગમે તેટલી નિષ્ણાત હોય. રાજાનું મન બલે આકર્ષી શકી હોય. પણ એ અચાનક જિગી નીકળી છે. અત્યારે આંહીં આ રમત મારાથી ચલાવી નહિ લેવાય, બા ! તમારે કાંઈક પણ તાત્કાલિક નિર્ણય કરવો જ પડશે.’ મુંઝવે દઢ રીતે એક પછી એક પગથિયાં મૂકવા માંડ્યાં. ‘ ત્રિભુવનપાલની હાજરી આવે વખતે આ પ્રશ્નને વધુ જટિલ બનાવી મૂકે. માટે ત્રિભુવનપાલે જવું પડશે — લાટમાં. મહારાણી લક્ષ્મીદેવીને બોલાવવાં પડશે — આંહીં. ઉદયનને અને સજ્જનને આ મોરચે આણુવા પડશે. જયદેવને હવે વિદાય દેવી પડશે. તમે તાત્કાલિક નિશ્ચય કરો — આ ક્ષણે જ — પછી વખત નહિ હોય. મારે પણ મારી પરંપરા છે. પાટણનું સુકાન જેવુંતેવું પણ અત્યારે મારા હાથમાં છે. ધર્ષણ નવું ન જન્મે—

એ જોવાની મારી ઇચ્છા છે. પણ ધર્ષણ આવે કે ન આવે, વિમલ મંત્રીની પરંપરા જળવાવી જ જોઈએ. તમે આગળ આવો. હિમ્મતભરેલું પગલું લ્યો. તો અમે પાછળ ઊભા રહીએ . . . સમય તાત્કાલિક નિર્ણયનો છે, બા ! વિચારવાનો નથી, થોભવાનો પણ નથી. ’

‘ મુંગલ મહેતા ! અત્યારે તો એક ઝડપી સાંઢણી રવાના કરો—લક્ષ્મીદેવીને બોલાવો—એ વંથળા મોરચે આવે. ઉદયનને અને સળજનને આ મોરચે આવવાનું કહેવરાવો ! ઉદયનને તો સોમનાથનો માર્ગ છે. આજે જ એ કરો. ને ત્રિભુવનને ક્યાં લાટ મોકલવો છે ? એને પણ મોકલી દો. એને મારી વતી કહી દેજો — તૈયાર થઈ જવાનું. ’ મીનલદેવીએ એકદમ જ કહ્યું. મુંગલને જરાક નવાઈ તો લાગી. ત્રિભુવનની વાત મીનલે કેમ એકદમ સ્વીકારી લીધી ? પણ અત્યારે એ વિચારવાનો વખત ન હતો.

‘ પણ આ કહેવરાવે છે કોણ ? ’

‘ કેમ વળી ? હું — હું પોતે ! મારે નામે સંદેશવાહક મોકલો . . . લ્યો . . . ’ મહારાણી મીનલદેવીએ પોતાની રાજમુદ્રા તેના હાથમાં આપી. ‘ ઉદયન પાસે કોણ જાશે ? કોઈક જાણીતો જાય. ’

મુંગલ અંતરમાં આનંદી બિટકો. આ પગલું રાજમાતા જ ભરે છે એ જ એને કરવાનું હતું. તેણે જવાબ વાળ્યોઃ ‘ ઝાંઝણને જ મોકલું છું, બા ! ’

ઐટલામાં તો ફરીને શંખનાદ થયો. આ શંખનાદ મુંગલ મહેતાને તો ઉપકારક હતો. મીનલદેવી ઉતાવળે ચાલવા માંડીઃ ‘ તમે મને પછી મળજો — આપણે આ

વાતને ખીસે બાંધવી પડશે !’

મુંગલનું હૃદય નાચી ઊઠ્યું. તેણે એ હાથ જોડ્યાઃ
‘હા, બા ! ખીસે બાંધવી પડશે — અને તે પણ જલદીથી.’

મીનલદેવીને જતી મુંગલ જોઈ રહ્યો. એનો છાનો પ્રતાપ હજી એનો એ હતો. આજે એ મુંગલે ધણે સમયે ફરીને અનુભવ્યો. એણે પોતાના બાગ્યનો ખરો ઉદય થતો હવે જોયો. જયસિંહદેવ એની સલાહ લેતો હતો, એને મદત્વ આપતો હતો, છતાં હજી પણ એ અમાત્ય હતો — ને અમાત્ય ન હતો. જયસિંહદેવનો એવો વિચિત્ર પ્રતાપ એણે વારંવાર જોયો હતો. પણ હવે એને રાજમાતાની આજ્ઞા મળવાની — ને દોર એના હાથમાં આવવાનો. અથવા આવવાનો શું ? આવી ગયો છે એમ જ સમજીને ચાલવાનું.

પોતાની પરિસ્થિતિ ફેરવાવનારી આજની ઘટના ઉપર વિચાર કરતો એ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

એ શી રીતે ટકાવતી એ એને માટે મોટા પ્રશ્ન હતો. તો એ નવું ધર્ષણ ન જન્માવે એ જોવું એ ખીજે પ્રશ્ન હતો.

અને કેટલોક — લાંબો ગણાય તેવો સમય એમ ને એમ ચાલ્યો ગયો. એ દરમિયાન મોરચાની રચના એણે માંડી. ત્રિભુવનને તૈયાર રહેવા કહેવરાવ્યું. પરશુરામને ફરી સોમનાથ મોકલ્યો. ત્યાગવલ્લીને રવાના કરવાની યોજના કરી — પણ લક્ષ્મીદેવી, સજ્જન, ઉદયન સૌ આવે ત્યાં સુધી એ દેખીતી રીતે શાંત રહ્યો.

૧૮. ઉદયન આવ્યો

પછી એક દિવસ સોમનાથી સમુદ્રને કિનારે સ્તંભ-
તીર્થનું એક વહાણુ આવીને નાંગર્યું. તેમાંથી એક આઘેડ વયનો
પણ જુવાન જેવો લાગતો માણસ હોડીમાં બેસવા માટે આગળ
આવ્યો. તે અંધી યાજુ નવા આવનારના કુતૂહલથી જોઈ
રહેતો હતો.

આ તરફ તે પહેલી વખત જ આવતો હોય તેમ
જણાતું હતું. એણે કાનમાં સાચ્યાં મોતીનાં લાંગર પહેર્યાં
હતાં. પગમાં ખંભાતી જોડા હતા. ગોઠણ સાથે તંગ લાગે
એવો ઘોતિયાનો કચ્છો વાળ્યો હતો. એને માથે સુંદર
નાજુક મારવાડી ઘાટની પાઘડી હતી. એના કપાળમાં કાશ્મીરી
કેસરનો પીળો ચાંદલો હતો. ઉપરટપકે જેતાં એ એકદમ
સામાન્ય માણસ જેવો જણાતો હતો. પણ જરાક વધારે
ધ્યાનથી જોવામાં આવે તો એ સામાન્ય જેવો માણસ
જુદો જ બની જતો લાગે. એનું જાકું, વ્યવહાર, પહોળું
નાક, ચોરસ જડખાં, અને ભયંકર રીતે તીક્ષ્ણ એવી ઝીણી,
સામાને એકદમ વીંધી નાખે એવી બે આંખો — એનું
અનોખું વ્યક્તિત્વ દર્શાવવા માટે એ પૂરતાં હતાં. એનામાં

હરકોઈને હણી નાખવાની શક્તિ રહી છે એનો સચોટ પુરાવો એમાંથી તરત મળી રહેતો. અને હણી નાખતી વખતે કોઈ ન કરી શકે એવું, પહોળું, મીઠું, સહેજ પણ લાગણી વિનાનું હાસ્ય કરી જાણવાની એની અદ્ભુત શક્તિનો પણ એ મુખમુદ્રામાંથી જ પરિચય થઈ જતો. તે ખડખડ મોટું, આખો સમુદ્ર ગાળે એવું, વારંવાર હસતો હતો. એણે હોડીમાં બેઠક લીધી — ને એની પડખે એક માણસ દૂર સંકોચાઈ ને બેઠો.

‘અત્યા! શું કીધું તારું નામ? કેવું? જાંઝણુ...?’

‘હા, પ્રભુ!’ જાંઝણે બે હાથ જોડ્યા.

‘કેવું નામ છે? આંહી લોક આવાં નામ પાડતા હશે? તું કયાંનો આંહીનો છે? આ સામે દેખાય એ જ મંદિર છે?’

‘હા, પ્રભુ!’ જાંઝણે કહ્યું ને પછી પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો હોય તેમ ઉમેર્યું : ‘હું તો વાગડ પંથકનો છું!’

‘એમ? આંહી પછી ખેંગાર આવી ગયો કે શું થયું? કે’ છેને મહારાજે એટલા દિવસ યુદ્ધવિરામ કરાવ્યો હતો? તું આવ્યો ત્યારે આવી ગયો હતો?’

અનેક પ્રશ્નો કરીને સામાને મૂંઝવી નાખવાની આ વિચક્ષણ પુરુષને ટેવ લાગી. જાંઝણે શાંતિથી કહ્યું : ‘હા, પ્રભુ! ખેંગાર આવી ગયો. એણે લાખો દ્રમ્મનાં દાન આપ્યાં. સોલંકીના દર્શાંદી લાલભાટે એને ચારણીછંદે ખિરદાવ્યો. ખેંગારે એનાં ગલોફાં ફાટે એટલાં રત્ન આપ્યાં — અને એ જાગતેવાજતે — જે રસ્તે આવ્યો હતો એ જ રસ્તે પાછો

મયો ! એણે પોતાની ચોથી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યાનો લહાવો લીધો ! ’

‘ હા ! હા ! હા ! એણે પણ ઠીક ટીખળ કર્યું. કાંઈ કાંઈ બોલ્યું પણ નહિ ? પરશુરામ ક્યાં હતો ? ત્રિભુવનપાલ નહોતા ? ’

‘ મહારાજે યુદ્ધવિરામ કરાવ્યો હતો ! ’

‘ એમ ? ત્યારે તો સિંહનાં બુદ્ધ એમ કહોને ! ’ એણે કાંઈક ઠેકડિયાત ટકોર કરી. પછી ઉમેર્યું : ‘ આ પેલો... સામે દેખાય એણીકોર — રા’નો ગઢ ત્યાં આવ્યો કાં ? ’

‘ ના, પ્રભુ ! એ તો અંદરના ભાગમાં છે ! ’

‘ આપણે ક્યાં — જૂનોગઢ મોરચે જાવાનું છે ? આંહીં સોમનાથમાં કેટલીક રોકાણ છે ? ’

‘ આંહીં સાંઢણી તૈયાર હશે, પ્રભુ ! ને આપણે સીધા જૂનોગઢ મોરચે પહોંચવાનું છે ! રાજમાતાની એવી આજ્ઞા છે ! ’

‘ રાજમાતાની આજ્ઞા છે કાં ? મહારાજ હમણાં યુદ્ધ-મોરચે હશે ? ’

‘ ના, પ્રભુ ! મહારાજ પણ ત્યાં છે. મને તો મહાઅમા-ત્યજીએ મોકલેલો. ’

‘ હાં હાં ! ’ ઉદયને વાત ટુંકાવી નાખી. એને લાગ્યું કે રાજમાતાની નીતિ મુંબલ દોરતો હશે. મહારાજ યુદ્ધ-મોરચે હશે. જે હોય તે — ખચર પડી રહેશે.

થોડીવારમાં હોડી કાંઠે આવી પહોંચી. હોડીમાંથી નીચે ઊતરીને એણે જમીન ઉપર પગ ઠેરવ્યા ન ઠેરવ્યા ને એણે પોતાની પડખે અવાજ સાંભળ્યો : ‘ કાકા ! જય જિનેન્દ્ર ! ’

આંહીં કોણ કાકા કહેનારો નીકળી આવ્યો, એમ આશ્ચર્યથી એણે ડોક પાછી ફેરવીને જોયું ત્યાં, ‘એ તો હું છું, ઉદયનકાકા ! હું પરશુરામ ! તમે આવવાના છો એ મને ખબર પડી એટલે કીધું, મળી આવું —’ એમ કહેતા એક જુવાન બે હાથ જોડીને એની સામે ઊભો રહેતો એની દષ્ટિએ પડ્યો. તેણે વહાલથી એના ખભા ઉપર બે હાથ લગાવ્યા: ‘અલ્યા ! તું તો મોટો સોરડી સેનાપતિ થઈ પડ્યો છે, પરશુરામ ! આંહીં ક્યાંથી ? શા છે જુદના સમાચાર ? મહારાજ ક્યાં છે ? તારા બાપા આવ્યા ?’

‘આવી ગયા છે. ત્યાં વંથળા મોરચે છે !’

‘વંથળા મોરચે તો તું હતો ને ?’

‘હું પણ છું. હમણાં આ બાજુ આવ્યો છું. મેં કહ્યું ત્યારે કોઈએ ન માન્યું, કાકા ! ને હવે જખ મારીને આ બ્રાહ્મણને વશ રાખવા નીકળ્યા છે. તમને તો મુંગલ મહેતાએ કહેવરાવ્યું હશે નાં ?’

‘કહેવરાવ્યું તો છે. નહિ કહેવરાવ્યું હોય તો તું ક્યાં નથી ? તું કાંઈ ભત્રીજે જોડીને કાકાને પાંગળો તો નહિ રાખે... મુંગલ મહેતાને મળવું હોય સારે તમને ધૂળ પાપ બધી ખબર જોઈએ. અલ્યા ક્યાં ગયો આલ્યો ?... શું એનું વિચિત્ર નામ છે... ? જાંઝણ !’ તેણે બે હાથે તાળી પાડી.

જાંઝણ હોડીવાળા પાસે ઊભો કાંઈક વાત કરતો હતો, તે એકદમ દોડતો આવ્યો.

‘અલ્યા ! ક્યાં છે આપણી સાંઢણી ? આંહીં તો કાંઈ લાગતું નથી !’

‘મેં તો આંહીં આણવાનું કહ્યું હતું. હમણાં હું હોડી-

વાળાને... અરે ! પણ પ્રભુ !’ તેણે પરશુરામ ઉપર નજર પડતાં જ એ હાથ જોડ્યા : ‘તમે આંહીં ક્યાંથી ?’

‘તારી સાંઢણી ત્યાં જિભી છે... મંદિર પાસે. દોડ્યો જ. નહિતર સાંઢણીવાળો પાછો ભંગેરી લાગે છે !’

ઝાંઝળુ દોડ્યો ગયો. ‘કાકા ! તમે તો આંહીંનું સાંભળ્યું હશે ? આખો મોરચો છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે,’ પરશુરામને વાત કરી નાખવાની ટેવ લાગી. ઉદયનને એ લાભકારક લાગી. તે મુરખખીવટભરેલું હાસ્ય મેં ઉપર રાખી રહ્યો :

‘હમણાં વળી રાજમાતા પોતે રસ લેવા માંડ્યાં છે ! જુદા ચાલે છે પણ ખેંઝાર મચક આપતો નથી ! મેં કહ્યું ત્યારે મારું કોમળે સાંભળ્યું નહિ. હવે રસ્તો જોઈએ છીએ — ગઢમાં જવાનો — તે હવે રસ્તો કોણ કાઢે આપશે ? આંહીં તો, કાકા ! સૌના દાંત ખાટા થઈ જાય એવી વાત છે. લોહાના ચણા છે !’

‘પણ અમે તો ત્યાં બેઠા એમ સાંભળ્યું કે પરશુરામે ગજબની કરી નાખી છે !’ ઉદયને એને જરાક ચડાવ્યો. પોતે માની લીધેલો અન્યાય પરશુરામને આગળ બોલવા પ્રેરી રહ્યો.

‘ઉદયનકાકા ! તમને ખબર નથી ત્યારે — આ મહારાજ જયસિંહદેવ એ ગજબની મૂર્તિ છે,’ તેણે બોલીને જરાક ગભરાટથી ચારે તરફ જોયું. ઉદયને એ દીકું, ‘કાઈ નથી.’ તેણે કહ્યું : ‘કેમ ગજબની મૂર્તિ છે ?’

પરશુરામે પાસેના ઝાડ તરફ દષ્ટિ કરી : ‘હું ને તમે આંહીં બેમા થયા નાં — સાંજ પહેલાં મહારાજ પાસે એ

વાત પહોંચી જવાની !

‘ ખરેખર ? ’

‘ ત્યારે ? આ ઝાડ દેખાય છે એના ઉપર કોક બેઠો હોય. કોક તમારી હોડી હાંકતો હોય. કોઈ મઘ વેચતો હોય. અરે તમારી સાથે નાળથી રમતો હોય — ને હોય મહારાજ જયદેવનો માણસ ! આમણે તો ભારે આદરી છે. તલે તલ ને કણે કણ હકાકત એને મળી આવે ! ’

‘ ત્યારે એમ બોલને ! સો મણુ તેલે અંધારું એ આનું નામ ! ’

‘ કેમ એમ બોલ્યા ? ’

‘ જો, બહુ ગ્રીણવટથી જુએ, એ કાંઈ ન જુએ. જોવા નેટલું જ જુએ એને જોતાં આવડે. ’

‘ હું શું કહેતો હતો ? ’ પરશુરામે માન્યું હતું કે એને વિજય મળતો મળતો રહી ગયો હતો એટલે એ વાત એ બધાને રસથી કહેતો. ‘ સૌને એક તાલાવેલી લાગી છે—દુર્ગમાં જવાનો રસ્તો મળે તો. પણ મેં એક નારીને દુર્ગમાંથી બહાર આવતી દીડી — જંગલમાં જવના જોખમે એનો ફેડો પકડ્યો — આંહીં સોમનાથ મંદિરમાં પકડી પાડી — ત્યારે સોમનાથની ભક્તિ આડે આવી ! રાશિજનું ધર્મ-અભિમાન પ્રકટયું. રાશિજીએ એને પાછી દુર્ગમાં પહોંચતી પણ કરી દીધી. હવે આંહીં એ નથી ! હવે સૌને દુર્ગમાં જવાના માર્ગની શોધ કરવી છે — ને માર્ગ ક્યાંય મળતો નથી. ’

‘ ત્યારે તું — તું આંહીં એટલા માટે આવ્યો છે ? ’

‘ મેં ન કહ્યું, કાકા ! આ મુંઝવેલ મહેતા, ’ તેણે

આસપાસ જોયું. પછી ધીમેથી ઉમેર્યું : ‘ એને એમ છે કે એ જ્યસિંહદેવની કલ્પનાને બાંધી લેશે. પણ આ જ્યદેવને હજી અમે વશ રાખી શકીએ. બાકી, એ તો હવાઈ માણસ છે ! આંહીં સોમનાથમાં એક કોઈ રાજવંશી નર્તિકા આવી છે.’ ઉદયન ચમકી ગયો : ‘ આંહીં ? શું કહે છે ? એ વળા કયાંની નીકળા ? ’

‘ માલવાની કહે છે ! એને વહાણમાં ચડાવીને રવાના કરી દેવી છે. કૈલાસરાણિ—ને મહારાજ જ્યસિંહ સિદ્ધરાજ—એની આંખમાં ધૂળ નાખીને કામ કરવું છે. એટલે હવે મુંગલ મહેતાને પરશુરામ સાંભર્યો ! ઉપરટપકે તો હું આંહીં—હમણાં આવ્યો છું—લાટનું સૈન્ય આવે, સ્તમ્ભતીર્થથી આવે—સૌને જુદેજુદે મોરચે મોકલવા માટે, પણ ખરું કામ તો આ છે. તમે તો કાકા, એટલે તમને કહ્યું. એક મોરચો એટલા માટે આ બાજુથી ઉઘાડ્યો છે ! ’

ઉદયને ઝાંઝળને આવતો જોયો. એણે પરશુરામની વાતની એક ખરી કહી પકડી પાડી હતી—‘ જેને રાણિએ પાછી મોકલી દીધી—એ હતી કોણ ? પેલો આવ્યો...’

પરશુરામનો રણકો પકડીને એ બોલ્યો : ‘ એ મુંગલ મહેતાનો ખાસ માણસ જણાય છે ! ’

‘ હા. કહે છે ! ’

‘ એને ખબર છે આ બધી વાતની ? ’

‘ ના, ના. આ ગોઠવણ તો હમણાં થઈ. મુંગલ મહેતાની આંખ જરા મોડી બિઘડી. હવે આ માલવાની નારી છે એને આંહીંથી કાઢવી એ આકાશપાતાળ એક કરવા જેવું છે. મહારાજ એને ગણે છે. રાણિ એને રક્ષે છે.

એ પોતે પણ રાજવંશી લાગે છે. ફરી એસે તો ન જ જાય. રાજમાતા એને કાઢવા માગે છે. મુંગલ મહેતા કાઢવા મથે છે. એમને ડર છે કે એ માલવાની નારી છે. અને હિમ્મત દોષની ચાલતી નથી. મહારાજની સામે કોની હિમ્મત ચાલે? એ જમાનો ગયો. એટલે ટીપવામાં જમલો ને જમવામાં જમલો એ વાળી વાત કરી છે. હવે પરશુરામ સાંભર્યો ! આ તમારા મુંગલ મહેતા ! કાકા ! હવે વધુ બોલાવવું છે મારી પાસે ? ’

ઉદયન પામી ગયો. પરશુરામમાં સાહસ હતું. બુદ્ધિનું જરા દેવાળું હતું. મુંગલ એનો લાભ લેવા માગતો હતો. આને મોટા બા કર્યો હતો. પણ મોટા બાને મહારાજની અવકૃપાનો એટલો જ ભય રહેતો. એટલે એક નવો મોરચો આંહીં ઊભો કરી — એને આંહીં રાખવાનો દેખાવ મુંગલે કર્યો હતો.

‘ મહારાજ આંહીં આવે છે ? ’

‘ જમે તે મોરચે જઈ ને પૂછા ને, મહારાજ આંહીં આવે છે — તો દરેક મોરચાવાળો કહેશે, હા. મહારાજ નયસિંહદેવને મહાઅમાલ્ય જોષ્ઠએ હરિષેણુ નેવો ! ’

‘ ઓત તારીની ! ’ ઉદયન પરશુરામની ગાંડી મહત્વાકાંક્ષા જોષ્ઠને છક્ક થઈ ગયો. આને પણ મહાઅમાલ્ય થવાની લગની લાગી છે કે શું ? તેણે મોટેથી કહ્યું : ‘ પરશુરામ ! નેવો તું મહારાજને સમજી શક્યો છે એવું બાગ્યે જ કોઈ સમજી શકે તેમ છે ! ’

‘ પણ આંહીં, કાકા ! આ ગિરનારી મોરચે — પેલી નારીનો મેં પીછો પકડ્યો હતો. અને અત્યારે તો દુર્ગનો

રસ્તો જાણી લેત. હવે એ તક ગઈ !'

ઉદયન વિચાર કરી રહ્યો.

‘ એ નારી પાછી દુર્ગમાં ગઈ એમ તેં કહ્યું ? ’

‘ હા. ’

‘ મુંજલ મહેતાને તો એ ખખર હશે નાં ? ’

‘ ખખર હોય તોય શું કરવાનું ? ’ પરશુરામે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: ‘ એને તો રાશિજીએ જ ખેંગારને પાછી સોંપી દીધી. શું થયું એની પણ શી રીતે ખખર પડે ? કાઠને કાંઈ ખખર નથી. આંહીં નથી એટલું ચોક્કસ ! ’

‘ ખેંગાર સમુદ્રસ્નાન કરવા આવ્યો ત્યારે મુંજલ મહેતા ત્યાં હશે — જૂનોગઢમાં ? ’

‘ ના, ના, એ પણ આંહીં જ હતા ! ’

‘ ચાલો ત્યારે — તું મળ્યો એ સારું થયું — પેલી સાંઢણી આવતી લાગે છે ! ’ ઉદયને કહ્યું.

‘ હા, એ જ છે ! ’

‘ હીક ત્યારે, કાકા ! હું પાછો તમને ત્યાં મળીશ ! ’

‘ મળતો રહેજે, પરશુરામ ! મને તું મળી જાજે. આપણે કાકો ભત્રીજે ભેગા થયા છીએ, તો અનેક રસ્તા શોધી કાઢશું, ગાંડા ભાઈ. ’

૧૯. ઉદયન અને પરશુરામ

કેટલાક માણસો સ્થિતિસ્થાપક હોય છે: એમને તમે ગમે તેટલા દુઝાણમાં રાખો, જરાક તક મળી કે એ પાછા હતા તેવા. ખીમ્મ કેટલાક ઝરણાં જેવા હોય છે. ગમે તેટલે જાંડે એને ભંડારો, એ માર્ગ શોધી લેવાના. ઉદયનમાં એ બંને ગુણ હતા. એ સ્થિતિસ્થાપક હતો અને માર્ગશોધક પણ હતો. એને આંહી સોરઠમાં આવવું પડ્યું એ પ્રથમ તો સ્વયં ન હતું. સ્તમ્ભતીર્થને એણે પોતાનું માન્યું હતું. ત્યાં એણે અઢળક ધન મેળવ્યું હતું. અઢળક ધન વાપર્યું પણ હતું. ત્યાં સ્તમ્ભતીર્થમાં એ મુગટ વિનાનો રાખ હતો. આંહી તો એની કાંઈ ગણતરી પણ ન હતી. એણે સ્તમ્ભતીર્થને અનેક જિનાલયોથી શણગાર્યું હતું. પણ આંહી — આંહી ગિરનાર ઉપર કેવળ પથ્થરનો વજ્જર કિલ્લો જોભો જોભો સૌની હાંસી કરતો હતો ! આંહી મુંબલ મહેતાની મહાન વિજયયોજનામાં એનું એક સ્થાન હતું, પણ તદ્દન ઝોણ. ઉદયનને આ કાંઈ કાવતું ન હતું. આ સ્થળ પણ અનાકર્ષક લાગ્યું હતું. રણક્ષેત્ર પણ જુદું જ જણાયું હતું. પરંતુ એનો ઉછેર ગરીબીમાંથી થયો હતો:

મારવાડના શુષ્ક નિર્જન પ્રદેશમાં, માથે ઘીના કુંપા લઈને ઘેર ઘેર વેચવા માટે ફરતો — એ દિવસ હતો એ જૂથો ન હતો. કોઈકે તક ઝડપી લેવા માટે હમણાં તો એ મૂંગો જ બની ગયો.

થોડા સમય ગયો. એટલામાં એની વિચક્ષણ ધ્રાણેન્દ્રિયને વાતાવરણમાં તકની ગંધ લાગી. રાજમાતાનો પ્રભાવ એણે ઘણો પ્રાપ્ત થતો જોયો. મુંગલને રાજમાતાની રાજનીતિનો ઘડવૈયો નીરખ્યો. મહારાજ એકદમ અચાનક પડદા પાછળ જતા જણાયા. ત્રિભુવનને સઘળું નીરસ લાગવા માંડ્યું. ઉદયનને એ નિસ્તેજ જણાયો. પરશુરામ સાહસિક ઘોડા કરનારો લાગ્યો. એણે એને થાળડીને રજેરજ માહિતી મેળવવાનો ક્રમ રાખ્યો. ડાકાએ ભત્રીજાને મહાશક્તિશાળી કહ્યો, એટલે ભત્રીજાએ ડાકાને ધર્મધુરંધર માન્યા. ડાકો ભત્રીજે મળતા રહ્યા.

વાતાવરણમાં એકદમ ગંભીર મૌન જણાયું. તે સમજી ગયો. ધર્ષણ નજીક હતું. જયદેવ, લક્ષ્મીદેવી, મીનલદેવી ને ત્યાગવદલી — એમની વચ્ચેની હવામાં ઉદયને વીજળીના આંચકા અનુભવ્યા. એ પ્રૌઢ રાજકુનેહી પુરુષ હતો. હવે એને લાગ્યું કે, પોતે કીક સમયસર આવ્યો છે. એણે આ વાતાવરણમાં પોતાનો અભ્યુદય દીઠો. મુંગલને અનુરૂપ રહેવા તે અહારથી પ્રયત્ન કરતો રહ્યો — અંદરથી શિકારીની જેમ ઝડપ મારવા તૈયાર થઈને બેઠો.

એટલામાં એક ફેરફાર એની નજરે ચડ્યો. જયસિંહદેવ મહારાજ પોતે સોમનાથ ગયા. જૂનોગઢી મોરચો મુંગલ નવેસરથી રચવા માંડ્યો. કોઈ કોઈ — એક શબ્દ પણ

મોહ્યું ન હતું. ફેરફાર મૂંગો હતો. રાશિજીના ને ભગવાન સોમનાથના સાન્નિધ્યમાં રહેવા મળે ને સોમનાથ ભક્તિ મળે — માટે લક્ષ્મીદેવી પણ સોમનાથ ગયાં.

ત્રિભુવનને લેવા માટે સ્તમ્ભતીર્થથી વહાણ આવી ગયું હતું. પણ મહારાજની આજ્ઞા હજી મળી ન હતી. એટલે એ રાહ જોતું સોમનાથમાં પડ્યું હતું. હરપળે એની ઊપડવાની તૈયારી હતી.

રાજમાતા ઓછું બોલતાં. પણ જ્યારે બોલતાં ત્યારે એમનો જ શબ્દ સર્વોપરિ થઈ રહેતો. એ ફેરફારે પણ હૃદયનનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

એક યુદ્ધમંત્રણાસભા, રાજમાતાના કહેવાથી, મુંઝવે બોલાવી હતી. હૃદયનને લાગ્યું કે કટોકટીની પળ હવે આવી રહી છે. એ મંત્રણાસભા આંહી ચોક્કસ હોય — ખરાખર એ જ સમય — ત્યાગવદ્લીના વિસર્જન માટેનો પણ હોય, તો ના નહિ !

પણ એના મનમાં એક શંકા જન્મી. એને વિદાય કરશે સોમનાથમાંથી — કે વિદાય જ કરી દેશે — પૃથ્વીમાંથી પણ ?

એણે વાતાવરણમાં શાંતિ જોઈ, પણ તે મહાભયંકર તોફાન પહેલાંની અર્થભરી મૂંગી શાંતિ હતી. તે સાવધ થઈ ગયો. એને અનુભવ હતો કે અબ્યુદયની ખરી પળ — એ વખતે હોય છે; તોફાન આવે ત્યારે. એમાં માણસ કાં આ પાર જાય, ને કાં પેલી પાર નીકળે. તે સાહસિક હતો, ચક્રોર હતો; આવી કૈંક વસ્તુઓ એણે જોઈ હતી. હવે તો એ સોમનાથની રજોરજ માહિતી રાખવા મંડ્યો.

આજે આંહી મંત્રણા હતી. એ પોતાની પટ્ટકુટિની

બહાર એકલો અશાંત નેવો ફરી રહ્યો હતો. મહારાજ આવવાના હતા. ત્રિભુવન આંહી હતો. જગદેવ આવ્યો હતો. સનન, પરશુરામ, પોતે, સૌને આમંત્રણ હતું. એ ઉતાવળે ઠોકઠકની રાહ જોતો — આમથી તેમ ફરી રહ્યો હતો.

એની સામે ગિરનારનો અણુનમ કુંગર પડ્યો હતો. પડખે ઘોર જંગલ ગાળ રહ્યું હતું. આસપાસમાંથી સૈનિકોની સાવચેતીની રણહાકો સંભળાતી હતી. કુંગરમાળા ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે ચોકીદારોનાં તાપણાં ઝખૂટી જતાં હતાં.

આ સર્વ રણદૃશ્યો ઉપર થઈને એની આંખ સામેની ગિરિમાળાનાં જાયાં શિખરો ઉપર થંભી ગઈ. એકમે સુંદર દીપકમાળા ત્યાં પ્રકાશી રહી હતી. કુંગર ઉપર કાંઈક ઉત્સવ હતો.

એનું હૃદય એ જોતાં થનગની ઊઠ્યું. એના મનમાં એક નવો જ વિચાર આવી ગયો:

‘દંડનાયક વિમલે નેવી રીતે આણુ — અચળેશ્વર શણુગાર્યાં હતાં, તેવી રીતે આ કુંગરમાળાને શણુગારી હોય તો?’

વિચાર આવતાંજ એ ઉત્સાહથી ડોલી ઊઠ્યો. એણે એમાં પોતાના મહાન અબ્યુદયનો આરંભ દીઠો. સનન મંત્રીનો સાથ મળતો જોયો. પરશુરામને પોતાની પડખે નિહાળ્યો. મુંઝલ ભલે આજે રાત્રે — પણ આવતી કાલ તો એની હતી.

એના પગલાં વધુ વેગભર્યાં — વધુ ઉતાવળાં થઈ ગયાં. એટલામાં એણે સામેથી આવતું મશાલનું તેજ નિહાળ્યું. કોણ આવતું હશે એ વિચાર કરે છે, એટલામાં ઝાંઝળુને

પોતાની સામે હાથ જોડીને જાહેરો દીકો: ‘પ્રભુ! મહા-
અમાલજી આવે છે!’

‘કોણ? મુંગલ મહેતો —?’ પણ તેણે તરત પોતાની
જૂલ સુધારી લીધી: ‘કોણ મહાઅમાલજી? ક્યાં છે?’

‘આ સામે આવે, પ્રભુ!’

મશાલનો પ્રકાશ નજીક આવતો જણાયો. ઉદયને બે
જણને આ બાજુ આવતા દીઠા. તે સામે ચાલ્યો.

‘જય જિનેંદ્ર, ઉદયન!’ મુંગલે એને જોતાં જ કહ્યું.

‘જય જિનેંદ્ર, પ્રભુ! આજ તો...’

‘જય જિનેંદ્ર, સજ્જન મહેતા! પરશુરામે કહ્યું તો
હવે કે તમે પણ આંહી આવ્યા છો! પણ મળવાનું તો
છેક આજ થયું!’

‘આપણે જવાનું છે — તને રાજમાતાએ કહેવરાવ્યું
છે નાં —?’ મુંગલ બોલ્યો. ‘આ બાજુ નીકળ્યા એટલે
કીધું, સૌ સાથે જઈએ. લાટ કર્ણાટકના સમાચાર પણ
કાંઈ બહુ સારા નથી. ત્રિભુવનને મહારાજ ત્યાં મોકલવા
માગે છે!’

‘હાં, સમજાયું. આ બન્ને કેમ આવ્યા છે તે —’
ઉદયને મનમાં વિચાર કર્યો. ‘ત્રિભુવનને મહારાજ જવા દેવા
નહિ માગતા હોય. આ એને કાઢવા માગે છે. એટલે લાટ
બાજુનું મહારાજ કાંઈ પૂછે, તો પોતાની રાજનીતિને
અનુકૂળ કરી લેવા માટે, આ આંહી સુધી લાંબો થયો હશે.’
ઉદયને હાથ જોડ્યા: ‘પ્રભુ! હું તો તૈયાર છું. પણ મારી
આ ઝૂંપડી પાવન...’

‘સમસ્ત કોકણાધિપતિની મહેચ્છાનો પાર નથી,

ઉદયન ! તને તો ખબર હશે નાં ?' મુંગલ પટ્ટકુટીમાં જવા માટે આગળ વધ્યો હતો, તે એની સામે જોઇને બોલ્યો.

ઉદયન સાવધ થઈ ગયો. કોકણાધિપતિ * જયકેશી મીનલદેવીનો ભત્રીજો. મહારાજ જયદેવનો મામાનો દીકરો ભાઈ. પાટણમાં અમાત્યો મહાખળવાન હતા, ત્યારે પાટણ પહોંચું ને રાજા અથવા રાજાના સંબંધો પણ પછી, એ સ્થાપિત પ્રણાલિકા હતી. આજ જયદેવે તમામે તમામ પ્રણાલિકાએને ફેંકી દીધી હતી. એણે પોતાની જ પ્રણાલિકાઓ સ્થાપી હતી. એનાં શરૂઆતનાં વર્ષો હજી ઉદયનને યાદ હતાં, જ્યારે પાટણમાં મહારાજ સિવાય કોઈનો ગજેન્દ્ર પણ ન ફરકતો. જયદેવ સાથે અથડામણમાં આવે એવું કોઈ પગલું એ લેવા માગતો ન હતો. તેણે બે હાથ જોડ્યા: ' એ તો એવું છે, પ્રભુ ! એને વશ રાખનાર ક્યાં બેઠા નથી ? '

' કોણ ? '

' કણીટકનો વિક્રમ. ખીજું કોણ ? '

' પણ આપણે તો આપણું સંભાળવું. લાટમાં મહા-સમર્થ — ત્રિભુવનપાલજી જેવા દંડનાયક હોય તો જ એ થાય ! '

' એ તો છે, પ્રભુ ! ' ઉદયનને ત્રિભુવન આંદો રહે કે લાટમાં જાય એમાં કોઈ બહુ રસ ન હતો. એને તો રસ રાજામાં હતો, અને હવે ખીજો ગિરનારમાં હતો.

*આ જયકેશી ખીજો, તે મીનલદેવીનો ભત્રીજો થાય. કણીટકનો એ સામંત પણ હતો. વિક્રમાદિત્ય સામે એણે ખંડ પોકારેલું, પણ વિક્રમે એને હરાવ્યો.

‘જો, ઉદયન! સજ્જન મહેતા! આંહી આપણે તણ જ છીએ... ઝાંઝણ! તું ત્યાં કૃપાણુ કે કોઈ આવે તો ખચર કરજો!’

તણે જણા પટ્ટકુટીમાં જવા માટે આમળ વધ્યા. મુંગસે અંદર જઈને ગાદીતક્રિયા ઉપર બેઠક લીધી. પાઘડી નીચે મૂકી. ઉપરણાથી વા નાખવા માંડ્યો: ઉદયન ને સજ્જન મહેતા સામે બેઠા. ‘શું પણ આંહી પાણુ ધમે છે! જણે અમિતો કુંડ ભર્યો!’ તેની બરાબર સામે ગિરનારની કુંગરમાળા શોભી રહી હતી. તેણે ઉદયન તરફ દષ્ટિ કરી. સજ્જન મહેતા સામે જરાક જોયું: ‘મહેતા! જરાક આ તરફ આવો, આ જુઓ તો આંહીથી — ત્યાંથી નહિ આંહીથી.’ સજ્જન મહેતાને મુંગસે છેક પોતાની પાસે ખેંચીને સામેની કુંગરમાળા દેખાડી. ‘જુઓ, પેલી તાપણી ઝખૂકે, એ ઠરી ગઈ, જુઓ ફરી ઝખૂકી! મારી નજર તો, ત્યાં ઠરી છે! આ કુંગરી કિલ્લો!’

‘શું છે, પ્રભુ?’ ઉદયને પૂછ્યું.

‘ઉદયન! જો આ જુદ, જે મહારાજે ઉપાડ્યું છે, એમાં મળવાના પાણુ ને ખોવાનાં પાટણનાં રત્નો, એવી વાત છે. રાજમાતાને ને મહારાજને બેયને ગળે વાત તો મેં ઉતારી છે. તેં હીક કર્યું છે, લાટની અશાંતિ વિષે કહેવરાવી દીધું છે. જમદેવ બસે પાટણુ જતો, કે એને હીક પડે ત્યાં જતો. એ કચારનો જાઉં જાઉં તો થઈ રહ્યો છે, તો એ બસે જતો. હવે આ મોરચો આપણે સૌને સંભાળવાનો છે!’

‘અને એક ખીજું પણ છે, ઉદયન!’ મુંગસે સાંભળ્યું

હતું કે ઉદાને સ્તમ્ભતીર્થ છોડવું રુચ્યું નથી. આજે યુદ્ધ-સભામાં એ કાંઈક જીંધું વેતરે તો પોતાની યોજના વેડફાઈ જાય. સ્તમ્ભતીર્થ થોડો વખત છોડવામાં એને પોતાને જ લાભ છે એ એને ઠસાવ્યું હોય — અને બચ વિના ખીજા કોઈને તો આ મારવાડો ગાંઠે એવો નથી — એટલે મુંઝલે મુરખખીવટભરેલા હેતથી, પણ એને સાવધ રાખવા માગતો હોય તેમ કહ્યું: ‘અને મને પણ એ સાચું લાગે છે. તું થોડો વખત આ મોરચે હોય તો સારું. મહારાજ પાસે તારી નવાજૂની આડીઅવળા ઘણી વાતો આવી રહી છે. રાજના કાન કાચા કહેવાય છે. પણ આ જ્યદેવની વાત ન્યારી છે. એની આંખ પાકી છે. બધું એ પોતે જાતે જુએ તેવો છે. ને તારી વાત તો કાંઈ ને કાંઈ આંહી આવતી હોય ! તેં ત્યાં જિનાલયો આદર્શો છે ?’

‘હા, કેમ ?’

‘એ રાજને રુચ્યું નથી લાગતું !’

‘કેમ ? એમાં શું થયું ? જિનાલયો તો હું જ્યાં જાઉં ત્યાં કરું. કર્ણાવતીમાં ઉદયનવિહાર ક્યાં નથી ? એમાં શું ? એ કાંઈ મોટો દોષ છે ? મને ભગવાને સંપત્તિ આપી છે, ભગવાનના નામે મારે એ વાપરવી છે, એમાં શું ? મારું હાલે તો, આખા ભારતવર્ષમાં, હું તો પાંચપાંચ ડગલે એક એક જિનાલય જિલું કરાવું ! માત્ર શસ્ત્રના આધારે નહિ — ધર્મના આધારે પણ, માણસ ગમે તેવી સત્તાને ડારી શકે છે !’

‘એ તો તારા આંખડ — આંખડને પૂછીશું. પણ માંડાભાઈ !’ મુંઝલે હેતથી કહેતો હોય તેમ કહ્યું, ને પછી બચ બતાવ્યો: ‘ત્યારે આ રાજના સ્વભાવનો

પરિચય તને હવે મળશે. એ જે ધારે તે કર્યું રહે, એવો છે. આપણે એની આંખે શું કરવા ચડવું ? એ ગાંડો છે..’ મુંઝવે અત્યંત ધીમેથી કહ્યું : ‘ તમામ જિનાલયોની ધન એ ઉતરાવે એવો છે ! ’

‘ એ તો, મહાઅમાત્યજી ! રાજ ગાંડો ત્યાં સુધી છે — જ્યાં સુધી આપણે ડાહ્યા નથી ! ’ ઉદયન બોલી ગયો, પણ તે પાછો તરત સાવધ થઈ ગયો. એને લાગ્યું કે એ પોતાની વાત પ્રકટ કરી દેતો હતો. તેણે તરત વાત વાળી લીધી : ‘ પણ તમારી વાત બરાબર છે, પ્રભુ ! આંખે શું કરવા ચડવું ? ’

‘ એ ડહાપણ રાખવા માટે જ, મેં તને કહ્યું. તું આંહી હો તો સારું. આંહી રાજન હોય, ત્રિભુવનપાલ સાથે હોય. સોમનાથનું મંદિર હોય, રાજમાતાની ભક્તિ હોય — અને જે તને કહું — પેલા રાણિની પણ કાંઈ ને કાંઈ જુક્તિ હોય — એ બધું એકસાથે આંહી હોય — એમાં કાંઈ સાર નહિ. આપણે આજ ભેગા થઈએ ત્યારે એ સંભાળવાનું બીજું શું ? રાજનો વિશ્વાસ શો ? આજ તને સ્તમ્ભતીથઈ કાઢે, કાલ મને પાટણમાંથી કાઢે ! આપણે પાછો દોર હાથ ધરવાનો છે. ઉદયન ! બીજું તો હીક હવે ! ’

ઉદયનની જીણી આંખ વધારે જીણી થઈ ગઈ. વાત મુંઝવણની સાચી હતી. પણ એણે જ્યેષ્ઠનો સ્વભાવ ક્યાં જોયો ન હતો ? દોર હાથ કરનાર પોતે જ જોધે કાંધ પડે, જો બરાક ગફલત ખતાવે તો. એટલે એણે માત્ર ડોકું ધુણાવ્યું.

એટલામાં ઝાંઝણે પ્રવેશ કર્યો : ‘ પ્રભુ ! કૃપાણુ આવેલ છે ! ’

‘ચાલો ત્યારે, ઉદયન ! સનજન મહેતા ! પરશુરામ તો ત્યાં આવી ગયો હશે. બોલાવ્યો તો છે — વળી કહેવરાવ્યું છે કે સૈનિકોની વ્યવસ્થાને હાનિ ન પહોંચે તો જ આવવું ! એને પણ હમણાં ધડ ઉપર માથું —’

‘ત્યારે તો વખતે નહિ આવે ?’

‘મને પણ લાગે છે, વખતે નહિ આવે !’

ઉદયન વિચાર કરી રહ્યો : ‘આની એક ચોજના લાગે છે—પેલીને વહાણમાં કાઢી મૂકવાની. રાજા જાણશે ત્યારની વાત ત્યારે — રાજમાતાની આજ્ઞા હતી—એવી વાત થશે. પણ જો કોઈ એ વસ્તુ અત્યારે સાચવી લે, તો એનો બેડો પાર પડે. પરશુરામ અત્યારે આંહી હોય એમ ઉદયન ધમ્કી રહ્યો. એણે એને આવવાનું કહેવરાવ્યું તો હતું. પણ હજી એ આવ્યો હોય તેમ જણાયું નહિ. મુંઝવે આવ્યા પહેલાં એ એની જ રાહ જોતો હતો.

આખું મંડળ થોડીવારમાં મહારાજના મંત્રણાગૃહમાં પહોંચ્યું. ત્યાંનો દેખાવ આજે જુદો હતો. અશસ્ત્ર સૈનિકોની ચારે તરફ ચોડી હતી. ખૂણામાં દીપિકાઓ જળી રહી હતી. એક બાજુ રાજમાતા પોતે સાંગામાચી ઉપર બેઠાં હતાં. સામે પરમાર જગદેવ હતો. પડખે ત્રિભુવન બેઠો હતો. મુંઝવે અને સનજને અંદર પ્રવેશ કર્યો. ઉદયન અંદર પ્રવેશ કરવા જતો હતો, ત્યાં કોઈ એને સામેથી નિશાની આપતું લાગ્યું. તે જરાક પાછળ થોભી ગયો. નિશાની આપનાર થોડીવારમાં જ ઉદયન પાસે આવ્યો : ઉદયને એને તરત ઓળખ્યો : તે આશ્ચર્યમાં તેની સામે જોઈ રહ્યો : ‘કેમ પૃથ્વીભટ્ટ ! શું છે ?’

પૃથ્વીભટ્ટે નાક ઉપર આંગળી મૂકી: ‘પરશુરામ આવેલ છે, પ્રભુ ! પણ એ હતો થવા માગતો નથી. તમને મળવા માગે છે !’

‘ક્યાં છે ?’ ઉદયન વિચારમાં પડી ગયો: પોતે ધારતો હતો તેમ આજે જ કટોકટીની પળ આવી ખર્ષ કે શું ?

‘ત્યાં પેલા ખાખરાની પાસે બિભેલ છે. એને પાછું સોમનાથ જવાનું છે !’

‘કેમ ? આંહી — આ મંત્રણામાં એ નથી આવવાનો કે શું ?’

‘આંહી અત્યારે એ હોવાનું જ કોઈ એ ધાર્યું નથી. એને તો ગુદું જ કામ સોંપાઈ ગયું છે !’

પૃથ્વીભટ્ટે ખતાવી હતી એ દિશામાં ઉદયન ગયો. ખાખરાના ઝાડ પાસે એક માણસને ગુપચુપ બિભેલો એણે જોયો. ઉદયનને જોતાં જ એ બોલ્યો: ‘કાકા ! આમ આવતા રહો — આપણા ઉપર કોઈ ની નજર પડશે. આ તરફ નજરચોકી પૃથ્વીભટ્ટની છે. ને એ આપણો સાધેલ છે. એટલે વાંધો તો નથી — તો ય ચેતતા સારા !’

ઉદયન એની પાસે સર્યો: ‘કેમ ? શું છે, પરશુરામ ?’

‘કાકા ! તમે કહ્યું હતું તે યાદ છે ? આપણે કાકો-ભત્રીજો ભેગા થઈ ને રસ્તો કાઢીશું તે ?’

‘શાનો ? તું શાની વાત કરે છે ?’

‘મારો ને તમારો બેયનો એકો પાર પડે તેવું કામ આજે માથા ઉપર છે. તમને ખબર છે નાં, પેલી સોમનાથમાં રાજવંશી નારી આવી છે તે ?’

‘હા. એનું શું છે ?’

‘એણે મહારાજને ભવ્ય સ્વપ્નથી ભરી દીધા છે: પાટણની — અવંતી જેવી વિદ્યાસભા, ભારતવર્ષવિખ્યાત વિદ્વાનો, એકચક્રી મહાશાસન, અને તુરુષકોને વલ્લમંડલની પેલી મેરજ રાખનારું સામંતચક્ર. એટલે મહારાજને આ નાનકડું બહારવટા જેવું નિષ્ફળ જુદું હવે ગમતું નથી. એમને સંધિ કરવી છે. ખેંગાર જેવો બદાદુર નર પાટણનો સામંત હોય એમાં પાટણની શોભા છે !’

‘પરશુરામ ! ગાંડો થા મા. એ દીકરો ના’ નવઘણનો છે. એનું માયું મળે, એની સામે વિજય ન મળે. બીજું કાંઈ તારે કહેવું છે ?’

‘હા, કાકા ! આ ત્યાગવધી — એણે મહારાજને ફેરવી જ નાખ્યા છે. લક્ષ્મીદેવી એને તત્કાળ કાઢવા માગે છે. રાજમાતા વિદાય કરવા માગે છે. મહારાજ રાખવા માગે છે. રાશિ રક્ષવા માગે છે.’

‘પણ તું — તું શું કરવા માગે છે ?’

‘મેં તો મુંઝવણને કહ્યું છે કે વહાણમાં રવાના કરું છું. મહારાજને કહ્યું છે કે ત્રિભુવનપાલજીને સોંપું છું. લક્ષ્મીદેવીને કહ્યું છે કે વહાણમાં સાથે કુટવટાવ કરવાવાળા ગય છે. રાજમાતાને કહ્યું છે કે લાટથી માળવા જશે — એટલે પત્યું !’

પરશુરામ ધીમેથી પાસે સર્યો: ‘વાત જાય નહિ હો. કાકા ! કોઈને કહેતા નહિ, પણ આ ભુવનેશ્વરીનો ઇતિહાસ — એ મને તો ફરી દુષ્યંત શંકુતલાના ઇતિહાસ જેવો થાય તો ના નહિ, એમ લાગે છે. મહારાજ કોઈ પ્રકારે એને રક્ષી લેવા મથે છે — ને લક્ષ્મીદેવી, એ તો રાશિ હોય નહિ ને

એ જીવતી રહે નહિ, એવી વાત છે !’

‘હે ! ખરેખર ?’

‘જેજે — કાકા ! વાત જય નહિ હો — આ તો જીડતી વાત પકડી છે. ખોટી સાચી ભગવાન જાણે ! આ પૃથ્વીભટ્ટ પહેલાં તો આડાર્થ કરતો. હમણાં આ બાબુ હજ્યો છે. એ મહારાજનો જમણો હાથ છે. એટલે વાત તો સાચી હશે — પણ ક્યાં જય નહિ, કાકા !’

‘પરશુરામ ! ત્યારે તને તો એક તક મળી છે, ગાંડાભાઈ ! તું એ ગુમાવતો નહિ. જેટલું મને પેટમાં બળે એટલું કોઈને ન બળે. મુંગલ મહેતા તને આમાં બનાવી જશે. તું ઘોડા કરીશ. સૌની આંખે થઈશ. સૌ તારી વાત ખોટી સમજશે. ડાળા મૂકીને થડને જ સંભાળને, ભલા ! મહારાજ પોતે શું ધર્યો છે ?’

‘ત્યાગવધીને ક્યાંક સુરક્ષિત રથજે રાખવાનું !’

‘ત્યારે એ વાત સોળ વાલ અને એક રતી. બીજી બધી જવા દે. મોકલી દે આપણે ત્યાં સ્તંભતીર્થમાં. મોટો ચક્કરવર્તી આવે તોય એનો વાળ વાંકો નહિ થાય ! મહારાજ કહેશે, ત્યારે હાજર કરી દેશું !’

‘પણ, કાકા ! મુંગલ મહેતા, લક્ષ્મીદેવી, રાજમાતા—’

‘અત્યા તું હું કહું એમ કરને. સૌ સૂતાં રહેશે.’

‘વાત તો સાચી છે !’

‘સાચી છે નહિ — તારા હાથમાં શું છે, એની તને પોતાને ખબર નથી ! તારા હાથમાં આ સૌની — મુંગલ-મહેતાની, મહારાણીની, રાજમાતાની અને રાજની પણ — ચોટલી છે ! આ તે કાંઈ ગાંઘલી ધાંચણની વાત છે ?

મહારાજ શું સમર્થ નથી એને રાખવા માટે ? પણ ના, એ થોડા વખત પછી જોઇતું બળ મેળવી લેશે. ત્યાં સુધી તું જશ લઇ લે ! ને એમાં તેં કહ્યું તેમ હશે—’

‘એમ જ લાગે છે, કાકા ! એટલે તો કોઈ વાતમાં હાથ મૂકી શકતું નથી —’

‘આપણે મૂકો — હું કહું છું ને !’

‘પણ મુંઝવે મહેતા જાણશે એનું શું ? રાજમાતા, લક્ષ્મીદેવી—’

‘તેં કહ્યું નાં કે જયદેવ મહારાજ સમર્થ છે. જાણશે ત્યારે જોઇ લેવાશે. દ્વોપમાં એક શ્રેષ્ઠી છે—મારો ઓળખીતો. હમણાં ને હમણાં કોઇને સંદેશો લઇને ઝડપી સાંઢણી મોકલી દે — સવારે તો એ સોમનાથમાં હાજર થઇ જશે. ત્રિભુવનપાલ વહાણમાં જાય બરાબર તે સમે એક ઢોડકું હાજર રાખવું. દ્વોપ પહોંચાડી દેવી. પછી ત્યાંથી તાલધ્વજ. ને ત્યાંથી સ્તમ્ભતીર્થ. સ્તમ્ભતીર્થ ભેગી કરવી મારે માથે ! ખસ ! એક વખત સ્તમ્ભતીર્થમાં બેસે એટલે ભગવાનને ખાળે !’

‘પણ એ માનશે ?’

‘કોણ ?’

‘ભુવનેશ્વરી !’

‘નહિ માને તો ? આંહીથી શું કોઈ એને જવા દેશે, કે એ જઇ શકશે ? એને હું મનાવી દઉં — ત્રિભુવનપાલ જવાના હશે ત્યારે હું આવી જઇશ. ગાંડાબાઈ ! એના હાથમાં તો અત્યારે પાટણનું રાજ છે એમ કહેવાય — જો તેં કહી એ વાત હોય તો. એને કાંઈ આપણે હાથમાંથી

જવા દેવાય ? આ તો એક જખરજસ્ત તક છે. પરશુરામ !
સંભારને પાટણની પ્રણાલિકા. કાણુ જાશે દ્વીપમાં ?

‘ એક છે — ઘુખાકો ! ’

‘ વિશ્વાસુ છે ? ’

‘ મહારાજનો અંગત માણસ છે. મહારાજ મને એનો
અંગત ગણે છે. એ રીતે વિશ્વાસુ ! ’

‘ ત્યારે એને કહેજો — આંહી જિભો રહે. તું ત્યાં
યુદ્ધસભામાં આવવાનો છે ? ’

‘ ના. હું અત્યારે ભુવનેશ્વરીને વિદાય આપી દઈશ,
એમ સૌ માને છે. કાલે જોશે કે નથી આપી — એટલે
પાછી હવામાં ચમકારી આવશે. લક્ષ્મીદેવી તો એને તતકાલ
કાઢવા માગે છે ! ’

‘ એ તો સૌ કાઢવા માગે. પણ આપણે મહારાજને
પકડો. નહિતર મુંગલ તો મહારાજની આંખે ચડાવીને
તેને પણ રવાના કરી દેશે—આ મોરચેથી જ. ત્રિભુવનપાલને
જવું પડ્યું નાં ? ’

‘ એનું તો કારણ છે, કાકા ! ’

‘ શું ? ’

‘ તમને તો ખબર હશે નાં ? ’

‘ ભૈ ! હું તો આંહી નવોસવો. આંહીનો મુત્સદ્દી અણો
કે જે ગણો તે તું. મેં તો ખર્ચરકનું એને રચતું નથી,
એટલું જણ્યું છે ! ’

‘ આ તો ખીજું છે, કાકા ! બારે થઈ છે. મહારાણી
મીનલખાને ત્રિભુવનનું મોં જોવું પણ હવે ગમતું નથી ! ’

‘ હે ! ખરેખર ? કેમ ? એવું શું થયું છે ? મહા-

રાજને તો એ પૂજે છે — ત્રિભુવન. ’

‘ હજી કોઈને ખબર નથી. પણ સોમનાથમાં એક નૈમિત્તિક આવ્યો હતો. દક્ષિણાપથનો હતો. રાજમાતાને એણે કહ્યું કે પાટણની ગાદીએ હવે ભવિષ્યમાં રાજ પછી રાજપુત્ર એમ કોઈ નહિ આવે. એ રીતે નજીકમાં નજીક રાજવારસ સંબંધી ત્રિભુવનપાલ રહ્યા. ત્યારથી રાજમાતાનું મન ખાટું થઈ ગયું છે ! આ ભુવનેશ્વરી વિષેનો ઉપાડો પણ એમ વધ્યો છે ! કોઈને કહેતા નહિ, કાકા ! ’

‘ એમ છે ? ત્યારે તો, પરશુરામ ! તું ગાંડો થતો નહિ ! એમને પણ કાને વાત આવી હશે નાં ? ’

‘ એ તો કોણ જાણે ? પણ ત્રિભુવનપાલદેવ જાંખા પડી ગયા છે. એ તો મહારાજને નામે દેહ આપનાર રણજંગી જોડો છે. આજ આ જુદા છોડી જવું પડે એ એના જેવા રણપૂતીના નામધારીને તો લાગી આવે — પણ શું કરે ? મહારાજની ઇચ્છા નથી. ને રાજમાતાની ઇચ્છાનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકે તેમ નથી ! મહારાજ એટલા માટે તો આ જુદા જ પૂરું કરી નાખવા માગે છે. ’

‘ ત્યારે તું એમ કરને — અત્યારે ધુઆકો ક્યાં હશે ? ’ એટલામાં પૃથ્વીભટ્ટ કાંઈક ચેતવણી આપવા માટે આવતો જણાયો. પરશુરામે એને ધીમેથી બોલાવ્યો : ‘ ધુઆકો ક્યાં છે, પૃથ્વીભટ્ટ ? ’

‘ આ રહ્યો — તમારી પછવાડે એની ચોકી છે ! ’

થોડીવારમાં જ ધુઆકો આવ્યો. ઉદયને એક વીંટી કાઢી : ‘ તારે દ્વીપ જવાનું છે, અહ્યા ! ત્યાં જવું, શ્રેષ્ઠીનું નામ છે નૃપનાગ. એને આ વીંટી આપજે. અને એક વસ્ત્રલેખ

આપજે ! પરશુરામ ! તું એને લખી આપજે — ક્યારે ને ક્યાં હોડી આવે — ને શી નિશાની એટલું. એટલે એ પ્રમાણે આવી જ જશે ! ધુઆકાને હમણાં જ રવાના કરજે !’

પરશુરામે થોડીવાર પૃથ્વીભટ્ટના કાનમાં કાંઈક વાત કરી. પછી તે ઉદયન પાસે આવ્યો : ‘ ધુઆકો જય છે ! ’

‘ થયું — ત્યારે, મેં તને કહ્યું — પરશુરામ ! એ તું સમજી ગયો છે કે ? ’

‘ એ તો હું સમજ્યો, કાકા ! ’

‘ આ શંખનાદ થયો — મહારાજ આવ્યા લાગે છે — પછી હું સોમનાથમાં મળીશ. ’

૨૦. બે સુતસદીઓ.

ઉદયન અંદર આવ્યો ત્યાં યુદ્ધસભા શરૂ થવાની તૈયારી હતી. મહારાજ આવી પહોંચ્યા હતા. એ ઉતાવળે અંદર આવ્યો. મહારાજને પ્રણામ કર્યા. એક બાળુ પોતાની જગ્યા લીધી.

‘આ કોણ — ? મુંઝલ ! ઉદો છે ? ઉદા ! તું ક્યારે આવ્યો ?’ મહારાજે પ્રશ્ન કર્યો અને તેની સામે જોઈ રહ્યા. ઉદયન ક્ષોભ પામ્યો. ઉત્તર આપવામાં એણે સંકોચ અનુભવ્યો.

‘મહારાજ ! હું તો હમણાં આંહીં છું !’ તેણે બે હાથ જોડ્યા.

‘કેમ ?’

‘પ્રભુ ! રાજમાતાએ મને બોલાવ્યો હતો.’

‘જયદેવ ! એને મેં બોલાવરાવ્યો છે,’ મીનલે કહ્યું : ‘આપણે સોરઠી જુદ્ધ લંબાવવું નથી. ઉદયન આંહીં ઉપયોગી થઈ પડશે !’

જયદેવ કાંઈ બોલ્યો નહિ. તેણે એક બગાસું ખાધું. હાથ લંબાવ્યા. ઉદયને એ જોયું. રાજમાતાનો પ્રભાવ

સર્વોપરિ હતો — એ એ સમજી ગયો. પણ રાજા બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે આ દેખીતી અવગણનાની વાતને નવો વળાંક આપી દીધો: ‘હાં હાં... એ તો ત્યાંના છેલ્લા સમાચાર મેળવવા માટે. શું કરે છે કોકણચક્રવર્તી? એ બિરુદ ધારણ કર્યું છે નાં, મા?’

‘કોણે, જયકેશીએ નાં? હા. સમસ્તકોકણચક્રવર્તી. સમસ્ત કોકણમાં તારી નવસારિકા પાસે એનાં ઘોડાંની ધૂળ ઊડશે, જયદેવ! પૂછી જો ઉદાને.’

‘અને એ ત્યાં બેઠો જોયા કરશે, એમ? કેમ ઉદયન! તું શું માને છે? જયકેશી શાંત રહેશે?’ વાત સિદ્ધરાજે ઉપાડી લીધી.

‘એનો આધાર, મહારાજ! આંહીના યુદ્ધ ઉપર છે. આંહી’ યુદ્ધ પૂરું થવું જોઈએ!’

‘જયદેવ! સાંભળ્યું? અને તું તો...’ રાજમાતા વાક્ય ગળી ગયાં. પણ વાંતાવરણ ગંભીર થઈ ગયું.

‘મા! લાટનો મને બય નથી. ત્રિભુવનને ત્યાં મોકલવાની વાત મને ગમતી નથી! મેં તમને એ કહી પણ દીધું છે. હવે તમને ગમે તે કરો!’ રાજાએ સ્પષ્ટ વિરોધ કર્યો.

‘મહારાજ!’ ત્રિભુવને હાથ જોડ્યા: ‘રાજમાતાની વાત ખરાબર છે. આપણે ગફલતમાં રહેવું નથી. બય હોય કે ન હોય. હું ત્યાં જ હોઉં એ ઠીક. અત્યારે પરિસ્થિતિ પણ એવી છે, કાકા!’

‘ત્રિભુવન! તારા મનમાં શું છે એ હું તને કહી દઉં. તેં દેવુભાને શું કહ્યું’તું? તને બર્બરકની મદદ લેવામાં

નામોશી લાગે છે. મારે એ મદદ ન લેવી, ખસ — ભગવાન સોમ . . .’

‘પણ ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! મહારાજ ! મારી એક વિનતિ સાંભળો,’ ત્રિભુવન બોલ્યો. એના અવાજમાં એ જ ભક્તિ હતી: ‘હું દીકરો દેવપ્રસાદનો. મારો બાપ પાટણમાં બળી મૂઓ—મહારાજ કૃષ્ણદેવનો વિયોગ એનાથી સહન ન થયો માટે. મને આંહીથી — આ જુદામાંથી — મહારાજની પડખેથી ખસવું મીઠું લાગતું હશે ?’

‘એ તો કોઈ ને મીઠું ન લાગે, ત્રિભુવન !’ મીનલ બોલી: ‘પણ ખસવું પડે. રાજધર્મ કેને કહે ?’

ઉદયન સાંભળી રહ્યો હતો. મુંઝલે ઉદયન તરફ જરાક નિશાની કરી બોલવાની: પણ ઉદયન નીચે જોઈ ગયો. મહારાજ ને મીનલદેવીના સંવાદમાં એ કાંઈક વધારે જોઈ રહ્યો હતો. એને એમાં પડીને એક કે બીજે પક્ષ લેવો ન હતો.

‘જુઓ, ત્રિભુવનપાલજી !’ મુંઝલ બોલ્યો: ‘સમય પ્રમાણે ફેરફાર તો કરવા પડે. કાલે મારે ઊડીને દોડવું પડે. મહારાજનું સાન્નિધ્ય જ એવું — કે કોઈ ને ખસવું ન ગમે, શું તમને કે શું મને કે શું ઉદયનને. કેમ ઉદયન ?’

‘હા, પ્રભુ ! એ તો એમ જ !’ ઉદયને જોઈ એ એટલો જ જવાબ વાળ્યો. પણ મુંઝલે એને આગળ ધર્યો.

‘ઉદયન તો કાંઈક બીજું કહેતો હતો. વહેલેમોડે જાયકેશી આ બાબતે હળશે જ. કેમ ઉદયન ?’

‘એને કૃષ્ણાંકે બે અંધન નાખ્યાં છે, પ્રભુ ! એક પ્રેમનું, બીજું ભયનું. એક તોડે તો બીજું ઊભું જ છે ! એ હવે કયાં જાય ?’ ઉદયને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

‘પણ એનો સ્વભાવ ઉત્પાતિયો, ઉદા ! એ કાંઈ જાણ ? હું એને ઓળખું તો — ઉત્પાત હજી એનો એ હશે ?’

‘હા, બા !’ ઉદયને હાથ જોડયા. પણ એકે શબ્દ ઉમેર્યો નહિ. એને ત્રિભુવન રહે કે જાણ એમાં કાંઈ ખાટ ન હતી. મહારાજ એને અત્યારની પરિસ્થિતિમાં કોઈ પણ પક્ષમાં ન ગણે, એ એને સંભાળવાનું હતું.

‘શું કીધું તે બંધનનું, ઉદા ? એ બંધન એ શું ?’ મહારાજે પૂછ્યું.

‘પ્રભુ ! વિક્રમાંકદેવે એની પુત્રી મૈમલદેવી એને પરણાવી, એ પ્રેમનું બંધન. મૈમલદેવી સાથે લક્ષ્મણરાજને ત્યાં મોકલ્યો એ બચનું બંધન !’

‘કોણ ? લક્ષ્મણરાજ ત્યાં છે ? જયકેશીને ત્યાં ?’

‘હા, બા !’

‘ત્યારે તો, જયદેવ ! તું એને ન ઓળખે. હું એની રગેરગ જાણું. આ લક્ષ્મણરાજ બચંકર સેનાનાયક છે. જયકેશી કાંઈ એને વીણાવાદન કરવા માટે લાવ્યો નહિ હોય. તારા ઉપર યુદ્ધ આવી રહ્યું છે. ત્રિભુવન ! તું તૈયાર થા — બેટા !’

‘બા ! હું તો તૈયાર જ છું — મહારાજ આજ્ઞા આપે એટલી જ વાર !’

‘આ લક્ષ્મણરાજ આવ્યો છે — સ્થાનક સુધી તો એને વધ્યો જાણો !’ મીનલદેવીએ કહ્યું : ‘મારા ભત્રીજા જયકેશીને હું ઓળખું તો ! એ કોઈ ને કોઈ રીતે મુલક પારકો દબાવવામાં જ માને છે !’

‘પણ આપણી સામે જયકેશી લડશે, મા ?’

‘ કેમ ન લડે, જયદેવ ? વિક્રમાદિત્ય દોરીસંચાર કરે, તો લડે પણ ખરો. અને એણે તો કચારનો દોરીસંચાર કર્યો પણ હશે ! ’

‘ કર્યો છે ! ’ મુંઝવે કહ્યું.

‘ લે . . . જો . . . ! ’

‘ શો કર્યો છે, મુંઝલ ? ’

‘ મહારાજ ! આપણી અને ઠોકણની વચ્ચે સ્થાનકના શિલાહાર હતા. છેલ્લો મર્યો ત્યાર પછી સ્થાનક પણ જય-કેશીના પ્રદેશમાં ભળી ગયું છે. અને વિક્રમ એને હવે આગળ ધકેલશે. નવસારિકા પાસે જયસિંહનો છોકરો વસ્યો છે, એ વસ્તુ પણ નોંધવા જોવી છે ! ’

‘ જયસિંહનો છોકરો ? ’

‘ વિજયસિંહ. ’

‘ વિક્રમાદિત્યનો ભાઈ જયસિંહ, ’ મીનલદેવી બોલી.

‘ હા, મહારાજ ! એ. એણે વિક્રમ સામે જુદું કર્યું. હાર્યો. નાહો. રખડી રખડીને આંહીનાં *ગાઢ જંગલમાં કાંઈક સ્થિર થયો. એનો પુત્ર વિજયસિંહ. એણે ત્યાં મંગલ દુર્ગ રચ્યો છે. પણ વિક્રમને તો એ હંમેશનું શળ થયું નાં ? એ કાંઈ લાચ લખાવ્યા વિના રહેશે ? એનો દોરીસંચાર થવાનો ! ’

‘ અને આપણે સૂતા રહીશું એમ ? ’

મુંઝવે તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘ એટલે તો, મહારાજ ! ત્રિભુવનપાલજી જેવા ખરા સમર્થ સેનાનીને ત્યાં મોકલીએ છીએ — લાટમાં. આપણે પણ જાગતા છીએ એટલું એ

જ્યારા સોનગઢ પાસે. કણાટકની એક ચૌહુકચચાખા ત્યાં સ્થપાઈ હતી — આ સમયમાં જ.

બાણે, તો હાથર વખત વિચાર કરે. કેમ ઉદ્યન ?

‘હા, પ્રભુ ! ત્રિભુવનપાલજી ત્યાં હોય તો ફેર પડે !’

પણ મહારાજના દિલમાં હજી અટક હતી : ‘પણ ત્રિભુવનને એ ગમે છે ?’

‘જયદેવ !’ મીનલદેવીએ ત્વરાથી કહ્યું, ‘આમાં ગમવા ન ગમવાની વાત નથી. આ તો રાજધર્મ છે. તું આજ્ઞા આપે તો મુંઝાલને પણ જવું પડે ! અને ગલદેગદપણ મારે પણ નીકળવું પડે. આ તો રાજધર્મ છે, જયદેવ !’

‘કાકા !’ ત્રિભુવન બોલી બિડ્યો. એના ભાવભીના અવાજે ઉદ્યન ચોંકી બિડ્યો. એણે જોયું કે એ ‘મહારાજ !’ પણ કહી શક્યો ન હતો. ‘કાકા ! મારે તો તમારે ચરણે ગમે ત્યાં દેહ પાડવો છે. આંદી ગિરનારની છાયા છે. સોમનાથનું ક્ષેત્ર છે. ત્યાં રેવાજનો કાઠો છે. તમે આજ્ઞા આપો, મહારાજ ! મારો ઘોડો પણ બહાર તૈયાર બિભો છે !’

‘ત્રિભુવન !’ જયદેવને એના સ્વરની બીનાશ સ્પર્શી ગઈ. ‘એક વખત ચાલ તો, તું મને મળી લે — જયદેવજી !’

જયદેવ બિડીને બિભો થયો. તે અંદરના ખડમાં ગયો.

ત્રિભુવન અને જયદેવ એની પાછળ ગયા.

‘ઉદા ! તને લાગે છે, લાટ આજુ પણ સળગે ?’

મીનલદેવીએ એ ગયા કે તરત પૂછ્યું.

ઉદ્યને એ હાથ જોડયા : ‘હા, બા ! સળગશે તો તો ખરું — વહેણે કે મોડે — એ સવાલ છે !’

મુંઝાલ એની સામે જોઈ રહ્યો : ‘તો પછી, ઉદ્યન ! ત્રિભુવનપાલજી ત્યાં હશે તો ફેર પડશે !’

‘એ તો એવું છે, પ્રભુ ! એક સમય એવો હતો —

સ્તંભતીર્થ આપણું દક્ષિણુદાર હતું. પછી ભૂગુકચ્છ હતું. હવે તો નવસારિકા છે. ભૂગુકચ્છમાં ત્રિભુવનપાલજી હોય, સ્તંભતીર્થમાં હું છું, ને નવસારિકામાં કોઇ પરમાર જેવો હોય — એમ ત્રણ થાણાં ત્યાં માંડે એટલે થઇ રહ્યું — કણાંટક, કોકણ કે દેવગિરિ કોઇ નામ ન હ્યે. માત્રવા ઉપર શેઠ પહોંચશે. સૌરાષ્ટ્રને પણ એ પ્રભાવની જાણ રહે !

‘આણે તો પોતાનું લાકડું વધાયું !’ મુંઝવે વિચાર કર્યો. ‘એ ય થશે, ઉદા ! જ્યદેવને ચક્રવર્તી થવાના કોડ છે ને એ ય કરવું પડશે !’ મીનલ બોલી.

‘હા, આ !’ ઉદયને પાછા હાથ જોડયા : ‘નૈમિત્તિક એક સ્તંભતીર્થમાં આવ્યો હતો !’

‘નૈમિત્તિક ?’ મીનલ ચમકા ગઇ. ઉદયન સમજી ગયો. તેણે તરત જ પૂરું કર્યું.

‘એ કહેતો હતો, પાટણની ગાદીએ વીર વિક્રમ જેવો ચક્રવર્તી થાશે — ને મહારાજની ખરાબર એ જ વાત છે !’

મીનલદેવી સ્વસ્થ થઇ : ‘એમ ? તમે સૌ છો — એને પણ મોટાં સ્વપ્નાં છે. આનો છોકરો, ઉદા ! એ બાળુ ક્યાંક રખડતો તો ને ?’

‘કોની વાત કરી, આ ?’ મુંઝવે બે હાથ જોડયા.

‘એ તો ત્રિભુવનનો — નાનકડો કુમારપાલ !’

ઉદયન એક ક્ષણ તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો. વાત પરશુરામની સોએ સો ટકા સાચી હતી. મીનલદેવીના અંતરમાં એક ઘેરા વિપાદનો પડછાયો પડેલો એણે જોયો. એ પડછાયામાં ત્રિભુવન આવી ગયો હતો. કુમારપાલ થોડો વખત થયા કેમ અચાનક રખડવા માંડ્યો, એનો

ભેદ હવે એને મળ્યો. પણ તરત તે સ્વસ્થ થઇ ગયો: ‘ એ તો — આ ! ચારે તરફ રખડતો લાગે છે ! ’

‘ ક્યાં છે હમણાં ? ’

ઉદયને એને જોયો હતો. આટલી વયમાં પણ એનામાં અદ્ભુત દયા વસી રહી હતી. તેણે બે હાથ જોડ્યા: ‘ હમણાં તો વળી કંઈ બાજુ છે — એ ખર નથી, આ ! પણ એનું શું ઠેકાણું ? કેમ મુંઝવે મહેતા ? ’

મુંઝવે એમાં કાંઈ મહત્ત્વ લાગ્યું હોય એમ જણાયું નહિ.

‘ એમાં કાંઈ નથી, આ ! એ તો પાટણ, સ્તમ્ભતીર્થ, વટપદ, સ્થાનક, એમ રખડ્યા કરે છે. ત્રિભુવનપાલજી ભૂગુકચ જશે, એટલે ભૂગુકચ આવશે ! ’

ઉદયને મુંઝવે તરફ જોયું. એને છેલ્લું વાક્ય આકસ્મિક હતું કે હેતુપૂર્ણ એ કાંઈ સમજાયું નહિ. તેણે મીનલદેવી તરફ દ્રષ્ટિ કરી. તે કાંઈક ચિંતામાં પડી હતી:

‘ મુંઝવે ! હવે તો આ જુદું પૂરું થાય — મારે સિદ્ધરાજ પાસે સોમનાથની જગત્રા કરાવવી છે ! ’

‘ અત્યારે આ જગત્રા જ છે નાં, આ ? ’

‘ એમ નહિ — છેક પાટણથી ચાલતો આંહી આવે, ગંગાજળની કાવડ ખભે લઈને, ભગવાન સોમનાથને સ્નાન કરાવે. ’

‘ બધું થશે, આ ! અત્યારે તો આ જુદું — અંને વળી આ નવું . . ’ મુંઝવે વાક્ય ગળી ગયો.

ઉદયને જણ્યો તો ન હોય તેમ શાંતિથી એની સામે જોયું, ‘ મુંઝવે મહેતા ! આ નવું જુદું હવે લાંબાશે, તો

પાટણ ઉપર ધા પડી જશે!’

‘એ જ વાત છે — બે ! હમણાં મહારાજ આવે એટલે હજારીની યોજના આપણે મૂકીએ !’ મુંગલે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

‘હજી કયે કાવીશું, મહાઅમાલજી ?’

મુંગલ એની સામે જોઈ રહ્યો : ‘ત્યારે ?’

‘મહારાજ શું કહે છે ?’ ઉદયને પોતા પાસેનું અનુમાન ન આપવાની સાવચેતી રાખી. એટલામાં જયદેવનો અવાજ સંભળાવો. સૌ આવી રહ્યા હતા.

૨૧. જગદેવ વિદાય લે છે !

ત્રિભુવનપાલ અને જગદેવ બન્ને અંદરના ખંડમાં જ્યસિંહદેવ સાથે ગયા હતા. અંદરનો ખંડ વટાવી રાગ અહાર નીકળ્યો. બન્ને જણા તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા.

અહાર મોટું મેદાન હતું. મેદાનની ચારે તરફ જિયાં ઘાટાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. મેદાનમાં શું છે એ અહારથી ખખર પડે તેવું ન હતું. મેદાનને છેડે, સામે, ઝૂંપડા જેવું કાંઈક દેખાતું હતું. એ તરફ બોલ્યાચાલ્યા વિના રાગ આગળ વધ્યો.

ઝૂંપડા પાસે સૌ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ એક મોટી લાંબી શય્યા ઉપર કોઈક સૂતેલું લાગ્યું. રાગને દેખીને શય્યા ઉપરથી, અંધારામાં, એક મોટી, જાડી, જિંચી બચંકર આકૃતિ ઊભી થતી જણાઈ.

‘બાખરો છે, ત્રિભુવન !’ સિદ્ધરાજે કહ્યું.

બાખરો ઘણુંખરું પાણુખાણુમાં રહેતો. હમણાં આંહીં આવ્યો હોય તેમ લાગ્યું. ત્રિભુવન એની સામે જોઈ રહ્યો. કોઈ શન્ય સ્થિર યંત્ર ઊભું હોય એમ એ ઊભો હતો. દેખીતી રીતે આ નિવાસ એને રુચતો હોય તેમ લાગ્યું.

નહિ. પણ એનામાં પોતાની ઇચ્છા જેવી કોઈ વસ્તુ રહી ન હોય એમ જણાયું.

‘બાબરા! ક્યાં રાખેલ છે તેં? થઈ ગયું?’ સિદ્ધરાજે એને પૂછ્યું.

બાબરા જવાબમાં ચંત્રવત્ નીચે નમ્યો. પછી તેણે ઝૂંપડાની પાછળ જવાની નિશાની કરી.

જયદેવ ઝૂંપડાના પાછળના ભાગ તરફ ગયો. જગદેવ અને ત્રિભુવન તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા.

ઝૂંપડાની પાછળ એક ગોખલામાંથી સાદો દીવાનો પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો.

જયદેવ ને ત્રિભુવન જોઈ રહ્યો. જયસિંહ એક ઘડીભર ન માનતો હોય તેમ આશ્ચર્યમાં ત્યાં સ્થિર બિભો રહ્યો. એના ગરદના ઉપર એક ક્ષણભર ઊંડો આત્મસંતોષ દેખાયો: એની પાસે પગ આગળ હંસવિમાન પડ્યું હતું. પોતે ઊંડો હતો એમાં અનેક નવી રચના કરી બાબરાએ એને અદ્ભુત બનાવ્યું હતું.

‘ત્રિભુવન! આ જોયું? હંસવિમાન?’

ત્રિભુવન અને જગદેવ બન્નેએ હાથ જોડ્યા: ‘મહારાજ! અમે સાંભળ્યું હતું, માનતા ન હતા.’

બન્નેમાંથી એકેને જયદેવે આમાં ખાસ રસ લેતા જોયા નહિ. એ વાત એમને રુચી નહિ એ સિદ્ધરાજ સમજી ગયો. પોતે પણ પહેલી લાગણી શમી જતાં કાંઈ વિચારમાં પડી ગયો.

મેદાનમાં થતા અવાજે, ચારે તરફ ઝાડની ઘટામાં છુપાયેલા ચોકીદારોને, જાગ્રત કરી દીધા લાગ્યા. પણ

મહારાજે એક તાળી પાડી ને તરત બધે શાંતિ પથરાઇ ગઇ. જયદેવ એક પળભર સ્તબ્ધ બનીને આ વસ્તુને જોઇ રહ્યો. આ સિદ્ધિ આંહી હતી. એના સુમદ્ર ત્રિભુવનપાલને અને બીજા અનેકને એમાં નિર્ભેળ રજપૂતીનો ધ્વંસ જણાતો હતો. એ સાચું કે ખોટું? એના મનમાં ઘડીભર ગડબાગ થઇ રહી. આ મહાન સાધન — કદાચ ભવિષ્યમાં આ સાધન મહાન રહે — ને પોતે કાંઇ જ ન રહે, એમ એમાંથી ન થાય? ત્રિભુવન પણ રજપૂતીનો રંગ ઊડી જશે એમ કહી રહ્યો હતો — એનો આ જ અર્થ હતો નાં?

‘ત્રિભુવન!’ અચાનક સિદ્ધરાજે એના ખભા ઉપર પ્રેમથી હાથ મૂક્યો: ‘તારા અંતઃકરણમાં શું થાય છે એ હું સમજી શકું છું!’

પણ ત્રિભુવન તો એ સાંભળીને ચમકી ગયો. મહારાજ શા વિષે બોલી રહ્યા હતા એ તરત એ સમજી શક્યો નહિ. મીનલદેવી ને માટે થઇને એના તરફ કાંઇક સ્વ-ભાવપરિવર્તન ખતાવી રહી હતી, જેની આંખી મંધ એને આવી ગઇ હતી, એ વિષે જ આ હશે? તો શું મહારાજ પણ વાત જાણતા હતા? એના મનમાં પ્રશ્નપરંપરા ચાલી. તેણે એ હાથ જોડ્યા: ‘મહારાજ! કેમ એમ કહ્યું?’

‘કારણ કે તું અત્યારનો સર્વશ્રેષ્ઠ પદ્મણી છે, ત્રિભુવન! મારા કરતાં પણ વધુ પ્રેમથી તેં પાટણને આણું છે. એનો પ્રેમ તારા રોમરોમમાં ભર્યો છે. પાટણની પરંપરા તૂટે એ તું ન જ સહી શકે. તું શું ઇચ્છી રહ્યો છે, એ હું જાણું છું. તું શા માટે યુદ્ધભૂમિ તજી — લાટ જવાનું ઇચ્છે છે, એ પણ હું સમજી છું!’

ત્રિભુવન અકળાયો. મીનલનો અવાજ હજી એના કાનમાં રમી રહ્યો હતો. મહારાજ શું એ જ અનુસંધાનમાં આ કહી રહ્યા હતા ? કે આમાં કાંઈ જુદો જ અર્થ હતો ? તેણે નમન કર્યું, ‘ મહારાજ ! મને ક્ષમા કરો. હું તો સર્વશ્રેષ્ઠ પદ્મણી પણ નથી, ને એની પરંપરાનો રક્ષક પણ નથી. હું તો મહારાજનો એક સૈનિક છું. સૈનિકને પોતાની આયુઝ હોય છે. એ આયુઝ સહિત મહારાજની સેવામાં મારો દેહ પડે — એટલે બસ. એથી વધુ કાંઈ જ મારી ઇચ્છા નથી. ’

‘ પણ રજપૂતી — તારી રજપૂતીની આરાધના, ત્રિભુવન ! મને પણ એ આકર્ષે છે હો. એ કાંઈ મારાથી અગ્રણી છે ? ’

ત્રિભુવન અસ્વસ્થ થયો : ‘ મહારાજ ! ખીજ તો હીક — તમે ઊડીને પણ — ? ’

‘ તારી મશ્કરી કરું છું એમ ? ’ સિદ્ધરાજે ઉતાવળે જવાબ વાળ્યો : ‘ ના, ના, ના, ત્રિભુવન ! ના. તને ખબર નથી ત્યારે, હું તને ઓળખું છું... તું... ’

‘ મહારાજ ! આ જગદેવજી રહ્યા. આંદો આવ્યા ત્યારથી એ મારી રજરજ હકીકત જાણે છે... ’ ત્રિભુવને સ્પષ્ટતા કરવા માંડી : ‘ એમને પૂછો, પ્રભુ ! મારી મહેચ્છા શું છે તે. ’

‘ મહારાજ ! ત્રિભુવનપાલજી રજપૂતીના અટંકી ઉપાસક છે ! શુદ્ધ રજપૂતીની પરંપરા એ જાળવવા ઇચ્છે છે — ખીજું કાંઈ જ નથી ! ’ જગદેવ સમન્યો હતો કે મહારાજના આ હંસવિમાન વિષે સચિએદનો પ્રશ્ન લાગે છે.

એટલે એ એવી રીતે બોલ્યો.

‘ અને મને શું એ ઇચ્છા નથી ? ત્રિભુવન ! તારા વિષે મારા મનમાં લેશ પણ શંકા . . ’

‘ મહારાજ ! પહેલી વાત તો આ છે. આવી વસ્તુઓ સોએ સો ટકા સાચી હોતી નથી ! ’

ત્રિભુવને મીનલની વાતનો ઉદ્દેશ મનમાં રાખીને કહ્યું હતું. જયદેવ એ વિમાન વિષે સમજી રહ્યો હતો.

‘ અને મહારાજના મનમાં મારે વિષે શાની શંકા હોય ? ’ ત્રિભુવને આગળ ચલાવ્યું : ‘ મહારાજે મને નાણી જોયો છે — આ તો રાજમાતા . . ’

‘ રાજમાતા ? શાની વાત તું કરે છે ત્રિભુવન ? ’ જયસિંહદેવે પૂછ્યું. એને લાગ્યું કે ત્રિભુવન કાંઈક જુદી જ વાત કરી રહ્યો છે. ત્રિભુવન સમજી ગયો — કાંઈક કાચું કપાયું છે. જયદેવમહારાજને મીનલદેવીવાળા કાંઈ વાતની ગંધ હતી આવી નથી. એમનું મન સ્વચ્છ જણાય છે. પણ જયદેવને શંકા થઈ, ભુવનેશ્વરી વિષે કાંઈક ચડબડ ચાલતી લાગે છે. ત્રિભુવને એકદમ વાતને બદલી નાંખી : ‘ રાજમામા પણ એ જ કહેતા હતા. ’

‘ * રાજમામા ? કેણુ ઉદો ? ’

‘ હા. ’

‘ શું ? ’

‘ એમ કે તમે છો, જયદેવ પરમાર છે, અને મહારાજ. ’

‘ બર્બરકનો ઉપયોગ કરવા માગે છે એમ ? ’

‘ હા, પ્રભુ ! ’

* સિદ્ધરાજ ઉદયનને રાજમામા કહીને બોલાવતો.

‘ ત્યારે જો . . ’ વાત કાંઈક ઠેકાણે આવતી લાગી :
‘ તને એમ લાગે કે રાજા મને કાઠીને આપણી પાટણની
રજપૂતીની પરંપરાને હાનિ પહોંચાડશે, પણ હું ભગવાન
સોમનાથના શપથ લઈને કહું છું કે, તારું મન દુભાય . . ’

‘ અરે ! પણ મહારાજ ! મહારાજ ! ’

‘ સાંભળી લે. તારું મન લેશ પણ દુભાય, એવું મારે
કરવું નથી. હું આ વાપરું, આ જુદામાં, તો તેં કહ્યું હતું
નાં દેવુભાને — તારા સાત જનમારા અક્ષણ જાય, પણ
ભગવાન સોમનાથ મને ઉપરાઉપરી ચૌદ જનમારા અક્ષણ
આપે — જો હું આ વાપરું તો ! ’

ત્રિભુવનને હવે માર્ગ સ્વચ્છ દેખાયો. એનો જયદેવ
હજી એનો એ હતો. વાત તો અર્થરક વિષેની જ હતી. તે
રાજાની સ્વચ્છતા જોઈ રહ્યા. એટલામાં એની પડખેથી
જગદેવ આગળ આવતો દેખાયો : ‘ મહારાજ ! તમે આ
દાખવીને તો રજપૂતી ઉજાવલ કરી બતાવી. આ સાધન—
વિક્રમી સાધન છે. સંસ્કાર હોય, વિદ્યા હોય, હેતુ કે શુભ
અર્થ હોય, તો એ દેવી; નહિતર દૈત્યની શક્તિ. તમે આંહી
આ વાપર્યું હોત — તો એમાં નામદીની ને નામોશીની પરિસીમા
હતી. મારું માનો તો, પ્રભુ ! એનો નાશ જ કરી નાખો. ’
ત્રિભુવનપાલને મહારાજની મહેચ્છાની ખબર હતી : કોઈનું
પણ દુઃખ પહેલું પોતે જાણી લે — અને ત્યાં દોડીને એને
મદદ કરે — એવી ધરધરની દુઃખકથા — મહારાજનો એ
જીવનમર્મ હતો. કેવળ પોતાના તરફ પ્રેમથી દોરાઈને એમણે
આ વાત કરી હતી. ત્રિભુવનને જગદેવની વાત રુચી નહિ.
‘ પરમાર ! જુદા અને જશ તો ઠીક, લોકોના ધરધરમાં

વિક્રમનું જે સ્થાન છે — મહારાજની એ મહેચ્છા છે. આ સાધનનો નાશ ન હોય !’

‘તો તેમ — પણ ત્રિભુવનપાલજી ! બળવાનમાં બળવાન મનુષ્ય પણ નિર્બળ છે. આજે એ માટે રહેલું સાધન — એક સમય એવો આવશે કે મહારાજ માટે કલંકરૂપ થશે !’

‘ત્યારે ?’

‘એનો તો નાશ જ થશે, ત્રિભુવનપાલજી ! હું જે કાંઈ સમજ્યો છું તે તો આમ છે. પહેલી સાધના, પછી સાધન. વીરવિક્રમ અમરરૂઢ શોધવા નીકળ્યાની દંતકથા ક્યાંય નથી. એને અમર રાખવા ઇચ્છનારા — એની પાસે અમરરૂઢ આપવા આવે છે. એટલી એ દંતકથા — સાચી, ખોટી કે અરધીપરધી જે હોય તે — વિક્રમજીવનનો સમગ્ર ખ્યાલ હરકોઈને આપે તેમ છે ! વિક્રમ જે આ ભૂમિમાં શક્ય હશે — તો સાધન કાંઈ છાનાં રહેશે ?’

ત્રિભુવન કાંઈ જવાબ વાળે તે પહેલાં તો સિદ્ધરાજે તાળી પાડી. જવાબમાં બાબરો દોડતો આવ્યો.

‘મહારાજ !’ ત્રિભુવનને એનો ઉદ્દેશ સમજાયો નહિ.

‘બાબરો ! આનો નાશ કરી નાખ !’ સિદ્ધરાજે એકદમ દઢતાથી સ્પષ્ટતાથી કહ્યું.

‘અરે ! પણ મહારાજ ! . . .’

‘હે . . . એ . . . એ . . . એનો નાશ ? આનો નાશ ?’ બાબરો બોલ્યો.

‘તેં પોતે કહ્યું હતું તે તું ભૂલી ગયો ? તું રાક્ષસ નથી. કેવળ રાક્ષસ હોય એ જ રાક્ષસી સાધન રાખે !’

‘પ્રભુ !’ ત્રિભુવને બે હાથ જોડ્યા : ‘એનો નાશ

ન હોય, મહારાજ !

‘ ત્રિભુવન ! પરમારની વાત સાચી છે. આખરા ! આનો નાશ કર. તેં જ નહોતું કહ્યું કે એનો ઉપયોગ કરવા-વાળામાં વિક્રમી ગુણ જોઈએ ? ’ સિદ્ધરાજ બોલ્યો. એના અંતરમાં ત્યાગવદ્ધીના શબ્દો સંભળાતા હતા : ‘ આ ભૂમિમાં હવે નહિ આવે . . . વિક્રમ . . . ’ અને જગદેવ પણ એ જ કહી રહ્યો હતો.

‘ પ્રભુ ! . . . પણ . . . પણ . . . પછી આ વસ્તુ થાતી થાશે ! ’

‘ મહારાજ ! ’ ત્રિભુવને બે હાથ જોડ્યા : ‘ તમે એક દિવસ એ નહિ મેળવો ? ’

‘ શું ? ’

‘ વિક્રમી યશ ! ’

‘ ત્રિભુવન ! ત્યારે ભારતભરમાંથી કોઈ ને કોઈ મારે આંખણે આવીને મને એ આપી જશે. આ ચીજ એ રીતે આવશે. આ રીતે નહિ. એ હશે તો હરકોઈ ટકોર કરશે કે એ તો પેલું જીડણુખાટલું હતું એટલે ! આખરા ! એની કરચે કરચ ઉડાડી દે ! ’

આખરાએ એક મક્કમ પગલું આગળ ભર્યું. તેણે પોતાનો લોહદંડ જેવો હાથ જંચ્યો કર્યો. એક વળગર મૂઠી વિમાન ઉપર પડી — તેની સાથે જ અંદરની રચના તૂટી પડી. આખરાએ પાસેની શલ્યા ઉપાડી.

રાજા ત્યાંથી તરત આઘો ખસી ગયો. ત્રિભુવન ને જગદેવ પણ પાછળ ચાલી નીકળ્યા. ત્રિભુવનનું અંતર આજે અનેક ભાવથી ભર્યું હતું. એણે સિદ્ધરાજને એના શુદ્ધતમ

સ્વરૂપમાં અત્યારે દીકો. પોતાના પરાક્રમથી જ એક પરંપરા સ્થાપવી — ને એ પરંપરા ટકાવવી — એ જ જાણે કે એનો જીવનમર્મ હતો. પણ રાજસિંહાસન વિષે જે વાત નૈમિત્તિકે મીનલદેવીને કહી હતી એ એને અત્રે સાંભરી આવી. એ રાજભક્ત હતો, એ ઝાંખો પડી ગયો.

એટલામાં એણે પોતાના ખભા ઉપર કોઠનો હાથ દબાવ્યો. એ અટકી ગયો. જગદેવ પરમાર એને કાંઈક કહેવા માટે રોકી રહ્યો હતો. સિદ્ધરાજ એકલો આગળ ચાલતો રહ્યો.

‘હેં ! . . .’ ત્રિભુવનના કાનમાં જગદેવે કાંઈક કહ્યું, ને એ તો સ્થિર જડ બની ગયો. તે આગળ વધી શક્યો નહિ. કે પાછળ પણ જઈ શક્યો નહિ. તેનાથી આશ્ચર્યમાં અવાજ નીકળી ગયો: ‘ ‘ અરે ! હેં ! ખરેખર ? પરમાર ! પણ ત્યારે તમે આજ દિવસ સુધી બોધ્યા નહિ . . ? અરે ! પરમાર ! તમે તો અમારી પાટણની આખર લીધી — ભારે કરી ! હવે ? ’ તે સ્તબ્ધ જેવો બિભો રહી ગયો.

‘હું તો જીવતો હતો . . આજે જ . . . પણ રજપૂતીને ઉજ્જવલ રાખવા, જેમણે આવી હાથ ચડેલી સિદ્ધિ કાંઈ ન હોય તેમ ફેંકી દીધી — હવે એની પાસે પ્રકટ થયા વિના હું જાઉં — તો એમાં મારું ભૂષણ શું ? રજપૂતીને જેવી ને એમાં રાયવું એ તો મારો જીવનધર્મ છે. એટલે મેં તમને આ કહ્યું. અને સાથે જ મારી એક તમારી પાસે હવે યાચના પણ છે ! ’

‘શી ? ’

‘આજની જુદમંત્રણાને અંતે તમે લાટ જીવાના છો

એ વાત તો મને મળી હતી — મને આંહીં ખીજે રસ તો કાંઈ હતો નહિ. સર્પ જેમ કાંચળી તને તેમ મેં જે તન્યું એ તો તન્યું જ છે — એટલે મારે તો આંહીંથી જવું હતું હિમાળો — કેદારજીનાં. વચ્ચે એક થાનક છે — વિજયપાલ ચુડલાનું. એ પણ જોવું છે ! એટલે તો હવે આંહીંથી જ મહારાજની વિદાય રજા લઉં — એ મારી યાચના છે. હવે હું સાં જુદ્ધમંત્રણામાં નહિ આવું ! ’

‘ પરમાર ! તમે તો . . . ’ ત્રિભુવનપાલને શું કરવું તે સમજણ પડતી ન હતી. તેણે આગળ ચાલ્યા જતા મહારાજની પાછળ દોટ મૂકી.

‘ મહારાજ ! મહારાજ ! ’ તે ઉતાવળો શ્વાસભેર બોલ્યો.

‘ કેમ ? શું છે ત્રિભુવન ? શું થયું છે ? ’

‘ પ્રભુ ! જગદેવજી પરમાર, પરમાર જગદેવજી, પ્રકટ થઈને — જવા માગે છે ! ’

‘ પ્રકટ થઈને જવા માગે છે એટલે ? તું શું કહે છે, ત્રિભુવન ? ક્યાં ગયા જગદેવજી પોતે ? ’

‘ મહારાજ ! એ તો માલવાના *લક્ષ્મદેવ છે ! ’

‘ હે ! હે ! ત્રિભુવન ! શું ? કાણે કહ્યું ? એ લક્ષ્મદેવ છે ? માલવાના આંહીં ? કાંઈ ગાંડો થયો છે ? લક્ષ્મદેવ તો ક્યારના સિધાવી ગયા છે ! ’

‘ ના, પ્રભુ ! ના, એ પોતે જ છે. એમણે પોતે કહ્યું ને. આવી અનુપમ સિદ્ધિ આમ ચપટી વગાડે એમ મહારાજે છોડી દીધી, શુદ્ધ રજપૂતીનો રંગ જળવવા, એ જોઈને

●આને માટે ‘રાજકન્યા’ તથા ‘જયસિંહ સિદ્ધરાજ’માં આવ્યું છે.

એ પોતે ડોલી ગયા ! એટલા માટે એ મહારાજને મળીને વિદાય લેવા માગે છે . . ! મહારાજ પાસે પ્રકટ થયા વિના જવું એમને હવે આકરું લાગ્યું. આ આવે પ્રભુ ! . . '

સિદ્ધરાજને એક વિચાર આવ્યો તેવો જ ઊડી ગયો. કેટલાક પુરુષો ખીજું ગમે તે કરે, પણ આ તો ન જ કરે એવી એમની છાપ પડી જાય છે. જગદેવ એવાઓમાં હતો. તે સાહસ કરે, દગો નહિ કરે. માલવાનો તો હજી જ — છે — ને લક્ષ્મદેવ મરાયો કહેવાતો , તે હોય તો ના નહિ !'

એટલીવારમાં તો જગદેવ આવી ચડ્યો. સિદ્ધરાજે એની સામે જોયું. તે બે ડગલાં સામે ચાલ્યો : ' અરે ! માલવરાજ ! અવંતીનાથ ! અમને આમ છેતરાય ? હવે અમારે તમારી ક્ષમા પણ શી રીતે માગવી ? તમે ઊઠીને . . અમને શંકા તો ક્યારેક ઊઠતી . . ' સિદ્ધરાજ એને બે હાથે ભેટી પડ્યો.

' પ્રભુ ! હું માલવરાજ નથી, ' જગદેવ કહ્યું : ' અવંતી-નાથ પણ નથી. માલવાનો પણ રહ્યો નથી. હું તો રજપૂત છું. મેં પહેલેથી જ એ કહ્યું હતું. આજ તો આપની આ રજપૂતી જોઈ ને મન ડોલી ઊઠ્યું ! મળ્યા વિના જવાનું મન જ ન હાલ્યું ! ને મળ્યા ત્યારે સાચા મળ્યાએ એમ અંતર બોલી ઊઠ્યું. પણ એ વાત જ જાણે જવા દો, મહારાજ ! '

' તે ભલે, પણ હવે તમને આંહીથી જવા કોણ દેશે, જગદેવજી ? તમને હવે કાંઈ જવા દેવાય ? '

' મહારાજ ! મારો વખત તો હિમાચળે જવાનો ક્યારનો બરાઈ ગયો છે. વચ્ચે એક તીર્થ છે એ કરતો જાઈશ ! ને

આસ્થો જર્ઝ ! હું તો જત્રાણ છું ! મહારાજને મળ્યો ત્યારે મેં એ જ કહ્યું હતું, સિદ્ધરાજ એની સામે જોઈ રહ્યો : 'જગદેવજી ! પણ ત્યારે તમે તો પાટણને . . .'

'પ્રભુ ! એટલે તો હું આંહીથી જ વિદાય લેવા માગું છું. થોડો પણ મારો તૈયાર છે ! નહિતર પણ આજે ત્રિભુવન-પાલજી વિદાય લે એટલે હું જવાનો હતો !'

જયસિંહને એક ક્ષણ તો શો પ્રત્યુત્તર આપવો એની સમજણ પડી નહિ. ત્રણે જણા એવા વાતાવરણમાં હતા કે ખીજો કોઈ વિચાર તો તેમાં સ્થાન મેળવે તેમ ન હતો.

'જગદેવજી ! હવે થોડા દી થોભી જાઓ, ત્યારે !' સિદ્ધરાજ બોલ્યો.

'ગૂર્જરેશ ! કેટલાકને એમનો નિર્માણકાલ હોય છે. મારે હવે જવું જોઈએ ! ને મહારાજને તો આવતી કાલથી જુદે ચડવું પડશે !'

'પણ બધાને એક ચમત્કાર લાગશે !'

'આંહી જે મહારાજે જાણ્યું, તે મહારાજ માટે જ છે. મારે કેદારતીર્થે બાકી રહ્યું છે. અને વચ્ચે એક મહાન રજપૂતી તીર્થ છે. મારે એ જોવાની કચારની ઇચ્છા પણ છે ! ત્રિભુવનપાલજી ! તમને તો ખબર હશે ?'

'શાની ?'

'જેમ નદીકાંઠો, પર્વતમાલા, વનરાજિ, ઝરણાં, એ સઘળાં તત્ત્વગ્રો માટે ને કવિઓ ઝોટે તીર્થો છે, તેમ પાણિયા, રણક્ષેત્રો, ખંડેરો, સતીશરાનાં ચાનક, એ રજપૂતી રંગને જીવંત રાખવા માટેનાં તીર્થો છે. એવું તીર્થ ત્યાં છે — વલ્લભંડલના રેતીપ્રદેશમાં. ત્યાં એક ચર્ચ ગયા—વિજયપાલ સુકાલા !'

‘વિજયપાલ ચુડાલા ?’

‘મહારાજ ! એને માતાની ઉપાસના હતી. હાથમાં ચુડલો રહેતો. એણે માતાની સમક્ષ એક પ્રતિજ્ઞા કરી. દેશ ઉપર, એક વખત, મહારાજ ભીમદેવના સમયમાં આવી હતી તેવી, આપત્તિ આવી; ઘાડાં ને ઘાડાં પરચક્રીઓ આવ્યાં. ચુડાલાએ એ વખતે રજપૂતી રંગ રાખ્યો. માતાને એણે વેણુ આપ્યું કે હે મા ! બીજું તો શું ? જો આ પરચક્રીઓને હરાવું તો મારું પોતાનું શીશ માને ચરણે ધરાવું ! વિજય — વિજયનું એક મોટું લાંછન છે, મહારાજ ! વિજય મેળવ્યા પછી સત્તાનો શોખ જાગે. કીર્તિનો મોહ થાય. પણ યુદ્ધ — ધર્મયુદ્ધ હોય, તો રજપૂત એમાં ખપી જાય એટલે બસ. એનું કામ પૂરું થાય. ચુડાલો તો માને નામે જુદે ચડ્યો. પરચક્રીઓને એણે હરાવ્યા. પછી અરધી રાતે વિજયપાલ માને શીર્ષસમર્પણ કરવા એકલો જાય છે — અને માએ પોતાનું સુવર્ણકંકણ પોતાને સ્વહસ્તે વિજયપાલના હાથમાં પહેરાવ્યું છે — ત્યારથી એ વિજયપાલ ચુડાલો કહેવાયો, એવી વાત છે. એ તીર્થ મારે, મહારાજ ! કરવાનું છે !’

વિજયપાલની વાતે જયસિંહદેવ એક ઘડીભર જાંડો ઊતરી ગયો. એને પોતાને જગદેવનો હિંગળાજ ચાચરનો અનુભવ સાંભરી આવ્યો. ત્યારે પણ ત્રિભુવન, પોતે ને જગદેવ ત્રણ હતા. આજે પણ એ જ ત્રણ હતા.

જગદેવ આગળ વધ્યો : ‘મહારાજ ! હવે તો મળીએ ત્યારે ! પણ કોઇ દી કોઈ સંભારે તે કહેજો કે એક જગદેવ પરમાર આંહી આવ્યો હતો ! પેલું નામ — એ તો મરણ

પામ્યું છે — ત્રિભુવનપાલ ! મને મહારાજ ! હવે વિદાય થો ! ' જમદેવે એ હાથ જોડ્યા.

એ ઘડી હૃદયનો ભાર અનુભવતા સૌ ત્યાં શાંત બિભા રહ્યા. થોડીવાર પછી જમદેવે શીર્ષ નમાવ્યું : ' મહારાજ ! ' એણે વિદાય માગી.

ત્રિભુવનપાલ ને સિદ્ધરાજ બન્નેનાં શીર્ષ એકસાથે જમદેવને નમ્યાં. એમને લાગ્યું કે એક ખરો રજપૂત ધર્મ-પુરુષ એમને આંખણેથી ચાલ્યો જાય છે : પણ એને રોકી શકાય તેમ ન હતું.

એને જતો બન્ને જોઈ રહ્યા. એ અદૃશ્ય થયો કે સિદ્ધરાજે ત્રિભુવન તરફ જોયું. ' ત્રિભુવન ! એમ લાગે છે, જાણે કોઈ માણસ નહિ, પણ વાતાવરણ ચાલ્યું ગયું ! એની પાસે રજપૂતી હતી ! અને વાત તદ્દન સાચી છે એની — તમારાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર ખરાં, પણ તમારી માની સાચી ઉપાસના જ, તમને શક્તિ આપે છે. ખીજું બધું પછી. '

' એટલે તો મહારાજ ! આજ છેલ્લી પળે પ્રકટ થયા વિના એ જઈ શક્યો નહિ ! રજપૂતીની ઉપાસના — આપણને પણ લાગે છે કે, એ માલવાનો ન હતો. ભારતવર્ષનો પણ ન હતો. એ તો અલિશુદ્ધ રજપૂતીનો વારસ હતો. એ જ્યાં હોય ત્યાંનો જમદેવ ! પછી એ પૃથ્વીનો મમે તે ખૂણો હોય ! '

ત્રિભુવન અને સિદ્ધરાજ બન્ને મંત્રણાસમાર્પા પાછા ફર્યા. જેમાંથી કોઈ કાંઈ બોલ્યું ન હતું. બન્નેને જમદેવ પરમાત્માની રજપૂતીની ઉપાસનાએ વિચારતરંગમાં મૂકી દીધા હતા.

એમણે પ્રવેશ કર્યો. ઉદયન, મુંગલ અને મીનલદેવીએ તેમની સામે જોયું. સૌને લાગ્યું કે કાંઈક અવનવું બન્યું છે. ત્રિભુવનના ચહેરા ઉપરથી ઉદયને અનુમાન કર્યું કે એના અંતરમાં ઊંડો જખમ થયો છે. એટલામાં મીનલદેવીએ પૂછ્યું:

‘ પરમાર ક્યાં ગયા, જયસિંહદેવ ? ’

‘ એમને, મા ! મેં અગત્યના કામે મોકલી દીધા છે. હવે એ આ મોરચે નહિ હોય. ’

‘ નહિ હોય ? ’

‘ ના. અને ત્રિભુવન પણ લાટ જાય છે ! ’

‘ હેં બેટા ! ત્રિભુવન ! જાય છે તું ? ’ મીનલદેવીએ હેતથી કહ્યું. ત્રિભુવન ધમ્મી રહ્યો કે એને આ હેતાળ શબ્દો કરતાં મીનલદેવીએ એ તમાચા માર્યા હોત ! તે મીનલદેવીને પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહિ. માત્ર હાથ જોડીને તેણે તેને નમન કર્યું. પછી તે આગળ વધ્યો: ને જયસિંદેવની સમક્ષ પોતાનું શીર્ષ નમાવીને એક ક્ષણભર ઊભો રહ્યો.

તે બોલ્યો ત્યારે એનો અવાજ રૂંધાતો હતો: ‘ કાકા ! ’ તેના સ્વરમાં કરુણતા હતી: ‘ મારી એક જ માંગણી છે. મારા બાપનું પરંપરાનું તેજ મને જળવવા દેજો. મહારાજને ગમે તે ક્ષણે, ગમે ત્યાં, ને ગમે તે જોખમમાં મારો ખપ પડે, ત્યારે મને સંભાર્યા વિના ન રહે—એટલી જ મારી યાચના છે. હું હવે જઈ છું, કાકા ! આ ! ’

તેણે એ હાથ જોડીને મીનલને પ્રણામ કર્યો. તે બીજા કાઠની સામે જોઈ પણ શક્યો નહિ. તે ઝડપથી ત્યાંથી સરી ગયો. અને થોડીવારમાં જ એના ઘોડાના ડાબલાને અવાજ સૌને કાને પડ્યો.

‘ હવે શું કરવું છે, જયદેવ ? ’ મીનલે એ અવાજ સમી જતાં તરત પૂછ્યું.

‘ શાનું, મા ? ’

આ તેં ઉપાડ્યું છે એનું ? ’

સિદ્ધરાજે મીનલદેવીના દ્વાચાત્રી અર્થને એકદમ પકડી પાડ્યો. તેણે પણ એવો જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘ જુઓ, મા ! હું કોઈ કામની શરૂઆત વગર વિચાર્યે કરતો નથી. કામ શરૂ કર્યા પછી એમાંથી પાછો ફરતો નથી ! ’

‘ પણ માલવાનો વિચાર કર્યો ? ’

‘ મેં તમામ વિચાર કર્યો છે, મા ! માલવાનું કુદરતી સ્થાન ભારતવર્ષના નેતૃત્વનું છે. એ સ્થાન હવે ગુજરાતને મળે—એ માટેનો આ પ્રયત્ન છે. ’

‘ પણ, મહારાજ ! આ જુદ્ધ વિષે પહેલાં વિચાર કરોને. એનું શું કરવું છે ? ’

‘ આપણે સૌ એ વિચાર કરીએ. મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી દુર્ગ છે ત્યાં સુધી ખેંગાર અજિત છે . . અને રાણુક છે ’ સિદ્ધરાજનું વાક્ય એના મોંમાં જ રહી ગયું.

સામેથી કૃપાણુ ઉતાવળો ઉતાવળો આવી રહ્યો હતો.

૨૨. કેશવનું વિવધાન !

કૃપાણુ આવ્યો. દેખીતી રીતે તેની પાસે અતિ અમત્યના સમાચાર હોય તેમ લાગતું હતું. તે મહારાજને પ્રણામ કરીને બોલ્યા વિના જ બિભો રહી ગયો. મહારાજે એની સામે જોયું :

‘મહારાજ !’ કૃપાણુ એક ક્ષણભર બોલવું કે ન બોલવું તેનો વિચાર કરી રહ્યો. મુંઝવળ એની સામે જોઈ રહ્યો હતો. ઉદયને એની દ્વિધાવૃત્તિમાં કાંઈક બેદ દોડો. મહારાજના આજ્ઞાદર્શક સ્વરે એણે બે હાથ જોડીને માથું નમાવ્યું અને પછી કાંઈક અપ્રિય વસ્તુ કહેતો હોય તેમ ધીમેથી ઉમેર્યું : ‘મહારાજ ! કેશવ નાયક આવેલ છે !’

કાંકરી પડે તો સાંભળાય એવી ગંભીર શાંતિ એક ક્ષણભર વ્યાપી ગઈ. કેશવ નાયકને મહારાજે ગોધ્રકમંડલમાં મોકલી દીધો હતો એ સૌને ખબર હતી. કેશવ નાયક સોરઠી મોરચે આવે એ મહારાજની ઇચ્છા વિરુદ્ધની વાત હતી. જાણે સાંભળતો ન હોય તેમ મુંઝવળ : શાંત બેઠો રહ્યો. ઉદયન આ બેદને પામવા પોતાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિને વધુ સતેજ કરી રહ્યો. જ્યારેવ મહારાજનો ચહેરો

પહેલાં જરાક સખત થયો — પછી ધીમે ધીમે એમાં કુમાશ પ્રકટી.

‘ક્યાં છે ?’ તેણે ધીમેથી કહ્યું.

‘મહારાજ ! બહાર ખડા ઊભેલ છે. પાટણથી ધડિયા બેજનની ઓઢી એમને લઈને આવ્યો છે !’

‘કોણ છે ઓઢી ? ધાંધલ કે ઓઢલ ?’

‘ઓઢલ !’

‘આવવા દે . . . એને, જા !’

કૃપાણુ બહાર સર્યો. પણ પછી કાંઈક શંકા પડી હોય નેમ એ ધીમે પગલે પાછો આવ્યો.

‘મહારાજ ! કેને આવવા . . .’

‘કેશવ નાયકને આંહી મોકલ . . . મેં ન કહ્યું ? મારે એની સાથે થોડી એકલા વાત પણ કરવાની છે !’

હકડું કરતું મંત્રીમંડળ મહારાજના શબ્દે ઊભું થયું. મુંઝવણે એ સૂચ્યું લાગ્યું નહિ. રાજમાતા ધીમેથી ઊભાં થયાં. થોડીવારમાં જયદેવ મહારાજ એકલા ત્યાં રહ્યા.

બે પળ ગઈ ને પ્રણામ કરતો કેશવ નાયક ત્યાં આવીને ઊભો રહ્યો. તેનો ચહેરો કાંઈક શ્યામ થયો હતો. તેજસ્વિતા સહેજ ઝંખવાઈ ગઈ હતી. પણ એનો દૃઢ શરીરબંધ હતો પણ એટલો જ આકર્ષક લાગતો હતો. અદ્ભુત સૈનિકની એની પ્રણાલિકા હતી જળવાઈ રહી હતી.

એને બેઠકને, આ આખું યુદ્ધ આને લીધે જન્મ્યું છે એ વિચાર રાજાને આવ્યો. એના ચહેરા ઉપર આવતું ઝાંખું સ્મિત તરત કઠોરતામાં છુપાઈ ગયું. તેણે બાલપણનાં સંસ્મરણોને બૂલી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેશવ એ કળી ગયો.

‘કેમ ?’

રાજાએ ‘કેશવ’ કે ‘નાયક’ બેમાંથી એકે સંબોધન વાપર્યું ન હતું. કેશવનું હૃદય હૃદયમાં બેસી ગયું. પણ એણે સૈનિકની દૃઢતાથી — પોતાનો એક જ ધર્મ — રાજધર્મ — એને ચોંટી રહેલા સૈનિકની અડગતાથી — જવાબ વાળ્યો:

‘મારી વાત આપને એકને માટે જ છે !’

‘આહી બીજું કોઈ નથી,’ રાજાએ ટૂંકે ભાવહીન પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. રાજાના પોતાના પ્રત્યેની હજી એવી જ તીવ્ર અપ્રસન્નતાનું કેશવનું વધારે ભાન થયું. પણ એણે એ જ સ્વરમાં વાત આગળ ચલાવી: ‘મહારાજ ! હું તો રાજસિંહાસનને દ્વારે બિભેક્ષો ખડો ચોકીદાર છું—મારા મનથી—એટલે તો અચળ આત્મશ્રદ્ધાથી. માલવાની તૈયારી પૂર્ણ થઈ ચૂકી છે. હવે એ હરકોઈ પણ આવશે. એની બંને પાંખ—કર્ણાટક ને ચેદિ અત્યારે મિત્રતાભરી છે. ગુજરાત ઉપર એની નજર કચારની છે. જે પણ જાય છે—એ હરેકે પણ અમૂલ્ય છે. સાંતૂ મહેતાને આ ખબર આપવા, મહારાજ ! હું પોતે પાટણમાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી વસ્તુનું મહત્ત્વ મહારાજને જ નજર કરતા આહી આવ્યો છું !’

‘ગોધ્રકમંડલ કોઈ નહિ કરે ?’

‘ગોધ્રક મંડલ અડગ ખડકની પેઠે બિલું રહેશે—પણ એટલું બસ નથી. વળી એક બીજી વસ્તુ પણ છે.’

‘શી ?’

એક ક્ષણભર કેશવ વિચારમાં પડી ગયો. માલવાના સમાચારની મંબીરતા ઠસાવવા એ સાંતૂ પાસે આવ્યો હતો. એણે માલવા તરફથી આવતા ભુવનેશ્વરીના સમાચાર

સાંભળ્યા હતા. અવંતીભરમાં એની અદ્ભુત રસગતાનો વિષય લોકકંઠે હતો. કેવળ વીરવિક્રમી જમાનાની એ સ્વપ્ન-શિદ્ધી સ્ત્રી, જ્યાં રહેતી ત્યાં, પોતાના સાન્નિધ્યથી વાતા-વરણને ફેરવી નાખતી, એમ કહેવાતું. એણે જ્યારેવ મહારાજને અદ્ભુત મોહિની લગાડી હતી એમ મનાતું. પણ એ માલવાની હતી. માલવા તૈયારી કરી લે — એટલે વખત એ ગુજરાતમાં રહેવાની હોય એમ પણ હોય. એમ કેમ ન હોય ? ને તો પરિણામ શું આવે ?

કેશવને સાંત્ મહેતાએ પણ એ જ કહ્યું હતું. આંહી હજી મહારાજ આ યુદ્ધમાં ખૂંચ્યા હતા. રજપૂતી ગૌરવથી દુર્ગ લેવાનું સ્વપ્ન સેવતા હતા. ખેંગાર અડગ હતો. માલવા તૈયાર હતું. આંતરિક દરેક હકીકત માલવાને પૂરી પાડવા માટે આ સ્ત્રી આંહી હોય — કે મહારાજને જુદે પથે દોરવા માટે પણ હોય.

એને ખબર મળ્યા હતા કે મહારાજના આગ્રહી સ્વભાવને અને મુંગલની રાજનીતિને મેળ મળતો નથી.

એટલે ઉદયન, લક્ષ્મીદેવી, સૌ આ તરફ ઢળ્યાં હતાં.

એનો આ વિષય ન હતો. એના વચનની અત્યારે કાંઈ કિમ્મત ન હતી. એને ખબર હતી કે મહારાજ એની હાજરી આંહી ઇચ્છતા નથી. પણ સોલંકી સિંહાસન પાસે ઊભા રહેવાના પોતાના અચળ સૈનિકધર્મથી પ્રેરાઈને જ એ આંહી આવ્યો હતો—અપમાન મળે તો એ સહેવા, અપમાનનું પણ વિષપાન કરી લેવા.

મહારાજના પ્રશ્ને એને એક ક્ષણભર તો સંક્લુષ્ઠ કરી દીધો. પણ તુરત એના સ્વભાવની સિંહપ્રકૃતિ એને

પ્રાત્સાહેન આપી રહી, ‘કેશવ ! તું તો સૈનિક છો. સિંહાસની દ્વારપાલ છો. તારે શું છે ? તું સૈનિક છે. મુત્સદ્દી નથી. તારે તારો ધર્મ છે !’ તેણે બે હાથ જોડ્યા : ‘પ્રભુ ! માલવા આપણું પરંપરાગત અરિ છે. અત્યારે આંહી જુદું છે. પાટણ ઉપર ભય છે. મારા કરતાં વધારે સમર્થ પુરુષો આંહી બેઠા છે. આપને કહી ચૂક્યા પણ હશે. આજ હું સોલંકી સિંહાસનના એક અક્રિય દ્વારપાલ લેખે આ કહેવા માંગું છું !’ જયદેવ તેની તરફ જોઈ રહ્યો.

‘કેની વાત છે ?’

‘મહારાજ ! ભુવનેશ્વરી — એને આંહી અત્યારે ન રાખી શકાય !’

જયદેવે પ્રત્યુત્તર ન વાળ્યો. ઉપેક્ષાથી એણે એની સામે જોયું : ‘આ સિવાય કાંઈ કહેવાનું છે ?’

‘એ નારી પાસે એક મહાન સ્વપ્ન છે. એ સ્વપ્નની છાયામાં રહેનારા નાના વિજયો મેળવતા નથી, અને મહાન સિદ્ધિને અંખતા કદાપિ આજણી શકતા નથી !’

‘હશે; આ સિવાય કાંઈ છે ?’

કેશવને અચાનક એક વિચાર આવ્યો. એણે ઉદયનને આંહી જોયો હતો—મુંગલ સાથે. શા માટે એનો ઉપયોગ ન કરવો ? રાજા જયદેવને પોતે અત્યારે જે કાંઈ કહેશે — તે અદ્વિજ જવાનું છે. તેણે બે હાથ જોડ્યા : ‘મહારાજ ! મારું કામ પૂરું થયું ! મને લાગ્યું કે માલવાના ભય વિષે મારે જ મહારાજને ખરો ખ્યાલ આપવો.’

‘બરાબર !’

સામાન્ય વિવેકપૂરતો રાજાનો પ્રત્યુત્તર કેશવના હૃદયને આરપાર વીંધી નીકળ્યો.

પણ એનામાં સોલંકી વંશ પ્રત્યેની અનખ અદ્ધા હતી. તેણે બે હાથ જોડ્યા. ‘તો તો મહારાજ ! હું રજા લઉં. કાલે સવારે તો હું જઈશિ !’

‘ગોધ્રુમંડલને તૈયાર રાખજે ...’

જયદેવ ઊભો થયો.

કેશવ બારે હૃદયે જાંખા અંધકારમાં બહાર નીકળી ગયો. તેને રસ્તામાં ઉદયન જેવું કોઈક અથડાયું. તેણે ઉતાવળે કહ્યું : ‘કોણ ? મહેતા ? ઉદયન મહેતા છે ?’

‘હા; કેમ ? કોણ તમે ?’

‘હું કેશવ નાયક !’

ઉદયનને એની સાથે વાત કરવામાં અત્યારે રસ ન હતો. ગમે તેમ પણ રાજની અવકૃપાની છાયાનો અંધકાર એના ઉપર હતો. પણ એટલામાં તો કેશવ ધીમેથી બોલ્યો :

‘મારે તમને મળવું છે !’

‘આવજો ને ... સવારે ...’

‘સવારે તો હું ઊપડી જઈશિ.’

‘કેમ, અસ ?’

‘આંહીનું પતી ગયું !’

શું આવ્યો ને શું ઊપડ્યો એ જાણવું હોય તો ઉદયનને માણસ વાતો કરવા જેવો લાગ્યો : ‘તો આવજો, આ યુદ્ધમંત્રણાસભા પૂરી થાય કે હું આ આવ્યો, ડાબે હાથે બે નાડા વા આમ જશો કે, આપણો મુકામ ...’

કેશવ ઉતાવળે હકારાત્મક ડોકું ધુણાવતો ચાલી નીકળ્યો.

૨૩. ઉદયનનો એક જ રાત્રિનો અનુભવ

આજે મંત્રણાસભા શરૂ થઈ ત્યારથી અત્યાર સુધીના થોડા સમયમાં પણ એટલા બનાવોની પરંપરા ઉદયનને જોવી પડી હતી કે એમાંથી કયા બનાવને કેટલું મહત્ત્વ આપવું એ વિષે હજી એ કંઈ સ્થિર વિચારણા જ કરી શક્યો ન હતો. મંત્રણાસભાની શરૂઆત થઈ—અને પરશુરામ મળ્યો. ત્યાગવદ્લીની વાતનું સાચું મૂલ્યાંકન માંડે તે પહેલાં તો ત્રિભુવન અને જગદેવની વાતે એનું ધ્યાન ખેંચ્યું. દંડનાયક ને પરમારની વિદાય વિષે વિચારે ન વિચારે, ત્યાં કેશવનાયક આવ્યો.

અને હજી કેાણુ જાણે ક્યો નવો રંગ નીરખવાનો હતો એ કેવળ અનુમાનનો વિષય હતો !

એના સ્તંભતીર્થમાં એક જ રાત્રિમાં આટલા અનુભવો એને ક્યારેય મળ્યા ન હતા.

હવે જ એને લાગ્યું કે પાટણુ તો મહેરામણ હતો ને સ્તંભતીર્થ ખાખોચિયું હતું. એની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી ઊઠી. એનું ખરું સ્થાન જ આંહી હતું—પાટણુમાં.

અને આજે જ્યારે, કેશવ નાયક પાસેથી એ સીધો

ફરી મંત્રણાસભામાં ગયો ને ત્યાં એને રા'નો દાણો એક વખત વધુ હાજવાની કામગીરી મહારાજે પોતે સોંપી, ત્યારે તો એની એ મહત્વાકાંક્ષાને પણ કોઈ જ સીમા ન રહી. એને એમ પણ લાગ્યું કે શા માટે પાટણ જ પૃથ્વીનું કેન્દ્ર રહ્યા કરે—ને કણીવતી, સ્તંભતીર્થ કે ચંદ્રાવતી ગોણુ સ્થાન રાખે ?

સારું હતું કે ઉદયનની એ મહત્વાકાંક્ષાના સામરનો અત્યારે કોઈ પાર પામવા માગતું ન હતું.

એમાં તો કૈંક સ્વપ્નાં હતાં, કૈંક યોજનાઓ હતી, કૈંક વાતો હતી, કૈંક વિવિધ રચનાઓ ભરી હતી.

ઉદયન જ્યારે મોડેથી મંત્રણાસભામાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે આજના તમામ બનાવોની મગજમાં નોંધ કરી એના દોકડા મૂકતો હતો. એને મન—પોતે રા'ને મળવા જવાનો હતો, સુલેહના દૂત તરીકે, એના કરતાં પણ એક વસ્તુની મહત્તા આજે ઘણી વધારે હતી—ત્યાગવદ્વીની અને આ પેલો આવ્યો હતો કેશવનાયક—એની. વિચારધારા અટકી પડી. કોઈક દ્વારમાં ઊભીને એને જ પ્રણામ કરી રહ્યું હતું.

‘કાણુ ? . . કાણુ છે ?’ ઉદયને ઝાંખા દીપપ્રકાશમાં સહેજ જણાતો માણસનો ચહેરો નીરખ્યો. કાણુ હતું એ એકદમ કળી શક્યો નહિ.

‘એ તો હું છું, મહેતા !’

‘હાં હાં . . નાયક ! કયારે ? હમણાં આવ્યા ?’ ઉદયને બોલીને ચારે તરફ એક નજર ફેરવી લીધી. કેશવ સમજી ગયો. પોતે મહારાજની અવકૃપામાં છે એ પડછાયો બધે કામ કરી રહ્યો હતો. તે જરાક અંધકારમાં સરી ગયો.

તે બોલ્યો: ‘આવીને જીભો એટલી જ વાર ચઢી દારપાલને પૂછ્યું—ને તમને આવતા જોયા!’

‘આવોને—અંદર આવો. આંહીં તો તમારું પાટણું વાળું—ભૈ! આંહીં ભીંતને કાન છે. ને કાન ઉપર પાછી સૌને ભીંત છે!’

બન્ને અંદર ગયા. ઉદ્યને દીપિકાને સડેજ સતેજ કરી. પાઘડી ઉતારી એક બાજુ મૂકી. ગાદીતક્રિયા ઉપર બેસીને નાયકને નિશાની કરી: ‘નાયક! આંહીં આવો . . આંહીં મારે પણ તમારું કામ હતું!’

પણ એ મનમાં વિચાર કરી રહ્યો હતો. આ માલવાથી આવ્યો છે. પેલી મહારાજની ઘેલછા વિષેનો કાંઈ જાણુકાર હોય તો એટલું કઢાવી લેવું; બાકી બહુ રોકવો નહિ. મક્કતનું મહારાજ પાસે ગાણું થાય.

‘તમે ક્યારે—કાલે જ જવા માગો છો?’

‘મારે જવું જોઈએ,’ કેશવે ઉત્તર વાળ્યો.

‘કેમ?’

‘મહારાજને સમાચાર દેવાના હતા—’

‘એ તો કહ્યું મહારાજે—પણ આપણું હવે આંહીંનું ચાલે પડે . .’

‘હું તમને એ વસ્તુ જ કહેવા આવ્યો છું, પ્રભુ!’

‘પણ ભૈ! આમાં કોઈનું ચાલે એમ નથી. મજ કોઈનો વાગતો નથી. રા’ માનતો નથી. મને એક વખત મોકલે છે મહારાજ, દાણો દાખવા રા’નો—પણ રા’ ખેંઝાર જેનું નામ—એ કાંઈ માનવાનો છે?’

‘રા’ નહિ માને, પ્રભુ ! પણ એક વાત છે. તમારા હિતની છે !’

‘શી ?’

‘રા’ની રાણક કદાચ માને !’

‘રાણક માને ? કેમ ? શા આધારે તમે એમ બોલ્યા ? રા’ ન માને ને રાણક માને એમ ? રા’ તો લોહનો છે, પણ રાણક તો નરી વજ્જરની છે, એમ મેં તો સાંભળ્યું છે !’

‘રા’ કોઈનું માને તો માત્ર રાણકનું. ને રાણક માને તેમ છે !’

‘શી રીતે ?’

‘પ્રભુ ! આ સોલંકી સિંહાસન પ્રત્યે મને માન છે. હું માનું છું કે હું એનો એક અદ્દનો સેવક છું. આજે હું આંહી આવ્યો છું એટલા માટે. તમને આ કહું છું એ પણ એટલા માટે. આ વાતની કોઈને ખબર નથી— મહારાજને, મુંગત મહેતાને, મા મીનલદેવીને કે કોઈને. પણ જો રાણકદેવી આ જુદા અંધ કરે તો આવતી કાલે અંધ થાય. એ જો અંધ ન કરે તો કોઈ દિવસ અંધ ન થાય !’

‘એ તો છે જ ...’ ઉદયને સામાન્ય વાત જ સાંભળી હોય તેમ કહ્યું; પણ એ વિચાર કરી રહ્યો હતો: ‘એ તો સૌ કહે છે કે રા’ લોહનો છે. પણ રાણક વજ્જરની છે !’

‘અને એને રા’ ઉપર નિરવધિ પ્રેમ છે !’

‘એ તો હોય જ — એમાં નવાઈ શી ?’

‘એમ નથી — એ પ્રેમને કોઈ સીમા નથી. દુર્ગ

અને દેશ પડશે પણ રા' નહિ પડે. રા' તો ત્યારે જ પડશે — જ્યારે રાણક નહિ હોય !'

ઉદયનને આવી વાત સાંભળવાનો વખત ન હતો. એણે કૈશવને ધીમેથી મૂળ વાત ઉપર મૂક્યો.

‘તમે કહ્યું — આ વાતની કોઈને ખબર નથી.’

‘હા, પ્રભુ ! જ્યારે તમારાં સધળાં સાધન ખૂટે — બધાં જ શસ્ત્રઅસ્ત્ર તમે વાપરી નાખો, ત્યારે આ જે હું એક આપું છું, દર્બની સળી, તે વાપરજો !’

‘હા . . આ . . ! આ તો નાયક ! તમે નવી નવાઈની વાત કરી. પણ રહો . .’

ઉદયન ઊભો થયો. તે ત્યારે તરફ આંટા મારી આવ્યો.

ઉદયનની આ સાવચેતીએ કૈશવનો અવાજ વધારે ધીમે કરાવ્યો. તે બહુ જ પાસે આવ્યો, અત્યંત ધીમેથી બોલ્યો :

‘તમે ક્યારે કાલે જવાના છો, પ્રભુ ?’

‘કાલે પ્રભાતે. કાલે ત્યાં — ધારાગઢ દરવાજે. — પ્રભાતે કોઈ રા'ને મળવા માગતો હોય — સાંધિવિગ્રહિક વગેરે તો — કિલ્લામાં દાખલ કરે છે. આપણે કહેવરાવ્યું છે રા'ને, એટલે સવારે જ જવું પડશે !’

‘થયું ત્યારે તો — હું આવી ગયો, એ ફીક થયું. જ્યારે તમામે તમામ દલીલો ખૂટે ત્યારે આટલું કહેજો . .’

‘શું ?’

‘પહેલાં પ્રભુ ! મારી વાત સાંભળો. મારી એક જ વાત છે. હું મારી જાતને પોતાની મેળે જ સોલંકી વંશી સિંહાસનનો દારપાલ ગણું છું. મહારાજ જયદેવને એટલા

માટે જ હું છોક ત્યાંથી આજે મળવા આવ્યો હતો.’

‘કેશવ નાયક ! તમારી શ્રદ્ધા અચળ છે. રાજભક્તિ સૌ જાણે છે. જ્યદેવ મહારાજ પ્રત્યે — અમે પણ — હું મારી વાત કરું છું, પ્રીતિ ધરાવીએ છીએ. સફળતા મળશે — તો વિજય આપણે સૌનો છે !’

‘અને જો કદાચ પ્રભુ નિષ્ફળ નીવડે — તો આ યુદ્ધ આંહી લંબાય, માલવા તૈયાર થાય. એ વખતે પ્રભુએ તાત્કાલિક એક પગલું ભરવું પડે. એ પગલું ભરવાનું વેળુ મને મળે — તો આ વાતનો ઉપયોગ છે.’

ઉદયન વિચાર કરી રહ્યો.

‘વાત આપણા સૌના હિતની છે. માત્ર હિમ્મતથી કોઈ કરવું નથી. તમારા વિના કોઈ કરી શકશે પણ નહિ. હું તમને મળવા આવ્યો છું — એ આટલા માટે, પ્રભુ !’

‘જુઓ, નાયક ! હું કાં બોલતો નથી; બોલું છું તો ફરતો નથી. મહારાજ જ્યદેવના ઉત્કર્ષમાં આપણે સૌનો ઉત્કર્ષ છે. એવું કામ — તમે સોંપો — ને થાય તેવું હોય તો હું ન કરું, એ તો કેમ બને ?’

કેશવ કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો લાગ્યો. પછી તે ધીમેથી શાંત અવાજે બોલ્યો: ‘પ્રભુ ! જ્યારે તમામ શસ્ત્ર-અસ્ત્ર અફળ જાય — ત્યારે એક વસ્તુ માગજો !’

ઉદયન તેની સામે જોઈ રહ્યો.

‘રાણુકદેવીને મળવાનું માગજો. ને જ્યારે દેવી મળવા આવે — રાણુકદેવી — ત્યારે કહેજો, કે કેશવ નાયકે ‘જય સોમનાથ’ કહેવરાવ્યા છે !’

ઉદયન સાંભળી રહ્યો. કેશવ ગંભીર બની ગયો હતો.

‘આ વાત પાછળથી પણ, પ્રભુ ! કોઈને કહેવાની નથી. અને મારો આટલો સંદેશો—રાણકહેવીને મળે ત્યારે પહોંચાડજો !’

‘શો ?’

‘દુર્ગ કોણુ ખનાવે છે ? માણસ. રાષ્ટ્ર કોણુ ખનાવે છે ? માણસ. એ જ્યોત અખંડ રાખવી હોય અને રા’ જેવા નરપુંગવની — તો આ જુદ્ધથી રા’ ને છોડાવો. તમે જ છોડાવી શકશો. તમને લછી નથી સાંભરતી ?’ આટલું કહેજો. કેશવ શબ્દ તો પંદર બોલ્યો હતો, પણ એના ચહેરા ઉપર એની વ્યાપક અસર થઈ ગઈ હતી. ઉદયને એ જોઈ. પોતાની કોઈ પવિત્ર ભાવનાને પોતે ધા માર્યો હોય એમ કેશવ એક પણ વ્યગ્ર બેઠો રહ્યો.

‘નાયક ! આ શાની વાત છે ?’ ઉદયનને આશ્ચર્ય થયું.

‘એના જેવી દેવી, કેવળ વન્નજરની બનેલી હોય તે જ માત્ર સહી શકે, એવી આ વાત છે. આ વાત, પ્રભુ ! રા’ના નિર્વશ જવાની છે !’

શિળીના વેગે ઉદયનના મગજમાં એક વિચાર આવીને ચાલ્યો ગયો. એને સ્તંભતીર્થનો એક અદ્ભુત સાધુ સાંભરી આવ્યો. દક્ષિણના નૈમિત્તિકે મીનલને કહ્યું કહેવાતું હતું તે સાંભર્યું. જયદેવ મહારાજ ઉપર પણ એવો જ શાપિત શંકુ લટકતો હતો. એને તરત પરશુરામ — ત્યાગ-વસ્ત્રી — ને પરશુરામે કહેલી વાત યાદ આવી ગઈ.

એટલામાં કેશવ બોલ્યો : ‘પ્રભુ ! આ વન્નપ્રહાર છે. ઉદય આ ધા મારતાં મળે છે. પણ કદાચ — સંધિ

આવે તો આમ આવે ! ’

ઉદયનને પોતાના અબ્યુદયની આ કથાએ વધારે સતેજ કરી મૂક્યો હતો. પોતે સફળ થાય—કદાચ થાય તો એની મહત્તા વધે.

‘ નાયક ! તમે તો અમોઘ શસ્ત્ર આપ્યું છે. હવે તમારી વાત શી છે તે કહો. શું કરવાનું છે ? ’

‘ મારી વાત તો તદ્દન સહેલી છે. તમારામાં હિમ્મત છે. પ્રભુ ! મહારાજ ભુવનેશ્વરીને છોડે નહિ, તો આંહી આંતરવિગ્રહ જન્મે — માત્રવા એનો લાભ ઉઠાવે . . ’

‘ હાં હાં . . પેલી . . ’

‘ એટલે એને જ રવાના કરી દીધી હોય . . ’

ઉદયને ચિંતાભરેલા ચહેરે એની સામે જોયું. એ પોતે આ કરવાનો તો હતો. પણ જે વાત પરશુરામે કહી એની આને અંધ હશે ? નાહ ? કે આ પોતાના તાનમાં છે ? ’

‘ એ તો થાય — જોખમ પૂરું; પણ થાય, એમાં મહારાજ સામે થવાનું — ને પાછું અપ્રકટ રહેવાનું . . . એમ એ કામ કરવાં પડે, નાયક ! ’

બહારથી દ્વારપાત્રને પ્રવેશતો જોઈને ઉદયન એકાજેવો થઈ ગયો. ‘ પ્રભુ ! પરશુરામ મહેતા આવ્યા છે ! . . ’

‘ હેં ? હેં ! પરશુરામ ? એ ક્યાંથી ? ’

એટલામાં તો પરશુરામ આવી રહેલો નજરે પડ્યો. ઉદયને એક ચિંતામરી દષ્ટિએ કેશવને નિહાળ્યો. એને સામેથી કાઢવો — એ હાથે કરીને પોતાની વાત પ્રકટ કરવા જેવું હતું. પરશુરામના સામે ગયા સિવાય કેશવને

બહાર જવાનો ખીન્ને રસ્તો ન હતો. ઉદ્યને ઉતાવળે — પાસેના એક વસ્ત્રખંડ તરફ દૃષ્ટિ કરી. એને સાંભર્યું. એમાં કોઈ ન હતું. તેણે ઉતાવળે પરશુરામ સામે જતી વખતે કૈશવને એમાં જવાની નિશાની કરી દીધી. ‘આવ ! પરશુરામ !’ એ શબ્દ બોલ્યો ન બોલ્યો, ત્યાં તો પરશુરામના પગલાં ખંડમાં પડ્યાં હતાં. ઉદ્યનના શબ્દો પણ એના મોંમાં બળે પાછા ચાલ્યા જતા હોય તેમ એ ધીમા અતિ ધીમા થઈ ગયા. પરશુરામની પાછળપણ કોઈક આવી રહ્યું હતું. એ કોણ ? અને તેમાં પણ અત્યારે એક નારી ? એ શું ?’

૨૪. દેવી ભુવનેશ્વરી

‘પરશુરામ !’

‘કાકા ! આ દેવી ભુવનેશ્વરી !’ પરશુરામે તરત કહ્યું : અને પછી ઉદયનને બતાવીને પેલી સ્ત્રીને કહ્યું : ‘આ મંત્રીજી !’ ‘આપણે વાત થઈ એ પ્રમાણે, કાકા ! હું જવાનો હતો—ત્યાં જ રસ્તામાં જ મળી ગયાં. પણ આંહી આપણને કોઈ સાંભળે, તેમ તો નથી નાં ? એમણે થાપ મારી છે. જેવા તેવાને નહિ, લક્ષ્મીદેવીને. એટલે સંભાળવાનું છે !’ પાછલા શબ્દો પરશુરામ અતિ ધીમેથી બોલ્યો હતો. અંદર ગૂપચૂપ બેઠેલા કેશવના કાન સરવા થઈ ગયા હતા. પણ ઉદયન પોતા વિષે કાંઈ બોલ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ. કારણ કે પરશુરામ હજી આગળ વધી રહ્યો હતો : ‘અને આ બેટો પણ, કાકા ! અકસ્માત જ થઈ ગયો !’

‘એમ ?’ ઉદયને કહ્યું. પણ એ હજી ક્ષોભમાંથી મુક્ત થયો ન હતો. એને પરશુરામની ખુદ્દિનો બહુ વિશ્વાસ ન હતો. એનામાં સાદસિક ધોરા કરવાની શક્તિ ભલે હતી. પણ આંહી એ અત્યારે અને લાગ્યો—એમાં એક તો બાજી ખુદ્દી પડી જતી હતી; અને બાજી આ ભુવનેશ્વરીની

પરિસ્થિતિનો કે એના અધિકારનો સાચો ખ્યાલ હજી મળ્યો ન હતો. એણે કાંઈક વ્યગ્રતાથી પરશુરામ સામે જોયું અને પછી એણે વાપરેલ દેવી શબ્દના ખ્યાલે એ બે હાથ જોડીને આસન તરફ એને દોરતો હોય તેમ અભિનય કરતો બોલો રહ્યો. ભુવનેશ્વરી આગળ વધી. ત્યાં બેઠી. એના મોં ઉપર દીપકનો પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો. એક ક્ષણ શાંતિ થઈ ગઈ. કેશવે એક ઝીણી તરાડમાંથી દષ્ટિ કરી. અને એ છક્ક થઈ ગયો. એનું આખું શરીર કોઈ દિવ્ય વસ્તુ જોવાનો આનંદ મેળવતું હોય તેમ એક પ્રકારનો નશો અનુભવી રહ્યું. આ ભુવનેશ્વરી ? આ તો ખરેખર અદ્ભુત છે. અત્યારે એના શરીરને શાક હતો, થોડો વિષાદ હતો— છતાં એ ચહેરો પોતાની રમણીયતા પ્રકટ કરતો હતો. કેશવને લાગ્યું કે એક વખત જોયા પછી એ ચહેરો ભૂલ્યો ભુલાય તેવો ન હતો. એને લાગ્યું કે જ્યદેવની વિક્રમી સૃષ્ટિનાં બીજને જલ સિંચનારી આ જેવી તેવી તો નથી જ. એટલામાં અત્યંત મધુરતમ અવાજ એને કાને આવ્યો : ‘ મંત્રીજી ! ’

ભુવનેશ્વરી ઉદયનની મૂંઝવણ કળી ગઈ લાગી : ‘ હું આંહી આવી—મંત્રીશ્વર ! કારણ કે મારે જવાનો આ એક જ માર્ગ છે—દ્વીપ થઈને સ્તંભતીર્થ. પછી ત્યાંથી હું અવંતી જઈશ ’.

‘ અવંતી ? ’ ઉદયને પરશુરામ સામે અર્થવાહી દષ્ટિથી જોયું—એણે જે વાત કહી હતી એની સત્યતાઅસત્યતા જાણવા માટે.

‘ એ તો ઠીક, કાકા ! સ્તંભતીર્થનો આપણો ગરીબ આરસી મહાલય—એમના જેવાને નમ્રરમા ન આવે—પણ

આપણે કાંઈ આપણું ધન્યભાગ્ય થોડુંક જતું કરીશું ? એ તો, સ્તમ્ભતીર્થ પહોંચ્યા પછીની વાત પછી !'

પણ ઉદયનને તો નિશ્ચયાત્મક વાણી જોઈતી હતી. કાવ્ય તો એણે ધણું સાંભળ્યાં હતાં. એનો *વાગ્મટ જ કાવ્યો કરતો !

પણ પરશુરામના પ્રત્યુત્તરમાંથી ઉદયનને ન મળેલો આ નારીનો પરિચય એણે પોતે જ આપવો શરૂ કર્યો : ' મંત્રીજી ! હું આંહી આવત નહિ—શું કરવા આવું ?—તમને મારા પરિચયથી અત્યારે તો કેવળ વ્યગ્રતા જ મળે. પણ હું અવંતીની છું, અવંતીથી આવી છું ! અવંતી ભારતવર્ષનું સંસ્કૃતિધામ છે. હું ત્યાંની છું. મારી પાસે એક દિવ્ય વસ્તુ છે, માટે હું આવી છું ! તમને એનો પરિચય આપવા . . . ક્યારેક કામ લાગે. '

ઉદયનને લાગ્યું કે આવી વાણી—આવા અવાજ અને અર્થવાણી વાણી—આજે એણે પહેલવહેલાં જ સાંભળી. કોઈ કોઈ સમય, સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની નાયિકાનો પ્રસન્ન ટંકારવ, ક્યારેક સાધુ હેમચંદ્ર પોતે, સ્તમ્ભતીર્થમાં બોલતા, ત્યારે એ અવાજમાં આવો જબરજસ્ત આત્મશ્રદ્ધાનો ગૌરવી રણુકો સંભળાતો. તાત્કાલિક લાભની કેડી ઉદયન ભૂલી જતો જણાયો. કેશવ તો અંદર રહ્યો આ નારીની વાણીનું પાન કરવા માંડ્યો હતો; પરશુરામ અર્ધભિલિત નેને એની સામે જોઈ રહ્યો હતો.

' હું આંહી આવત નહિ, ' ભુવનેશ્વરીએ કહ્યું: ' શું

* વાગ્મટ ઉદયનનો પુત્ર—જે કુમારપાલના સમયમાં મહા-અમાત્ય થયો હતો, એ વાગ્મટ. સોમના પુત્ર વાગ્મટ કવિથી એ જુદો છે. આંહી તો તે સમયની પ્રજાલિકાનો માત્ર ઉદ્દેશ છે.

કરવા આવું? કેવળ તમને વ્યગ્ર કરવા માટે? પણ ના, મારે તમને મારો પરિચય આપવો જોઈએ. તમે મને તેમ, પણ આંહી મંત્રી છો. બીજા કોઈને હું ઓળખતી નથી. મારી પાસે એક વારસાની વસ્તુ છે. હું એવી નારી છું— ઉદયનજી! હું પરંપરાને વહન કરનારી નારી છું. હું એ શક્તિ ધરાવું છું. તમને લાગે કે હું કોઈ રાજકારણની દાસી હતી — પણ ના, ના; ના. આજે ન્યારે આખા ભારતવર્ષમાં કોઈને પણ શ્રદ્ધા રહી નથી, વીર વિક્રમના પુનરાગમનની — ત્યારે માત્ર હું એક જ — હજી પણ એ શ્રદ્ધા ધરાવું છું. વીર વિક્રમ આંહી આ પૃથ્વી ઉપર આવશે. આવે. ખુદ વિક્રમની અવંતી નગરીમાં પણ — મારી શ્રદ્ધામાં હું એકલી જ છું. હું કાંઈ હોઉં તો આ — છું! ’

‘ અને આંહી હું શા માટે આવી એમ? ’ ભુવને-શ્વરી પોતે જ પોતાને પ્રશ્ન કરી રહી. એના ચહેરા ઉપરથી ચાકનાં ચિહ્ન અદ્વિત્ય ચર્ચ ગયાં હતાં. તે કોઈ દિવાસ્વપ્ન જોતી હોય એમ હવે બોલી રહી હતી: ‘ આંહી હું આવત નહિ. આંહી શું કરવા આવું? પણ હું તો નારી છું. રાજકારણની દાસી નથી. કોઈની સ્ત્રી નથી. કોઈની રાણી નથી. કોઈની રાણી થવાની મને તમન્ના નથી. હું તો નારી છું—હું પરંપરાને વહન કરવાની શક્તિ ધરાવું છું. વીર વિક્રમી સ્વમ્મતા પુરુષસિંહને હું શોધી રહી હતી. ગુરુ બાવ-બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે જયદેવમાં વિક્રમી સત્ત્વ છે. એની પાસે પરંપરા છે. મેં એ પરંપરા શોધી. મેળવી. પરિશુદ્ધ કરી. ગ્રહણ પણ કરી — આજ એ મહામોક્ષી વસ્તુ મારી પાસે છે, મંત્રીજી! એટલે હું આંહી આવી. તમે મંત્રી છો.

તમારે કાને વાત નાખવા. કોઈ સમય એવો આવે જ્યારે આનો પરિચય આપવા હું પોતે પાછી ફરું, ત્યારે તમને યાદી રહે. વીર વિક્રમી વારસાને એક દિવસ ભારતવર્ષમાં ફરી જીવંત કરવાના મને કોડ છે. મારી એ શ્રદ્ધા છે. હું નારી છું — નારી સિવાય વારસાને કોણ જાળવી શકે તેમ છે ? પરંપરાને એના વિના ખીજું કોણ સંભાળી સાચવી જાણે તેમ છે ? કોણ વહન કરે એમ છે ? અર્જુનને — અર્જુનને પોતાને પણ ખબર ન હતી, એવડા મહાસમર્થ આત્માનો પરિચય — ચિત્રાંગદાએ એક દિવસ એને સામે જઈને ન આપ્યો ? એટલે મારી અચળ શ્રદ્ધા છે — વીર વિક્રમને ફરી ભારતવર્ષમાં લાવવાની. ’

કેશવ એની વાણીનો ટંકારવ — ધનુષટંકારવ સમે। ગૌરવભર્યો સાંભળી રહ્યો હતો. ક્ષણભર એ વિચારમાં પડી ગયો. આણે કહી એ વાત સાચી હશે ? સાચી હોય — તો ?

ઉદયનની શંકા શમી ગઈ હતી. એને આ નારીની દિવાસ્વપ્નાવસ્થાએ આકર્ષ્યો પણ હતો. પણ એને ખબર હતી કે માણસના પગ પૃથ્વી ઉપર નથી હોતા તો એ નીચે પડે છે. એણે તો ઘીનાં કૂંપાં ઉપાડ્યાં હતાં. હજી એના માથાના વાળ પાછા ઝિગ્યા ન હતા. એટલે આનું સ્વપ્ન-અપનું તો ઠીક, પણ તેણે જોયું કે, પરશુરામની વાત સાચી હતી. પણ જેમ આ ભુવનેશ્વરીને સાચવવાની હતી, તેમ આંહીની બાજુ પણ જાળવવાની હતી. હવે તો, એ ક્યાં છે, આંહી આવી હતી કે નહિ — ને ક્યાં ગઈ, એની નેટલી ગુપ્તતા જાળવાય તેટલું સારું. મહારાજને પણ પાછળથી સમય જોઈને જ કહેવાય.

અને એને અચાનક સાંભર્યું. ‘પેલો કેશવનાયક આ બધું સાંભળી રહ્યો હતો એનું શું ? હવે ? અને એ બામણો . . પાછો બટકમોડો લાગે છે . . .’

તે માથું ખંજવાળવા લાગ્યો. ‘જો પરશુરામ !’ તેણે કહ્યું : ‘જાણે આને આરામ લેવાનો. કાલે દ્વીપ પહોંચવાનું. ત્યાં આપણો મિત્ર નૃપનાગ શ્રેષ્ઠી છે. પછીની વાત પછી. આને કોઈને શંકા પડે તેમ નથી —’

‘શંકા તો સારું થયું — લક્ષ્મીદેવીના પંજમાંથી તો રાશિજીને લીધે એ છૂટ્યાં. દ્વીપ જવાને બદલે આ તરફ વળ્યાં. એ પણ ખોટું રસ્તે સૌને દોરવા માટે. ને એમની પાછળ માણસ છૂટ્યાં ન હોય એ તો કેમ અને ? એ સૌ આ રસ્તે ખાંખાખોળાં કરે, ત્યાં અમે તો અત્યારે જ ઊપડી જઈએ . . તો જ દ્વીપ પહોંચી જવાય ! નહિતર તો મહા-મુશ્કેલી. રહેવાનું શું, વધારે સમય થોભવાનું પણ નથી.’

‘હા . . એ તો એમ જ, મંત્રીજી ! આથી વિશેષ આંહી કાંઈ છે નહિ . . થોભાય તો નહિ જ !’

‘પણ મહારાજને—મહારાજની ઇચ્છા—જાણવાની . .’

‘મંત્રીજી ! તમે ક્યાંના ?’

‘હું તો સ્તમ્ભતીર્થના . . કેમ ?’

‘ત્યારે તમારે ત્યાંથી કોઈ મહાન શિક્ષીએ સ્વચ્છ અકાકી પથ્થરમાંથી, વીર વિક્રમી સિંહાસનની જે બત્રીસ પૂતળીઓ ઘડી હશે, એ બત્રીસ પૂતળીમાંથી એક પૂતળી હું છું ! એમ સમજી દ્યો. મારે—એવું દિવાસ્વપ્ન નીરખનારને — અત્યારે સમય કાઢવો પોસાય પણ નહિ. તમે માનશો ? મેં જ ભોજરાજને ના પાડી હતી — એ સિંહાસન ઉપર

પગ મૂકવાની, મેં જ એને કહ્યું હતું—આ તો વિક્રમી યશની ક્ષણી છે. તમારી પાસે વિક્રમી પરાક્રમ હોય, વિક્રમી રાજ હોય, વિક્રમી વંશ હોય, વિક્રમી લોકસેવા હોય ત્યારે આવજો—રાજા ! આના ઉપર પગ મૂકવા. મેં જ આ કહ્યું હતું . . . મને કોઈ રાજવૈભવનો મોહ હોઈ શકે ખરો ? ’

‘ પણ . . . પણ . . . ત્યારે તો . . . ’ ઉદયન જરાક અચકાયો.

ભુવનેશ્વરી મોટેથી હસી પડી : ‘ મૂંઝાઈ ગયા કાં ? મંત્રીશ્વર ! ઘણા મૂંઝાઈ જાય છે. માણસ ઝેર જીરવી શકે છે : ભાવના ભાગ્યે જ જીરવી શકે છે : અવંતીનું એ વાતાવરણ હતું — આજે નહિ — વિક્રમી જમાનામાં, એ જમાનાની હું. મારે હવે, તમને, મહારાજને, કોઈને, વ્યગ્રતામાં મૂકવા નથી. મહારાજ મને ધચ્છે. આંહી કોઈ ન ધચ્છે. એમાં મારું ગૌરવ શું ? અને મહારાજનું પોતાનું પણ ગૌરવ શું ? અને એવી વસ્તુસ્થિતિની મારે જરૂર પણ શી ? મેં તમને ન કહ્યું ? મેં જે જોયું છે, એના પ્રમાણમાં આંહીનો તમારો વૈભવ એ તો બિખારીની હાંડલી સમો છે ! મંત્રીજી ! મેં તો કવિ કાલિદાસની અલકાનગરી જોઈ છે. આંહી શું છે ? હું તો આંહીથી તરત નીકળી પડું — કે તમારું મન પણ આરામ પામે. અમારે આટલું જ કામ હતું—કાં પરશુરામજી ? ’

ઉદયનને આ સઘળી કલ્પનામાં બહુ રસ ન હતો. એને આ ઢંગધડા વિનાની હવાઈ કલ્પનાનું કામ પણ ન હતું. એ તો એટલું સમજ્યો કે વાત પરશુરામની સાચી હતી. આની ચોટલી પકડી રાખી હોય — તો પાંચે પંદરે પચીસે પણ રાજસત્તા પગ આગળ નાચે. પણ જો પરશુરામને

બહલે પેલા કૈશવનાયકને જ આની સાથે મોકલ્યો હોય
દ્વીપ — તો એને મોંએ ખંભાતી પણ રહે ને પરશુરામ
આંહી જ હોય — એટલે શંકા પણ કોઈને ન પડે ! એ
આમણાને હવે પાછો હાથમાં રાખવો પડશે. અમસ્તો એ
તો આની વાત કહી જ રહ્યો હતો, એટલે એ તો આ વાત
કૂદીને લઈ લેશે. અને આ નારી . . ’ એ જરા બેઠો થયો.

‘ પરશુરામ ! ’ તેણે પરશુરામને એક બાળુ બોલાવ્યો.

‘ કાકા ! એ તો . . આપણું કૃત્ય કરાવ્યું . . ’

પરશુરામના કાનમાં ઉઘ્યને વાત કરતાં જ એ ચડબડી
ઊઠ્યો. એને લાગ્યું કે આ તો ત્રણ ભાગ થાય છે. એની
કલ્પના પ્રમાણે તો મહામંત્રી ઉઘ્યને, મહા સેનાપતિ પોતે,
ને મહારાજ જયદેવ ! એમ હતું. ઉઘ્યને આ ભુવનેશ્વરી
દ્વારા અબ્યુઘ્યની વાત કરી હતી એ એને ખરાખર મનમાં
બેસી ગઈ હતી.

‘ પણ ગાંડાભાઈ ! હજી અત્યારે જ ક્યાં દૂધ વાસ-
ણમાં પડ્યું છે ? હજી તો એ સ્તંભતીર્થ રહેશે — હજી તું
જો તો ખરો. આપણે એને હાથમાં રાખવી છે. એ રહે
છે. મહારાજને જાળવવા છે. એ જાળવાય છે. ઉઘાડા ઊઠવું
નથી — એ સચવાય છે. ને વધુમાં કદાચ કાંઈક સનસા
થાય — તો આ આમણો સપડાય છે ! ’ તેણે બહુ જ
ધીમે કહ્યું : ‘ તારે ને મારે ખભે ધોતિયાં ! હું મોકલું છું
સ્તંભતીર્થ માણસને, હમણાં જ. તે આને વહાણમાંથી પર-
ખારી આરસી મહાલયમાં — લઈ જશે. પછી એ ત્યાં જ
રહેશે ! આને કાંઈ એમ રેઢી મુકાય એમ નથી — એમ
તો એ માલવાનું નાંમ છે. આપણને સૌને ખનાવીને માલવા

પહોંચી જાય તો ? ને આ નાયક આ કામમાં લાગે એવો છે. આપણે પાછું આપણું કંઈ જાળવવું પડશે નાં ? તું ને હું બે વાત જાણતા હતા — એ ત્રીજો જાણી મયો છે. તો એને કાં આમાં ન સપડાવવો ? ’

‘ જાણી ગયો છે ? એટલે ? ’

‘ તારા આવ્યા પહેલાં એ આંહીં હતો. આમાં બેઠો છે ’ ઉદયને પાસેના વસ્ત્રખંડ તરફ નિશાની કરી.

‘ આમાં ? ’

‘ હા. ’

‘ ત્યારે તો, કાકા ! . . હવે તો કાકા ! . . ’ પરશુરામને વસ્તુસ્થિતિની અનિવાર્યતા જાણતાં એ ખંચકાતો હકારાત્મક ડોકું ધુણાવવા લાગ્યો. સમય થોડો જ હતો.

ઉદયને તરત એક તાળી પાડી: ‘ દેવી ! તમને સ્તંભ-તીર્થ સીધા ખરાખર પહોંચાડી દે — ને વળી મહારાજના વિશ્વાસુ મિત્ર ગણાય, એવા એક સજ્જન આંહીં સહુભાગ્યે અત્યારે છે. એ તમારી સાથે આવે છે. ને પરશુરામજીને કોઈ કામગીરી આવી પડે એ વખતે એમની એટલી ગેરહાજરી નવી શંકા ઊભી કરે ને આપણે તો કોઈ પીછો ન પકડે એ પણ જોવાનું છે. નાયકજી ! ’ ઉદયને બે હાથે ફરી તાલી પાડી.

પણ કેશવને રાહ જોવામાં સલામતી લાગી.

‘ કેશવ નાયક ! બહાર આવો ને — પરશુરામજી આવ્યા છે. ને તમારે યોગ્ય કામ આવ્યું છે . . . ’

કેશવને પડખેથી બહાર આવતો પરશુરામે જોયો. તેને જરાક નવાઈ લાગી. પણ એટલામાં ભુવનેશ્વરીને નમીને

એ ત્યાં જોભો રહ્યો : ‘ એ મહારાજના મિત્ર—અમારા દોસ્ત — ને ઝોધકમંડલના સેનાનાયક છે. ’ ઉદયને તરત કહ્યું : ‘ આંહીં કામે આવ્યા હતા, તમે આવ્યાં હતાં ત્યારે એમને પણ સ્તંભતીર્થ જ જવાનું છે ! એટલે મેં યાદ કર્યાં, કેશવ નાયક ! આ દેવી ભુવનેશ્વરી પોતે ! ’

કેશવ ફરીને એ હાથે નમી રહ્યો. એણે ઝાંખી કરેલી મૂર્તિ પ્રત્યક્ષમાં તો એક હજારગણી વધારે મનોરમ બની મઠી હતી.

‘ નાયક ! ’ ઉદયને રફેટ કર્યો : ‘ તમે આમની સાથે દ્વીપ જાઓ — ને ત્યાં શ્રેષ્ઠી નૃપનાગ બંદોબસ્ત કરી દેશે. એ વહાણમાં સ્તંભતીર્થ જાઓ, તો તમારે પણ એ પંથ છે. ને અમારો આંહીંનો મામલો શંકારહિત બને છે. તમે બધું સાંભળ્યું તો છે જ ને તમે વાત જાણો છો. ’

‘ મંત્રીજી ! આપણી પળે પળ — હવે તો . . . ’

‘ હા, કાકા ! પછી તો કોઈ ને કોઈ ’

‘ તો નાયક . . . ’

‘ ઓઢલ મારી બેગો છે . . . ’

‘ એને ઠેકાણું આપી ઢઢ એ . . એટકપંથમાં તમારી રાહ જુએ ’

‘ એ બરાબર . . . ’ કેશવને એ વાત રુચી. એણે ભુવનેશ્વરીમાં પ્રાચીન આર્યાવર્તની એક પ્રણાલિકાનો સમર્થ આત્મા પ્રકટતો જોયો હતો. તેને પણ તરત નીકળવાનું તો હતું. તેણે ઓઢલને બોલાવવા એક માણસને મોકલ્યો.

૨૫. સોરઠની વિશિષ્ટ પરંપરા

ઉદયનને પરશુરામે સમાચાર આપ્યા હતા, તેમાંથી જ એક અનુમાન રપટ હતું. લક્ષ્મીરાણી આ ભુવનેશ્વરીને સહીસલામત જવા દે કે નહિ એની એના મનમાં જળરજસ્ત શંકા હતી. પણ જો કેશવ ભુવનેશ્વરીને દ્વીપ સુધી પહોંચાડવામાં સફળ નીવડે — તો એને એક અમૂલ્ય તક મળતી હતી. એ સંબંધમાં જોટલો બંદોબસ્ત એને કરવાનો હતો તેટલો તો એણે રાતમાં ને રાતમાં કરી નાખ્યો હતો. પ્રભાતે તો એને ધારાગઢ તરફ જવાનું હતું. એટલે એણે, પરશુરામે એને કરી હતી એ પેલી બાઈ વિષેની વાત — એકસો ને એકમી વખત ફરીથી એની પાસેથી સાંભળી. પરશુરામને એ વાત કહેવામાં હમેશાં રસ આવતો. ઉદયનને એમાંથી ખાતરી થઈ ગઈ કે, કહો ન કહો પણ એ વાતમાં જ કાંઈક ભેદ રહ્યો છે. સંધિની વિષ્ટિ એક વખત ચલાવવી જોઈએ, એવી જો વાત યુદ્ધમંત્રણાસભામાં મુંઝવે કરી હતી, તેમાં પણ એ વાત સાથે એને કાંઈક સંબંધ જણાયો. પોતે સંધિની વિષ્ટિ લઈને જવાનો હતો — એ વખતે એ વાતની કાંઈક પણ વધારે સનસા મળી જાય — તો મહારાજ જયદેવને પોતાને, એ

ખબર આપીને આ યુદ્ધનો કાર્યભાર પણ ઉપાડી લેવાય !

અને તો તો — ત્યાં સ્તંભતીર્થમાં ભુવનેશ્વરી એને ત્યાં હોય. આંહી મહારાજના એના ઉપર ચારે હાથ હોય. ગિરનારી દુર્ગ ઉપર આરસી દેવાલયો ચાલતાં હોય — ને મહાઅમાત્ય ઉદયનને ત્યાં સામંતચક્રોના ગજરાજો સૂંઢ ડોલાવતા ઊભા હોય ! તો સ્તંભતીર્થથી આંહી આવ્યા પણ પ્રમાણ ! નહિતર તો એનું સ્તંભતીર્થનું નાનું બો નાનું પણ પોતાને અધીન તંત્ર શું ખોટું હતું ?

* વાહરા ગામની સીમમાં ઘીનાં કૂંપાં માથે ફેરવતો — ક્યાં એ સમય — ને ક્યાં આ સમય ?

એણે ભક્તિભાવથી એક નિશ્ચય કર્યો. આંહી પોતે સોરઠમાં જ્યારે આવ્યો છે ત્યારે એની હુંગરેહુંગરમાળા ઉપર — જેવું સ્વપ્ન વિમલમંત્રીએ આરસી પહાડમાં ઊભું કર્યું છે, એવું ભગવાન જિનેંદ્રનું સ્વપ્ન આંહી ખડું કરવું, અને ભગવાનના નામની ધ્વજ ફરકાવતી જેવી આંહી ભગવાન સોમનાથની ફરકે છે એવી જયજિનેંદ્રની

ઉદયન પોતાના સ્વપ્નમાં પોતે એક ક્ષણ લીન થઈ ગયો. પણ એને રાજ્ય જયસિંહદેવની વિચિત્રતાઓ ખરાબર યાદ હતી. એ ક્રોધને નમતું આપે તેવો ન હતો. આજ વળી એને વિક્રમી સ્વપ્ન મહાન દેખાયું — અને એમાં ખેંગાર જેવી સામંતચક્રાવલિ હોય તો પોતે એક મહારાજ્ય સર્જે એ વસ્તુનું મહત્ત્વ દેખાયું — એટલે આ સંધિની તક મુજબલે ઊભી કરી ને એણે ચાલવા દીધી — બાકી, એ પોતે તો ગિરનાર પાડચા વિના પાછો ન હોઈ એવો આગ્રહી ક્યાં

* જાણીપુર પાસે, મરુભૂમિમાં; ઉદયન ત્યાંનો.

ન હતો ? અને આ પેલી નારી ન મળી હોત તો આંહી કોઈને એક પગલું પણ આમ કે તેમ ફરકવા દેત ખરો ?

હિયન વિચાર કરી રહી. ‘ પરશુરામ ! ’ તેણે કહ્યું : ‘ કેશવ નાયક એને દીપ સુધી પહોંચાડી દેશે. ધુઆઠો તો એની પહેલાં ત્યાં પહોંચી ગયો હશે જ — કે આપણે મોકલ્યા છે તે પહોંચી જશે, પણ મહારાજથી આ વાત ક્યાં સુધી છાની રહેશે ? ’

‘ છાની રહેવી મુશ્કેલ. ને મહારાજ તો તસુએ તસુ જમીન ખોળાવશે ! ’

‘ ત્યારે ! એનું શું ? એનો વિચાર કર્યો ? ’

‘ ને લક્ષ્મીરાણીનાં માણસો ય આંદોં આવ્યાં દેખાડું ! ’

‘ એ તો ઠીક — તું જાણે આંદોં યુદ્ધમંત્રણામાં હતો એટલે તને શી ખબર ? અને હું તો વહેલી જ સવારે જૂનોગઢી ધારાગઢ પહોંચી જઈશ ! ને તું પેલા આવે તો ધૂંઆઠૂંઆં થતો દોડજો ને વંથળા મોરચે. ઉગમણી ખાંચ ! — ને આપણે આથમણા — બંનેને છેક વર્ધમાનપુર સુધી આંટો મારવો પડે ! ’

‘ પણ મહારાજ ? ... એનું શું ? ’

‘ મહારાજને આપણે કહી જ દેવી વાત કે આમ છે ! ’

‘ જોજો, ગાંડાબાઈ ! એવી ઉતાવળ ન કરતો. એ વાત તો તક આવ્યે, આપણે ત્યાં સ્તંભતીર્થમાં એ પહોંચી જાય — પછી થશે. હમણા તો તે ચલાવ્યું છે તે જ રાખવાનું. મહારાજને કહેવાનું કે ત્રિભુવનપાલની સાથે વડાણમાં ગયાં. ખીજું ચૂપાચૂપ. તને ક્યાં ખબર નથી, સ્તંભતીર્થમાં આવનારું લાંનું બની જાય છે ? ’

સવારમાં વહેલે — પરશુરામે ધાર્યું હતું તેમ જ લક્ષ્મી-

રાણીનાં માણસો દોડતાં આવી પહોંચ્યાં. પરશુરામને મળ્યાં. પરશુરામ ધૂંઆફૂંઆ થતો આમતેમ ધૂમવા માંડ્યો. અને છેવટે સૌની સાથે વંચળા બણી — એને હાથ કરવા ઊપડ્યો.

ઉદયન આ ઉલોમર્મા રસ લેતો ન હોય તેમ જૂનોમઢી ધારામઢ દરવાજે પહોંચી ગયો.

કેશવના શબ્દો પણ એને યાદ હતા. પોતે સંધિ કરાવવાની આશા તો રાખતોજ ન હતો — પણ એને નાણી જોવા માટે એ ફરીને સંભારી ગયો.

ગિરનાર ફરતી રા'ની ચોકીઓની પરંપરા દ્વારા એણે સલાહ માટે પોતાનો સંદેશો રા'ને મોકલ્યો.

પણ એ હવા ખાતો ત્યાં બેઠો રહ્યો ! સાંજ સુધી કોઈ જવાબ આપવા માટે જ ફરકયું નહિ. મોડી સાંજે અંધારું થયે એક સૈનિક આવ્યો. તેણે રા'ની અનુમતિ ચોકીદારોને બતાવી. ઉદયનને એકને જવાની રજા મળી.

તરત ત્યાંથીજ ઉદયનને આંખે પાટા બાંધવામાં આવ્યા. એક બંધ સુખાસન હાજર થયું. ગાઢ અંધકારમાં પ્રવેશ કરતો હોય તેમ ઉદયનને લાગે માનવસંધ આગળ ચાલ્યો. એણે જરાક વાત લેવા બહાર હાથ તો ફેરવ્યો — પણ જાણે એ અંધકારની ભીંત સાથે અથડાતો હોય તેમ એને લાગ્યું. અંધકાર સિવાય કોઈ વસ્તુ જણાતી ન હતી. એણે ભોમ્મોની લાકડીનો અવાજ પકડીને જમીનની જાત જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લોહકડીઓ ખખડાવતી ડાંગો ફેવી જમીન ઉપર પડી રહી છે એ જાણવું પણ મુશ્કેલ હતું.

થોડીવાર સુધી જંગલકેડીએ ચાલ્યા પછી એને એમ લાગ્યું કે હવા બદલાઈ ગઈ છે અને કોઈક અંધારધેરી

સાંકડી ભોંયમલીમાંથી પોતે જઈ રહ્યો છે. એક ભોંયએ, બીજને જગ્યામાં બટકી ન જવાય માટે ચેતવણી આપવા જરાક મોટેથી ઉચ્ચાર કર્યો, એ સાંભળવા ઉદ્યને કાન સરવા કર્યો પણ એટલામાં તો પેલા ભોંઈના પડખામાં એક મુઠ્ઠો પડી ગયો હતો. એટલે તે મૂંઝો મૂંઝો — કેવળ લોહ-કડીઓના ખણખણાટ કરતો આગળ વધવા માંડ્યો. ઉદ્યનને અંધકારનો જ માત્ર ખ્યાલ રહ્યો.

એને લાગ્યું કે ઘણો વખત જાય છે. પણ ત્યારપછી થોડીવાર થઈ ત્યાં કોઈ સત્તવાહી અવાજ એને કાને પડ્યો: ‘ થોભો — કોણ છે ? ’

‘ મંત્રીશ્વર ઉદ્યન મહેતા — ’ જે સૈનિક સાથે હતો તેણે તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. આગળ જવાની અનુમતિ મળી ગઈ લાગી — કારણ કે ઉદ્યનને બીજો કોઈ શબ્દ સાંભળવા મળ્યો નહિ. એની સવારી આગળ વધી રહી હતી.

થોડા વખત પછી એ સવારી અટકી પડી. સુખાસન નીચે આવ્યું. ઉદ્યનની આંખના પાટા ધૂટ્યા. એને હવા અને પ્રકાશ મળ્યાં. પોતે કયે રસ્તે થઈને આવ્યો — ને કોણ એને લઈ આવ્યું — એ જોવા એણે જરાક નજર આમતેમ ફેરવી — પણ ત્યાં સુખાસન લઈ આવનારો કોઈ ભોંઈ હતો જ નહિ. અને એની સામે જ ખુલ્લી તલવારે, એક જુવાન, શાંત, ઔરવભર્યો, પણ તેજસ્વી માણસ શસ્ત્ર-નમન કરતો ઊભો હતો ! દેખીતી રીતે જ એ કોઈ અધિકારી લાગતો હતો. ઉદ્યને પોતાની સાથે આવેલા સૈનિકને એને વિશે પૂછા કરવા ડોક એક બાજુ ફેરવી. પરંતુ એ પણ ત્યાં ન હતો. એ પણ તાત્કાલિક અદશ્ય થઈ ગયેલો જણાયો !

એટલામાં પેલો અધિકારી જેવો માણસ જ બોલ્યો: ‘મંત્રી-શ્વર ! તમે આવવાના છો એ આંહીં સૌને ખબર છે. તમે જઈ શકો છો —’ તેણે એક બાજુ ખસી જઈ સામે શરૂ થતી રાજમહાલયની સોપાનપરંપરા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો. ઉદયને પોતાને રાજમહાલયના છેક સાન્નિધ્યમાં આવેલો હજી કંઈયે પણ ન હતો. એને આશ્ચર્ય થયું. એ રીતે તો વખત એટલો થોડો ગયો હતો — કે કાંઈ નિકટવર્તી ભોંયગલીમાંથી એને આંહીં આણવામાં આવ્યો હતો એ ચોક્કસ હતું. પણ અનુમાન સિવાય ખીજી લેશ પણ નિશાની એની દષ્ટિએ પડી નહિ.

વખત ફેટલોક ગયો હશે — એ જાણી લેવા માટે સાધારણ પૃચ્છા કરતો હોય તેમ એ બોલ્યો:

‘ફેટલીક ઘટિકા રાત્રિ . . . ?’

પેલો માણસ એના પ્રશ્નને જાણે સમજી ગયો હોય તેમ સહેજ હસ્યો: ‘પ્રભુ ! હમણાં ફેટલી રાત્રિ ગઈ અને ફેટલી રહી એનો આંહીં કોઈને ખ્યાલ જ નહિ હોય ! એ હિસાબ જ કોઈ રાખતું નથી !’

આટલો ઝીણો ને કડક જાપ્તો આંહીં છે — એમાંથી જ્યદેવ એક કાંકરી પણ ખેરવી શકે એ ઉદયનને હવે અશક્ય લાગવા માંડ્યું. તેણે કાંઈ પણ પ્રયત્ન ન કરવામાં ગૌરવ સ્વચ્છતા જોયું. તેણે તરત બોલ્યાયાલ્યા વિના આગળ પગલું ભર્યું: ‘તમે ? . . .’ તેણે નામ જાણવા પૃચ્છા કરી.

‘હું આંહીંનો દુર્ગપતિ . . .’

‘સોઢલજી કહે છે એ ? હેં ! અરે ત્યારે બલા માણસ . . . !’ ઉદયને હાથ લાંબો કરી એનો હાથ પકડ્યો: ‘તમે તો અમને પળે પળે સાંભરો છો, સોઢલજી ! કેમ ન

સાંભરો ? ભગવાન મહાવીરને મેં તો પ્રાર્થના કરી છે કે સાત જનમારા સુધી આવા જ દુશ્મનો આપજો . . . ને આવા જ મિત્રો આપજો. તમારી ગદીની નામના તો સોઢલભા ! દેશવિદેશમાં આજ ગવાઈ રહી છે ! . . મારે ક્યાં ત્યાં જવાનું છે ? ’ ઉદયને સામે નજર માંડતાં કહ્યું.

‘ હા, મંત્રીરાજ ! મહારાજ ત્યાં આવશે . . ’

સોઢલે સામેની સોપાનપરંપરા ભણી નજર કરી ઉપરના ખંડ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો.

ઉદયન વિચાર કરતો આગળ વધી રહ્યો. આંહીં પોતે આવ્યો. સઘળું જોયું. મુંગલની સત્તા દીઠી. પોતે કાંઈ ન હતો એ પણ અનુભવ્યું. અને આ વાત જે આખી નિષ્ફળ જવાની ચોક્કસ હતી — એમાં પોતાને મોકલવામાં આવ્યો—એ શા માટે ? એની ફજેતી કરવા ? વખત મેળવવા ? કોઈ યોજનાને વધુ દઢ બનાવવા ? કે માત્ર મહારાજને બતાવવા ? કે રા’ને છેતરવા ?

મુંગલની દૃષ્ટિએ ગમે તે હોય. પણ એણે તો આંહીંની પરિસ્થિતિનો પૂરો લાભ ઉઠાવવાનો નિશ્ચય કરવાનો હતો. નહિતર એ સ્તંભતીર્થ પણ ખાવાનો હતો — ને પાટણમાંથી પણ રખડવાનો હતો ! મુંગલના એક પાયા તરીકે એને સ્થાન હતું — એ ચોક્કસ. પણ એણે તો મુંગલને જ હિલાળી મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો. એ તીક્ષ્ણ વેધક દૃષ્ટિથી નાનામાં નાની વાતને પણ નજરમાં રાખતો આગળ વધ્યો. સોઢલજી ત્યાં ઊભો હતો એ એના ધ્યાનમાં હતું. એના મનમાં પરશુરામવાળી પેલી સ્ત્રી રમી રહી હતી. એ આ વાત જાણતી જ હોવી જોઈએ—સંધિસલાહ કરવા માટે સૈન્યમાંથી

પોતે આવવાનો છે એ. બીજું કાંઈ નહિ તો કેવળ કુતૂહલની ખાતર પણ એને જોવા માટે એ ક્યાંક ને ક્યાંક ઊભી રહેવાની ! જેને રાશિજીએ સામે ચાલીને સોંપી દીધી હશે એ રાજકુટુંબની જ હોઈ શકે. ને એ આટલામાં જ એને જોઈ લેવા કે એની વાત જાણવા ફરતી રહે ! અંધકારને અજવાળતી અનેક દીપાવલિઓની વચ્ચે થઈને એ આગળ ચાલ્યો.

અને અચાનક એની દૃષ્ટિએ, ડાબી બાજુ તરફ જતા સાંકડી નળા જેવા માર્ગને છેડે ઊભેલ કોઈક સ્ત્રી નજરે પડી ! એને એમ લાગ્યું, કે ખરેખર એ એમ હતું, એના વિષે એ કાંઈ પણ નિર્ણય કરે તે પહેલાં તેણે એક પછી એક પ્રકટતાં ત્રણ કોડિયાં દીઠાં ! એને શંકા ન રહી. ત્યાં એક સ્ત્રી ઊભી હતી. એણે જરાક એ તરફ દૃષ્ટિ કરી. પેલી સ્ત્રી જાણે — એ પછી પકડવા માટે જ ઊભી હોય એમ, જેવી એણે દૃષ્ટિ કરી કે તરત, એક પછી એક ત્રણે કોડિયાં ધીમે ધીમે છુટાવતી ગઈ !

હૃદયનની આંખ વધારે તીણી થઈ ગઈ. એનો હાથ આનો ઉકેલ લેવા મથતો હોય તેમ સહજ જ દાઢી ઉપર ફરી રહ્યો. પણ પોતાની ગતિ મંદ કરાય તેમ ન હતું — વધારે ઝીણવટથી જોવા માટે તો ઉભાયજ શાનું ? સોઢલની દૃષ્ટિ એની પાછળ જ હોવી જોઈએ ! ને પેલી સ્ત્રી પણ તરત અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી !

એ વિચાર કરી રહ્યો. આ તો સ્પષ્ટ રીતે કાંઈક સંકેત હતો. પેલી બાઈએ આપ્યો હતો. તો તો એ બાઈ — એ જ હોવી જોઈએ, જેના વિષે પરશુરામે વાત કરી હતી. તો આ સંકેત — આગલા કોઈ સંકેતના સમર્થનમાં

હોય — કે ફેરફારમાં હોય ? મુંઝવતો મોક્ષ્યો પોતે આવી રહ્યો છે એ એની સમજણમાં હોય. મુંઝવતે કાંઈ સંકેત આપ્યો હોય — ઉદયનને અચાનક નવું અજવાળું આવતું જણાયું. આજ કંઈ તિથિ હતી ? શુદ્ધ ત્રીજ. સારે ચોક્કસ આવતી વદી ત્રીજે — હા, એણે દીપક યુઝાવ્યા — એટલે અંધારી ત્રીજે આ સંકેતનો એ અર્થ હશે ? તો અંધારી ત્રીજે શું ? મળવાનું હશે ? કે કોઈ ગુપ્તમાર્ગની માહિતી આપવાની હશે ? શું હશે ?

એમ ને એમ એ શંકામાં ઉપર પહોંચ્યો. ત્યાં દ્વારની બંને બાજુએ જે માણસ ઊભેલા એણે જાણ્યા. એ કાણ હશે — એનો એ વિચાર કરે છે ત્યાં એની નજરે, એક માણસે, સડેજ ફેરવતો હોય તેમ ત્રણ આંગળી પોતાનાં ઝોડિયાંવાળા માથામાં પસાર કરી. અને પછી પાછળના ખભામાં ભેરવેલ તીર ઉપર એ લાથ જરાક થોભતો હોય તેમ થઈ ગયો. ઉદયનની ચપળ દૃષ્ટિએ એક ક્ષણમાં આ સંકેત છે એમ સમજી લીધું. એને ભારે આશ્ચર્ય થયું. આમાં પણ ત્રણનો જ નિર્દેશ હતો. પરંતુ વિશાળ ખંડમાં બીજું કોઈ કયાંય ન હતું. ને તદ્દન ધીમેથી બોલાય તો પોતે શબ્દ પકડી શકે તેટલો એ માણસની નજીકમાં હતો, છતાં એ બોલ્યો નહિ. એનું કારણ શું ?

પેલા માણસની સડેજ જ ઊંચી દૃષ્ટિની પાછળ એણે પોતાની નજર ઠેરવી તો ત્યાં તેની જ ઉપર સામે — પોપટનું પાંજરું લટકતું હતું ! એત તારીની ! આવડા વિશાળ ખંડમાં બીજું કોઈ નથી એ જોઈને એ સડેજ આશ્ચર્યથી પેલા બંને દ્વારસ્થ પુરુષોનાં નમતને પ્રત્યુત્તર વાળતો જરાક

આગળ વધ્યો, તો એને આવકાર આપવા માટે હોય એમ એક માણસ એક તરફના સ્તંભ પાસેથી આગળ આવતો દેખાયો. ઉદયન સચેત થઈ ગયો. પેલો માણસ તેની નજરે આવ્યો ને તે પોતાનું માંહું પહોળું ખુલ્લું હાસ્ય હસી રહ્યો: 'ઓ હો હો હો! ચંદ્રચૂડણ! મેં તો તમને જોયા જ નહિ —' ચંદ્રચૂડનો એને એક વખત સ્તંભતીર્થમાં ભેટો થયેલો, એટલે એને એ ઓળખી ગયો. પણ પેલા માણસે આપેલા સંકેત વિષે આને શંકા તો નથી પડી કે? એ જોવા એણે એની દૃષ્ટિ ઉપર મીંટ માંડી. 'હું ત્યાં થોભ્યો — દારપાલજી પાસે !

‘એમને ઓળખ્યા નહિ ?’

‘ના. હું તો એમને દારપાલ માનીને જડ જેવો ત્યાં ઊભો રહ્યો . . .’

‘એ અમારા લીલીયાના દેશુભા ! ને પેલા વીશુભા !’

‘એમ ? આ તો અગ્નિયું ને આંધળું ખરાખર ! ક્યારે ય મળેલ નહિ નાં ? તમને તો જાણીએ.’ પણ તેના મગજમાં એક વીજળી દોડી રહી હતી.

ત્યારે પેલી બાઈ એ ચોક્કસ લીલીયા. ને આ એના છોકરા !

‘મંત્રીશ્વર ! હું બે ક્ષણમાં આ આવ્યો — મહારાજને ખબર કરીને, દેશુભા !’

‘અરે ! વાંધો નહિ, વાંધો નહિ, ચંદ્રચૂડણ ! હું ક્યાં આહીં વગડામાં ઊભો છું !’

ઉદયને ધચ્છયું કે એ જાણે તો સારું. દેશુભા મન મોકળું કરે. પણ પોતાનાથી શરૂઆત થાય તેમ ન હતું;

વખતે પોતે કાંઈ સમજ્યો જ ન હોય તો ? સંકેત માનતો હતો એ પણ નાટક હોય તો ? એનો રસ્તો અટપટો હતો.

એટલે ચાંદ્રચૂડ ગયો કે ઉદયન ચારે તરફ જોવા માંડ્યો. ત્યાં આખા સોરઠની વગડે વગડાની જાણે સમૃદ્ધિ ઠલવી હોય તેમ ભરતભરેલાં વસ્ત્રોથી ભીંતની ભીંત શણગારેલી હતી ! એક તરફ સોરઠી સોમનાથના ભવ્ય મંદિરની પ્રતિકૃતિ ઊભી હતી. બીજી તરફ ગિરના સિંહણનાં બચ્ચાં કદાંબની છાયામાં રમી રહ્યાં હતાં. શંખ, ઢોડી, શંખલાં, છીપલાં, આભલાં, ફટક મોતી, સાચાં મોતી, સોનું, રૂપું હીરા, માણેક — દરેકે દરેક પ્રકારનાં આભરણથી આખો ખંડ જાણે ભર્યો ભર્યો લાગતો હતો. આખા સોરઠની એકે એક વસ્તુને સાંભારીને આંહી ભરી હતી. જોનારને લાગે કે આ આભરણસૃષ્ટિ જોવા માટે નહિ, પણ એની વચ્ચે જોસનારના અંતરમાં રહેલી જીવનકવિતાને તાલ દેવા માટે કોઈ એ ઊભી કરી છે !

ચારે તરફ ભીંત ઉપર અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો લટકતાં હતાં. અંને જુદી જુદી સમશેરો પણ હતી. એક અર્ધપુલ્લા ગવાક્ષમાંથી સામેની ગિરનારી કુંગરમાળાનાં ઉત્તુંગ શિખરો ઉપરની દીપાવલિ દેખાતી હતી. એક તરફ એક સાંગામાંથી હતી. તેની પાસે ખૂણામાં એક મોટી દીપિકા હતી. બીજી તરફ દોલિયા ઉપર રાંનાં હોય તેવાં ઢાલ અને તલવાર પડ્યાં હતાં. એટલામાં ઉદયનની નજરે એક સશસ્ત્ર સૈનિક એક ખૂણામાં શાંત ઊભેલો નજરે ચડ્યો. માથા ઉપર પોપટનું પાંજરું લટકતું દીઠું. એક પણ શબ્દ બોલવામાં જોખમ રહ્યું હતું એ એ કળી ગયો. તે ચારે તરફનાં દશ્યોમાં જ

રસ લેતો રહ્યો. બહાર મેદાનમાંથી હજી પણ ઠાંક વખત મયૂરોની કેદાના પડછંદા પડતા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણેથી સૈનિકોની રણહાકના અવાજ આવતા સંભળાતા હતા.

ઉદયન ત્યાં પડેલી એક પાટ પર શાંતિથી ઘેસી ગયો. તેણે ચારે તરફ ઝીણવટથી જોવા માંડ્યું, કોઈ જગ્યાએ ખંડમાં રાંનાં થાકનાં ચિહ્ન એની નજરે પડ્યાં નહિ. તે મનમાં ને મનમાં વિચાર કરી રહ્યો. . . એટલામાં તો એણે સામેને આરણેથી એક પુરુષને આ તરફ આવતો દીડો. એનું માથું ઊંચાડું હતું. માથા ઉપર રૂપાળા કાળા કેશ ઓળેલા હતા. એની ભરાવદાર મૂછનો અંકડો, એની વિશાળ લાલસુરેખા આંખ સાથે એટલા તો સંવાદી મેળમાં હતો કે, એના આખા ચહેરાને એને લીધે, એક પ્રકારની મોહક રમણીયતા પ્રાપ્ત થતી હતી. એવી જ આકર્ષકતા એની નાકઢાંડીમાં હતી. તે સમર્થ, તેજસ્વી, પાતળો, સશક્ત, વીજળીના તાર જેવો, વીરત્વની રેખા સમો, દેખાતો હતો. ઉદયનને એને જોતાં તરત જ સમજમાં આવી ગયું. એ જ રા' હોવો જોઈએ. એને તરત જ એક ખીજો વિચાર પણ આવી ગયો. આ રા' હોય તો એ અજ્યેયદુર્ગ સમો માનવી હતો. આની રાંમમાં ઘોડું હોય ને હાથમાં સમશેર હોય — પછી ભલેને એની સામે આખી સેના ઊભી હોય ! આવા માણસો જાણે જન્મે છે જ જુદાનો રંગ માણવા. એને પોતાને તો ખાતરી જ હતી કે આંહી સંધિની કોઈ આશા ન હતી — પણ હવે એને એ વિષે વધુ ખાતરી થઈ ચૂકી. તે રા' ને જોતાં જ ત્વરાથી ઊભો થઈ ગયો હતો.

એટલામાં રા' ખંડમાં આવી પહોંચ્યો. ‘પ્રભુ !

મહારાજ ! ’ ઉદયને એ હાથ જોડીને માથું નમાવ્યું : ‘ જરાક કઢંગે સમે હું આવ્યો છું . . ’

‘ ઓ હો હો ! અરે ભૈ ! કઢંગો ને સંઢંગો — તમે આંહી ક્યાંથી ? આવો, આવો, ક્યારે હમણાં જ આવ્યા નાં ? મુંગલ મહેતા તો પાસે રહ્યા, એ હમ્મર વખત મળે, પણ તમે ક્યાંથી ભા ? આવો આવો, તમે તો ક્યાં હમણાં સ્તંભતીર્થ છો નાં ? ’

‘ હા, મહારાજ ! સ્તંભતીર્થ, આંહી, હમણાં તો અધે સરખું છે નાં. ’

‘ આવો — ત્યારે આમ આવો, હ્યો . . ’ રા’ એ પોતે એનો હાથ પકડી એને ઢોલિયા તરફ દોર્યો. રા’ ના આવા ખુદ્દા નેદમર્યો સત્કારમાં ફેટલો ચોદાનો રંગ છે, ફેટલો મુત્સહોનો સ્વાંગ છે, એ એક કાયડો હતો. પણ ઉદયને રા’ વિશે સાંભળ્યું હતું; એની ચોદાની દિલાવરી વિષે એણે જાણ્યું હતું. એ જો સાચું હોય, તો તો સંધિની આશા રાખતી એ વાત જ ફોકટ હતી. મુંગલથી આ કાંઈ અજાણ્યું ન હોય — આ રા’ એ તો નર્યો ચોદો જ હતો. ચોદાઓ કદાપિ યુદ્ધ લેતા નથી અને લીધા પછી અધું ગુમાવે પણ યુદ્ધ ગુમાવતા નથી. પોતાની નિષ્ફળતા ઉદયને સ્પષ્ટ પણે જોઈ લીધી.

રા’ પોતે ઢોલિયા ઉપર બેઠો. ને પાસેની જગ્યાએ હાથ દબકાર્યો : ‘ આવો ! ઉઠા મહેતા ! આંહી . . આવો. બોલો, અમારી વાળુવેળા છે, બાણાં આંહી આવે કે અંદર આવો છો ? ’

૨૩. ઉદયન રસ્તો શોધવા મથે છે.

ઉદયન વિચાર કરી રહ્યો. આ માણસ ખુલા દિલનો નર્યો યોદ્ધો હતો. એનો સર્વનાશ થશે એ ચોક્કસ હતું. આને નમાવવાની વાત ગગનકુસુમ જોવી હતી. તેણે બે હાથ જોડ્યા: ‘મહારાજ ! હું તો મહારાજ જયદેવનો મોકલ્યો તમારી પાસે આવ્યો છું. મારે એકબે વાત કરવી છે. ને આંહીનો સંદેશો લઈને તરત ફરવું છે !’

‘જુઓ બા ! ઉદા મહેતા ! તમે આવ્યા એ અમારા આંખમાથા ઉપર. વાત તમે કહેશો તે સાંભળીશું. અમને આવડે એવો જવાબ પણ આપીશું. પણ બા ! અમારી આંહી સોરઠની તો રાજરીત છે, જુદા તો હાલ્યા કરે, એમાં શું ? પણ તમે આંગણે આવ્યા છો ને રોટલા વિના વાતું થાશે ?’

‘મહારાજ ! મારે તો અણુઆથમી રહી — અને..’

રા’ ખુલ્લું નિખાલસ હાસ્ય કરી રહ્યો: ‘અરે, બા ! ઉદા મહેતા ! તમે પણ હીક અમારી આગરનો કાંકરો કાઢવાની વેતરણુ કરી છે હો. પણ આંહી તો તમે કાંઈ જૂનોગઢી દુર્ગમાં આવ્યા નથી. રા’ ને ઘેર આવ્યા છો.

પણ હ્યો, હવે, ધર જેનું છે ઈ પોતે જ આ આવ્યાં . . !
જુઓ, સાંભળો, હવે મારે કહેવું નહિ પડે ! ’

ઉદયનને કાને મધુર રણતકાર કરતી કાંખીનો અવાજ
આવી રહ્યો હતો. તેને આશ્ચર્ય થયું. રાણકદેવી પોતે
આવી રહી હતી કે શું ? એને ઝાઝીવાર શંકામાં રહેવું
પડ્યું નહિ. સામેથી એક ઝોરવભરેલી, જુવાન, રૂપાળા સ્ત્રી
આવી રહી હતી. એનામાં મા અંબાભવાનીની આકર્ષક
તેજસ્વિતા હતી. જાણે કે એ પોતે રૂપાળા નથી — પણ
હવાને રૂપ આપતી ચાલી આવે છે !

તે સમજી ગયો. રાણકદેવી પોતે આવી રહી હતી.
તે દોલિયા ઉપરથી ઊભો થઈ એક બાજુ હાથ જોડતો
આધે ખસી ગયો.

એટલામાં રાણકદેવીનાં પગલાંનો રણતકાર કરતો કાંખીનો
અવાજ ખંડમાં જ સાંભળાયો.

ઉદયને ઉતાવળે બે હાથ જોડી, માથું નમાવ્યું. શું બોલવું,
શું ન બોલવું એનો એ વિચાર કરે છે ત્યાં એના મોંમાંથી
એની મેળે જ શબ્દ સરી પડ્યો : ‘ મહારાણીયા ! દેવી ! હું ,’

‘ આ ઉદયન મહેતા આવ્યા છે, દેવી — ! સ્તંભ-
તીર્થથી . . ’ રા ’ એ કહ્યું.

‘ હા. એ મેં સાંભળ્યું ને હું આંહી આવી જ એટલા
માટે, ’ રાણકદેવીએ મીઠી ધરગથ્ય વાણીમાં સ્મિતભરેલા
નેણે કહ્યું : ‘ હું બોલાવવા આવી છું. હાલો, રોટલા ટાઢા
પડે છે ! ’

‘ પણ મારે તો બા ! અણુઆથમીનું પ્રત છે. મહા-
રાજને મેં હમણાં એ જ કહ્યું. એકબે વાત મહારાજ

સાથે થઈ જાય તો પછી હું રજા લઉં ! ’

‘ પણ આંહી અમારે, મહેતા ! સોરઠમાં વાળુ પહેલી ને વાતું પછી ’ રાણકે આકર્ષક મોહક વાણીમાં ઉત્તર વાળ્યો. ‘ મને એ જ ખીક હતી. મારા રોટલા ટાઢા પડી જશે. દ્યો હાલો, ત્યાં આવો છો કે આંહી લાવું ? ’

‘ પણ, પ્રભુ ! ’

‘ જુઓ, મહેતા ! ’ રાણકદેવી બોલી: ‘ આંહી જાણે હવે તમે મારા ઘરમાં છો. દેસાણુ* ચંદ્રાવળીનું એક તાંસળા બાખડ દૂધ — ને બાજરાનો રોટલો — જી કટક-બટક બાવે ઈ, પણ તે પહેલાં ઠાઈ વાત તમારી સાંભળે ઈ વાતમાં કાંઈ માલ નથી, મહેતા ! દ્યો, હાલો, હવે મારા રોટલા ટાઢા પડે છે. તમારે બહાર જઈને અમારા રસોડાની આબરૂના કાંકરા કરવા લાગે છે ! કાં રા ’ દેવ ? ’

‘ મેં પણ એ જ કહ્યું, દેવી ! ’

ઉદયનને એક નવાઈ લાગી. આટલી બધી રમણીયતા છતાં રાણકદેવીનું લેશ પણ આકર્ષણ જાણે એના રૂપમાં રહ્યું જ ન હોય એમ એને લાગ્યા કરતું હતું. એની આસપાસની હવામાંથી જાણે એક પ્રકારનો અજ્ઞેય તત્ત્વનો ચારે તરફ પ્રવાહ વહી રહ્યો હોય — તે પોતે એ પ્રવાહમાં જ ખેંચાતો હોય એવું એને જ્ઞાન થયું. જોણે રા ’ તરફ જોયું, તો રા ’ રાણકદેવીમાં જાણે ઠાઈ શક્તિની પ્રતિમા વસી રહી હોય તેમ નેહભર્યા બક્તિભાવે એના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. રાણકદેવીના દિલમાં તો રા ’ ના અજ્ઞેયદેવત્વની શ્રદ્ધા વસી રહી હતી. આ લડતા શત્રુરાજનો મંત્રી છે, વધારે

વખત રહેશે તો કાંઈ જાણી જશે ને આ દેખશે કે તે દેખશે — એવી કોઈ પણ ક્ષણક વસ્તુ રાણકદેવીની આંખે દેખાતી જ ન હતી. એનો સ્વર શુદ્ધ હતો — વાણી ખુલ્લો, નિખાલસ, પ્રેમભરેલી હતી; યુદ્ધની વ્યાકુળતા કે થાક બેમાંથી એકેના દિલમાં ન હતાં. ‘હ્યો લાલો, બા ! મહેતા ! અમારે તો નેવી દુર્ગની એવી જ અમારા રસોડાંની આખરૂં પણ છે. તમે વાળુ કરો — પછી વાતું થાશે !’

ઉદયનને લાગ્યું કે હવે બીજું કાંઈ બને તેમ નથી. જુદ્દને! કે જુદ્દના સંચાલનનો લેશ પણ ભાર આંહીં આ ઘરમાં દેખાતો ન હતો. એને પહેલી વખત સમગ્રયું કે દુર્ગ રા’નો હતો, પણ ઘર દેવી રાણકનું હતું. અને રાણક એને રોટલા વિના કોઈ વાતનો આરંભ કરવા દે તેમ લાગ્યું નહિ.

આંહીં આવતાં પહેલાં સોરઠ વિષે એણે બે વાત સાંભળી હતી. એક સોરઠની મહેમાનીની, બીજી, સોરઠની માનિતીની. આજ એને બન્નેનો પરિચય થયો. પણ એણે હવે જ પોતાની જાતને સાચવી લેવાની હતી. પોતે જે કામ માટે આવ્યો હતો, સંધિ કરવાના, એમાં ગગનકુસુમ નેવી આશા છતાં, પોતે બે સફળ થાય તો એણે એક મહાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી કહેવાય. ઉદયન એ વિષે પણ વિચાર કરી રહ્યો.

જ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે ત્રણ જ જણાં હતાં. રા’, રાણકદેવી ને ઉદયન. બા દેવુભા ને સોદલને રા’એ બોલાવવા મોકલ્યા હતા. એ સૌ આવે તે પહેલાં ઉદયને તક પકડી: ‘મહારાજ !’ તેણે શાંતિથી કહ્યું: ‘હું આવું છું’ મહારાજ જયદેવના તરફથી, પણ મહારાજની અસાધારણ

શરવીરતાએ મને પોતાનો બનાવ્યો છે. સોરઠના રા' ભલે સોરઠના રહે — સમાધાન કરે તો વાંધો શો ?'

‘શી રીતે, ઉદા મહેતા ?’

‘પ્રભુ ! આ દુર્ગ જૂનોગઢી એ કલહ મૂળ છે. આવા દુર્ગ ઉપર તો મા અંબા ભવાનીનું બેઠણ હોય ! ત્યાં આણુમાં છે નાં ? વિમલ મંત્રીએ કરાવ્યાં છે એવાં દેરાં આંહીં ઊભાં હોય એટલે કલહ માત્ર મટી જાય. ત્યાં સમુદ્ર-કાંઠે ભગવાન સોમનાથ—ને આંહીં દુર્ગરોએ ભગવાન નેમિનાથ !’

‘એટલે રા'નું વંશપરંપરાનું દુર્ગમાતમ જન્ય એમ ?’

‘પ્રભુ ! આ દુર્ગરા તો એને ખપના—જેને જુદા ચલાવ્યાં જ કરવાં હોય ! જૂનોગઢના રા' આમ પાટણ સાથે હમેશાં લડ્યા જ કરશે એમ ? કેટલાં વરસ થયાં આ વાતને ? જૂનોગઢ અને પાટણ લડતાં રહ્યાં—પરિણામ શું આવ્યું ? ભગવાન સોમનાથ ઉપર ધા મારનારો ધા મારીને ચાલ્યો ગયો. કોને ખબર છે એવો કોઈક ફરીને નહિ આવે ? ત્યાં સ્તંભતીર્થમાં હું તો એવો કોઈ ને કોઈ હમેશાં નીરંબું છું !’

‘જુઓ, ઉદા મહેતા ! આ તમે બોલાવ્યો એટલે બોલું છું. આ દુર્ગ જૂનોગઢી એ કોઈ દુર્ગ નથી. એ તો અમારી બોંતેર બોંતેર પેઢીનું બેઠણ છે. ભા ! એ તો અમે નહિ હોઈએ ત્યારે એ નહિ હોય ! અમારું કુળ તો મૂળથી જાદવનું ! આંહીંથી દારકેશ ને દારકેશથી છેક સ્તંભતીર્થ—ત્યાં સુધીની ભૂમિ એ અમારે મન જાદવ કુળની રમણ-ભૂમિ ! તમને ખબર ન હોય તો કહું. તમારે મન એ

સ્તમ્ભતીર્થ હશે. અમારું તો એ ઘર * આંગણું છે !’.

‘મહેતા !’ રાણકદેવી બોલી: ‘ત્યાં સ્તમ્ભતીર્થમાં તમે હો, આંહીં સોરઠમાં રા’ હોય, સંધ ને કચ્છમાં પણ સિંધુનાથ ને લાખા કુલાણીનો વેલો હોય—તો તમારું પાટણ પોતાને સાચવે. પણ તમારા જેસલદેવને તો જગત આખાનાં ઘેટાં ભેગાં કરવાં છે. ને આંહીં તો નીપજ કેસરીની છે, મહેતા ! અને કેસરીનાં કયાંય ટોળાં જોયાં ? એનો કોઈ ગોવાળ દીદો.’

‘પાછું ફરવું હોય મુંગલ મહેતાને તો મારજ મોકળો છે બા !’ રા’ એ કહ્યું. ‘આંહીથી કોઈ વાંડે નહિ ફરકે ખસ ? તમારે પાછું માળવાનું માથે ગાજવું હશે નાં ? જે મારગે જવું હોય ઈ મારગે પાછા ફરો—ફરવું હોય તો, એટલું મારું વેણ ખસ ?’

‘કયાં વળી જવું છે બા ? આ કોણુ આ હો હો ! ઉદા મે’તા ? કેટલાં વરસ થ્યાં એક બીજાને મળ્યાં ? કાંઈ સાંભરે છે ? આવો, આવો, બા !’ બા દેવુભા આવી પહોંચ્યો હતો તેણે વાતનો દોર ઉપાડી લીધો. તે બંધ ભરીને ઉદયનને મળ્યો. એનો પાછળ જ રા’ના બાણેજ દેશળ ને વિશળ પણ બિભા હતા. ઉદયને એમના તરફ જોયું. એમના ચહેરા ઉપરથી એ પામી ગયો. એમની આંખમાં સંકેત રમી રહ્યો હતો. આ બંને આ સ્થળ સાથે કોઈ રીતે મેળમાં ન હતા. એને લાગ્યું કે મુંગલ મહેતાની પાસે જે ચાલ છે એને આમની સાથે સંબંધ છે જ. સૌથી પાછળ થોડાબોલો પણ વજ્ર જેવો સોહલ બિભો હતો.

* ચૂડાસમા હંમેશાં સ્તમ્ભતીર્થ ઉપર દાવો કરતા.

આ સૌ ભેગા થયા—એમનો પ્રત્યુત્તર શો હશે એ વગર કહો સમજાય તેમ હતું. એટલે હવે કેશવે પોતાને કહ્યું હતું એમાં કાંઈ સાર છે કે નહિ એ નાણી જોવાનો એણે તરત નિશ્ચય કરી લીધો: તે તરત રાણકદેવી તરફ દુર્યો: ‘આ! મારે તમને એક વાત કહેવાની હતી!’

‘હા... આવોને, મહેતા! આવો...’ રાણકદેવી તરત સાંગામાંથી ઉપરથી ઊભો થઈને અંદરની ઓશરી બાણી ચાલી. અંદર પ્રવેશતાં જ ઉદા મહેતાએ કાઠિને ઝડપથી દોડી જતાં જોઈ લીધું. ચોક્કસ પેલી લીલીયા! એને મુંઝવણની ચાલની એક વધુ કડી મળતી જણાઈ.

‘આ!’ એણે રાણકદેવી જરાક ત્યાં પડેલી પાટ ઉપર બેસી કે તરત કહ્યું: ‘કેશવ નાયકે તમને સંભાર્યાં હતાં!’

‘હા... મહેતા! કેશવ નાયક? એ આ યુદ્ધમાં છે? એ તો માલવા બાણી છે એમ સાંભળ્યું હતું ને?’

‘મને મળ્યા ત્યાં—ત્યારે કહ્યું હતું! બાને આપવાનો એક સંદેશો પણ આપ્યો હતો!’

‘શો?’

‘આ! નાયકે એમ કહેવરાવ્યું હતું કે દુર્ગ તો આવે ને જાય. રાષ્ટ્ર પડે ને ચડે. પણ માણસની પરંપરા તૂટે—નારીજીવનનો એવો કરુણ અંત—જેના વડે પુરુષની પરંપરા તૂટે, અને તે પણ રા’ જેવા નર સિંહની...’ ઉદયન આમળ બોલતો અટકી ગયો. એની સામે જાણે રાણકદેવી નહિ, રાણકદેવીનું પ્રેત ઊભું હોય, એવી વ્યગ્રતા એણે એના ચહેરામાં દીડી. પણ એ ચિહ્ન એક પળ માત્ર ત્યાં ટકી

રહ્યું. બીજી ક્ષણે તો એ ચહેરામાં પાછી ગિરનારી ખડકની અડમતા ઝળકી ઉઠી. ‘મહેતા !’ રાણકદેવી બોલી: ‘કેશવ નાયકની વાત તો હું સમજું છું. પણ મારા જેવી તો એક હજાર ને એક નારી આવે ને જાય—એના જીવનના કરુણ અંતનો શો હિસાબ ? પણ આ ગિરનારી ઉતુંગ કુંગર-માળાનાં શિખર પડે, તેની દષ્ટિમાં કોઈ અનરું તેજ ઉદયને જોયું ‘તો તો સોરઠના રા’નું દેવત્વ જાય. માનવવેલો રહે કે ન રહે, એની શી મહત્તા છે ? પણ એક નરોત્તમનું દેવત્વ જાય—પછી તો ઉદા, મહેતા ! સોરઠની, સોમનાથથી માંડીને સ્તંભતીર્થ સુધીની આ રણભૂમિ, કોની પાસેથી પ્રેરણા મેળવે ? શેના ઉપર નભે ? ક્યા બળ ઉપર ઔરવ-ભરી ટકી શકે ? ક્યા વારસા ઉપર ઝંખૂમી રહે ? કંઈ પ્રાણશક્તિને આધારે અમરવેલની પેડે પાંગરે ? સોરઠના રા’ જુદા લેતા નથી. લીધા પછી એ મૂકતા નથી. આ અણુનમ પ્રણાલિકા આંહીની ભૂમિની, એ તો કદાપિ નહિ તૂટે—પ્રાણ રહે કે ન રહે. જેસલમાને સમગ્રવળે, સમજે તમારાથી તો—આખરબેર પાછા જવાનો મારગ હજી છે ! આકી રા’ જૂનોગઢનો જુદા છોડે—દેવત્વ છોડે—એ વાત આળખંપાળ છે ! અમારે આંહી તો જુદા કદાપિ છૂટતાં જ નથી !’

ઉદયનને વધારે વાત ચલાવવી નિરર્થક જણાઈ. સામે રાણકદેવી હતી. ત્યાં રા’ હતો. આ રણધેણા સોરઠીઓની દૃઢતા ડાઘાવવી નિરર્થક હતી.

‘આ !’ ઉદયને હાથ જોડ્યા: ‘હું તો રહ્યો વાણિયો. મારું કામ ખેતી તડોળેડ સાંધવાનું. એટલે આ પ્રયત્ન હાથમાં

હીધો'તો. તમને કેશવનું કહ્યું ન કહ્યું, તો વિશ્વાસભંગ થાય !
ભગવાન મહાવીરની ઇચ્છા. બસ, આટલું જ—આ કહેવું'તું !'

રાણકદેવીની પાછળ ચાલી રહેલો ઉદયન મનમાં વિચાર
કરી રહ્યોઃ આનું અસાધારણ આતિથ્ય, આની અસાધારણ
નિખાલસતા, અસાધારણ સ્ત્રીત્વ, અને છેવટની આ અસા-
ધારણ રણધેલછા—આ ભૂમિની જ શું એ વિશિષ્ટતા હશે ?
સર્વનાશના પંથને પણ અનોખું સામર્થ્ય છે એમ ગણવાની ?
ભગવાન કૌટિલ્યના સમયમાં સોરઠના જોદ્ધાઓની ગણના
થતી—વીરમાં—શું એ હાથિયાર ન છોડવાની ધેલછા, રા'ને
પણ હતો ન હતો કરી નાખશે ?

૨૭. મહાઅમાત્યપદની ઝાંખી

સ્તંભતીર્થના પોતાના નાનકડા સ્વાધીન અધિકારની કેટલી ઝોછી આંકણી છે એ ઉદયનને સમજાઈ ગયું હતું. આંહીં સોરઠમાં એને આવવું પડ્યું — મુંગલની એક આજ્ઞાએ. પણ આંહીં આવ્યો ત્યારે તો મહાઅમાત્યપદેથી જ હવે પાછા ફરવું એવો મહત્ત્વાકાંક્ષી લોભ એને જાગ્યો હતો. એણે એક વસ્તુ જોઈ લીધી હતી. આ રાજા જયસિંહદેવ ઘણો તેજસ્વી હતો. એનામાં અસાધારણ શક્તિ હતી. એ ધારે તે એ કરે એવો એનો પ્રભાવ હતો. છુવને-શ્વરીએ એના વિક્રમી સ્વપ્નને સ્પર્શ કર્યો, અને એ એનો ચર્ચા ગયો. એને એક મહાન આકાંક્ષા હતી: મહાન વિક્રમી સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાની. એને માત્ર મહાન રાજાની કે વિજયની તમજા ન હતી. એના એવા યશની એને ભૂખ હતી. એ ધરધરનો ‘સધરો નેસંગ’ બનવા મથી રહ્યો હતો. અને એટલા માટે જ આ ગિરનારી દુર્ગની વિકટ કુંજર-માળામાં એ અટવાઈ પડ્યો હતો: એને એ સામે મોંએ લેવો હતો. ત્રિભુવન, જગદેવ એ આખી ટોળીને મુંગલે એટલા માટે તો આ રણભેરવેથી વિદાય આપી. સામે ભેરવે

આ દુર્ગ કદી પણ ન પડે. મુંગલની પાસે દુર્ગરને લેવાની એની પોતાની યોજના હતી. પણ જયદેવને પછી તો હુવનેશ્વરી મળી — ને એ આખી વસ્તુસ્થિતિમાં રૂપાંતર થઈ ગયું.

ઉદયને આ તમામ ખતાવોની એક 'સાંકળી પોતાના મનમાં ઘડી કાઢી. એમાંથી હવે પોતાનો કયો માર્ગ હતો એનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો. એનું ધ્યાન એક વસ્તુ ઉપર સ્થિર થયું. દુર્ગરમાળામાં કોઈક એવો રસ્તો ચોક્કસ હોવો જોઈએ, જે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં છેક અંદરના ભાગમાં લઈ જતો હોય—એને લઈ જવામાં આવ્યો એવો કોઈ શુભ માર્ગ—એવા રસ્તા વિના રા'ટકી શકે નહિ. એ રસ્તો મળી જાય તો જ આ દુર્ગ લેવાય ! પણ એવો રસ્તો કોણ ખતાવે ?

પરશુરામે કહી હતી તે વાત એને ફરીને યાદ આવી. પરશુરામને લાગતું હતું કે સોરહનો વિજય હાથવેંતમાં હતો. એ વસ્તુ કેટલેક અંશે સાચી હતી. એ રસ્તાની જાણ — લીલીઆને હોવી જોઈએ. એટલે લીલીઆનો, એને જે સંકેત લાગ્યો હતો, એ જો ખરેખર સંકેત જ હોય, તો આ વસ્તુની સિદ્ધિ તાત્કાલિક હતી. મુંગલ આટલી આત્મ-શ્રદ્ધાથી વાત કરતો હતો એમાં આવો જ કોઈ સંકેત એના લક્ષ્યમાં હોવો જોઈએ.

પણ હવે એણે પોતે શું કરવું ? આ વાત જ અપ્રકટ રાખવી ? એમાં પાટણનો સ્પષ્ટ દ્રોહ હતો. પ્રકટ કરવી ? એમાં મૂર્ખતા હતી. એક તો મુંગલે એ વિષે એને કોઈ ધમ્મારો કદી પણ કર્યો ન હતો. ખીન્નું — એ સંકેત હતો કે એની પોતાની વ્યર્થ શંકા હતી, એ હજી ચોક્કસ ન

હતું; અને એ જો સંકેત જ હોય — તો તો પોતે જ શા માટે એના સ્વામી ન બનવું? જ્યારે ભુવનેશ્વરીને સ્તંભતીર્થ લઈજવાનું એક પગલું એણે માંડ્યું છે, તો જ્યદેવની પોતાની વધારે નિકટમાં લઈ જનારું આ બીજું પગલું પણ શા માટે ન બરવું? પોતાની મહત્તા સ્થાપવાની આ તક હતી. મારવાડીને વિશ્વાસ ન કરવો એવી પરંપરાગત ધૂણાને પોતે જ મહાઅમાત્ય બનીને, મેખ મારવાનો આ મોકો હતો. જ્યદેવને આ સંકેતની જરાક પણ સમજ હશે, તો એ પોતે જ એમાં ઝુકાવશે. તો મુંગલ ક્યાંય આશ્રો પડ્યો રહેશે. માત્ર એણે મહારાજ જ્યદેવને એ પ'થે વાળવાના હતા.

જૂનોગઢી દુર્ગમાંથી આવીને એણે મુંગલને નિવેદન આપ્યું: 'પ્રભુ! દુર્ગ અડગ છે. રા' દુર્મ કરતાં વધારે અડગ છે. સમાધાનની વાત નિષ્ફળ છે!'

'બીજું તને કોણ કોણ મળ્યું, ઉદા?' મુંગલે ત્વરાથી પૂછ્યું.

'મને? દેવુભા હતા. ચંદ્રચૂડ હતો, 'ઉદયને જાણી જોઈને દેશજનું નામ છોડી દીધું.

'રા'ના ભાણેજ હશે—દેશુભા, વિશુભા!' મુંગલ સામાન્યપણે વાત કરતો હોય તેમ બોલ્યો. ઉદયને તરત એ દોર પકડી પાડ્યો. તે ચમક્યો: 'હા, પ્રભુ! જુઓને — એ પણ એ ચ જણા હતા. મને તો એય બહુ વિચિત્ર લાગ્યા!'

'કેમ બોલ્યા 'તા કાંઈ?'

'ના, ના — બોલે તો શું રા'ની હાજરીમાં? જવાબ રા'એ જ વાળ્યો. દેવુભા પણ મૂંગા હતા. સોઢલછ

હતા. મારે તો રા'ને કહેવાનું હતું તે મેં કહ્યું. પણ રા' માને ? માને એમ નથી, પ્રભુ ! એનો ભંડાર ખૂટ્યો નથી. એ શેનો માને ?'

‘એ તો મને પણ લાગ્યું હતું. આપણે ધારાગઢ તરફથી એક જાળજસ્ત હુમલો લઈ જવો પડશે ! રાણક-દેવી કે લીલીયા તો શેનાં દેખાણાં હોય ? તને રા' ક્યાં મળ્યા ?’

ઉદયન મુંઝલના હરેક શબ્દને મનમાં બરાબર જોખી રહ્યો હતો : ‘રા' મળ્યા છેક અંતઃપુરમાં. પણ ખીન્નું તો કોઈ ફરકયું નહિ.’

‘જો, ઉદા ! તમામની ગણતરી એવી કે આપણે અંધારામાં હસો લાવવાના. આપણે એમની એ ગણતરી જાંધી પાડવી. એટલે અરધો જંગ જત્યા. આપણે જવું અજવાળિયામાં ! પહેલું એ.’

‘ક્યારે ? પૂનેમે ?’

મુંઝલની આંખનો જરાક ચમકારો ઉદયને પકડી લીધો. તે સમજી ગયો. પોતે જેમ વસ્તુ છુપાવી રહ્યો હતો, તેમ જ આ પણ કાંઈક છુપાવી રહ્યો હતો. એણે આ વસ્તુનો તાત્કાલિક તાગ મેળવવામાં શ્રેય જોયું.

‘જુઓ, પ્રભુ ! આ દુર્ગ જૂનોગઢનો પડે એ આશા આકાશકુસુમ જેવી છે. એ કદાપિ પડશે નહિ — અને આપણે પાડીને શું કામ છે ? એની આબરૂ હશે તો આપણને જ એ ખપતી થઈ પડશે. જો લેતાં આવડે તો એને લેવાય !’

‘શી રીતે ?’ મુંઝલે એની સલાહ લેતો હોય તેમ

પૂછ્યું : ‘ કોઈ જાણુભેદ ? કોઈ તારું માણસ અંદરના ભાગમાં ? કોઈને તું ઝોળખે છે ? કોઈ પતો મળ્યો છે ? ’

ઉદયન વિચારી રહ્યો : ‘ એના મનમાં ને છે એ જ બહાર આવે છે. એનો એક જાણુભેદ અંદર બેઠો છે એ ચોક્કસ. એણે મોટેથી કહ્યું, ‘ પ્રભુ ! એ તો આપનું સામર્થ્ય ક્યાં નથી ? ’ તેણે બે હાથ જોડ્યા : ‘ સિંહના પંજા વિના ક્યાંય હાથીનાં ગંડસ્થળ તૂટ્યાં જાણ્યાં છે ? મારું તો શું ગળું ? ને હું તો પાછો રહ્યો અજાણ્યો ! ’

‘ આપણે જોઈએ — તું છો, પરશુરામ છે, સન્નન મહેતા છે ! ’

‘ જુઓ, પ્રભુ ! મને તો એક મોહ છે. આ દુર્ગ જોયો — ને એ વધ્યો. આંહી આરસી દેરાં શોભે ! ’

‘ અલ્યા હા, ઉદયન મહેતા ! એ સાચું હો — એ કામ તને સોંપીએ. પછી ? ’

‘ ગસ, પ્રભુ ! તો થયું. મારે ખીજ કોઈ આકાંક્ષા નથી. મારું આંહી આવ્યું સાર્થક થઈ જાય. ’

‘ ત્યારે જો, આ રાજની મેં તને વાત કરી છે નાં ? એ છે ઘેલો. એને સામે મોંએ દુર્ગ લેવો છે ! ’

‘ એ તો સાત જન્મારે પણ નહિ થાય ! ’

‘ પણ એ તું સમજે. હું સમજું. પણ — આનું મન ફેરવી નાખ્યું પેલી માલવણે. એનું શું ? એ છટકી ખઈ. એ તો તેં જાણ્યું હશે ? ’

‘ હે ! ’ ઉદયને આશ્ચર્યનો જળરજસ્ત નાદ કર્યો :

‘ અરે પ્રભુ ! એ ક્યારે થયું ? તો તો આપણે તૈયારી કરો — તમારા ઉપર માલવા પણ આ આવ્યું ! મને તો હંમેશાં

એ ડર હતો, એ માલવાની છે એ જાણ્યું ત્યારથી.' પોતાના વિષે આના મનમાં કાંઈ નથી નાં—એ જાણવા માટે ઉદયન એની તરફ જોઈ રહ્યો: 'પરશુરામને પણ હાથતાળી આપી એમ ?'

‘ ભૈ ! એ જ વાતની આ ઉતાવળ છે. ને મુદત આંહીં તો લાંબાતી જાય છે ! ’ મુંજલ એ વાત વધારે લાંબાવવા ઇચ્છતો ન હતો. ઉદયનને તો એમાં ઇષ્ટાપત્તિ હતી. પણ એણે મુંજલની વાતનો વિચાર કર્યો. પૂનેમ શબ્દે એ ચમક્યો હતો. મુદત લાંબાતી જાય છે એમ એણે હમણાં કહ્યું. ત્યારે તો વદ ત્રીજ — સંકેતનો એ શબ્દાર્થ પોતે કર્યો છે એમાં કાંઈક સત્ય હોય. પણ એ સંકેત આને મળી ગયો હશે ? તો તો પોતે માત્ર એ ન આપ્યાનો લૂખે સંતોષ મેળવશે એટલું જ. ને એની પાસે વક્કર ખોશે એ વધારામાં. પણ જે રીતે દેશુભા, લીલી — વર્ત્યાં હતાં એ જોતાં એમના ઉપર જાતો સખ્ત છે. વળી એમણે બોલવાની તો કોઈએ હિમ્મત જ કરી ન હતી ! દેશુભાનો હાથ તો ખભામાં ભેરવેલા તીરના બાથા ઉપર ગયો હતો. તેનું શું ?

‘ ઠીક, મહેતા ! તમે તૈયાર રહેજો. આપણે આજ-કાલમાં મળીને હલ્લાની યોજના ઘડવી છે ! ’ મુંજલે અચાનક કાંઈક નિર્ણય કર્યો લાગ્યો. ‘ ખીજું કાંઈ રહેતું તો નથી નાં ? ’ ‘

આજ તો હજી ત્રીજ — ચોથ છે ! ’ ઉદયન બોલ્યો. બોલીને એકી નજરે મુંજલ સામે જોઈ રહ્યો.

મુંજલનો અંગૂઠો ટચલી આંગળીના એકબે વેઠા

ઉપર ફરતો એણે જોયો. એના અંતરમાં ખાતરી થઈ ગઈ. આની પાસે ચોક્કસ તિથિએ ઊપડવાની તૈયારી છે. એટલામાં મુંગલ બોલ્યો : ‘ ચોથ કાં ? જોઈએ હવે. આ પૂનેમને ક્યાં છેડું છે ? અગિયાર દિવસ રહ્યા ! નહિ તો ખીજ પૂનેમ તો છે જ ! ’

‘ હા, હા, પ્રભુ ! ’ ઉદ્યન બેઠો થયો. તે સાંજે એ એકલો મુંગલ સાથે થયેલી વાતનો મેળ મેળવતો હતો. આ તક હાથથી ન જાય — તેમ જ પોતે એ તકનો સ્વામી થઈને એનો લાભ ઉઠાવે — એ બન્ને વાત શી રીતે મેળવવી એની એના મનમાં ગડબાંધ ચાલી રહી હતી. પરશુરામને તો આ કાંઈ ખબર નથી, એ એ સમજી ગયો. પણ મહારાજ જ્યદેવ — પરશુરામે એને આંહીં આવ્યો હતો ત્યારે જો કહ્યું હતું એ એને સાંભર્યું. એનાથી આ અજબશું ન હોય ? એટલે મહારાજને કેવી રીતે આ વાત કરવી એ એને જોવાનું હતું.

સાંજે મહારાજને નિવેદન કરવાનું હતું. તે ત્યાં ગયો. જ્યસિંહદેવ મહારાજ એકલા હતા. પ્રણામ કરીને તે શાંત બેઠો.

‘ ઉદા ! જઈ આવ્યો તું રા ’ પાસે ? રા ’ એ આવડી ના પાડી નાં ? ’ જ્યદેવે કહ્યું.

‘ પ્રભુ ! એના દિવસ ભરાઈ રહ્યા છે. દુર્ગ આપણને સોંપે — ને પોતે આંહીં રહે વંથળીમાં, મુંગલ મહેતાની એ વાત તો સો ટચના સોના જેવી હતી. હવે એ બેય ખોશે; દુર્ગ અને દેહ ! ’

‘ એનો દુર્ગ તેં જોયો ? ’

‘દુર્ગા તો શું જોવાનો મળે ? — જાપ્તો બહુ આકરો છે. આંખે પાટા બાંધીને સુખાસનમાં લઈ ગયા !’

‘કેટલી વાર થઈ પહોંચતાં ?’

ઉદયનને જરાક આશા પડી. મહારાજ જયદેવને પણ માર્ગ વિષેની જ ચિંતા મુખ્ય હતી.

‘રસ્તો અટપટો હતો. નીચો પણ લાગ્યો. પણ કુંભરમાં થઈને જતો હતો એ ચોક્કસ ! હવે એ માન્યો નથી. તો હવે આપણે મનાવવો પણ નથી, પ્રભુ !’

‘તો શું હલો કરવો છે ?’

‘મહાઅમાત્યજીએ તો નક્કો કર્યું છે. પૂનેમે જવું. ધારામઠ પહોંચો તોડવો !’

નયસિંહદેવ કાંઈ ખોલ્યો નહિ. તે વિચાર કરી રહ્યો હતો. ઉદયને આગળ ચલાવ્યું :

‘મહાઅમાત્યજી સમર્થ છે, પ્રભુ ! ને હવે આમાં ખીજું શું બને ? રસ્તા આમાં ચાર !’

‘કયા કયા ?’ રાજાએ ઉતાવળે પૂછ્યું.

‘સામ, દામ, ભેદ અને દંડ !’ ઉદયને શાંતિથી કહ્યું.

‘હાં, હાં, એ રસ્તાની તું વાત કરે છે !’

ઉદયન મનમાં આનંદી ઝિઠ્યો. રાજા પણ, કેઈ રસ્તો મળે એવી આતુરતા હજી ધરાવે છે ખરો. એણે રાજા પાસે સાવચેતીથી વાત મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં અચાનક નયસિંહદેવે એને કહ્યું : ‘ઉદા ! આ તે ? કર્યું ?’

ઉદયન ચમકી ગયો ખરો. પરશુરામે એને જે વાત કહી હતી, નયસિંહદેવની શક્તિની—એ એને યાદ આવી ગઈ. એ સમજી ગયો. વાત ભુવનેશ્વરીની હતી. તેણે પોતાનો

માર્ગ હવે કુનેહથી કરવાનો હતો. તેણે બે હાથ જોડ્યા:

‘ પ્રભુ ! એ અપરાધ — મેં કર્યો છે ! ’

‘ કોના કેવાથી ! ’

‘ મહારાજ ! કશું કાંઈ એ નથી, વગરકહી ધ્રુષ્ટા સૌની હતી, સૌ ધ્રુષ્ટી રહ્યાં હતાં — મહાઅમાત્યજીને સૌ . . . ’ કોઈનું નામ આવે નહિ ને એક નામ મહારાજની દષ્ટિએ ચડે, એવી જુક્તિથી ઉદ્યને જવાબ વાળ્યો. ‘ મેં એ કર્યું છે, પણ અત્યારનો સમો સાચવી લેવા માટે, પ્રભુ ! મેં દેવીને સ્તંભતીર્થ મોકલ્યાં છે ! ’

‘ મેં એવી આજ્ઞા કોઈને આપી ન હતી. મારી આજ્ઞા મનમાંથી જાણી લેવાની — મેં જાણ્યું મુંજલમાં જ શક્તિ હશે, આજ ખચર પડી કે, તારામાં પણ એ શક્તિ છે ! ’

ઉદ્યને સમજી ગયો. રાજને વાત રચતી ન હતી — મુંજલ પાસે સર્વસૂત્રનો સંચાલનનંતુ હોય તે. એ સાવધ બની ગયો. અત્યારે હવે તક હતી. પોતે હવે મહાઅમાત્ય-પદની રમત રમવા જોડો હતો. આ પાસે ફેંકાઈ મર્યો હતો. એક તીર હજી એના બાથમાં હતું. તેણે ધીમેથી શાંતિથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘ મહારાજ ! આંહો પારકે આંગણે ધર્ષણ થાય એવાં આપણી મસ્કરી હતી. એક મ્યાનમાં બે તલવાર સમાય નહિ. સ્તંભતીર્થથી પાટણ કેટલું આધું ! દેશ-વા. મહારાજના એક નેત્રનિશાને એક સાંઢણી, દેવીને પાટણમાં લાવી દેશે ! અને પ્રભુ ! આ આંહોનું જુદું મહારાજ પોતે ધારે, તો ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં પૂરું થાય તેમ છે. પાટણના મંત્ર ગજેન્દ્રોને

રોકવાનું આ કાંઈ રથજ છે ? મહારાજ ક્યાં મર્મજ નથી — રસ્તાના ? અને મેં જે કહ્યું છે, પ્રભુ ! એ તો કેવળ ધર્ષણ અટકાવવા માટે — પ્રભુની આજ્ઞા હોય તો આવતી કાલે હું પોતે સ્તંભતીર્થ જવા નીકળું ! બાકી, મહારાજ માટે આ વિજય હવે હાથવેંતમાં છે ! રસ્તો મહારાજ જાણે છે !’

મહારાજ જયદેવને જે વાત ગમતી ન હતી — કપટની — એ ક્યાં વિના છૂટકો ન હતો. મુંઝવણ પાસે સત્તાનો દોર ચાલ્યો ગયો એમાં આ કારણ હતું. એ પોતે તો અત્યારે મહાઅમાત્યપદની બાજુ માંડવા બેઠો હતો. એને આખી બાજુ ઉથલાવવાની હતી. તે સાવધ ને શાંત બની ગયો.

‘યુદ્ધ બહુ લંબાયું — ઉદ્ધા !’ જયસિંહદેવે કહ્યું. ઉદ્ધને છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. અત્યારના સમય પૂરતી ભુવનેશ્વરીની વાત પૂરી થઈ હતી, પછીની વાત પછી. ‘હા, પ્રભુ ! પણ હવે મહાઅમાત્યજી પૂરું કરશે !’ ઉદ્ધને જયસિંહદેવની મહાત્ત્વાકાંક્ષાને સ્પર્શ કરવા માંડ્યો.

‘બેદનીતિથી ?’

‘પ્રભુ ! હું તો આંહીનો અગ્રણ્યો છું. મહારાજને ક્યાં રસ્તો જાણુમાં નથી ?’

જયદેવ શાંત હતો. તે વિચાર કરી રહ્યો હતો.

‘પ્રભુ ! આપણે પાટણને આ યુદ્ધમાં ઝૌરવ જેવું કાંઈ નહિ !’

‘હું પણ એ જ વિચારું છું. એ તગ્મતું નથી. જિતાતું નથી. આમ જિતાય — એ તો જિતાય — પણ એમાં આપણી કીર્તિ શી ?’

‘મહારાજ ! મેં એમ સાંભળ્યું હતું કે, મહારાજને

તો પાટણનું ગૌરવ ઉબળાયિની જેવું રાખવું છે. એના જેવી વિદ્યાસભા, વિક્રમી નવરતન દરબાર, એ જ પરદુઃખ-ભંજન ધરધરની રાજપ્રીતિ, એ જ શક્તિ, એ જ સિદ્ધિ અને એવી જ વિશાળ યોજના — આંહી પડ્યાં પડ્યાં તો એ સ્વપ્ન ઠીંગરાઈ જાય. પ્રભુ ! જુદું કરી કરીને આની સામે — ? આ સોરઠી પહાણા આ કાંઈ જુદાના ગૌરવને યોગ્ય છે ? 'છાણુના દેવને, પ્રભુ ! કપાશિયાની આંખો. આ સોરઠીઓની જુદું કરવાની એક જ રીત. કદાપિ હારવું નહિ: કદાપિ હથિયાર હેઠાં મૂકવાં નહિ: દુર્ગ તજવો નહિ: ને દેહ વહાલો કરવો નહિ. આવી હડીલી યુદ્ધનીતિને તમે એક જ રીતે વશ કરી શકો ?'

‘કઈ ?’

‘એમની સાથે પૂરી જીત સુધીની લડાઈ કરવી નહિ. ખોખરા કરવાની જ લડાઈ કરવી. એમને ફરીને જુદાની તક આપવી નહિ ! એમને માથે લટકતા રાખવા ! એટલે એ એમના જ ડાંખે એમને પોતાને હણુશે. સ્વમાન માટે સોરઠી મરવાનો !’

જ્યદેવને વાતમાં કાંઈક સત્ય લાગ્યું. ઉદયને હવે પૂરું જ કર્યું: ‘આ રીત આપણી જુદાની, આખી જ ખોટી છે, રા’ને હણવાની. રા’ને હણો એટલે ખીજો રા’ થાય. સૌરાષ્ટ્ર સામે પાટણ કેટલી વખત લડ્યું ? કેટલી વખત રા’ને હણ્યા ? લડાઈનો ક્યારેય અંત આવ્યો ? કેમ ન આવ્યો ? કારણ કે આપણે રા’ને હણ્યા ને દુર્ગને રાખ્યો. ખરી રીતે રા’ને રાખવાનો હતો ને દુર્ગને હણવાનો હતો. એક રા’ પાટણમાં

કેદ રહે. એક રા' આંહી રાજ કરે. પેશે રા' છૂટે એમાં આ રા'ને હિત નહિ. એટલે કોઈ દી કોઈ રા' જુદા કરે નહિ! સોરઠની વિશિષ્ટતા આપણે જાણી નહિ, પ્રભુ! રા' મરે એટલે રા'નો કુંવર ભાગી જાય. અને રા' મરે પણ યુદ્ધ ન મરે. રા' એકને બદલે બે રાખે. તો યુદ્ધ મરે! ને એમાં અપયશ પણ ન મળે! કપટથી મારો તો અપયશ. કપટથી જીતો — ને એને જાળવો તો જીલ્દાનો યશ! એની હિસા ટાળવા એટલું અસત્ય આદર્યું એમ મનાય!'

‘હિદા! તારી વાત તો ઠીક — જણાય છે!’

‘પ્રભુ! મારે તો ભારતવ્યાપી વિદ્યાવૈભવની વાત મૂકવાની છે. આ પદાણુજુદ પૂરું થાય તો એ થાય. જેની પાસે ભોજરાજનું આખું વિદ્યાભવન પાણી ભરે એવો એક મહાન વિદ્યાચક્રવર્તી ત્યાં છે —!’

‘ક્યાં?’ જયસિંહદેવનું સ્વત્વ પ્રકાશી જિઠ્યું.

‘પ્રભુ! ત્યાં સ્તંભતીર્થમાં. ને કાલિદાસે જે વિક્રમને માટે કર્યું, એ મહારાજને માટે કરવાની શક્તિ એનામાં છે. એના જેવો વિદ્વાન અત્યારે આખા ભારતવર્ષમાં નથી!’

‘હિદા! કોણ છે એ? શું એનું નામ?’

ઉદ્યને જયદેવનો ઉતાવળો ઉત્સાહી સ્વર પકડી લીધો. એનું અંતર ડોલી જિઠ્યું. સોરઠનો વિજય રાજનો હતો, પણ રાજનો વિજય — એનો પોતાનો હતો.

‘મહારાજ! એનું નામ હેમચંદ્રસુરિ! અદ્ભુત પુરુષ છે!’

‘એને આપણે પાટણમાં લાવો.’

‘ મહારાજ સમર્થ છે. આ પહાણાનુદ્ધ ને પૂરું થાય, તો આપણી પાસે આવી ભારતવ્યાપી વાત છે. આ ખૂણામાં સોરઠનો રા’. એનું આ નુદ્ધ—એ કોઈ ગૌરવનો વિષય છે ? આને તો પૂરું કરવાનું હોય ! ’

જયસિંહદેવ જિંડા વિચારમાં પડી ગયો હતો. એનું મનોમંથન પૂરું થયું જણાયું. તેણે અચાનક એક તાળી પાડી. જયસિંહદેવની તાળીના પ્રત્યુત્તરમાં તરત કૃપાણુ ત્યાં આવીને ઊભો.

‘ પૃથ્વીભદ્રને તેડાવો. પરશુરામ આવ્યો વંશજાથી ? ’

‘ ના, પ્રભુ ! ’

ઉદયનને હવે સાંભર્યું. પોતે તો સ્તંભતીર્થ જીવને—શરીને મોકલ્યાની વાત કરી હતી. આ પરશુરામે તો એ જાણ્યું નહિ હોય. એણે એને તરત કહી દેવાવવાનો સંકલ્પ કરી લીધો. રાજ કોઈક તાત્કાલિક પગલું ભરવા માગે છે અને તે આ નુદ્ધ વિષે જ છે. ઉદયને ધીમેથી મૂળ વાત હવે ઉખેળી.

‘ પ્રભુ ! એક બીજો અપરાધ પણ મેં કર્યો છે. ’ જયદેવ એની સામે જોઈ રહ્યો, પણ એ દષ્ટિમાં ઠંડી ઉત્તેજના હતી. ઉદયનને માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાયો.

‘ મેં પ્રભુ ? લીલીબાને એક સંકેત આપતાં દીઠાં ! ’

‘ ક્યાં ? ક્યાંની વાત કરે છે ? ’

‘ રા’ના અંતઃપુરની, પ્રભુ ! ’

‘ લીલીબા—રા’ની બહેન ? તો તો દેશળ પણ મળ્યો હશે ! ’

‘ દેશળ પણ મળ્યો હતો ! ’

‘કહ્યું એણે કાંઈ?’

‘ના, પ્રભુ! બોલાય તેમ તો હતું નહિ. એણે પણ કાંઈક સંકેત આપ્યો લાગ્યો!’

‘મુંઝવે મહેતાને કહ્યું તે?’

હિંદયને પોતાનું તીર હવે ખરાબર સફળતાથી વાપરવાની તક પકડી.

‘જુઓ, મહારાજ! આ સંકેત હોય તો એનો મર્મ એક મહારાજને જ જણાવવો એવો મેં સંકલ્પ કર્યો હતો. હું આ શુદ્ધ ખતમ થતું જોઈ રહ્યો છું. મહારાજના શ્રીકલશને બિરદાવતા પાટણના શ્રીપાલ કવિને હું જોઈ રહ્યો છું.’

‘એક રસ્તો એવો છે, ઉદા! જેની ખબર એક લીલીને છે. બીજી રાંને છે! આ રસ્તા વિષે એ સંકેત હશે. તું હવે એ કોઈને કહેતો નહિ—પરશુરામને પણ. મંત્રભેદ થતાં માર્ગ નિષ્ફળ જશે!’

‘ત્યારે એ રસ્તાની જ આ વાત લાગે છે! લીલી-બાએ હું રાંને મળવા ગયો ત્યારે, ત્રણ કોડિયાં સળગાવ્યાં. ને પછી ત્રણે એક પછી એક ઠાર્યાં. હું મળવા ગયો ત્યારે શુદ્ધ ત્રીજ હતી.’

‘તો તો એણે તને વદી ત્રીજનો કાંઈક સંકેત દીધો!’

‘હું પણ એમ માનું છું. રાંના ખંડમાં પહોંચ્યો તો ત્યાં દેશળે પણ ત્રણ આંગળી કેશમાં ફેરવી—’

‘એ પણ અંધારી ત્રીજનો સંકેત—’

‘અને વધુમાં હાથને ખભા ઉપર—તીરનાં ભાથાં તરફ સરકાવ્યો!’

જયદેવ મહારાજ એકદમ શાંત થઇ ગયા. એ કાંઈક સંભારી રહ્યા હતા. અચાનક એને સાંભયું: ‘હા, હા... બસ, ત્યારે એ જ— ઉદયન!...’

પૃથ્વીભટ્ટ આવી મર્યો હતો. તે ત્યાં પ્રણામ કરીને ઊભેલો નજરે પડ્યો. રાજાએ વાક્ય પૂરું ન કર્યું. ‘પૃથ્વીભટ્ટ! આજ કય તિથિ છે?’ તેણે પૃથ્વીભટ્ટને પૂછ્યું.

‘મહારાજ! આજે ચોથ—’

‘ત્યારે જો—દોઢસો અખ્તરધારી યોદ્ધા જંગલજીવના જાણીતા લઈને તું આવતી ત્રીજે સાંજે આંહી આવી જશે! અને ઉદા મહેતા! તમે આંહી હાજર રહેજો—’

‘મહારાજ!’ ઉદયન કાંઈક કહેવા જતો હતો, પણ જયસિંહદેવ ઉતાવળમાં હોય તેમ ઊભો થઈ મર્યો. તેણે ઉદયન સામે ચાર આંગળી ધરી—અને બન્ને કાને સ્પર્શ કર્યો. ચાર કાને જ આ વાત સાંભળી હતી—એ દર્શાવવા. અને અંદરના ખંડમાં જવા તેણે પગ ઉપાડ્યો.

ઉદયન પ્રણામ કરીને બહાર નીકળી મર્યો. પણ તેના ભાથામાંથી અમોઘ તીર નીકળી મર્યું હતું—અને એ તીરની અસર જાણવાનો રાજાએ એને સમય જ આપ્યો ન હતો. જયસિંહદેવ કોઈને પણ દોર આપે તેવો નથી, એની એને ખાતરી થઈ.

૨૮. દેશળનો સંદેશ.

મહારાજ જયદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે બરાબર નિર્મિત તિથિએ તે સમયે પૃથ્વીભટ્ટ આવી ગયો હતો. પરશુરામ પણ ત્યાં હતો. ઉદયન આવ્યો હતો. દોઢસો જેટલા જંગલ-યુદ્ધના અનુભવી જોદ્ધા હતા. ધુઆકો હતો. આડેસર હતો. કૃપાણુ પણ હતો. ક્યાં જવાનું છે ને શી વાત છે એ કોઈને ખબર ન હતી. આ બાળુ સજ્જન મહેતો અને મુંગલ એ બન્ને તો હવે ધારાગઢ મોરચે પડ્યા હતા. આવતી પૂનેમે એક મોટા હલ્લો ચોક્કસ કરવાના સમાચાર ત્યાંથી આવી ગયા હતા. મહારાજ પોતે ત્યારે ધારાગઢ જવાના હતા.

જયસિંહદેવ બહાર આવ્યો. તેણે એક નિશાની કરી. તદ્દન શાંતિ ચર્ધ ગઈ. થોડીવારમાં આખો સંઘ પગદંડીના ભયંકર જંગલમાર્ગે આગળ વધ્યો.

‘પરશુરામ ! આપણે ક્યાં જવું છે ? આ શું છે ? તને કંઈ કહ્યું છે મહારાજે ?’

‘કાકા ! હવે બોલતા નહિ,’ પરશુરામે ધીમેથી કહ્યું : ‘તમે જે કહ્યું છે તે વાત ઉપર મહારાજનો મદાર છે. !’

પરશુરામનું અનુમાન સાચું હતું. ઈદારેશ્વરમાં દેશળ

મળ્યો ત્યાર પછી—આજે આ સંકેત મહારાજે મેળવ્યો હતો. કેદારેશ્વરના સ્તંભ પાછળથી તો પોતે અરધી વાતે અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. ત્યાર પછી એ વસ્તુ ઉપર મહારાજે વિચાર જ કર્યો ન હતો. પણ એક એવો રસ્તો હતો જેની જાણ માત્ર લીલીને હતી. એ રસ્તો છેક દુર્ગમાં રાજમહાલયમાં નીકળતો. એ વસ્તુસ્થિતિ એની સ્મૃતિમાં રહી ગઈ હતી. ઉદયને જ્યારે એ મારને હંફાવવાની વાત કરી કે—એને હણો તો એ કોઈ દિવસ નહિ હારે, પણ માથે લટકતી નજર-કેદ રાખો — તો જ સફળ થવાય, ત્યારે જ મહારાજને એ વસ્તુ સ્પર્શી ગઈ. અને પછી તો લીલીઆના ને દેશળના સંકેતનો મર્મ એમણે પકડ્યો.

છતાં એક પ્રકારનું જોખમ આમાં રહ્યું હતું. જ્યદેવે એકલા એકાંતમાં નિશ્ચય કર્યો. મુંગલને ધારાગઢ જ રહેવા દઈ — એણે પોતે આ પગલું ભર્યું.

ઉદયનને એ ખમ્યું. પણ મહારાજ ક્યાં જઈ રહ્યા છે — એ વાત હજી એનાથી અગમ્ય હતી. પરશુરામને કાંઈ વિશેષ ખબર લાગી નહિ. તેને ચટપટી થઈ.

‘પણ વખત છે ને અધ્યા ! હું સંકેત જ ખોટો સમજ્યો હઈશ — તો ? મહારાજે જે મર્મ પકડ્યો એ ખોટો હશે તો ?’

‘એ બધી વાત હવે નકામી છે, કાકા ! એક ક્ષણમાં એમણે કરેલો નિશ્ચય—એની પાસે તમારો વર્ષોનો અનુભવ પાણી ભરે—આટલી અડમ આત્મશ્રદ્ધા—એ મહારાજ જ્યસિંહદેવ. જ્યદેવ મહારાજનો તમને પરિચય પડ્યો છે — તો અનુભવ હો !’

‘ત્યારે જો વાત નકામી કે કામની — આ જુદું તું જાણ્યો હોત — જે સમાચાર મેં આપ્યા —’

‘એ સમાચાર સૌથી પહેલાં મેં પકડ્યા. આજ તો તમને પ્રવેશ મળી ગયો હોત ! પણ હવે એ વાતનો પરતાવો શા કામનો ?’

બોલ્યાયાલ્યા વિના જંગલકેડીએ સૌ આગળ ચાલતા રહ્યા.

જયદેવ સૌથી આગળ વધી રહ્યો હતો. કેટલોક વખત ગયો તે એ અચાનક અટકી ગયોઃ આકાશમાંથી ચંદ્રમા નીકળવાની તૈયારી હતીઃ

‘પરશુરામ !’ મહારાજે સાદ દીધો.

‘પ્રભુ !’

‘જો — હવે ક્ષેત્ર પણ અવાજ ન થાય. સૈનિકો સૌ આસપાસ વેરાવા માંડે. આપણે આગળ વધતા રહેશું. એ સૌ ઝાડને આધારે ને ઉપર જેમ હીક પડે તેમ, જુદેજુદે રથજે બેસવા માંડે. સંકેત આડેસર કરે તો જ બેગા થવાનું છે.’

‘પ્રભુ !’ ઉદો પાછળથી હરોલ સાચવતો આવી રહ્યો હતો, તે એકદમ આગળ દોડ્યોઃ ‘આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ ?’

‘જુઓ — ક્યાં ગયો પરશુરામ ?’

પરશુરામ સહેજ વધુ આગળ આવ્યો. ‘ઉદા મહેતા !’ મહારાજે બહુ જ ધીમેથી કહ્યુંઃ ‘આપણે બર્બરકની સહાય લેવા જતા નથી. તમે એ ખામતમાં નિશ્ચિત રહો. પણ જે રસ્તે દેશુબાએ તીર ફેંકીને તે પહેલાં એક વખત સંદેશો મોકલ્યો હતો — અરાબર, એ જ માર્ગે, આપણે જઈ રહ્યા

છીએ. આજ પણ સંદેશો આ માર્ગે મળશે, મહેતા !

મહારાજનો સ્વર એકદમ ધીમે માંડ પકડાય તેવો હતો.

પૃથ્વીભટ્ટ આવ્યો : ‘ તને યાદ છે, પૃથ્વીભટ્ટ ? ગસ્તા તો આ જ છે નાં ? ’

‘ હા, પ્રભુ ! છે તો આ જ, મને બરાબર યાદ છે. ’

‘ થયું ’ ત્યારે, તમે સૌ ચારે તરફ શાંત બેસવાનું શરૂ કરી દો. ધુમાડાને ને આડેસરને આગળ મોકલો. હવે લેશ પણ અવાજ ન થાય. સોરડી હેલ્લી ચોટી આટલામાં જ ક્યાંક છે. આડેસર—ધુડ બોલાવે તો તમારે અવાજ ઉપર એકદમ દોડવાનું છે. ધુમાડા ! તું ને આડેસર આગળ જાઓ — જરાક પણ હિલચાલ, શંકા પડતાં. લાગે તો જ નિશાની આપજો. ’

ધુમાડો ને આડેસર જંગલમાં છૂ થઈ ગયા. ઉદયનને ચાતનું ઊંડાણ હવે સમજાયું. ગુપ્ત ક્યાંય લક્ષ્યો લઈ જવાનો ન હતો. પણ સંકેતના મર્મ ઉપર જ એ સૌ ચાલી રહ્યા હતા. પણ એ વિચારે તો એનું હૃદય હૃદયમાં બેસી ગયું. આખો સંકેત જ પોતે ખોટો સમજ્યો હોય તો ? કે એમાંથી જ દગો નીકળે તો ? કેવી કમળેતી થાય ? પરશુરામે કહ્યું તે સાચું. જ્યદેવ અતિ સાહસિક હતો. પણ હવે શું થાય ? ‘ પ્રભુ ! આપણે હજી આગળ જવું છે ? ’ તેણે હાથ જોડીને બહુ જ ધીમેથી કહ્યું.

‘ પરશુરામ ! પૃથ્વીભટ્ટ ! ઉદા મહેતા ! તમે—મારી સાથે ચાલો. કૃપાણુ ! તું ત્યાં બિભો રહેજે—પેલા રખડાના ઝાડ પાસે ! ’

‘પણ મહારાજ ! વખત છે ને સંકેત બરાબર સમજાયો નહિ હોય કે કાંઈ દગો હશે તો ?’

‘તો પણ — આપણે પહોંચી વળાણું — ચાલો, શંકા છોડો; હવે પગલું ભર્યું છે. હવે એનો તાગ થયો !’

‘પ્રભુ ! થોડાક સૈનિકો આગળ જાય — પછી મહારાજ જાય — આપણને હજી ખાતરી નથી —’

‘એમ ન હોય, મહેતા ! તમે ક્યાં જાણકાર નથી રાજનીતિના ? ચાલો, ચાલો, આપણે આગળ વધો ! અવાજ ન કરતા. આપણો એક દુશ્મન અવાજ. ખીજો, શંકા. ચાલો, મહેતા !’

ખીજી જ ક્ષણે ચારે જણા ગુપચુપ આગળ વધી રહ્યા હતા.

ધોર અંધારામાં હિમસ થતો આવતો હતો. પણ બધે ભયંકરતા વ્યાપી ગઈ હતી. આખું જંગલ તમરાંના અવાજથી ગાળી રહ્યું હતું.

એ બોલ્યા વિના ચાલતા જ રહ્યા. એક વખત ફરી જયદેવ અટકી ગયો. તેણે પૃથ્વીભટ્ટનો હાથ દબાવ્યો : ‘બહુ જ ધીમેથી કહ્યું : ‘પૃથ્વીભટ્ટ ! સામે જો તો, પેલા ઝાડ પાસે કોણુ ઊભો જણાય છે ?’

‘હા, પ્રભુ ! દેખાય છે તો માણસ ! કોઈ આવવાનું હતું ?’

હિયને એ સાંભળ્યું. એ આગળ વળ્યો. એના મનમાં એક વિચાર આવી ગયો. પરશુરામ બાળક હતો. આ રાજા સાહસિક હતો. પણ પોતે નાનો હતો ? એણે આ કેમ ક્યું ? કાંઈક દગો થશે તો ? ધુઆઠો ક્યાં હશે ?

આડેસર પણ બોલતો નથી ! તે મહારાજની પડખોપડખ બોલે રહ્યો. મહારાજે એને શાંત રહેવા જરાક હાથની નિશાની આપી.

જયદેવ વિચાર કરી રહ્યો હતો : તેણે બહુ શાંત અવાજે કહ્યું : ‘ કાણ હોઈ શકે, ઉદા ? ’

‘ મહારાજ ! દગો તો નહિ હોય ? ’

‘ દગો નથી. એક ક્ષણ થોભો. ’

એટલામાં સનનાટ કરતું એક તીર એના કાન પાસેથી આગળ ચાલ્યું ગયું. જયદેવ શાંતિથી એ ડગલાં પાછો ખસી ગયો. ઉદયનનો હાથ મહારાજના હાથમાં હતો—શાંતિ જળવવાની સૂચના આપતો. થોડી વાર થઈ. બીજું તીર આવ્યું. એક ક્ષણ વીતી. ત્રીજું તીર આવ્યું. પાછી ધોર શાંતિ થઈ ગઈ. એટલામાં પેલો માણસ જેવો લાગતો હતો તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

‘ પૃથ્વીભટ્ટ ! એક તીર આંહીં લાવ તો—જો, પેલા ઝાડ સાથે અક્ષણાયું. ત્યાં ચોંટયું હશે ! ’

પૃથ્વીભટ્ટ ત્વરાથી તીર લાવ્યો. મહારાજે ખાંખાં-ખોળાં કર્યાં. ત્યાં કાંઈ વસ્તુઓ ન હતો.

બીજું તીર શોધ્યું. એ પાસે જ પડયું હતું. એમાં પણ કાંઈ ન હતું. ત્રીજું પણ ખાલી હતું.

‘ પેલો માણસ ક્યાં ગયો, પૃથ્વીભટ્ટ ? ’

‘ પ્રભુ ! એ તો અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. જુઓ, ત્યાં નથી ! ’

જયદેવે માથા ઉપર જરાક હાથ ફેરવ્યો. અચાનક એ આગળ વધ્યો.

‘ અરે ! મહારાજ !—’

‘ ઉદા મહેતા ! તમે સૌ આંહીં રહેજો. પૃથ્વીભટ્ટ—તું મારી પાછળ ચાલ્યો આવ.—તલવાર તૈયાર રાખજો !’

‘ અરે ! પણ પ્રભુ ! . . .’

‘ મહારાજ !’

‘ ઉદયન મહેતા ! તમારો એક જરાક વધુપડતો અવાજ અત્યારે શું પરિણામ લાવશે એ ખતર છે ? તમે આંહીં શાંત બિભા રહો. હું આ આવ્યો !’

કોઈ રોકે તે પહેલાં સિદ્ધરાજ અદૃશ્ય થઈ ગયો. પરશુરામ ને ઉદયન એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા : ‘ પરશુરામ !’

‘ કાકા ! હવે બોલતા નહિ. મહારાજના નિર્ણયમાં આત્મશ્રદ્ધાનો રણકો વાગે છે ત્યારે કોઈ બોલી શકતું નથી—રાજમાતા પણ. ’

ઉદયનને લાગ્યું કે આ પરશુરામ મહારાજ પાછળ થોડીધણી ઘેલછા રાખતો લાગે છે ! તે શાંત બિભો રહ્યો.

થોડી વાર થઈ. મહારાજ અદૃશ્ય થઈ ગયા જણાયા. ઉદયન ઉતાવળો થયો. પણ પરશુરામ શાંત હતો એટલામાં પૃથ્વીભટ્ટને શ્વાસભેર આ તરફ આવતો એણે દીઠો : ‘ મંત્રીશ્વર ! એ તો દેશળ પોતે છે !’ પૃથ્વીભટ્ટે આવીને તરત સમાચાર આપ્યા.

‘ કોણ પેપ્રો માણસ ?’

‘ હા, હા ! પણ—આ—’

પૃથ્વીભટ્ટે તાળીનો સહેજ અવાજ પકડી લીધો. તે એકદમ દોડ્યો ગયો. થોડી વાર પછી તે પાછો ફર્યો :

‘ મહારાજ બોલાવે છે, પ્રભુ ! પરશુરામજી ! તમે આંહીં સાવધ રહેજો. સોરઠી છેલ્લી ચોક્કી આટલામાં જ છે ! ’

ઉદયન પૃથ્વીભટ્ટ સાથે ચાલ્યો. એણે પોતાના સ્તંભ-તીર્થમાં મહારાજ જ્યદેવ વિષે જે ખ્યાલ આંધ્યો હતો એનાથી વાત જુદી જ નીકળી પડી. તે વિચાર કરતો આગળ વધ્યો.

‘ ઉદા મહેતા ! ’ મહારાજે એકદમ કાનમાં વાત કરી : ‘ જરા પણ અવાજથી બોલતા નહિ. આ દેશુભા પોતે આવ્યા છે ! ’

સામે પૂરનરીના વેષમાં એક માણસ ઊભો હતો. તેને કપાળે ત્રિપુંડ્ર હતું. હાથમાં બેરખો હતો. તેણે કમંડળ ધારણ કર્યું હતું. તેણે ઉદયનને જોઈ બે હાથ જોડ્યા : ઉદયને તેની સામે હાથ જોડ્યા.

‘ ઉદયન ! ’ મહારાજે એનો હાથ દબાવ્યો. ઉદયને મર્મ પકડી લીધો લાગ્યો. મહારાજે ધીમેથી વાત ચલાવી : ‘ જાણે આ દેશુભા પોતે આવ્યા છે. મુંગલને આપણે ધારામઢની આસપાસ હલ્લાની ગોઠવણ માટે રાખેલ છે, એટલે આપણે આવ્યા, એ વાત મેં કહી. સમયમાં ફેરફાર થયો છે—એ વાત તો આપણે મુંગલને પહોંચાડી દીધી છે. એટલે એનો તો વાંધો નથી. હવે રહી રા’પદની વાત. આપણે મન તો—આજથી જ હવે એ રા’. આપણા સગા પણ છે ! બોલો, દેશુભા ! હવે તમારે ચોક્કસી રાખવી. બીજું શું ? કાં મહેતા ? ’

ઉદયન સમજી ગયો. આણે રા’પદનું વેણ માગ્યું છે. સંકેત જે મુંગલને આપ્યો જણાય છે, તેમાં હવે સમયનો .

ફેરફાર છે. તે ખાતરી કરવા મમે તે રીતે દેશળ પોતે જોખમ વેડીને આવ્યો છે. આ પૂજારીના વેષનો એ ભેદ છે.

‘દેશુભા હોય નહિ—ને આ વાત થાય નહિ !’

ઉદયને ધીમેથી કહ્યું : એણે પોતાનો પાઠ પકડી લીધો લાગ્યો : ‘પ્રભુ ! હું તો એ પામી મથો હતો. મુંજલ મહેતાએ તો, મહારાજને પહેલેથી જ એ વાત કરી હતી !’

‘પણ અમારું—વાંહેથી શું, ભૈ ? પછી અંગૂઠો ખતાવીને જિભા રહે તો ?’

‘જુઓ, બા ! બે વરસનું બચ્ચું સમજે એવી વાત છે. તમારો આ દુર્ગ અખંડ હશે—તમે રા’ હશે—ને આ રસ્તો અત્યારે તમે ખતાવવા આવો છો એ, એ પણ પછી તો અમે ખોયો જ ગણાય નાં ? ત્યારે તમને અંગૂઠો ખતાવવો એ તો હાથે કરીને ખેસવાની ડાળ કાપવાની વાત થઈ નાં ? અને તમે શું સમા નથી ? લાંબું થાશે એમ આ નખળું થાશે !’

‘હું પણ એ કહું છું, મહેતા ! વાત લંબાવશે તો વેડફાશે. વળી કોક નવો ફણગો ફૂટશે !’

‘અરે નવો ફણગો શું ? દેહુભા ! આ તમે વાત ગણતા હો છ’ રસ્તો જ અચાનક ખંધ થઈ જાય. પછી ? તમે તો ત્રણ બદામના થઈ જાવ નાં ? કિમ્મત તો આ પળની છે. આ પળ ખોઈ—કે કાલની પળ તમારી નથી. વિચાર કરી જુઓ—!’

દેશળ ઉપર આ વાત અસર કરી ગઈ. એક વખત એ પરિસ્થિતિ ઉપરનું વચ્ચેનું ગુમાવી ખેસશે, પછી એ કર્યાંયનો નહિ રહે. જાતો તો અત્યારે જ સખત હતો.

‘ત્યારે જુઓ, બા ! હું તો તમારા વેણ ઉપર આધાર રાખું છું !’

‘દેહુભા ! તમે નાહકના મૂંઝાવ છો. શંકા તમને ખાઈ જાય. અને અમને તો વળા ખીજો ઉપાય પણ મળશે—’ ઉદયને કહ્યું : ‘બાકી, તમને વેણ દીધું હોય—એ—પાળવું. એ અમારો ફાલ. ખીજું શું ?’

‘દેશુભા ! તમે સગા છો. તમે પહેલા. વહેલો ઈ પહેલો એવી વાત છે !’ સિદ્ધરાજે કહ્યું.

દેશુભાને શંકા પડી. મહારાજ પાસે ખીજા પણ ફાઈ વાત ચલાવે છે. પોતાનું તીર નકામું થઈ જાય તે પહેલાં વાપરી લેવું જોઈએ. ‘મહારાજ !’ તે ધીમેથી બોલ્યો : ‘પછી હું બનું નહિ હો !’

‘અરે ! દેહુભા ! મહારાજે વેણ દીધું હોય—તો—ઈ દેલશે ખરા ?’

‘પણ અમારે તો આંહી ફાકને રાખવો પડશે નાં ? અમે તો રહેવા નવરા નથી. તો તમને સગાને નહિ રાખીએ અને ખીજાને રાખશું ? તમે હવે પળ પળ લંબાવો છો—ને શું જોખમ ખેડી રહ્યા છો એ તમને ખબર છે, દેશુભા ?’

‘મહારાજ ! ત્યારે આ વાત એવી છે—’

દેશજે સિદ્ધરાજનો હાથ જરાક દબાવ્યો. તે એક બાજુ પાછળ સર્યો. ઉદયને અવાજ પકડ્યો — પણ વાત કાંઈ સમજાણી નહિ. થોડી વારમાં મહારાજ પાછા આવ્યા : ‘મહેતા ! ચાલો, એમને ખાતરી થઈ છે. આપણે વેણ આપ્યું હોય—એ આપણે પાળવાનું. એનું કામ

એણે કરવાનું. દેશુભા ! ત્યારે જય સોમનાથ ! પણ જોજો હો—આંહીં અમારે ત્યાં વાત કોઈ નહિ જાણે, તમે સંભાળજો. ને લીલીયાને કહેજો—અરે હા ! વિશુભાને સંભારજો. ને ખચર છે નાં બહુ તાર લાંબાય—એ તૂટે !’

‘હવે ફેરફાર નથી, પ્રભુ ! ઉદયન મહેતા !’ દેશુભાએ બે હાથ જોડ્યા.

ઉદયને સામે નમસ્કાર કરવા એ હાથ જોડ્યા. એટલામાં દેશુભા જંગલકેડીએ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

‘પ્રભુ ! જાપ્તો તો રા’નો બારે છે. એમાં આ આવ્યો શી રીતે ?’

‘એક જ એવો રસ્તો છે. એની માને—લીલીયાને જાણમાં છે. મંદિરમાં એ રસ્તો નીકળે છે. એટલે ત્યાંના પૂજારીના વેષે આ પોતે જ આંહીં આવી ગયો—પણ હવે આંહીં આવી શકે તેમ નથી !’

‘પણ એ રસ્તો રા’ બંધ કરાવે તો ?’

‘તો એનું સૈન્ય સૂઈ જાય. આ તો બધા ય જાણના—આહીરડા. ભેંશુંતાં દૂધ ખાઈને તલ્લવારી જુદ્ધના એ ધા ખમવાવાળા. મહેતા ! એને સૌને માળવાના અશીલુનો આહાર છે ! અશીલુ ઉપર દૂધનો મારો ને દૂધનાં હાડ ઉપર એનાં તરવારનાં જુદ્ધ. એનું રણાંગણ સાંઢણી ઉપર. આપણે એનો તાગ મેળવ્યો છે—!’

‘પણ કયાંક મહારાજ—’

‘આ ફસાવે નહિ એમ ?’

‘હા.’

‘એક જૈન મુનિએ અમને કથાવાતો કહી’તી, ઉદયન મહેતા !’

‘શી પ્રભુ?’ ઉદયનને રાજની વાતમાં રસ આવ્યો. સિદ્ધરાજની આંખ અંધારામાં દેખાય તેમ ન હતી. નહિતર એમાં રહેલ હાસ્યનું જિડાણ જોઈને ઉદયન પણ પ્રજી ગિહત.

‘એ એમ કહેતા. સધળું ડૂબે છે—લોભમાં!’

‘પણ પ્રભુ...!’ ઉદયન મૂંઝો થઈ ગયો. રાજએ કાંઈક અવાજ પકડ્યો લાગ્યો. તે શાંત થઈ ગયો.

પરશુરામ દેખાયો: ‘કેમ પરશુરામ?’

‘મહારાજ! વાર બહુ થઈ—એટલે હું આવ્યો—’

‘હવે એમ સ્થાન છોડતો નહિ. ગાંડાભાઈ! ચાલ—પાછો વળ—કાંઈ નથી—’ રાજએ હેતથી તેનો ખભો થાપડ્યો.

પણ ઉદયનને તો વાતનો તંતુ અધર રહી ગયો એની ચટપટી મનમાં થઈ રહી હતી. રાજએ જૈન મુનિની જે વાત કહી એ એના અંતરને સ્પર્શી ગઈ. અંધારામાં એકલો ચાલતાં એનું મન બોલી રહ્યું હતું: ‘જોઈએ, છે અત્યંત વિચિત્ર, પણ ક્રોધાવિષ્ણુ કેને વશ ન કરી શકે? ક્રોધાવિષ્ણુ હોય તો!’

૨૯. મહારાજ જયદેવની યોજના

ઉદયને જોઈ લીધું કે મુંગલના હલ્લાના સમય પહેલાં, જયદેવ મહારાજની યોજના સફળ થવાની હતી. એટલે મહારાજ જયદેવ પોતે જ હવે આ યુદ્ધને દોરવા માગે છે, એ ચોક્કસ થયું. ત્યાગવત્સીની જે વાત થઈ ગઈ એ હમણાં એમ જ રહે—અને આંતરધર્ષણ જન્માવતી બાંધ પડે, એ વરતુ સમયસર એમણે સ્વીકારી લીધેલી લાગી. એ વિષે એમણે ત્યારપછી ધશારો જ કર્યો ન હતો. ઉદયને પોતાના અબ્યુદય માટે એ જરૂરી લાગ્યું હતું. એણે ફરીને એક બીજો માણસ પણ સ્તાંભ-તીર્થ તરફ રવાના કર્યો હતો. ત્યાગવત્સી પાછી હાથતાળી દઈ ન જાય એ જોવાનું હતું. એણે મુંગલની મહત્તા ઉપર આવનારો ધા નીરખી લીધો હતો. પોતાના માટે એ જૂમિકા તૈયાર કરી રહ્યો હતો.

પૂર્ણિમા આડે એ દિવસ રહ્યા ને કૃપાણુ તમામ મોરચે ફરી વળ્યો. રાત્રિના પહેલા પ્રહરે જયદેવે સૌને બોલાવ્યા હતા. તમામ મોરચેથી તમામ સેનાધ્યક્ષોને આવવાનું હતું. તે પ્રમાણે એક પછી એક સૌ આવવા માંડ્યા. પૃથ્વીભટ્ટ આવ્યો.

એ ધારાગઢ બાળુ હતો. સનગ્ગન મહેતો વંશળી મોરચેથી આવ્યા. પરશુરામ સોમનાથથી આવ્યો. ઉદયન તો આંહી હતો જ. ધુઆકા અને આડેસર જેવાને પણ મહારાજે બોલાવ્યા હતા. બહારના યોગાનમાં એ પ્રતીક્ષા કરતા બેઠા હતા. મહારાજની રાહ જોવાતી હતી. હજી મહા-અમાત્ય મુંગલ ધારાગઢ તરફની એની કામગીરીમાંથી આવી શક્યો ન હતો. સૌના મનમાં આગામી એકબે દિવસમાં મહાઅમાત્યે યોજેલા મહાન હલ્લાની વાત હતી. ઉદયનને, આને મહારાજ કાંઈક નિશ્ચયાત્મક પગલું ભરશે, એ ખાતરી હતી. અનિવાર્ય ઘર્ષણનો એ લાભ ઉઠાવી લેવા માગતો હતો—આગળ આવીને આંખે ચડ્યા વિના.

પણ હજી એને જયદેવના પગલાનો વિશ્વાસ ન હતો. એ પોતે મહારાજની દરેક હિલચાલની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો. એટલામાં કૃપાણુ આવી પહોંચ્યો.

થોડી વાર થઈ ને મહારાજ આવ્યા. એમણે એક વેધક દષ્ટિ ચારે તરફ ફેરવી લીધી.

‘પરશુરામ ! મુંગલ મહેતા હજી નથી આવ્યા ?’ તે કહ્યું નથી, કૃપાણુ— આને આંહી પહેલે જ પ્રહરે આવી જવાનું છે તે ?’

‘પ્રભુ ! મેં તો સંદેશો આપી દીધો છે !’ કૃપાણુ જવાબ દીધો.

‘ત્યારે ?’ જયસિંહદેવની અધીરતા ઉદયન નિહાળી રહ્યો. બાવિ નીતિની રેખા એમાંથી સ્પષ્ટ દેખાઈ ગઈ. નેતૃત્વની એમાં ચોખ્ખી છાયા પ્રકટતી હતી.

મીનલદેવી પાછળ શાંત બેઠી હતી, તેણે આ જોયું. એને આ રુચું નહિ : ‘જયદેવ ! મહેતા આવતા હશે.

પણ તારા અવાજમાં આટલી ઉતાવળ કેમ છે ?

‘મા ! હવે આપણે ક્યાં સુધી આ જુદા લંબાવીશું ? માલવાનો ભય આપણને ડારે છે, એના કરતાં વધુ તો એ કે, આંહી આપણે ખૂંપી જઈશું ને નાના બનીશું.’

‘એ તો તને સૌ કહી રહ્યા હતા, કાં ઉદા ? અને મુંગલ મહેતા એ જ યોજનામાં પડ્યા છે !’

‘હા, પણ, મારી પાસે મારી . . .’

‘પ્રભુ ! મહાઅમાત્યજી આવતા હશે. એમને માથે માથું કેવું ?’ ઉદયને હાથ જોડ્યા. પછી ધીમેથી ઉમેયું : ‘એ આવે તો ખચર પડે, એમની તૈયારી સજ્જત હશે !’

ઉદયને પાસે સરીને ધીમેથી છેલ્લું વાક્ય બોલ્યો : પણ તેના શાંત શબ્દો ખરી રીતે બીજા હેતુથી જ યોગ્યતા હતા.

‘તૈયારી ? મેં તો ક્યારનું એમને કહેવરાવી દીધું છે. ક્યાં ગયો પરશુરામ ? પરશુરામ !’ પરશુરામ પાસે આવ્યો.

‘તેં કહ્યું નથી મુંગલ મહેતાને—કે આપણો મુખ્ય હક્કો હવે ધારામઢ તરફથી નહિ હોય ? વંચળા આજુથી કરવાનો નિર્ણય થયો છે ને ? ક્યાં છે સજ્જત મહેતા ?’

‘પ્રભુ ! એ તો આવ્યા છે—એ બેઠા ત્યાં. મહારાજના સમાચાર તો સૌને બરાબર પહોંચાડી દીધા છે.’

‘પણ જયદેવ ! છેક છેલ્લી ઘડીએ—મુંગલને એ ન રચ્યું હોય ! એણે આખો દોર સંભાળ્યો છે એમાં ફેર પડે નાં ?’

‘જુઓ, મા ! મુંગલ મહેતાને આ એક જુદની પડી છે. મારે તો આખા જીવનના જુદની આ ઘડી છે. મેં નિશ્ચય કર્યો છે—’

‘આ મહાઅમાત્યજી પોતે આવ્યા હ્યો,’ ઉદયને કહ્યું :
‘અત્યારે પણ એમના મગજમાં વ્યૂદ ચાલી રહ્યા હાજે છે.
એ તો એ જ ધૂન હોય નાં? રાજસેવા કાંઈ સહેલી છે?’

મીનલદેવી સાંભળી રહી આ મુંગલની પ્રશંસા હતી
કે એના ઉપર કટાક્ષ હતો તે જોવા એણે ઉદયન તરફ
સહેજ દષ્ટિ કરી. પણ એ તો કાંઈ ન હોય તેમ ભોંય
ઉપર નજર માંડી બેઠો હતો. છેલ્લા સમયમાં એનો જયદેવ
સાથે વધુ મેળ થતો હતો એ એણે જોયું હતું. એટલામાં
મુંગલ આવ્યો—ગૌરવથી, છટાથી, વિજેતાના તાનથી.
પોતાની યોજનાની સફળતાનો ધ્વનિટંકાર એના મગજમાં
નિષ્કંટક રાજ્ય કરતો હતો. એણે રાતદિવસ જોયા વિના
ધારાગઢની તરફના ગાઢ જંગલમાં મોરચાની જમાવટ
માંડી હતી. કાષ્ટમંડપિકાની એક હારમાળા રચી કાઢી
હતી. આખું સૈન્ય દુર્ગપ્રવેશ કરશે એવી એને શ્રદ્ધા હતી.
એ માંડમાંડ જયદેવ પાસે મહાઅમાત્યની પરંપરાનું ગૌરવ
સ્થાપી શક્યો. મહારાજને પ્રણામ કર્યા, પોતાની ખાલી
બેઠકે ગયો. એ ગૌરવ પાછું ડગમગ ન થાય એ એને
જોવાનું હતું. એણે જયસિંહદેવની આજ્ઞામાં પાછો એ બચ
જોયો હતો. એટલે એ સાવચેત હતો. તે પાસે આવ્યો,
જર્જરે શાંતિથી બેઠો. તેણે આસપાસ નજર ફેરવી: ‘ક્યાં
ગયો પરશુરામ?’ તે બોલ્યો: ‘શું એ બરડી મયો’ તો
સમજ્યા વિનાનું? મેં તો ત્યાં તૈયારી સંપૂર્ણ કરી લીધી
છે, મહારાજ!’ તેણે જયદેવ તરફ ફરીને કહ્યું.

‘શાંતી?’ જયદેવે શાંતિથી કહ્યું. પણ એ શાંતિ
બચાંકર હતી. ઉદયન એ કળી મયો. મીનલદેવી ચમકી બીઠી.

મુંગલ મહારાજની નજીક આવ્યો. ધીમેથી બોલ્યો :
‘કેમ મહારાજ ? કાલે તો આપણો મોટો હલ્લો—ધારાગઢ
બાબુ દુર્મ ઉપર ! મહારાજને એ કહેવરાવાઈ ગયું છે !’

‘કેણે કહ્યું ?’

‘મેં એ પ્રમાણે જાણ્યું છે, મહારાજ !’ મુંગલે
ગૌરવથી કહ્યું : ‘ત્યાં બધી તૈયારી સંપૂર્ણ છે. એ પ્રમાણે
તમને કહેવરાવાઈ પણ ગયું છે, પ્રભુ ! છેક છેલ્લી ધડીએ—
હવે એમાં ફેરફાર ન હોય. એવો ફેરફાર તો આપણને હતા
ન હતા કરી નાખે. આ જુદા હવે પૂરું થવું જોઈએ. મેં
જે આ જાણવળ’

‘એટલા માટે મેં પરશુરામ સાથે સંદેશો કચારનો
મોકલી દીધો હતો, મુંગલ ! એટલે છેલ્લી ધડીનો સવાલ
નથી. તમને એ મળ્યો નથી, મહેતા ? પરશુરામ ! તેં મારો
સંદેશો મુંગલ મહેતાને બરાબર પહોંચાડ્યો હતો કે
નહિ ?’ જયસિંહદેવના સ્વરે પોતાનું પ્રથમનું આજ્ઞાધારક
રૂપ પ્રકટાવ્યું. મુંગલ સચેત થઈ ગયો.

‘અધ્યા ! પરશુરામ ! શું તું સમજ્યા વિનાનું કહી
બોલો’તો ?’ મુંગલે પરશુરામને પ્રશ્ન કર્યો. પણ પોતાની
વાત અફર રહેવાની છે એ નિર્ણય એમાં હતો.

‘મહાઅમાત્યજી !’ પરશુરામે તક પકડી, લીલીબાના
પ્રસંગે થયેલી એની અવગણનાનો ડાખ હજી એની છાતી
ઉપર બેઠો હતો. મુંગલે એને શિખામણ આપી એ એને
હજી સાંભરતી હતી, અત્યારે તક હતી. ઉદયનની દષ્ટિએ
એનામાં આવેશ પૂર્યો : ‘હું તો સંદેશાનો અનુચર રહ્યો, મહા-
અમાત્યજી !’ તે બોલ્યો : ‘સમજ્યા વિનાનો એ સંદેશો હોય,

કે સમજણવાળો હોય, એ જોનારો હું કોણ? મેં તો મહારાજનો સંદેશો તમને આપી દીધો. મારું કામ પૂરું થયું!’

‘ત્યારે શું? સંદેશો મારો હતો, મુંગલ! હેતુવિનાના સંદેશો હું મોકલતો નથી!’

‘પણ, પ્રભુ! તૈયારી સંપૂર્ણ થઈ ગઈ છે. હવે ફેરફાર કરતાં તો નેવનાં પાણી મોભે ચડે!’

‘એ જોવાનું સંદેશો મોકલનારને: સાંભળનારને નહિ!’

‘મહારાજ! આ જુદું મારે હવે પૂરું કરવું છે! કરવું છે નહિ, થયું છે,’ મુંગલે ગૌરવથી કહ્યું: ‘મેં એ પૂરું કરવાની યોજના કરી છે. એ સંપૂર્ણ છે. મારી પાસે એની ખાતરી છે. એમાં હવે ફેરફાર ન હોય. મારે તમને સંભારી દેવું પડશે? તમે તો ચાલી નીકળ્યા હતા ત્યાં દેવારેશ્વરમાંથી અને વાત આખી મારે ગોઠવી લેવી પડી. આજ છેલ્લી ઘડીએ હવે આપણી ફજેતી કરાવવી છે? તમારી દૃષ્ટિ માલવા ઉપર છે. ભાવબૃદ્ધરપતિ ઉપર છે. ભારતવિખ્યાત કીર્તિ ઉપર છે. વિદ્યાભવન ઉપર છે. વિક્રમી યશ ઉપર છે. એની ભવ્યતા હું પણ સમજું છું. પણ એ આમ સિદ્ધ ન થાય. આ તો આપણી મશ્કરી થાય.’

‘મુંગલ! મેં તમને સૌને કહ્યું છે. આજ ફરીને એક વખત કહું છું,’ જ્યોત્સનાદેવનો અવાજ એકદમ શાંત હતો. પણ એમાં રહેલી દૃઢતા લોહા જેવી હતી: ‘જ્યારે હું આત્મશ્રદ્ધાના રણકાથી કાંઈ પણ બોલી રહ્યો હોઉં, ત્યારે એમાં શંકા નહિ, સવાલ નહિ; સમજણ-અણસમજણની ચર્ચા નહિ; વિશ્વાસ નહિ; એનો સૈનિકની ઢાંચે સ્વીકાર તમારી પાસે મારું છું. ખીજું કાંઈ જ નહિ. પાટણની યશમાયા આપણે ઉજ્જવલ રાખવી છે.’

‘પણ જયદેવ ! મુંગલ મહેતાની વાત તેં સાંભળી એને તું સમજ્યો ? અમે તો એક જોયું તું—અથવા જવા દે. એ હું તને પછી કહીશ, પણ મુંગલ મહેતાને શું કહેવાનું છે એ તો તું જાણી લે !’

‘હા, શું કહેવાનું છે ? બોલો ને શું કહેવાનું છે, મહેતા ?’

‘જુઓ, મહારાજ ! આ તો સેંકડો સૈનિકના જીવનનો પ્રશ્ન છે. મારે પહેલાં તો મહારાજને પોતાને જ કાંઈક કહેવાનું છે !’ તેણે બધા બેઠા હતા તેમના ઉપર નજર ફેરવી.

મહારાજે એક સૂચક દષ્ટિ નાખી. તમામ ઊભા થઈ ગયા હતાં. બોલ્યા વિના બહાર નીકળવા લાગ્યા.

‘હિલ ! તું આંહી રહેજે ! તારું કામ છે !’ જયદેવે હિંદ્યનને રોક્યો. મુંગલને એ ગમ્યું નહિ. પણ તે શાંત રહ્યો. હિંદ્યન ગુપ્તગુપ મહારાજ પાસે પાંછો બેસી ગયો. આ ધર્મણથી વીજળી ઝરી હતી. ‘પ્રભુ ! મહાઅમાત્યજીની યોજના . . . સમજવા જેવી હશે, તેણે હાથ જોડ્યા, અત્યંત શાંતિથી કહ્યું.

‘આપણે સાંભળો . . .’ જયદેવ બોલ્યો.

‘ત્યારે જુઓ, મહારાજ !’ મુંગલે કહ્યું : ‘આવતી કાલે જ આપણે દુર્ગપ્રવેશ કરી શકીશું !’

‘કોના તમારા કહેવાથી, મહેતા ?’

‘મારા કહેવા ન કહેવાની વાત નથી. મારા કહેવા પાછળ નક્કર યોજના છે !’

‘શી ?’

‘શી . . . તે આ. પટ્કર્ણ મંત્રબેદ થાય એટલે મેં કોઈ ને કહેલ નથી. મારી પાસે સંકેત છે ! પૂર્ણિમાનો મને સંકેત મળ્યો છે. મહારાજ ! બેદ વિના આ દુર્ગનો પાર નહિ

પમાય. તમારે એ જોતું નથી. એ ક્યાં વિના છૂટકો નથી.' મુંગલ સ્પષ્ટતાથી મક્કમતાથી બોલી રહ્યો હતો. 'મેં બાને એ કહી દીધું હતું.' મુંગલે મીનલ તરફ દષ્ટિ કરી.

‘વાત એની સાચી છે, જયદેવ !’

‘એટલા માટે યોજના છેવટની છે, મહારાજ ! ચાલો, હું એ સૌને સમજાવું. કામની વહેંચણી પણ થઈ જાય. મારી પાસે આ નિર્ણય આવી રીતે લેવાનાં નક્કર કારણો છે, પ્રભુ !’

‘શું ?’

‘તે પણ પ્રકટ થાશે—સમય આવ્યે, અત્યારે નહિ. અકાલે મંત્રબેદ તો અંત આણે, વ્યક્તિનો અને પ્રજાનો.’ મુંગલે ગૌરવભરેલી છટાથી કહ્યું. ઉદયને જયસિંહદેવના શાંત ચહેરાને વધુ સતેજ થતો જોયો. મીનલ આગામી પરિણામ અટકાવવા જરાક સ્થિર—શાંત થઈ બોલવાની તૈયારી કરવા મંડી. ત્યાં મુંગલનો એ જ દઢ સ્વર ફરી સંભળાયો : ‘કાલે પૂર્ણિમા છે, મહારાજ ! કાલે ધારાગઢને પૂર્વ દરવાજે . . . ગવાક્ષમાં. . .’

‘મુંગલ ! તું ધારે છે, લીલામ્મા હશે, ત્યાં કોઈ નહિ હોય. દેશળ પણ નહિ હોય. વિશળ પણ નહિ હોય ! અને એમનો સંકેત પણ નહિ હોય !’ મુંગલ જયદેવના અચાનક આવેલા ઘટસ્ફોટથી ક્ષોભ પામી ગયો. રાજાએ આખી બાજુ ઊંધી વાળી નાખી લાગે છે. એને શંકા થઈ. તેણે ઉતાવળે કહ્યું :

‘કાણે કહ્યું, પ્રભુ ?’

‘તને જોણે કહ્યું એણે જ, મુંગલ ! તને સાંભરે છે પેલાનો વચ્ચેખ ? તીરદારા પડ્યો’તો એ ? તને એ મારી

પાસેથી મળી ગયો—સહેજ સુકિતથી. એટલે શું ?

ઉદયનને હવે સમગ્ર યુદ્ધ કે પોતે જે સંકેત આપ્યો તેનો રાજાએ કેમ ત્વરાથી મર્મ પકડી લીધો. તે શાંત બેઠો રહ્યો. પણ મુંગલને એના ઉપર શંકા આવી હતી. આ વસ્તુ એણે ગોઠવી કાઢી. એ દુર્ગમાં મર્યો એમાંથી આ થયું.

જયસિંહદેવ એ કળી ગયો. તે મનમાં જરાક હસ્યો.

‘તમને, મહારાજ ! મળેલી માહિતી છેલ્લી છે ?’

સિદ્ધરાજે ડોકું ધુણાવ્યું.

‘કેણે આપી ?’

જયદેવે ઉદયન તરફ જોયું : ‘આ જાણે છે, મુંગલ !’

‘શી વાત છે, ઉદયન ?’

ઉદયન ચમકી ગયો. મહારાજ જયસિંહદેવે જુક્તિ કરી હતી. મુંગલ સામે પોતાને ધરી દીધો હતો. પણ શી વાત છે, એની તો એને પણ ક્યાં પૂરી ખબર હતી ? છતાં એ વાતને નકારી શકે તેમ ન હતો. તેમજ મુંગલ સામેથી પાછું પગલું પણ ભરી શકે તેમ ન હતો. મીનલે તેની સામે જોયું : ‘શી છે વાત, ઉદા ?’ તેણે બે હાથ જોડ્યા : ‘બા ! મહારાજ સમર્થ છે !’ કોઈ કાંઈ ન સમજે એવો પ્રત્યુત્તર એણે આપ્યો.

‘જયદેવ ! શું છે ?’

‘પણ તમને આ કહેનારની માહિતી અપૂર્ણ હશે તો ? એની તો બૂલ પણ થાય. મહારાજ ! મારી માહિતી સંપૂર્ણ છે ! મહારાજે એક વખત . . પેલી માલવી.’

મુંગલે વાત આગળ ન વધારી, પણ જયદેવે એનો ખનિ પકડી લીધો હતો.

‘જો, મુંગલ ! એ વાત આજ તમે સૌ છો ને હું કહી દઉં. એ વાત હવે ફરી ઉખેડવાની નથી. મારા મન ઉપર માલવા છે. માલવાની વિદ્વદસભા છે. પરદુઃખદુખી વિક્રમ છે. અધું છે. કેટલીક વ્યક્તિઓ અસામાન્ય સત્ત્વની બનેલી હોય છે—જીવતી તેમજ મૃત્યુ પામેલી. એમનો પરિચય અણુમોલ હોય છે. તમારે માટે, મારે માટે, સૌને માટે, એ એક કોયડો છે—તું જે વાત કરે છે પેલી માલવી નારી, એ. પહેલાં એની વાત હું કરી લઉં. અત્યારનો આંતરિક કલહ શમી જાય એટલા પૂરતી એ હવે અદૃશ્ય છે. પણ એની બબ્બતાએ મને નવી સૃષ્ટિ આપી છે. અત્યારે આ પ્રશ્નમાં એ આંહી નથી. સમય આવ્યે એનો સાચો પરિચય મળશે. આપણો પ્રશ્ન ધારાગઢ દરવાજાનો છે.’

‘હું એ જ કહું છું, મહારાજ ! આપણી નક્કર ભૂમિકા ?’

‘નક્કર ભૂમિકા મારી પાસે છે—’ જયદેવે દઢતાથી કહ્યું.

‘શી ?’

‘અકાલે મંત્રભેદ મૃત્યુ આણે છે, મુંગલ !—સૌનું.’ તેણે વિજયથી કહ્યું ને એક તાળો પાડી. કૃપાણુ ત્યાં બિભો હતો; એક પળના પણ વિલંબ વિના જયદેવે રાજના ગૌરવથી વાત ઉપાડી લીધી હતી: ‘પરશુરામને મોકલો !’

મુંગલ ઉદયન પાસે સર્યો. આણે આખી યોજનાને નવું રૂપ આપી એક નવો જ કોયડો બિભો કર્યો છે એમ એ સમજ્યો હતો. ઉદયનને હજી જયદેવની વાતનો તાગ મળ્યો ન હતો. તેણે મુંગલનો હાથ દાબ્યો: ધીમેથી કહ્યું: ‘આ આવ્યો પરશુરામ ! હમણું વાત કરશે.’

‘પરશુરામ !’ જયદેવનો સ્વર આજ્ઞા આપવા માટે

હતો: ‘ તારે . . આજ કઈ તિથિ છે ? ’

‘ ઔદશ, પ્રભુ ! ’

‘ તારે વદ ત્રીજને દિવસે—ત્રીજ છે નાં, ઉદા ? ’ મહારાજે ઉદયન સામે જોયું. ઉદયને હાથ જોડયા: ‘ હા, પ્રભુ ! ત્રીજ ! ’ પણ તે મનમાં વિચાર કરી રહ્યો: ‘ આ રાજાએ એને ને પરશુરામને મોખરે મૂક્યા. મુંગલ આ વાતને ઉદ્ગમ એમનામાં દેખે એવી આ જુક્તિ છે, અને પોતે આખી યોજનાનું નેતૃત્વ એકસપાટે પકડી લીધું છે. ’

‘ ત્યારે જો, તારે ત્રીજને દિવસે, એક પ્રહર રાત્રિ વીત્યે, દોઢસો સરાકત તેજસ્વી વિશ્વાસુ સૈનિકો લઈને જવાનું છે. ધારાગઢ દરવાજા પાસેના ડાબા હાથ તરફના જંગલમાં— તારે ત્યાં રહેવાનું છે ! ’

‘ કાંઈ બીજું ઠેકાણું છે, પ્રભુ ! ’

‘ હા, ત્યાં એક જૂનું મંદિર છે. એનો પૂજારી તને ઓળખે છે. મંદિરમાં હનુમાનની મોટી ઊભી મૂર્તિ ખેસવીને તને જે માર્ગ પૂજારી બતાવે એ માર્ગે તારે આગળ વધવાનું છે. એ માર્ગ તમને રા’ના અંત:પુરની નજીકમાં લઈ જશે. તમારે તમામે ત્યાં પહોંચી જવાનું છે ! ’

‘ એ પૂજારી, મહારાજ ! એનો વિશ્વાસ—’ મુંગલે ધામેથી સવાલ મૂક્યો.

‘ મુંગલ ! તેં મારી પાસેથી વચ્ચેખતી માહિતી મેળવી હતી. એ મેં તને કહ્યું નાં ? યાદ છે નાં ? એ આ માણસ—’

‘ મુંગલને આશ્ચર્યમાં ને ક્ષોભમાં જ રાખીને રાજાએ તત્કાલ પોતાની વાત આગળ વધારી. તેણે પરશુરામને કહ્યું: ‘ તું જા, ધુબાકાને મોકલી દે. ધુબાકા ને આડેસર બંને. ’ બે ક્ષણમાં એ બંને ત્યાં આવ્યા.

‘તમારે એક માગ રૂંધવાનો છે, આડેસર ! આપણે જે રસ્તે તે દિવસે ગયા હતા, એ રસ્તે થઈને માલવાથી કેટલાંક માણસો આવતા હશે. એમને ત્યાં જંગલમાં રોકી દેવાનાં છે. એ ધારાગઢ તરફ જવાનાં છે. ત્યાં એ કોઈ પણ હિસાબે વહેલાં ન પહોંચે એટલું તમારે જોવાનું છે !’ ધુઆઠો ને આડેસર બને ગયા.

‘આપણે વીખત પછી જાણવાની છે, મુંગલ !’ જયસિંહદેવે એક ક્ષણ પણ જવા ન દેતાં, વાતનો દોર પકડ્યો હતો એ જ રણુકો ચાલુ રાખ્યો. ઉદયન સમજી ગયો. એ હવે કોઈને વચમાં રાખવા માખતો ન હતો. એને મુંગલના સિંહાસનનું ઝોરવ ખડું લાગ્યું. ‘અમે જે વખતે રા’ના મહેલમાં હોઈશું તે વખતે, ઉદા મહેતા ! તમારે ધારાગઢ દરવાજેથી હલો શરૂ કરવાનો છે. એ દરવાજે ખુલ્લો મળી જશે એવી યોજના થઈ ગઈ છે. પણ ત્યાંથી રા’ના મહેલ તરફ આવતાં, તારે સોઢલની ગઢી વટાવવી પડશે. તું હજાર માણસ તૈયાર રાખજે. ત્યાં લોઢાના ચણા છે. અને મુંગલ મહેતા તમે . . .’

‘પણ જયદેવ . . . તું . . .’ મીનલને જયસિંહદેવના ઉતાવળે લેવાતા પમલામાં સાહસની અવધિ લાગી.

જયદેવે એક હાથે મીનલદેવીને બોલતી રોકી દીધી. ‘જુઓ, મા ! હવે તમે શંકા ન કરતાં. ડગુમગુ ન થતાં. ભગવાન ઉપર અગ્રહા ન રાખતાં. સોમનાથની આ આજ્ઞા છે. હું એનો દારપાલ છું. આપણે મુંગલ ! રા’ને પકડવો છે, હથેલે નથી. બેઠનીતિથી રા’ને હથેલમાં અપયશ હતો, અને યુદ્ધનો અંત ન હતો. આમાં એ બને થાય છે. રા’ જાશે. રા’

રહેશે. ને યુદ્ધ પૂરું થાશે. હું પોતે પરશુરામ સાથે હોપશ. પેલે રસ્તે પણુ તારે, મળેવડી દરવાજેથી એવો હુમલો શરૂ કરવાની તૈયારી બતાવવાની છે કે રા'નું તમામ લક્ષ્ય ત્યાં કેન્દ્રસ્થ થાય. એને એમ જ લાગે કે મુખ્ય હલ્લો આંહીથી છે.'

'હવે એક પૃથ્વીભટ્ટ રહ્યા. એને મારે એક કામ સોંપવાનું છે. તે પછી આપણે આ યોજના કરી લીધી છે. મુંગલ ! હવે તારે કાંઈ કહેવાનું છે હવે ?

'મહારાજ !' મુંગલ બોલ્યો, 'કોઈ આપણને. .'

'જામત હોઈ એ તો બનાવી શકે નહિ, મહેતા ! ચાલો, શંકા છોડો. અગ્રદા ત્યાગો. ચાલો.'

ઉદયન તરત ઊભો થઈ ગયો. મુંગલને એમ ક્યો વિના છૂટકો ન હતો. રસ્તામાં એણે ઉદયનનો હાથ દાબ્યો: 'ઉદા ! આ રાજ — એણે કાંઈ ઘેલછા તો નથી માંડી નાં ? તને ખબર હશે. શું છે આ બધું — !'

'બીજું શું, પ્રભુ ? આ બધી દેશળની કરામત છે !'

'એમ ?—' મુંગલને લાગ્યું કે પોતે એને તાંબાના પતરે લેખ આપવાનો વિલંબ કર્યો તેમાંથી આ થયું.

'પણ મહારાજે વેણ આપ્યું છે ?'

ઉદયને વાત ઉઠાવી: 'મહારાજ સમર્થ છે, મહા-અમાત્યજી ! જુઓ, એ કાંઈક કહેતા લાગે છે !'

આગળ ચાલ્યા જતા જયસિંહદેવની સાથે થઈ જવા ઉદયન ઉતાવળો થયો.

મુંગલ ગંભીર બનીને ધીમેથી પાછળ ચાલી રહ્યો હતો. આ શી રીતે આમ ફરી ગયું તે એની સમજણમાં હજી આવ્યું ન હતું.

૩૦. વહી ત્રીજે મુંબલે શું જોયું ?

મુંબલને ખાતરી થઈ મઈ: જયસિંહદેવ એક વખત જાગે પછી એનો ઉત્સાહ નિઃશીમ બનતો. એ જાગ્યો હતો. હવે એ પોતાના જ પ્રકાશથી પોતાનો પંથ ઘડવાનો, એમાં એને દોરવાની ઇચ્છા રાખનારને થપ્પડ મળે તેવું હતું. તેણે હમણાં પાછું શાંત રહેવામાં માર જોયો. સમયની પ્રતીક્ષા કરવામાં ડહાપણ દીકું. જયસિંહની આજ્ઞા પ્રમાણે એ મળેવડી દરવાજે પોતાની કુશળ વ્યૂહરચના કરી રહ્યો હતો. રા'એ એની સામે તૈયારી માંડી હતી. એણે એટલું છતાં, પૂર્ણિમાને દિવસે, પોતાની વાત નાણી જોવાનો, નિશ્ચય તો રાખ્યો હતો. એ પ્રમાણે એ પોતે એકલો ગુપત્યુપ પૂર્ણિમાને દિવસે ધારાગઢના જંગલમાં આવી પહોંચ્યો હતો. એને ખબર હતી કે જે રસ્તો લીલીબાની જાણમાં છે એ જ રસ્તે માત્ર અંદર જઈ શકાય. દેશુભાએ નવો સંકેત આપ્યો તેમાં પણ વાત તો એની એ હતી. માત્ર સમય ફર્યો હતો. ઉદયનને આંહીં તેડાવ્યો, એમાંથી આટલું થયું. એણે આખી યોજના પોતાની હોય તેમ માથે ઝોલી હતી. જોકે છેવટે તો હજી શું છે ને શું નથી, એ કોઈને

જ ખખર ન હતી.

એટલે એ પોતે તો પોતાની મૂળ વાત પૂરતો પૂનેમને દિવસે પારાગઢ પહોંચી ગયો હતો.

ચંદ્રોદય થયો. જંગલ, ગઢને મિરનાર અજવાળામાં પ્રકાશી ઊઠ્યાં. કાષ્ટમંડપિકામાં મુંગલ એકલો શાંત બેઠો હતો. જરાક પણ સંકેત ક્યાંકથી મળે તો એ પકડી લેવા માટે એ એકપગે તૈયાર હતો. નીચે જાંઝણ ઘોડો છુપાવીને જંગલમાં એની આજ્ઞા સાંભળવાની રાહ જોતો હતો.

પણ ઉપર પળ જવા માંડી. એક ઘટિકા રાત્રિ પણ ચાલી મઈ. નયસિંહદેવના કહ્યા પ્રમાણે જ થયું. કોઈ ફરકયું ન હતું. આ તરફનો હતો જ જાણે ન હોય તેમ હરકોઈ પ્રકારની હિલચાલ જ બંધ લાગી. મુંગલ નિરાશ થયો. તે કાષ્ટમંડપિકા ઉપરથી ઊતર્યો. ‘રાંડનો શો વિશ્વાસ ?’ તે મનમાં ને મનમાં ખિન્નયો. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના નીચે ઊતર્યો.

‘જાંઝણ — મળેવડી દરવાજો ઊપડો — તે કાંઈ હિલચાલ જોઈ ?’

‘ના, પ્રભુ ! આ બાજુ તો જાણે જુદું જ નથી, એ નથી એ શું — ? ને આપણી બાજુ, મળેવડી તરફ તો આજે બારે ઝોકીરો છે !’

‘ઠીક, ચાલો — આપણે જુદું માંડવું છે. આંહી ક્યાં સુધી એમ ને એમ બેઠા રહીશું ?’

એમ ને એમ વધી ત્રીજ આવી. આજે તો મિરનારના દુર્ગમાં જખરજસ્ત હિલચાલ જોવાતી હતી. ઝોકીરો વધ્યો હતો. રણહાક ગાજતી હતી. શંખનાદ સંભળાતા હતા.

રણુશિંગાના વીરધ્વનિથી આકાશ જાગી ઊઠ્યું હતું. ચારે તરફથી ગોફણિયાનો, તીરનો અને આગભડકામણાનો વરસાદ વરસતો હતો. રા'એ જાણે મળેવડી ફરવાને બધું ધ્યાન રોક્યું હોય તેમ—મુંબલે જરાક આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને જંગલની ડેડીએ ડેડી ને ફુંગરાની ટેકરીએ ટેકરી જાગી ઊઠી. તેણે થોડીવાર લોલ નહીના કાંઠાના આધારે શાંતિ પકડી લીધી. એ સમજી ગયો—સામે રા'એ કેસરિયાં માંડ્યાં હતાં ! એક એક તસુ માટે જુદા આપવું પડે તેમ હતું.

જયસિંહદેવની આત્મા પ્રમાણે પરશુરામ પૂર્વ દિશાના જંગલમાં, વાઘેશ્વરીના ફુંગરાની પછવાડે, દોઢસો માણસો લઈને પડ્યો હતો. સોનરેખને મળવા જતો સરસ્વતીને ઝરો એની એક જાણુ ઉપર આવ્યો હતો. આ ઘેર જંગલમાં એણે ગાઈ કાલની સાંજથી પડાવ નાખ્યો હતો. કોઈને શંકા ન પડે એટલા માટે એણે પોતાનાં માણસોને થોડે થોડે અંતરે નાના નાના જૂથમાં વહેંચી દીધાં હતાં. એક જણાને સિંહનાદી વિદ્યા હતી—એ સૌ માટે સંકેત હતો, સિંહના જેવો અવાજ થાય કે તરત સૌએ ધારાગદી જંગલને માર્ગે આગળ વધવાનું હતું ને વાઘેશ્વરીના થાનકના ફુંગરા પાસે થોભવાનું હતું.

એક પ્રહર રાત્રિ વીતી. જંગલના જાગતા ચોક્કીદારોના અવાજ આવી રહ્યા હતા. ધારાગદ બહુ પથ સળવળાટ હતો. સિંહનો જંગલનાં જંગલ ધ્રુજવે એવો નાદ થોડી વારમાં સંભળાયો. પરશુરામ તરત તૈયાર થઈ ગયો. બહુ સાવચેતીથી એક ડેડીને માર્ગે ધારાગદી જંગલ તરફ ઊપડ્યો. ચારે તરફથી એનાં માણસો ગુપ્તગુપ્ત એ તરફ

જવા માટે આગળ વધ્યાં.

એક વખત વાઘેશ્વરી પાસે એ શ્વાસ લેવાં થોભ્યાં. પછી ધીમેથી નીચે ને નીચે જતા માર્ગે આગળ વધ્યા. અચાનક ભરજંગલમાં એણે એક તાપણું ઝપકીને ઠરી જતું જોયું. તેણે પોતાની સાથેનાને તમામને સંકેત આપી દીધો. તે હનુમાન મંદિરની નજીકમાં હતા.

પરશુરામ ત્યાં પહોંચ્યો તો ત્યાં એક ઝરાને કાઠે એક નાનું સરખું મંદિર એણે જોયું. તેનું શિખર ભાગ્યે જ જમીનથી દોઢમે હાથ ઊંચું હશે. મંદિર ઝાડની ઘટા વચ્ચે એવી રીતે છુપાયું હતું કે તાપણું ન થયું હોત તો એ શોધવું મુશ્કેલ હતું. પરશુરામ એક ક્ષણ ત્યાં ઊભો હશે એટલામાં એણે ભૂગર્ભમાંથી આવતો એક માણસ દીઠો.

પરશુરામને લાગ્યું કે મંદિરનાં પગથિયાં અંદર જમીનમાં ઊતરતાં હોવાં જોઈએ અને પછી ત્યાંથી મંદિરના ચોખાનમાં જવાય તેમ હોય. તેણે પેલા માણસ સામે જોયું. એ હાથ જોડીને એને એણે નમસ્કાર કર્યો. એણે એ જોયા કે નહિ એ કાણ જાણે — પણ એના છેક કાન પાસે એનું મોં આવ્યું: ‘પરશુરામજી ! મહારાજ તો હજી આંહી નથી આવ્યા, એ શું ? આપણે તો ચોરીછૂપીથી જલદી પતાવવાનું છે. મુંગલ મહેતો આવ્યા છે !’

પરશુરામનાં ઘરણુ મરી ગયાં. મુંગલ મહેતો ? અત્યારે આંહી ?

‘ક્યાં છે ?’ તેણે ધીમેથી કહ્યું.

‘ત્યાં અંદર મંદિરમાં ઊભા છે !’

‘કાણ ?’

પરશુરામ અવાજ આવતાં ચમક્યો. એની પાછળ

મહારાજ જયસિંહદેવ પોતે હતા. પૃથ્વીભટ્ટ ખુદ્દી તલવારે આગળ આવી રહ્યો હતો.

‘ પ્રભુ ! મુંગલ મહેતા આવ્યા લાગે છે ! ’ પરશુરામે ધીમેથી કહ્યું.

‘ મુંગલ મહેતા ? એ આંહી છે ? ત્યારે ત્યાં મળેવડી કેમ — એને ? ’

પણ એક પળમાં એના અવાજમાં ફેર પડી ગયો. એને સાંભળ્યું, મુંગલ રહી શક્યો નહિ હોય. કદાચ મા’એ જ કહ્યું હશે. આમાં કાંઈ દગાની ગંધ આવી હશે. સામે દેશળ હતો. સંકેત પ્રમાણે એ સૌ આંહી આવ્યા તો હતા. પણ આનો વિશ્વાસ કેટલો ? મુંગલ એ માટે જ આવ્યો હશે. પણ આને એની ગંધ આવવી ન જોઈએ. ‘ એ તો મેં કહ્યું તું, પરશુરામ ! એને વખત છે ને દેશુભાને કાંઈ પૂછવા કરવાનું હોય ! ’ તે દેશુભાના પૂજારીવેષ સામે જોઈ રહ્યો.

‘ દેશુભા ! આમ કેમ ? ’

‘ ખબર નથી પ્રભુ ? ખરો તો આમાં છે . . . ’ તેણે એક પડખે ભાંડકિયા જેવું બંધ બારણું ખતાવ્યું. ત્યાંથી કાંઈક અવાજ પણ આવતો હતો.

‘ કોણ છે એમાં ? ’

‘ જે આંહી આને ખેસવાનો હતો તે, એ પુજારી રા’ના અંદરના મંદિરનો છે. આવું કોઈ માલવાવાળાનું ખાસ આવવાનું હોય ત્યારે આ રસ્તો ભિલે. કોક દી. આ રસ્તો તો સંકટ સામે રા’ના ખપનો. માને ખબર હતી—કે પૂજારી આંહી ખેસવાનો છે. મને કહ્યું હતું કે તું જાણે. પૂજારી ત્યાં ભાંડકિયામાં મળે કરે છે. મેં નોંતું કહ્યું

મહારાજ ! માલવારાણને રોકજો — એ વહેલા આવી ચડે ને હું જો આવ્યો ન હોઉં તો કામ રાજાઈ ટોળાઈ જાય. હવે તો આપણું પતી જશે—પછી બસે ને એ પણ આવતા !’

જયદેવને વાત સાચી લાગી. તે આગળ વધ્યો :

‘ આપણે દેશુમા ! હવે કેટલી વાર છે ? ’

‘ વાર કાંઈ નથી, પ્રભુ ! પણ અંદર માંડ-વીસપચીસ-ની જગ્યા છે. મુંઝલ મહેતા પણ એ જ ચિંતામાં છે. અંદર છે એમાંથી એક એક જણુથી જવાશે. ’

‘ એક એકથી જવાશે ? ’ જયદેવ જરાક ખંચકાયો.

‘ રસ્તો જ એટલો માંડ છે ! ’

‘ તો તો આરો ક્યારે આવશે ? આપણા તો દોઢસો જણા હશે ! ’

‘ જવાશે અધાર્થી — પણ એક એક જણ — ’

‘ ચાલો તો પૃથ્વીભટ્ટ — ચાલો — પરશુરામ— ! ’

અંધારામાં દેશળ આગળ ચાલ્યો. સૌ ધીમેથી પગથિયાં ઊતરી નીચે ગયાં. છેલ્લે પગથિયે પગ મૂક્યા પછી થોડું ચાલવાનું આવ્યું. ગુફા જેવા મંદિરના અંદરના ભાગમાં એક મોટી હનુમાનની મૂર્તિ દેખાણી. અંધારામાં એની આંખના બે હીરા પ્રકાશ આપતા શોભી રહ્યા હતા. સિદ્ધરાજે બે હાથ જોડીને મૂર્તિને નમન કર્યું.

દેશળ આગળ ગયો. તેણે બીંતસરસી ઊભેલી હનુમાનજીની મૂર્તિને પૂંછડેથી જરાક પકડીને પોતા તરફ ફેરવી. ફરતા ચક્ર ઉપર ગોઠવણી હોય તેમ એ અર્ધ ગોળાકાર ફરી મઠ. મૂર્તિના ફરવાથી થયેલી જગ્યામાં નીચે જઈ શકાય તેવાં પગથિયાં દેખાયાં.

એક ધીમે ઝાંખો દીવો અંદર બળી રહેલો લાગ્યો.

‘ અંદર છે કોઈ ? ’

‘ ના, પ્રભુ ! દીવો છે. ત્યાંથી પછી પગથિયાં ઉપર ને ઉપર જાય છે. પછી અંધારી યુદ્ધનો સીધો મારગ ચાલ્યો છે ! ’
જયદેવ આગળ વધ્યો.

મુંઝલ ધીમેથી એની પડખે આવ્યો. તેણે સિદ્ધરાજનો હાથ પકડ્યો : ‘ પ્રભુ ! ’ તેણે ધીમેથી કહ્યું.

‘ મહેતા ! તમારી વાત હું સમજ્યો છું. છેલ્લી પળે— હવે તો તાગ જ મેળવવાનો હોય, મહેતા ! દેશુભા ! તમે આગળ ચાલો. પૃથ્વીભટ્ટ ! ચાલો અંદર. પરશુરામ ! તું આંહીં થોભજો. સૌ આવી જાય — પછી તું આવજો. તારા અંદર આવ્યા પછી મહેતા ઊપડશે ! ચાલો — ’

‘ તો તો પછી, મહારાજ પોતે જ સૌથી છેલ્લે જાય — ’ મુંઝલે ખીજ વાત રજૂ કરી.

‘ તમારે જે મોરચો સાચવવાનો મહેતા ! એમાં ઉતાવળ કરવી પડશે ! ’ સિદ્ધરાજે કહ્યું. પછી તે દેશુભા તરફ ફર્યો : ‘ દેશુભા ! તમે આગળ ચાલો. રસ્તાની સમજણ પડી જાય. આંહીં આપણે ડગમગ થઈએ એ દીક નહિ—તમે મારતે ઘોડે ચાનકે પહોંચી જાજો, મહેતા. પૃથ્વીભટ્ટ ! કેમ ગિભો ! અંદર ખાખકી પડ—જો, ત્યાં દેશુભા જાય — ’

એક ક્ષણમાં પૃથ્વીભટ્ટ અંદરનાં પગથિયાં ગિતરતો દેખાયો. એની પાછળ તરત સિદ્ધરાજ ગિતરી પડ્યો. મુંઝલ એની પાછળ જતો હતો, ત્યાં તેને કાને અંદરથી અવાજ આવ્યો : એટલે તે અટકી પડ્યો : ‘ મહેતા ! હવે પણ ન ગુમાવતા હો—આંહીં બરાબર છે. સૈનિકોને આવવા દો, પરશુરામ ! ’

મુંઝલનો પગ પાછો ખેંચાયો. તે ત્યાંથી આંધો ખસી ગયો હતો.

દેશુભાની સાથે સૌ ગુપત્યુપ આગળ વધવા માંડ્યા. સિદ્ધરાજ વિચાર કરી રહ્યો હતો. અત્યારે સૌનો આધાર આ દેશુભા ઉપર હતો. એના મનમાં જરાક પણ દગો હોય તો સૌ આ ભંડકિયામાં ભંડારાઈ જાય. એટલે એણે આ વસ્તુસ્થિતિનો ઝડપથી અંત લાવવા દેશુભાને કહ્યું: ‘દેશુભા ! રસ્તો બધે સમથળ છે કે ?’

‘હા, પ્રભુ ! રસ્તો બધે જ સમથળ છે !’

‘તો તો ઝડપ કરો—પૃથ્વીભટ્ટ પગ ઉપાડવાનું વેણ પસાર કરી દ્યો. મને ડર છે. આપણે મોડા પડીશું !’

‘પ્રભુ ! ખીજો તો કાંઈ ભો નથી. આનું એક મોં નીકળશે ધારાગઢ પાસે, દરવાજાની બાજુની દોઢીના ઓટલામાં; ત્યાં બે જણા પહોંચી જઈશું ને દુદા હમીરને રોકી દઈશું. પછી કોઈ જાતે વાંધો નહિ. દોઢીમાં બહુ માણસો નહિ હોય. ને મોટી ચોક્કા આથે છે !’

‘પણ રા’ વખતે મહેલ છોડી જશે ને યુદ્ધમાં રોકાઈ જશે—મને ભય એનો છે. રા’નો પત્તો નહિ લાગે એનો ! દુદા હમીરને આ મારગની ખબર છે ?’

‘આજ સુધી તો ન હતી, હવે પડી હોય તો ના નહિ !’

‘ત્યારે એ સામેનો ભય જિભો છે !’ જયદેવે વિચાર ક્યો. તે બોલ્યો નહિ. પણ ઝપાટાબેર આગળ વધવા લાગ્યો. સૌ એકદમ શાંત હતા. પગલાંના ધીમા અવાજ સિવાય કોઈ અવાજ સંભળાતો ન હતો. એમના ઉપર કોણ જાણે ક્યો ડુંગર ખડકાયો હતો. એક માણસ શાંતિથી જિભો જિભો ચાલ્યો જાય એટલો મોટો માર્ગ હતો.

તેઓ એમ ને એમ ચાલતા રહ્યા.

‘દેશુભા ! ..’

‘આપણે હમણાં બે ઘડીમાં મહેલમાં — કાકા ! સામે હિન્નસ તો દેખાય, ’ એટલામાં અચાનક સામેથી કોઈકનાં પગલાં આ તરફ આવતાં જણાયાં. સિદ્ધરાજ એકદમ સ્થિર થઈ ગયો. તેણે પૃથ્વીભટ્ટને સ્થિર થઈ જવાનો સંકેત આપી દીધો, ‘કાકા !’ દેશુભા અત્યંત ધીમેથી બોલ્યો: ‘કોઈક આવતું લાગે છે !’

‘કાં, બા ! દેહુભા ! આવ્યા કે ?’ સામેથી અવાજ આવ્યો.

‘કાં, બા ! સાવજ કે શિયાળ ? માલ કેમ આજે બહુ મોડો પડ્યો ?’

સામે બે જણા લાગ્યા.

‘પ્રભુ ! જરાક થોભી જાને —’

પાછળ સિદ્ધરાજે પૃથ્વીભટ્ટના હાથને જરાક નિશાની આપી દીધી હતી એકદમ અટકી જવાની — એ આખી મંડળીને અપાઈ ગઈ હતી.

સ્મશાનશાંતિની જેમ તમામ ત્યાં જીભા રહી ગયા હતા.

સિદ્ધરાજને દેશજ કાં દગાખોર લાગ્યો, કાં મૂર્ખ લાગ્યો.

તે એકદમ સજ્જ થઈ ગયો.

તેણે લેશ પણ અશાંતિ દેખાડ્યા વિના દેશુભાના હાથને જરાક સ્પર્શ કર્યો. બહુ જ ધીમેથી પૂછ્યું, ‘દેશુભા ! કોણ લાગે છે ?’

‘કુદો ને હમીર !’

૩૧. દુદો ને હમીર

સિદ્ધરાજ થંભી ગયો. દેશળની સાથે વાતચીત થયેલી એમાંથી એને ખબર હતી કે દુદો ને હમીર બંને ધારાગઢના—ખાસ કરીને આ માર્ગના — વિશ્વાસુ ચોડી-દારો હતા. પણ એ આ માર્ગના એ પણ કદાચ જાણુકાર હવે થયા હોય તો ! એ વાત છેક છેલ્લી ધડીએ મૂખ દેશળે કરી, ત્યારે જે શંકા થઈ તે જ આંહી પ્રત્યક્ષ બની. પણ હવે તો એ બન્ને આંહી ગિલા હતા. એની સામે, કેમ આવ્યા — શા માટે આવ્યા — એવા કોઈ જ પ્રશ્નો આંહીં અવકાશ ન હતો. શું પગલું ભરવું એ જ વાત હતી. એક પળનો વધુ વિલંબ થાય — અને વાતનો ઘટસ્ફોટ થઈ જતાં વાર ન લાગે, એક પગલું ભરવાની ઉતાવળ થાય — અને વાતનો ઘડોલાડવો થઈ જાય. એક જરા નેટલો અવાજ થાય — અને સૌના રામ રમી જાય !

વિચાર કરવાનો વખત ન હતો. પૂછવાનો સમય ન હતો. થોભવાનો અવકાશ ન હતો. તાત્કાલિક કરેલો નિર્ણય જ એમને બચાવે તેમ હતો. ત્વરિત પગલાંની જરૂર હતી.

સિદ્ધરાજે એકદમ જ નિશ્ચય કયો લાગ્યો. તેણે જોઈ

લીધું કે હવે તેઓ આ રસ્તાને લગભગ છેડે પહોંચી ગયા હોવા જોઈએ. એક દિશાએથી જરા જરા અવાજ ને પ્રકાશ આવી રહ્યા પણ હતા.

તે એકદમ, ચાર પગસે ચાંધે, આગળ વધ્યો.

દેશજી વિચાર કરે તે પહેલાં તો એના પગ વચ્ચે ચાંધે એ આગળ સરી ગયો હતો.

શું થાય છે એનું દેશજીને જ્ઞાન થાય તે પહેલાં એના કાને એક ધુપ્પાક અવાજ સંભળાયો. આવનારમાંથી એક જણ ફસફાઈને ચિતોપાટ ઊથલી પડ્યો લાગ્યો. તરત એની પાછળ એક જરાક જેટલો અવાજ થયો. ઊંઘકારો થયો. ‘દેહુભાનો દગો ! દુદા !’ એવા શબ્દો સંભળાયા ન સંભળાયા — અને એક ક્ષણમાં તો બધું શાંત થઈ ગયું લાગ્યું. સિદ્ધરાજની કટારીએ હમીરને વધારે અવાજ કરવાનો વખત જ રહેવા દીધો ન હતો. પણ દુદા તરત ઊભો રહી ગયો. તેણે હમીરને પછાડનાર કોણ છે એ જોવામાં વખત ન કાઢ્યો. તે એકદમ પાછો દોડ્યો. હમીર માર્યો મર્યો હતો. પણ એને થોભવાનો વખત ન હતો. ભયંકર દગો થાય છે એટલું જ એને જ્ઞાન હતું. ધારાગઢ દરવાજામાં નીકળતું આનું દાર એકદમ બંધ કરી દઉં — એ એક જ નેમથી એ દોડી ગયો.

જયદેવને દેશજી આ વાત કરી હતી. તે તરત એની પાછળ પડ્યો. એણે એને પહોંચતા પહોંચતામાં પકડી પાડ્યો. દુદાને, એકદમ અવાજ આપીને સૌને ચેતવી દેવાની પ્રયત્ન ધમ્મજા હતી. તે છેક ઓટલા પાસે પહોંચી મર્યો. દોઢી ઉપર, કોઈ ને કોઈ ખેચાર જણા એઠા જ હશે

એની એને ખાતરી હતી. તેણે એક ખૂમ પણ પાડી :
'દગો ! દોડો !'

પણ એટલામાં તો જયદેવે એને ગળાથી પકડીને એકદમ પાછો ખેંચ્યો હતો — અને ફરીથી એક વખત નીચે પટકી પાડીને પછાડ્યો. એ અવાજ કરે તે પહેલાં તેના મોંમાં તેની જ પાધડીનો ડૂચો મારી દીધો. ત્યાં તો પૃથ્વીભટ્ટ આવી પહોંચ્યો હતો. એની પાછળ જ દેશળ હતો.

'દેશુભા ! હવે ઝડપ કરો. તમે ઝટ દોઢીમાં ઉપર ચડી જાઓ — મોટી ચોક્કી કેટલેક આવી છે ?'

'થોડેક છે !'

'દોઢીનાં માણસોને એ તરફ મોકલી દો. હજી એમને ગતાગમ પડી નથી. ત્યાં કહેવા મોકલો કે, માત્ર ઝાઝેરો આવ્યો છે, માટે થોડાક મદદ માટે આવે — અને આપણે પૃથ્વીભટ્ટ ! પરશુરામને કહો, એકદમ ઉતાવળે દરવાજાનો કબજો કરી, ઉદયનના માણસોને અંદર લઈ લે. પછી પાછી ભોગળ ઠસાવી દો. આ કેમ ખોલતો નથી ?'

'પ્રભુ ! એને પછડાટ ભારે લાગ્યો છે — કાં તો રામશરણુ થઈ ગયો !'

ત્વરાથી દેશળ ઉપર ગયો. દોઢી ઉપર વીહુભા પણ હતો.

'વીહુભા ! તું ચાંઈ છે ?'

વીહુભા તેની પાસે ગયો : 'માએ મોકલ્યો છે —'

દેશુભાએ તેનો હાથ દાખીને ખોલતો બંધ રાખ્યો. પણ એના શબ્દો સિદ્ધરાજે અંદર ઊભા ઊભા પકડી લીધા હતા. દોઢીમાંના માણસો મુખ્ય ચોક્કીએ ગયા કે તરત

વીહુભા બોલ્યો : ‘ માએ કહ્યું છે, દેહુભા ! ’

‘ લીલાબાએ શું કહેવરાવ્યું છે, દેશુભા ? વીહુભા શું કે ‘તા’તા ? ’

‘ એ તો, મહારાજ ! આપણે હવે ઊતાવળ કરવી પડશે. આપણે જે રસ્તે આવ્યા — એ જ રસ્તે પાછા ફરતાં — એક માર્ગ રા’ના મહેલ તરફ ફંટાય છે ! આપણે એ માર્ગે એકદમ પહોંચી જવું પડશે. નહિતર રા’નો પત્તો નહિ ખાય ! ’

‘ જય સોમનાથ ’ની બચંકર રણહાક સાથે મોટી ચોડીનાં માણસો આવતાં લાગ્યાં. સઘળે હઠ્ઠાની વાત ફેલાઈ મઈ હતી.

‘ આ મોટી ચોડીનાં માણસો આવતાં લાગે છે. ’

‘ પરશુરામ ! ઉદ્યન આવી ગયો — ? ’

‘ હા, પ્રભુ ! ’ ઉદ્યન પોતે આગળ આવ્યો.

‘ આ મોટી ચોડીનાં માણસો હમણાં આંહીં હલ્લો લાવશે. અમે તો હવે રા’ના મહેલ ઉપર જ જઈએ છીએ. ઉદ્યન ! તું આંહીંથી નવરો થા, એટલે સોઢલની ગદી ઉપર જાન. અમે પણ ત્યાં આવીશું. ચાલો, દેશુભા ! આપણે હવે — શું કહેવરાવ્યું છે લીલાબાએ ? ’

‘ રા’ જે છટક્યો — પ્રભુ ! તો પછી થઈ રહ્યું ! ’

‘ પૃથ્વીભટ્ટ ! ત્યારે તું પરશુરામને કહેતો આવ, આપણી પછવાડે તરત — પગલે પગલું દબાવે. દેહુભા ! જે માર્ગે આવ્યા — એ જ માર્ગે પાછું જવાનું છે નાં ? ’

‘ હા, પ્રભુ ! ’

રા’ના મહેલ તરફ જવા માટે ઝપાટાખંધ અંધાર-

માર્ગે એ ઊપડ્યા.

દેશુભા સૌથી આગળ હતો. એની પછવાડે તરત જયસિંહદેવ હતો. એને ડગલે ને પગલે હવે રા'ના કેસ-રિયાં પગલાંની ખાતરી મળતી ગઈ. હવે તો એમનો માર્ગ કુંગરા વચ્ચેથી નહિ — પણ ધરતી નીચેથી ચાલતો હતો. એમાં ઠેરઠેર હવા આવવા જવાનાં ખાંઠારાં હતાં. તેમાંથી કુંગરે કુંગરો દાઝી ગયાની નિશાની મળી રહી હતી. શંખનાદ સંભળાતા હતા. રણુગીતો આવતાં હતાં. રણુશિંગડાં ફૂંકાતાં હતાં. રા' પકડારી કે નહિ — એ એક મહાન પ્રશ્ન હતો. એ ન પકડાય તો એ જીતી ચૂક્યો હતો. પછી તો એની સાંઢણી હતી, ગિરનારી કુંગરમાળા હતી, ને અણુનમ રહેવાની એની પ્રતિજ્ઞા હતી. આજ દિવસ સુધી રા' એ રીતે જ અણુનમ રહ્યા હતા. સિદ્ધરાજ ઉતાવળે આગળ ધસ્યો જતો હતો. કુંગરમાળામાં થઈને એણે આ રસ્તે બહાર પગ મૂક્યો — સામે અસંખ્ય દીવાઓથી શણગારેલી ટેકરી એની નજરે પડી — હવામાં મીડી રણુરંગી સુરાવલિએ ચડીને આવતું જયગીત એને કાને ચડ્યું ને એ થંભી ગયો.

‘દેહુભા ! આ સામે દેખાય —’

‘પ્રભુ ! એ જ રા'નો મહેલ છે. આપણે જ્યાં જવાનું છે તે —’

‘પણ આ શું સંભળાય છે ?’

દેશુભાએ કાન દીધા. ‘પ્રભુ ! આ તો રા'નું કેસરિયાં-ગીત રાણીવાસની બાઈઓએ ઉપાડ્યું લાગે છે !’

રા' તૈયારી કરતો જણાય છે. આપણે એક વખત

એને ત્યાં દાખી દેશું તો વાંધો નહિ આવે. ત્યાં દબાવવો સે'લો થઈ પડે! પછી તો એ એક વખત, હાથમાં તલવાર હોય, ત્યારે જીવતો કબજો ન આવે. એનું મુઠકું જ મળે !'

‘પણ આપણે તો એને જીવતો પકડવો છે હો ! એ વિના, દેશુભા ! આ જુદનો અંતજ નહિ આવે !’

‘પરશુરામજી આવે એટલે જીપડીએ —’

‘હવે તૈયારીમાં —’

જયદેવ ત્યાં જરાક થોભ્યો.

રાણીવાસની બાઈઓએ ઉપાડેલી રણગીતાવલિના પડધા એના કાનમાં આવી રહ્યા હતા :

જીવનને આજ કર્યા, રા'એ જીહાર
આનંદ આજ એનો, અ પ રં પાર !
રંગ ફોડો કેસરી, રુદરી ગિરનાર,
રા'ના જીવનનો, જ ય જ ય કાર !
આવજો ઓ દેહ મારી, આવજો ઓ પ્રાણ,
આપણે માણી'તી, એવી મોંઘેરી લહાણ !
ગાળે કુંગર ગિરનારી. વાળે ભેરવી છંદ,
માની ખળકે વીજળચૂડી, આવે પડછંદ !

૩૨. બહેનનાં હેત !

રા'ના કુંગરી કિલામાં તો રણયુદ્ધ એ મહોત્સવનો પ્રસંગ હોય એમ જણાતું હતું. ત્યાં ક્યાંય થાકના ચિહ્ન ન હતા. રા'ને લીલીઆ ભાગી ત્યારે ચટપટી થઈ હતી. એના ઉપર ને દેશળ વિશળ ઉપર એણે જાપ્તો પણ રાખ્યો હતો. પણ એ સ્વભાવથી કુટુંબપ્રેમી હતો, અને દિલાવરી જુદનો રસિયો જીવ હતો. એ આ વાત જાણે ભૂલી ગયેલો જણાયો. જોકે એણે એક સાવચેતી રાખી હતી: પોતાના કુંગરી મહાલમાં રહેવાની. અમે તે પળે અમે તે દુસ્મન, અમે તે રીતે આવે, પણ એ મહાલયમાંથી એને બહાર જવાનો કોઈ ને કોઈ માર્ગ તો જરૂર મળી રહે. અને એક વખત એ બહાર હોય, પછી ભલેને ખુદ જૂનો-મઢી દુર્ગ પણ એના હાથમાં ન હોય, પણ એના પોતાના હાથમાં તલવાર હોય, ગિરનાં જંમલ હોય, ને ઘોડાની પીઠ હોય, પછી એને કોઈ નમાવી જાય, એ વાત ન જૂતો ન બિવિધ્યતિ જેવી.

સિદ્ધરાજને પણ અત્યારે ચિંતા એ જ હતી. દેશુભાએ ખતાવેલ રસ્તો તો બરાબર નીકળ્યો હતો. પણ રા' સપડાશે ?

રા' હાથમાં આવશે ? ને છેક આંહીં કાંઈક દુદા હમીર જેવું બન્યું તો ? એ પોતે હરપણે સાવધ હતો. એને દેશુભાઈ બહુ અચ્છલા લાગી ન હતી. અત્યારે ઠીક છે એનો ઉપ-યોગ—બાકી, એના ઉપર આધાર નહિ. પરશુરામ આવ્યો એટલે સૌ આગળ વધ્યા. રા'ના અંતઃપુરના મહાલય તરફ સૌ જઈ રહ્યા હતા. દેશજે વિશળને મોકલ્યો હતો, ધારામઢ પાસે મોટી ચોકીએ, એ પણ આંહીં જ મળી જવાનો હતો.

દેશળના કહેવા પ્રમાણે, હવે તેઓ બહુ નજીક આવી પહોંચ્યા હતા. બહુ જ શાંતિથી તે આગળ વધી રહ્યા હતા. રા'ના મહાલયની રણગીતાવલિના શબ્દો વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યા. દેશળ એકલો આગળ વધ્યો. રસ્તાનું દ્વાર એક ટેકરીના પેટાળમાં નીકળતું હતું. ત્યાં એક માણસ ઉપરના ખડક ઉપર બેઠો રહેતો. એ એના ધ્યાનમાં હતું. તે બહુ જ ધીમે પગલે દ્વાર પાસે આવ્યો. આજે તો ત્યાં કોઈ હતું નહિ. તેણે ધીમેથી સરીને ઉપર નજર કરી. નિહાળી નિહાળીને જોયું. પણ કોઈ બેઠેલ લાગ્યું નહિ. પરંતુ અંધકાર હતો, અને કોઈ ગુપ્ત્યુપ બેઠું હોય તો ?

‘દેશુભા ! શું છે ?’ સિદ્ધરાજે ધીમેથી પૂછ્યું.

‘ત્યાં ખડક ઉપર કોઈ બેઠું છે કે નહિ એ જોવું જોઈએ.’

સિદ્ધરાજે અનુમાન કર્યું. આ માર્ગ ઉપર કોઈની નજર ઉપરથી હોવી જ જોઈએ. તેણે આડેસરને બોલાવ્યો : ‘આડેસર ! ધીમેથી ઉપર જા. જો કોઈ બેઠું હોય તો એ...’ સિદ્ધરાજે નીચેની ખીણ જતાવી. આડેસર ઉપર ગયો ને બે ક્ષણમાં જ કોઈકના ગળગળાવાનો અવાજ આવ્યો.

‘દેશુભા !’ સિદ્ધરાજે આ હેઠ્ઠા બનાવ પછી આની નાડ આગળથી માપી લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો : ‘હવે કયાં જાવું છે ?’

‘આપણે, પ્રભુ ! પેલો—ઉગસ આવે—ત્યાં, રા’નો એ શ્રેષ્ઠાગાર ખંડ છે. રા’ અત્યારે ત્યાં હોવો જોઈએ. આપણે ત્યાં પહોંચી જઈએ !’

‘આંહીં રા’નું માણસ કેટલુંક રહે છે ?’

‘આંહીં ? બહુ : બહુ તો પચાસ પોણોસો. આ કિલ્લે-બંધીના ચારે તરફના ચોકીદારો છે એ. રા’ તો આંહીંથી સોઢલની મઢીએ જાય છે જુદે ચડે ત્યારે, અને પછી લાંથી સેન ભેગું થાય છે. આ શિરસ્તો છે. પછી કોણ જાણે કંઈ હોય તો ! જુઓને હમણાં !’

‘હાં, એ શું થયું ? તમે તો કાંઈ ઝોળખીતાની ચોકી આંહીં ધારી’તી ને ?’

‘માએ તો વીહુભા સાથે કહેવરાવ્યું’તું કે ત્યાં થોભણુ બેઠો હશે ! પછી કોણ જાણે કેમ થયું ? આ તો કાક બીજે નીકળ્યો ! થોભણુ હોત તો તો કાંઈક ને કાંઈક બોલતો હોત !’

સિદ્ધરાજને દેશને આ વાત કરી ન હતી. તેણે પૂછ્યું ત્યારે દેશને ઉતાવળની વાત કરી હતી. એમાં પોતાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવાનો જ એનો હેતુ લાગ્યો. જ્યારે આવું જોખમભર્યું કામ કરવા નીકળ્યા, ત્યારે ઝીણામાં ઝીણી વીગત ધારી ન નીકળે, તો શું કરવું એનો કાંઈ ખ્યાલ દેશજને ન હતો. સિદ્ધરાજે પોતે યોજના માંડી. ‘પરશુરામ ! જે બહાર આવે તે સર્પ ને જ આગળ વધે ! ઊભા થવાની વાત નહિ—અને

ધીમે ધીમે ચારે તરફ ગોઠવાતા જાઓ. પેલો તો—આડે-સર—પહોંચી ગયો નાં ?

‘એ તો પહોંચી ગયો તળિયે, પ્રભુ !’

‘કાણુ હતો ?’

‘એ તો કોને ખબર ! જે હોય તે.’

‘હીક, પણ એ જણા ઉપર જઈને કયાંય છુપાઈ જાઓ. જરાક દિલચાલ દેખો કે તરત ખબર આપી દેવી ! દેશુભા ! આપણે આગળ વધો. આડેસર ! તું ને ધુબાકો અમારી ભેગા રે’જો. એસીને કે સૂઈને જ આગળ વધવું.’

‘એક પગદંડી છે—આટલામાં એ પકડીએ તો. એ માથોડાપૂર ધાસમાં છે. આંહીં કયાંક છે. આ રહી !’ દેશને પગદંડી ખતાવી. એમાં છૂપીને આગળ જવાય તેવું હતું.

‘આડેસર ! તું પહેલો જા—થોડેક અંતરે. પછી દેશુભા આવશે. ધુબાકો ! તું છેલ્લે રહેજો. કાંઈક જરાક પણ શંકા પડે કે તરત શાંત થઈ જાને !’

રા’ના શસ્ત્રાગાર સુધી પગદંડીને આધારે આધારે સૌ આવી ગયા. ત્યાં શસ્ત્રાગારમાં દીપાવલિ શોભી રહી હતી. તેનો આછો ઉગ્મસ બહાર પડતો હતો. શસ્ત્રાગારની બહાર ઓટલા ઉપર માત્ર બેચાર સૈનિકો બેઠેલા એમણે જોયા.

‘દેશુભા ! શસ્ત્રાગારમાં માણસો રહે છે ? કેટલાંક ?’

‘ચોડીદારી તો ચારે તરફની કોટ ભાંતે રહી ગઈ, પ્રભુ ! આંહીં કોઈ આવે એ શંકા જ નહિ નાં ? આંહીં તો આ ચારપાંચ બેઠા છે એ જ. પાછળની બાજુ કદાચ કોઈ નહિ હોય !’

જયદેવે દેશુભાને ધસારત કરી શસ્ત્રાગાર પાછળના ભાગમાં જવાની; આગળનો રસ્તો એમણે છોડી દીધો. સહુ શસ્ત્રાગારની પાછળ આવી રહ્યા હતા. આવીને તે થોભ્યા. અંદરથી એકમે જણાનો અવાજ આવતો હતો.

‘આડેસર ! જો તો, પેલો ગોખલો દેખાય—એમાંથી. અંદર કોણ કોણ છે ?’

ધુઆકા ને આડેસર અંધારામાં જમીન સરસા થઈ સરપની પેઠે એકદમ ધીમે સરતા ગયા. એક જણ ચારે પગે થયો. બીજો જણ એના ઉપર ઊભો થયો. થોડી વારમાં એ પાછા આવ્યા.

‘અંદર રા’ છે, પ્રભુ !’

‘છે ?’ જયદેવને પોતાની મહેનત ફળતી લાગી. રા’ ને પકડી લેવાય તો જુદું તરત પૂરું થાય !

‘બીજું કોણ છે ?’

‘કોઈ બાઈ માણસ છે ?’

‘રા’ને હવે આંહીથી ભાગવાનો કોઈ માર્ગ છે, દેશુભા ?’

‘ના, પ્રભુ ! મારી તો જાણમાં નથી !’

‘ધુઆકા ! તું ને આડેસર પેલા સૈનિકો બેઠા છે એ બાળુ પાછા પહોંચી જાઓ—’ બહુ ધીમે અવાજે જયદેવે કહ્યું : ‘અમારો અવાજ થતો સાંભળો કે તરત એમને પૂરા કરો નાખજો ને રા’ નીકળે તો રોકી લેજો. ઊપડો. જોજો—’ જયદેવને ઘડીબાર લાગ્યું કે રા’ને આંહી જ સપડાવી દેવાશે.

દેશળ આગળ ચાલ્યો. એની પાછળ જયસિંહદેવ હતો. બન્ને જણ પછવાડેના દ્વાર પાસે આવીને ઊભા રહ્યા. એક

બાળુ ગુપત્યુપ ભીંત સરસા ઊભા ઊભા અંદરની ચર્ચા જોવા લાગ્યા. અંદર દીપકનો પ્રકાશ હતો. ખેંગાર તૈયારી કરી રહ્યો હતો. જયદેવે જોયું. પણ ત્યાં રાણકદેવી ન હતી. રા'ની બહેન લીલીઆને જયદેવે ઓળખી. 'દેશુભા ! આ તો મા લાગે છે ?'

'શંકા ન પડે માટે એ આંહી' રહ્યાં લાગે છે !' હવે જયદેવને લીલીની ભયંકર કુનેહનો ખ્યાલ આવ્યો. રા'ને ઠેક સુધી એણે અંધારામાં રાખ્યો હોય એમ જણાયું. હજી આંહી' સુધી કોઈ વાત આવી ન હતી.

અંદર બોલાસ થયો. જયદેવે કાન દીધા. રા' બોલતો જણાયો: 'પૂજારી આવ્યો નહિ, લીલી ! ને દે'ને મંદિરમાં જવું પડ્યું. પૂજારી મોડો પડ્યો લાગે છે !'

'જરાક એ છે પણ, બંગેરી જેવો હો, ભાઈ !' લીલીએ જવાબ આપ્યો. અને જવાબ આપતાં જ એણે એક ચક્રણવક્રણ દષ્ટિ બારણા તરફ નાખી. કોઈ ત્યાં હતું નહિ. એને કોઈના આવવાનો ખોટો ભણુકારો પડ્યો હતો. જયસિંહદેવ એની દષ્ટિનો મર્મ સમજી ગયો. એ રાહ જોઈ રહી હતી દેશુભાના આવવાની !

'ભાઈ ! પણ તમે નશીબદાર હો !' લીલી બોલી: 'મા ભવાનીનો આશીર્વાદ પ્રસાદ લઈને બાબી પોતે આવશે, પૂજારીને બદલે.'

જયદેવને સાંકળ ખેડી. રાણકદેવી કાલિમંદિરમાં આશીર્વાદ માગવા ગઈ હતી. એના આવવાની આંહી' રાહ જોવાતી હતી. રા' નીકળવાની જ તૈયારી કરી રહ્યો હતો.

'પણ, લીલી ! તેં વીહુને મોકલ્યો'તો ને તપાસ

કરવા ? એ પણ આવ્યો નહિ ! દેહુભા દેખાણો નહિ !

‘દેહુભા તો વખતે રાહ જોતો હોય, પણ વીહુભાને તો કહ્યું’તું કે તું તારે દુદા હમીરને કહીને તરત પાછો આવજો. પૂજારી આવે કે તરત આંહીં મોકલે !’

‘પણ પૂજારી આટલો ખોટી કેમ થાય ?’

‘હું એ જ કહું છું ! ક્યાંક ભંગેરી ભૂલી ગયો હોય નહિ.’

લીલીબાએ બોલીને ફરીથી એક ચોરદષ્ટિ પાછળ ફેંકી લીધી : જયસિંહદેવ એ જોઈ રહ્યો.

‘લીલી ! આ રસ્તાની જાણ એક તને છે,’ રા’એ ગંભીર ભાવે કહ્યું : ‘એક મને છે. આપણા રા’ના વંશ-વેલાનો સવાંલ હોય, કોઈ રાણીવાસને ભાગવું હોય, કોઈ રા’ને દુર્ગત્યાગનો ખપ હોય, ત્યારે જ એ વપરાતો આવ્યો છે એ તું જાણે છે. આ વખતે તો માલવાનું અફીણ આવે ને આંઈ સોલંગીનાં જૂથ પડ્યાં હોય એટલે મેં એ વાપરવાનું ઠરાવ્યું. ત્યાં આ થયું. જોયું ? હવે એ પાછો ખંધ કરી દેવો છે. એ રસ્તાનું માત્રમ ખંડિત કરવું નથી. પણ હવે તો પાછા પેલા દુદા હમીરને ખખર પડી છે !’

‘દુદા હમીરને ? આની ? આ મારગની, એને તમે ?’ આ મારગની ખખર કરી છે, ભાઈ ? એ તમે શું કયું ?’ લીલી ચમકી ગઈ લાગી. જયસિંહદેવને દુદા હમીરની વાતની સાંકળ સમજાઈ ગઈ—એ કેમ સામા મળ્યા તે.

‘મેં એમને બોલાવીને કહ્યું હતું કે તમે જઈને ખખર કાઢજો પૂજારીની. વખત છે રાતનો વખત, કોઈ જનજનાવર હોય તો, એ ભડકે !’

લીલી સડક થઈ ગઈ લાગી. તે ખસિયાણી પડી

મઈ હતી. દુદો હમીર સામે ગયા હોય—ને દેહુમા એ રસ્તે
જ આવતો હોય તો ?

‘અરે પણ, બાઈ! આ તો આપણો એકનો એક
મારગ ટળી ગયો! આ પૂનરી તો રા’ કુટુંબનો વંશ-
પરંપરાનો—એટલે એ રસ્તાનો જાણકાર. એના વેણ ઉપર
તો રાજવંશના અધિકાર નક્કી થાય.—પણ આ તો ભારે
મઈ! હજી ગયા ન હોય તો હું દોડું! એ મારગ તો
આપણી જવાહોરી, બાઈ! હું જાઉં. હજી રોકી દઉં
એમને—જતાં.’

લીલીઆની દૃષ્ટિ તો હવે ચકળવકળ બને તરફ ખાસજી
ઉપર જ વારંવાર જવા લાગી.

‘હવે જાવું નકામું છે, લીલી! હવે તો એ આવતા
હોવા જોઈએ. તું શું જુએ છે, લીલી? છે કાંઈ?’

‘છે નહિ કાંઈ, બાઈ! પણ આ તો હવે પેલા
આવી જાય તો મને નિરાંત થાય!’

‘કેણ?’

‘આ વીહુમા—દેહુમા—’

‘થોભણ!’ રા’એ સાદ ક્યો.

‘થોભણ આંહીં કેવો, બાઈ? જૂલી ગયા? એને તો
તમે ત્યાં મોકલ્યો છે ને કુંગરે એસવા? પછી તો વીહુ ગયો!’

જયસિંહદેવના મનમાં આખી તમામ પ્રસંગની માલા
ગોઠવાઈ ગઈ. પોતે ભાગ્યરેખાનો સ્વામી—એટલે આજે
આંહીં પહોંચી ગયો. બાકી, બાજી બિચલી જવાને વાર ન
હતી. હવે વિજય પોતાનો છે—રા’ ચોક્કસ સપડાયો છે.
એની પણ એના મનમાં ગાંઠ એસી ગઈ.

‘મેં ત્યાં તો પછી મોકલ્યો ધારણને,’ રા’ બોલ્યોઃ
‘થોભણુ આંહી’ જ છે !’

‘ત્યારે પેશો ગયો ખીણમાં એ ધારણ !’ જયદેવે
દેશુભાનો હાથ દબાવ્યો. એટલામાં થોભણુ આવ્યો.

પણુ લીલીબા હવે ઘણી આકુળઆકુળ થઈ મઈ લાગી.
તે પોતાની વ્યાકુળતા છુપાવવા માટે મોટેથી વાતો કરવા
લાગી. કૃત્રિમ રીતે હસવા લાગી. ઉતાવળ દેખાડવા લાગી.
હેતનો સાગર ઊભરાતો હોય તેમ ખેંગારને સજ્જ કરવા મંડી.

‘ભાભી તો, ભાઈ ! કે’ છે, ભવાની સાથે પ્રત્યક્ષ
વાત કરે છે, એ સાચું ? તમે પારખું કર્યું છે ? કે’ છે,
હાજરાહજૂર વાત કરે છે !’

‘એનું શું ખીણું પારખું, લીલી ! એક મેં અનુભવ્યું
છે, એ તને કહું. એની હાજરીમાં હવા ફરી જાય છે.
તમારામાંથી શક્તિનાં ઝરણાં ફૂટે છે. મને તો કોઈ વખત
આખો ડુંગર ઉપાડી લેવાનું મન થાય છે ! પછી જે
હોય તે.’

‘એમ ? ત્યારે ખચારો જેસંઘદેવ પછી આંઈ દેશં જ
ભાંગે નાં ?’ લીલીએ કહ્યું. પણુ એની આંખમાં ઝેર હતું.
વાણીમાં મસ્કરી હતી. મોં ઉપર ક્રૂર હાસ્ય હતું.

‘પણુ આ શું ? અવાજ સાંભળો છો તમે ?’

રા’એ કાન દીધા : ‘એ તો રણહાક લાગે છે. ખીણું
કાંઈ સંભળાય છે ?’

‘ના. થોભણુ ! જો તો, અવાજ ક્યાંથી આવી
રહ્યો છે !’

‘અધ્યા ! શું છે ? શું સંભળાય છે ? મુંઝવ

મહેતો આવ્યો છે કે શું ?

‘ આવ્યું કોઈ નથી, પ્રભુ ! હજી તો મળેવડી દરવાજો જંગલનું જુદું ચાલે છે ! ’ થોભણે પાછા આવીને કહ્યું.

જયદેવને લાગ્યું કે ધારાગઢ દરવાજાની વાત પણ હજી અહીં આવી લાગતી નથી. પણ એટલામાં જ કોઈકનો અવાજ બહારથી આવ્યો : રા ’ ચમકી ઊઠ્યોઃ એક સૈનિક ગાભરો ગાભરો દોડતો આવી રહ્યો હતો : ‘ મહારાજ ! મહારાજ ! પ્રભુ ! ધારાગઢ ભેળાણો છે. દુદો હમીર મર્યા છે. દેશુભાએ દગો દીધો. રસ્તો ખતાવી દીધો ! ’

‘ હે ? ધારાગઢ ભેળાણો ? લીલી—તારો—દેહ... ’

પણ રા’ હવામાં વાત કરી રહ્યો હતો. લીલી ત્યાં હતી જ નહિ.

૩૩. અભય ખેંઝાર

લીલીબાએ પેલા સૈનિકને ઉતાવળે આવતો જોયો. દેશુભાની વાત એને કાને પડી, ન પડી, ને તે ક્ષણમાં વરતુ સમજી ગઈ. સોલંકી સૈન્ય ગઢમાં પેસી ગયું હતું. હવે તો આ રા' રાણકને અંતઃપુરમહાલયે વિદાય લેવા જવાનો —એ વિદાય લઈ બહાર પડે કે તરત ત્યાં દરવાજો એને રોકી દે કોઈ—તો વિજય વહેલો થાય. આ વિચાર સાથે તે તરત વીજળીવેગે બહાર નીકળી ગઈ. રા'ને એની સામે જોવાની કે બોલવાની તક સાંપડે એ પહેલાં તો એ અદસ્ય થઈ ગઈ હતી.

તે પાછલે આરણ્યેથી દોડતી નીકળી. તેણે દેશુભાને ત્યાં દોઢો. એની સાથે ઊભેલો જયસિંહદેવ હોવો જોઈએ. એક પણ શબ્દ બોલવાનો વખત ન હતો.

‘આ હા ! નાગણુ. નાગણુ—કોને કે’ ? ભાગી નાં ? હવે શું એનું મોં ખતાવે ? જવા દે એને—’ રા’ : બોલતો સંભળાતો હતો. રા’ પોતાની પાછળ આવશે—તો આ બે જણા આંહીં ઊભા છે એમને જોશે. લીલીબા ઝડપથી એક શબ્દ બોલતી સરી ગઈ : ‘રાણકને દરવાજેથી સોલ-

લની ગઢી સુધીમાં, એટલામાં રોડી—લ્યો. હાથ કરો એને.
—ભાગ્યો તો થૈ રહ્યું !’

તે એકદમ નીચે દોડી ગઈ.

‘કાંઈ ફિકર નહિ, થોભણ !’ રા’ એ અવાજ દીધો.
‘અલ્યા ! શંખનાદ કર. રણુશીંગડું ફૂંક. ભલે સૌ આવ્યા.
દેને દોડીને ખપ્પર કરો દે. હવે આંહી આવતાં નહિ—
એમની ઝાંખી ત્યાંથી અમને કરાવે, એટલે જન્મ તો
અમારો જ છે. આ છે જો મારી મા—મારે પડખે ! આ
ફૂકડો બોલ્યો માનો—જો !’

રા’ એ ભયંકર તલવાર હાથમાં લીધી. એનો ચહેરો
કરી ગયો. રૂપ બદલાઈ ગયું. તેણે એક પગલું આગળ
માંડયું : ‘થોભણ ! મારો ઘોડો લાવો. હું પોતે જઈ છું.
ધારાગઢ. હાલો—’

‘આવ્યું છે કોણ ? ધારાગઢ બાળુ ?’

‘ઉદયન મે’તો !’ આવનારે જવાબ દીધો.

‘ઓલ્યું ! મારવાડી વાણિયું ! અરે ! ત્યારે એમ
બોલને ! મોઢા આગળ થા એલા—શંખનાદ દે સૌને.
સોઢલની ગઢીએ બેગા થાવ, હાલો—’

ખેંગાર બહાર જવા બિપડ્યો.

‘ખેંગારજી ! થોભી જાઓ. આમ જુઓ—’ પાછ-
બથી એક દઢ અવાજ આવ્યો. ખેંગારે ઝડપથી પાછળ
જોયું. તલવારનો ટેકો લઈને એણે એક વીજળીદષ્ટિ કરી.
તે નવાઈ પામ્યો. આ શું ? જયસિંહદેવ ત્યાં બિભો હતો. આ
આંહી ક્યાંથી ? એક ક્ષણ માટે ખેંગાર સ્તબ્ધ થયો
લાગ્યો. પણ ખીજ જ ક્ષણે એણે હવા ભરી દેતું મોઢું

નિર્મુક્ત અદ્દહાસ્ય કર્યું :

‘ઓ હો હો હો ! જેસંગભા ! તમે આંધ્ર છો ? પેલું સાપનું બચોળિયું ય ભેગું છે ને શું ? આવો, ભા, આવો ! અહ્યા થોભણ ! શંખનાદ કરતો ને ભૈ ! આ જેસંગભા માણસ જોઈ ને ભડકી જશે. ને ઈ પાછા રીયા નાનકડા. શંખનાદે બચારા ધ્રુજા જોડે, બાબરુ’ છે ભેગું કે એકલા. જેસંગભા ! કે ડોશીમાનો પાલવ પકડીને આવ્યા છો ?’

‘હ્યો ઉપાડો તંઈ, ભા ! જે મારી મા—ચોસદ-લુગળી—જે બિરદાળી, તારી રખેવાળી ! તારી ઓળે વાળી ! જે મા ! જય મારી મા !’ ખેંગારે વીજળીની ઝડપે તલવાર કાઢી એક પેંતરો પાછો લીધો. અને હવાને વીંઝી નાખતી ભયંકર કૃપાણુ તેના હાથમાં ફરી રહી.

ખેંગારની ચપળતા અજબ હતી. એની દૃષ્ટિમાં અડગ શ્રદ્ધા હતી. મોં ઉપર ભયંકર નિશ્ચય હતો. સિદ્ધરાજે એક ક્ષણમાં એનું પાણી માપી લીધું. દુસ્મન તરીકે એ ભયંકર યમદેવ સમાન હતો.

જયસિંહદેવના હાથમાં પણ મા કાલીની ભયંકર વેણી જેવી કૃપાણુ શોભી રહી હતી. દંદયુક્ત જ થાશે એમ એને લાગ્યું.

સડાક દેતી ને એણે તલવાર નાગી કરી. એક ક્ષણ ભયંકર અગ્નિની જ્વાળા સમી તલવારો સામસામે અડકી—અને ખેંગારે વીજળીવેગે એક પત્રહું પાછું ભર્યું.

‘આવો ! જેસંગભા ! આવો ! આ તો તમે ભલે આંધ્ર આવ્યા. આંહી દેહ તો, દેવના દીકરા હોય એના પડે ! તમે ય દેવના દીકરા નાં ? કરણુદેવ ! હેં ! પેલા—માલવાના

ધા ખાઈ ને બચારા મર્યા, તમારાં નશીય બે'ક મોટાં તે, આંધ આવીયા !'

જયસિંહદેવ સમજી ગયો. આ ખેંગારની જીભમાં પણ તલવાર હતી. પરંતુ એક પણ શબ્દ બોલીને નજરને આમ કે તેમ કરવામાં અનિવાર્ય મૃત્યુ હતું. તેણે રા' તરફ એક દષ્ટિ કરી:

‘આ વખતે, રા !’ તમને પાટણ લઈ જવા છે !’

‘ઓ હો હો ! જેસંગભા ! એટલા સારુ આ છોકરાને બોળવ્યો ? અરે ! મને કહેવરાવ્યું હોત તો હું હાથ્યો નો આવત ? છે કાંઈ પાટણમાં ? કોક વળી ભડકાવતો હશે, ભા ! ભડકાવે, આ ! ભડકાવે ! તમે રહ્યા બે'ક નાના, ને માને પટોળે વળગીને હજી માંડ હાલતાં શીખ્યા છો ! લ્યો, આવો ભા ! બોલો—આંહીં લડવું છે કે બહાર જવું છે ?’

સિદ્ધરાજ એક ક્ષણભર સ્થિર થઈ ગયો. ખેંગાર હજી અજ્ઞેય હતો. પોતે સપડાયો છે એવી લેશ પણ વિહ્વળતા એનામાં ન હતી. એની નિર્ભયતાએ જયસિંહદેવને ડોલાવી દીધો. પણ એ તત્કાળ સાવધ થઈ ગયો. ખેંગારની વાણી—એનું એ પણ એક ભયંકર શસ્ત્ર હતું. દેશળ એ વાણીથી સ્તબ્ધ—મૂઠ્ઠા જેવો, પાપાણુની માફક ઊભો જ રહી ગયો હતો. જયદેવની પણ એ જ ઇચ્છા લાગી. એક સામે બે, એમાં એને અધર્મ જણાયો. તેણે જ આંખની ઇશારતે એને શાંત રહેવા કહી દીધું હતું !

સિદ્ધરાજે ચપળતાથી બોલ્યા વિના જ બે પગલાં ખેંગાર તરફ આગળ માંડ્યાં : ‘ખંઝારજી ! આંહીંથી આપણે પાટણ જવાનું છે ! સીધું !’

રા' સાવચેત હતો. તેણે પણ એકદમ બે પગલાં પાછળ ભર્યાં. બનેનું અંતર ઘટવા ન દીધું. જયદેવ તલવાર લઈ સીધો તેના ઉપર આવ્યો. ખેંગાર પાછો હઠ્યો. જયદેવ હવે જરાક આગળ વધ્યો કે તરત ખેંગારે એક ઝડપી પગલું ભરી દિશા ફેરવી નાખી; પાછલા બારણા તરફ એ પોતે જઈ શકે ને જયદેવ એની પાછળ પાછળ આવે, એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી દીધી. જયસિંહદેવે એકદમ આગળ વધીને જનોઈવઢ ધા માર્યો.

પણ ખેંગાર તૈયાર જ હતો. તેણે તલવારનો ધા અફળ કરી નાખ્યો. ને બે ક્ષણમાં તો એક વધુ ઠેકડો ને એ પાછલે બારણે પહોંચી ગયો.

જયસિંહદેવ એની જુકિત કળી ગયો હતો. એ બહાર નીકળી જવા માગતો હતો. તેણે તરત એનો પીછો લીધો.

એ જ વખતે આગળના ભાગમાં બહાર ઓટલા ઉપર ધમસાણ થયું. 'જય સોમનાથ'ની હાકથી આકાશ માણ ઊઠ્યું. શંખનાદ થવા માંડ્યા. રણુશીંગડાં ચારે તરફ ફૂંકાયાં. પરશુરામ ને પૃથ્વીભટ્ટ આવ્યા કે શું—એ જોવા જયસિંહદેવે ત્યાં નજર કરી. એ આવ્યા હોય તો એમને રા' તરફ એ દોરવા માગતો હતો. પણ ત્યાં રા'ના સૈનિકોને જુદાંમાં રોકી રહેલા આડેસર ને ધુઆકો દષ્ટિએ પડ્યા.

'દેશુભા ! દોડો—પરશુરામ આવ્યો હશે. એને આ બાજુ—' જયદેવે હાથની નિશાની કરી દીધી. શબ્દ બોલવાનો પણ વખત હતો. એની નજર તરત રા'ની પાછળ ગઈ. રા' વીજળીના વેગે બારણા પાસે પહોંચી ગયો હતો. સિદ્ધરાજ એની પાછળ જ હતો.

‘આવો, બા ! આવો—એ ઘડી સરત તો કરીએ,’
રા’ બોલ્યો. પણ એ બોલ્યો ન બોલ્યો ને બારણાની
બહાર નીકળી ગયો.

જયસિંહદેવે એની પાછળ દોટ મૂકી.

એણે રા’ને શસ્ત્રાગારની પાછળ દોડતો જતો જોયો.
જયદેવે હાકલ મારી : ‘ખેંગારજી ! . . .’ પણ ખેંગાર
ત્યાં થોડો નહિ. જયદેવે આડેસર ધુમાડાને પોતાની પાછળ
આવતા જોયા. રા’ના કોટકિલાના ચોક્કીદારો હવે આ
તરફ દોડતા આવી રહ્યા હતા. પરશુરામનાં માણસો સામે
તૈયાર હતાં. તેણે અધી વસ્તુની એક ઊડતી નોંધ કરી, ન
કરી—કોણ ક્યાં હશે એ અનુમાન કર્યું, ન કર્યું—ને
તરત પાછો એ રા’ની પાછળ થયો. રા’ જરીક આંધે
નીકળી ગયેલો લાગ્યો.

તે એની દિશા તરફ દોડ્યો. રા’ હજી શસ્ત્રાગારની
પાછળના ભાગમાં જ હતો. પણ એણે તરત દિશા અદલી
લાગી. જયસિંહદેવે એને સામે મોંએ બીડવવા માટે તરત
ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

એને બીડવવા માટે એણે ઝડપી ગતિની દોટ જ મૂકી
હતી. આ રા’ આવ્યો—આ રહ્યો—એમ એને થયું.

એ વીજળાવેગે શસ્ત્રાગારની બીજી દિશાની પાછળની
બાજુએ દોડ્યો ગયો !

પણ એ ત્યાં પહોંચ્યો અને એના પગ ધરતી સાથે
જડાઈ ગયા. એ આભો થઈ ને ત્યાં ઊભો રહી ગયો. ત્યાં
કોઈ હતું જ નહિ.

સ્વપ્નાની માફક રા’ ખેંગાર તો અદૃશ્ય થઈ ગયો.

૩૪. જુનોગઢનો અજેય રા'

સિદ્ધરાજને ખાંખાંખોળાં કરતો મૂકીને રા' ખેંગાર સીધો જરાક નીચેની ખીણનો માર્ગ પકડીને રાણક-દેવીની રણવાસગઢીએ જવા માટે ઊપડી ગયો હતો. સિદ્ધરાજ એને અગ્નિપ્રયે માર્ગે પાછળ પડે એ શક્ય ન હતું. રા' રણવાસગઢીએ પહોંચ્યો ત્યારે ભોંભાંખળું થવા આવ્યું હતું. દોઢીઓ વટાવતો એ અંદર ગયો. ઉતાવળે દેવીના મંદિર પાસે પહોંચી ગયો. અંદર દીવાઓનો પ્રકાશ દેખાયો. તેણે અંદર નજર કરી. ત્યાંનું દૃશ્ય જોઈને એક ઘડીભર એ બારણા પાસે બહાર જ થોભી ગયો.

અંદર મંદિરમાં પ્રકટેલી દીપાવલિથી મંદિર આખું ઝળાંઝળાં થોભી રહ્યું હતું. ત્યાં એણે માની મૂર્તિ સામે ઊભેલી રાણકને દીડી. એની આંખો મીચેલી હતી. માથું નમાવેલું હતું. એણે માની સામે બે હાથ જોડ્યા હતા. એના મોં ઉપર કાર્ધિક અપાર્શિવ પ્રકાશ છવાઈ રહ્યો હતો. તે શાંત પથ્થર જેવી એકચિત્ત બની ગયેલી જણાતી હતી. એની અને મા જુગદંબાની મૂર્તિમાં જાણે અંતર ન હોય એમ હવામાં એકાકારી જણાતી હતી.

રા' ખેંગાર એ દશ્ય જોઈ રહ્યો. પોતે જ્યતિષક કરાવવા આવ્યો છે, કેકાણુ એનો ઊતાવળો થતો હણુહણી રહ્યો છે, ચારણુભાટની મિરદાવણિ વાણીના પડધા ઊઠવા માંડ્યા છે, પ્રભાતની રણભેરીઓ જાગી ઝડપી છે, એ સઘણું જાણુ અસ્તિત્વમાં જ ન હોય તેમ ખેંગાર આંહીં એક ઘડીભર તો સ્થિર થઈ ગયો. એમ ને એમ બે પળ વીતી ઝડપી. એટલામાં રાણુકનું નતમસ્તક જિયું થતું રા'—એ દીઠું. એની આંખ હવે ઊઘડી હતી, પણ એ મા સામે જાણુ મીંટ માંડીને જોઈ રહી હતી. પોતે કાંઈ પ્રશ્ન નાખ્યો હોય—ને એના પ્રત્યુત્તર માટે અધીર હોય તેમ એ વારંવાર ખડુ ધીમા શબ્દે—‘ બોલો મા ! બોલો, જવાબ વાળો—’ એમ કહી રહી હતી. રા'ના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તે સમય ભૂલીને આ દશ્ય એકાદશે જોઈ જ રહ્યો. પણ આ શું ? રાણુકદે'ની આંખમાંથી ખરખર ખરખર આંસુ વહી રહ્યાં હતાં ! ગિરનારના ડુંગરને મૂળથી ડોલી જતો કદપી શકાય પણ રાણુકદેવીની આંખમાં આંસુ—એ કદપી ન શકાય, તેવી વસ્તુ હતી. એક પળ વધારે ગઈ: રાણુકદેવી જાણુ કાંઈ સાંભળતી હોય ને તેનો પ્રત્યુત્તર આપતી હોય તેમ, માત્ર હોહ ઊઘડે એવા ધીમા શબ્દે બોલી રહી હતી. રા' એ કાન સરવા કર્યાં. છૂટક શબ્દો એને કાને આવતા હતા. ‘ બલે મા ! બલે— . દેવત્વનો વારસો. . રા' નો, એ અમારે મન અમૂલ્ય ઝીજ છે ! ’ ‘ એમાંથી એક રહે કાં ? કાં રા'નું અજેયત્વ . . કાં . . ’ ‘ બલે હો. ’ ‘ સર્વનાશ હો ! ’ ‘ કેનો રહ્યો છે ? ’ ‘ નમાલો પણ નીકળે. ’ ‘ વંશવેલો—માના ખોળામાં જ બલે મારાં બાળક રમતાં !

હું પણ ક્યાં માના ખોળામાં નથી ? ભલે મા ! દેવત્વ રહો . .
 બાકી બધું ભલે ક્ષીણ હો ! ’ ખીજી જ ક્ષણે રાણકદેવીનું
 ધીરું, મીઠું, પોતાને પરિચિત એવું મધુરું હાસ્ય રા’ને કાને
 પડ્યું. તે ચમકી ઊઠ્યો. માના ઘરમાં જેમ દીકરી કોડબચું
 લાડ કરે તેમ લાડ કરતી રાણકદેવી હસતી હસતી બોલી
 રહી હતી : ‘ મા ! તમે આપ્યું છે. તમે આટલું તો જવા
 દો—અજેયત્વ અમારે એટલું ઘણું છે ! તમે કાંઈ દીકરીનાં
 આંસુ દેખી શકવાનાં હતાં ? મને ખબર હોય નાં ? ’

ખેંગાર કાંઈ સમજ્યો નહિ. રાણકદેવીના શબ્દો તૂટક
 સંભળાતા હતા. પણ કોની સામે એ બોલે છે—કોણ સામેથી
 બોલે છે—એને કાંઈ ખબર પડી નહિ.

‘ હા ! હા ! હા ! મા ! એમ કાંઈ હોય—? માના
 આશીર્વાદ વિના નહિ. આશીર્વાદ આપો, મા ! ’

ખેંગાર એકલા રાણકદેવીના શબ્દો સંભળતો હતો. પણ
 તે કોના ત્રત્યુત્તરરૂપે હતા એ કાંઈ એને સમજતું ન હતું.

રાણકદેવી પાછી શાંત થઈ ગઈ. એક પળ એમ ને
 એમ ચાલી ગઈ. હવામાં ગુંજતો રાણકદેવીનો દદ શબ્દ
 માત્ર રા’ખેંગારને કાને પડ્યો :

‘ દેવત્વ ! ’

ફરીને પણ એ જ શબ્દ સંભળાયો : એટલો જ દદ : વધારે
 સ્થિર : વધારે શાંત : ‘ દેવત્વ ’. થોડીવાર પછી ત્રીજી વખત
 પણ એ સંભળાયો : ‘ દેવત્વ ! મા ! દેવત્વ ! ખીજું કાંઈ જ
 નહિ. જુગજુગ સુધી કાંઈ નહિ ! ’ થોડી વાર શાંતિ થઈ
 ગઈ. અને પછી એવિંતું મુક્ત, પ્રસન્ન, નિર્બીન્ત એવું દે’તું
 ખડખડ ધીમું શાન્ત હાસ્ય સંભળાયું.

રા'ખેંગારને કાંઈજ ગમ પડી નહિ: દેખીતી રીતે રાણકદેવીના ધીમા શબ્દો કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી રહ્યા હતા: 'દેવત્વ !'

તેણે ફરીને અંદર દષ્ટિ કરી. અને તે કાંઈ જોતો ન હોય, જોતો હોય તે માનતો ન હોય, માનતો હોય તે સમજતો ન હોય, સમજતો હોય તે સ્વપ્ન સમજતો હોય, એમ ફાટી આંખે જોઈ જ રહ્યો. મા જુગદંબા અંબા ભવાનીના હાથમાંથી કંકુનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો !

રાણકદેવી પોતાના ખોળામાં નત મરતકે એ કંકુ ઝીલી રહી હતી. તેણે માને ચરણે માથું મૂક્યું. બહાર આવવા માટે એણે પગ ઉપાડ્યો.

ખેંગાર ત્યાંથી એકદમ સરી ગયો. તે જરાક આધે ગયો.

એણે ચંદ્રચૂડ, રાયધણ, શેરધણ, મા દેવુમા સૌને આ બાળુ ઉતાવળે આવતા જોયા. એટલે પાછો તે રાણકદેવીના મંદિર તરફ ચાલ્યો.

દે' એને સામે જ મળી. એની આંખમાં નિર્મળ તેજસ્વિતા પ્રકાશી રહી હતી. એના કપાળમાં ચંદન ચચ્યું હતું, એના કેશ પાછળ છુદા લટકતા હતા, એના શરીરમાં એક પ્રકારનું દિવ્યત્વ હતું. એના હાથમાં કંકાવટી હતી. રા' એની સામે જોઈ રહ્યો.

'દે ! ધારાગઢ દરવાજો બેળાણો છે. હું જઈ છું ! મને જ્યતિલક કરો—આ આપણી રા'ની સમશેર—' રા'એ કપાળ આગળ ધર્યું. સમશેરને બે હાથમાં રાખી રાણક સામે ધરી. 'માનો આશીર્વાદ છે, મારા રા' ' રાણક-દેવીએ કંકુનો ચાંદલો કરતાં કહ્યું.

'—કે વિનય આપણો છે ? ' ખેંગારે ઉતાવળે કહ્યું.

રાણકદેવી તેની સામે જોઈ રહી. ‘વિજય ?’ તેણે ધીમે, દૃઢ, કાંઈક તીક્ષ્ણ પ્રશ્ન કર્યો. ‘વિજય એ તો માનવનો વારસો છે. પામરને પરાજય મળે. માનવીને વિજય મળે. દેવને અજેયત્વ મળે. રા’ જૂનોગઢનો—મારો રા’ એ વિજયને નહિ—અજેયત્વને ઓળખે છે. એને કોઈ જીતશે નહિ. દેવાને કયાંય વિજયની ભૂખ દીડી છે ? વિજય કોક દી પરાજય પામે. રા’ મારા ! તમે તો દેવ છો. આપણો વારસો દેવત્વનો. જીત હારની જુગાર-રમત એ તો માનવ માટે છે !’

રા’ સાંભળી રહ્યો. રાણકદેવીના ‘દેવત્વ !’ શબ્દનો રણકાર એના કાનમાં રમી રહ્યો.

એ ત્યાં એક ક્ષણભર ઊભો. દે’ની સામે એણે જોયું. રાણકદેવીએ એની સામે જોયું. ‘રા’ !’ રાણકદેવી બોલી. ‘માનો આ આશીર્વાદ છે: આપણે અજેય હતા. અજેય રહીશું !’

‘માએ શું કહ્યું દે’ ?’ રા’ ની સમક્ષ મંદિરનું દશ્ય ખડું થયું.

‘એ જ,’ રાણકદેવી સામેનો ભૈરવી ગિરનારી શિખર-માળા તરફ જોઈ રહી. ‘રા’ !’ તેણે ધીમે શાંત દૃઢ અવાજે કહ્યું: ‘માએ કહ્યું છે, જો આ સામે રહ્યાં એ ડગે, તો રા’ ડગે; જો રા’ ડગે, તો એ ડગે ! એ બન્ને અણનમ રહેવા નિર્માયાં છે—રા’ અને ગિરનાર !’

ગિરનારના ભૈરવી ખડકો રણવાસની રણગીતાવલિના પડધા પાડી રહ્યા હતા:

‘માની ખળકે વિજયચૂડી આવે પડછંદ !!’ રા’એ તલવાર સંભાળી. એ ત્યાંથી દેવીને નિહાળતો રણભૂમિમાં જવા નીકળ્યો:

૩૫. રા' હજીયો કે હરાયો ?

ખેંગાર સ્વપ્નાની માફક ઊડી ગયો હતો. સિદ્ધરાજે એ જોયું અને એના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. પણ એની પાછળ અંધારધેરા અનળણે રસ્તે પાછળ જવાનો કાંઈ જ અર્થ ન હતો. દેશુભાને દોડાવવા એ પણ નકામું હતું. એની યોજનામાં એ દોડી ગયો હતો. એ રાણકદેવીની રણવાસગદીથી તૈયાર થઈને નીકળે—અને સોઢલની ગદી તરફ કે બીજી તરફ મુખ્ય સૈન્ય સાથે એનો ભેટો થાય—તે પહેલાં રસ્તામાં જ હવે એને રોકી દેવો જોઈએ. લીલીઆના કહેવા પ્રમાણે તો એ તરફ જ આવવો જોઈએ. આંહીં પહેલાં સોલંકી સૈન્યને હઠાવ્યા વિના રા' માટે બીજો કોઈ ઉપાય જ ન હતો. સિદ્ધરાજે તરત સોઢલની ગદી તરફ જવાનો નિર્ણય કરી લીધો: ‘દેશુભા ! રા’ ભક્ષે ઊપડી ગયો. આપણે સોઢલની ગદી તરફ વળો. ઉદયન મહેતો ત્યાં આવી ગયા હશે. સોઢલની ગદીએ રા’ પહોંચી જાય નહિ એ જોવું પડશે. પરશુરામે આંહીં શું કયું—એ ખબર પડે . . તો પછી ઊપડીએ.’

એટલામાં પરશુરામ પોતાના સૈનિકોને દોરીને આ બાળુ આવતો જણાયો. એણે રા'ના ચોડીદારોને હઠાવ્યા

હતા. શસ્ત્રાગારની ફરતી કોટકિલ્લેવાળા ઉપર સોલંકીઓની ચોકી ગોઠવાઈ ગઈ હતી.

તરત સોલંકીની ગઢી ઉપર જવાનો નિશ્ચય થયો. મહારાજનો અશ્વ આવ્યો. આખી સવારી નીકળી. આંહીં જે રસ્તેથી પોતે આવ્યા હતા તેને બરાબર જખ્તામાં રાખવા ચોકી મૂકી દીધી. હનૂમાનમંદિર તરફ જવા માટે પણ થોડા વિશ્વાસુ સૈનિકોને સૂચના દઈને રવાના કર્યા. સજ્જન મહેતાને વધારે માણસો લઈને જલદી આ મોરચે આવવાનો સંદેશો મોકલ્યો.

તૈયારી કરીને સોલંકીની ગઢી તરફ જવા માટે જીપડયા ત્યાં મોંસુઝણું થવા આવ્યું હતું. એટલામાં ઉદયનનો માણસ દોડતો આવ્યો. ઉદયને ધારાગઢની મોટી ચોકીના સૈનિકોને વિખેરીને સોલંકીની ગઢી ઉપર હલ્લો શરૂ કરી દીધો હતો. ગઢીમાં સોલંકી પોતે હતો. એની ગઢી એકદમ મયક આપે તેમ ન હતી. ઉદયને મહારાજને એ સંદેશો મોકલી ગઢીને ઘેરવાની અમલ જણાવી હતી. ત્યાં પહોંચ્યા કે તરત ગઢીને ચારે તરફથી ઘેરવા માટે તૈયારી કરી. એક નાનકડી જગ્યામાં ગઢીની એવી અભેદ રચના હતી કે જૂનો-મહનો આખો દુર્ગ હાથ પડે તોપણ ગઢી અજોય રહી શકે ! અને આ ગઢી અજોય હોય ત્યાં સુધી રણવાસની ગઢી પણ અજોય જેવી જ રહે. એટલે સોલંકી સૈન્યે અંદર પ્રવેશ કર્યો હતો. પણ એણે રા'ને હણવો જોઈએ કે હાથ કરવો જોઈએ, અને આ ગઢી પાડવી જોઈએ. તો જ સંપૂર્ણ વિજય મળે. રા' ખેંગારને રોકવા માટે સિંહરાજ પોતે નીકળ્યો. ડુંગરાઓ ઉપર સૂરજનાં કિરણ ડોકાતાં હતાં. રા'ને આ તરફ આવ્યા વિના છૂટકો જ ન હતો, એ ચોક્કસ

હતું. એટલે પરશુરામ, પૃથ્વીભદ્ર, સિદ્ધરાજ જુદેજુદે ઠેકાણે એકબીજાને સંકેત અપાય એટલે અંતરે રા'ની રાહ જોતા એનો ચારે તરફનો માર્ગ રોકીને જીભા રહ્યા.

એટલામાં શંખનાદથી આકાશ માણુ બિડ્યું. રણુશીર્ગા સંભળાયાં. ચારણુભાટની બિરદાવણિ વાણીથી હવા જગી ઝઈ. રણુભેરીના નાદે ડુંગરે ડુંગરા પડ્યા દેવા માંડ્યા. સૌ સમજી ગયા. રા' આ બાજુ આવી રહ્યો હતો. સિદ્ધરાજને લીલીના શબ્દોના ભણુદ્રાર હજી વાગતા હતા. આને મઠી પાસે જવા દેવામાં આવે, તો એ રાતવજોટ ગમે ત્યારે મઠીમાં પેસી જાય એવો ચતુર હતો. અને પછી કાં તો ત્યાંથી જીપડી જાય અને કાં મળેવડી દરવાજે ડોકું કાઢે ! અત્યારે રા'નું સૈન્ય વિભક્ત હતું. મોટા ભાગ મળેવડી દરવાજે હતો—અને ત્યાં મુંજલની સામેથી ચસંકીને આ બાજુ આવી શકે તેમ ન હતું. ઉદ્યને ધારાગઢનું સેન વેર-વિખેર ક્યું હતું. ત્રીજું સૈન્ય આ સોઢલની મઠીનું. એ બ્યવસ્થિત ને જિયું ખમીરવંતું હતું. રા'ની પોતાની પાસે અત્યારે બહુ ઓછા માણુસો હોવાં જોઈએ. એટલે રા'ની સામે જઈને એને રોકી દેવામાં લાભ હતો.

સિદ્ધરાજે તરત ઉદ્યનને સંદેશો મોકલ્યો. એના સૈન્યનો એક ભાગ મઠીને ઘેરીને હલ્લો કરતો રહે. પરશુરામ બીજો ભાગ લઈને આંહીં રોકાય. ઉદ્યન સોઢલને સંભાળે કે પીઠ પાછળનો એ ધા મારી ન જાય. અને પોતે પૃથ્વીભદ્ર રા'ને સામેથી રોકવા જીપડે.

થોડી વારમાં જ રા' ખેંઝાર આવતો દૃષ્ટિએ પડ્યો. એની સાથે ઘેડેસવારોનું દળ હતું. સિદ્ધરાજે એને આવતો

દીઠો. એને ખાતરી હોય કે સામેનું દળ વીંધીને પોતે નીકળી જવાનો છે અને સૌ ધૂળચાટતા રહેવાના છે, એવી અડમ આત્મવિશ્વાસની અજબ ખુમારીમાં, એ હાલ્યો આવતો હતો. દેખાય એટલો નજીક એ આવ્યો કે તરત એણે હવા ભરી દેતી ગર્જના કરી: ‘જેસંગભા ! હારકું લઈને આવ્યા, ભા ? ઈ સારું ક્યું’ થ્યો. આંઈ તો, આપ ! કુંગરાની ધારું, આમાં તમારું ગજું નેં રખડવાનું. થ્યો, દેવુભા ! આ જેસંગભા આવ્યા છે !’

‘તે આવે, ભા આવે, આંઈ કુંડ દામોદરનો. સૌને આપ ! સમશાની હાડકાં આંઈ ખોળવાનું મન થાય ! થ્યો ઉપાડો, આપ !’

સનનાટ કરતું એક તીર દેવુભાના કાન પાસેથી નીકળી મયું. આ સોરઠી વાતુડિયા મહા નખેદ હતા. વાતુંમાં ને વાતુંમાં જંગ જીતી લેવાની એમનામાં કરામત હતી. સિદ્ધરાજે એક પળ ન ગુમાવતાં કે પ્રત્યુત્તર ન વાળતાં તીરથી રણજંગની શરૂઆત કરવામાં જ લાભ દીઠો.

ઘડોઘડ તીર, બાલાં ને તલવાર નીકળી પડ્યાં. ગદાઓ ઊછળી, ઘોડાં ફૂલાં. પાયદળ સામસામે ભટકાર્યા. ગોફણિયા શરૂ થયા. જળખર ધમસાણુ વળ્યું ને બે ક્ષણમાં તો સેળભેળ ચર્ધને રણક્ષેત્ર હાકોટા, ધાકોટા, છાકોટા, ગોફીરાથી ગાજવા મંડ્યું.

‘પૃથ્વીભટ્ટ ! તું દેવુભા તરફ જ—ને એક જણાને મોકલ—પરશુરામ પણ હવે આવી પહોંચે ! હું રા’ને પકડું છું !’

સિદ્ધરાજે સીધો રા’ ઉપર જ હલ્લો લીધો. ખેંગાર એ માટે તૈયાર હતો. રા’નું મોટામાં મોટું શસ્ત્ર એની ચપળતા

છે એ સિદ્ધરાજ જાણી ગયો હતો. તેણે લેશ પણ તક રા'ને મળે નહિ માટે આંખની ધસારત કરી દીધી. આડેસર ને ધુઆકો એનો પાછળનો ભાગ દબાવતા આવી રહ્યા હતા.

રા' ખેંગારની ઘોડેસવારી મજબની હતી. એની તલવાર એની પોતાની હતી. પરશુરામ આવ્યો ત્યારે મહારાજ જયદેવને પોતાને, રા' ખેંગારની સામે જોધને, એ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. એ તલવાર હાંકતો મહારાજ તરફ દોડ્યો. એટલામાં એક જખરજસ્ત ખુમરાણુ થઇ. પૃથ્વીભદ્રે ચંદ્રચૂડને પટકી નાખ્યો હતો. એણે પહાડમાં પડ્યા પડે એવા અવાજે 'રા'નો ભાઇ ગયો ? ઘોડો ! ઘોડો ! રા' નો ભાઇ ગયો !' એવી કોલાહલી વાણીમાં શરવીરોનો ઉત્સાહવધ કરી નાખવા મોટો શંખનાદ કર્યો ! પણ એ અવાજથી તો હજારગણું શરાતન આવ્યું હોય તેમ ખેંગારે તલવારનો એક જનોધિવઠ ઝાટકો જયસિંહદેવના માથા ઉપર તોળ્યો : ' અધ્યા ! જેસંધ ! સંભાળજે બોડકું હો—એ ને આ હેકું ગયું ! ' કહીને પોતાના ફેકાણુની ચપળ ગતિ સાથે જ, એણે જયસિંહદેવના માથા ઉપર જખરજસ્ત ધા કર્યો. પણ જયદેવનો ઘોડો એક છ આંગળના તફાવતે આમ ફર્યો, કે રા'એ પોતાના અડગ વિશ્વાસી નિશ્ચિત ધામાં જે બળ મૂક્યું હતું, એને લીધે, જરાક ધા તરતો અફળ જતાં જ, એ પોતાના ઘોડા ઉપર થડકતો, એક બાજુ આમ ઢળકી પડ્યો. પણ એ ઢળકી પડ્યો લાગ્યો કે તરત એના ઉપર, એને મળે પકડીને નીચે ખેંચનારી, ભયંકર ભીંસ આવી ગઈ. જયસિંહદેવે રા'નો ધા ચૂકવ્યો હતો. પણ એના ઘોડાને રા'ના ધાએ અડધો ધાયલ થઇને નીચે ઢાળી દીધો હતો. પણ એ

નીચે પડ્યા પહેલાં જ, સિદ્ધરાજે એક જખ્ખર કૂદકો મારીને રા'ની ડોકને, એક નાગચૂડી ભીંસમાં, નીચે ખેંચીને, એક ક્ષણમાં, તલવારી તુરંગી જુદ્ધને પોતાના અનુપમ કૌશલ્યથી મદ્દલયુદ્ધમાં પલટાવી નાખ્યું. રા' ખેંગાર એની ભીંસમાંથી છૂટવા માટે દાવ અજમાવે તે પહેલાં એના ઘોડાનો તંગ ફટાક કરતો આડેસરે તોડી નાખ્યો. ને એ જ વખતે માથા ઉપરના એક જખ્ખરજનન ગદાધાએ રા'ખેંગારને મૂર્છિત અવસ્થામાં નીચે ઢાળી દીધો. 'અલ્યા કાણુ એ ?' નયસિંહ-દેવ મહારાજ એ ખોલ્યા ન ખોલ્યા, એવામાં તો ચારે તરફથી ધસ્યા આવતા સોરઠીઓએ મોખરેથી, બચંકર કેસરીની ત્રાડ સમે ભા'દેવુભાનો પડકારી અવાજ આવ્યો: 'ભિભો રે'જે અલ્યા ! જેસંધ !' અને એક ક્ષણમાં તો ત્યાં પાછું મોટું આથંખાથી ધમસાણુ મચી ગયું.

મહારાજ નયદેવને એ ધમસાણુની પાછળ રાખવા મથતા પટ્ટણીઓ આગળ ધસ્યા. હમણાં જ આવી ચડેલા ઉદયન અને સન્નજન મોખરે પડ્યા. પરશુરામ પણ આગળ રણુભૂમિમાં દોડ્યો. ચારે તરફથી આ દિશા તરફ ધસારો છૂટ્યો.

નયસિંહદેવ પાછળ પડી ગયો. ધસારાની જગ્યા નયદેવે બદલાતી દીડી કે એણે એકદમ આડેસરને કહ્યું:

'વૈદ ને પાલખી, આડેસર ! પહેલાં આ રા'ને આંહીથી ઉપાડી જાઓ, જલદી કરો. લાવો. પહેલાં એ કરો. પૃથ્વીભટ્ટ ! તું સાથે જ ! ધારાગઢની બહાર વાડીમાં એને પહોંચતો કરી લો. આંહી આ ધમસાણુમાં એની સારવાર પણ નહિ થાય. જલદી કરો—કોઈની દષ્ટિ પડે તે પહેલાં જ રવાના થઈ જાઓ.

સૈનિકો સાથે રાખજો. આંડસર ! ધુઆકા ! તમે સૌ ત્યાં સાથે પહોંચી જાવ. જોજો, છટકે નહિ હો ! વૈદ ને પાલખી હાથ કરો—પહેલાં; આ પેલો આંડસર આવ્યો. લે, ઊપડી જા, ઝટ. બંદોબસ્ત બરાબર કરજો હો. એ રા' નથી, હવા છે !'

પૃથ્વીભટ્ટ, પાલખી સહિત ધીમેથી જાડના કુંડ પાછળ રહી ગયો.

રા'ની આસપાસનું ઘમસાણુ રા'ને છોડીને આગળ-પાછળ વધી ગયું હતું. રા' પડ્યો કે થું થયું એ કોઈને સમજાતું ન હતું. ધૂળની ડમરીમાં કાંઈ દેખાતું ન હતું. કંદે, ચૂનો, ધૂળ, મરચાં ને તમાકુનો વરસાદ જાણે પડતો હતો. ઠાણુ ક્યાં છે એ લાકોટામાંથી કંઈક કળાતું હતું. ઝાટકા પડીને અનેક જોદાઓનાં શબ થતાં હતાં. દેવુભાની ત્રાડ ગાજી રહી હતી. રા'ખેંગારને લાંબને પૃથ્વીભટ્ટ ઝાડીજંગલને આંડેઅવળે માર્ગે અદૃશ્ય રીતે એકદમ રવાના જ થઈ ગયો.

ખેંગાર પડ્યો હતો એ સ્થળે હજી ઘમસાણુ વધતું જતું હતું. એટલામાં ઉદયનના નવા સૈનિકો આવી ચડ્યા. એટલે સોરઠીઓને પાછા લઈવું પડ્યું. ભા' દેવુભાની સિંહત્રાડો આશી ને આશી થતી ગઈ. અને તરત મહારાજ જયસિંહ-દેવે પોતે બીજા ઘોડા ઉપર બેસીને જયનાદ કર્યો: 'રા' ખેંગારજી પડ્યા છે ! રા' પડ્યા છે ! વીરની જેમ પડ્યા છે ! જુદા બંધ કરો—બંધ કરો. ખેંગારજી પડ્યા છે !' અને ખેંગારની પાછડી હવામાં ભાલા ઉપર ઊંચે રાખીને સૌને દેખાડી: 'ખેંગારજી પડ્યા ! ખેંગારજી પડ્યા ! એનો કેકાણુ આ રહ્યો ! પાધ આ રહી. જુદા બંધ કરો !'

અને તરત ચારણભાટ ને રણકવિઓએ જયસિંહદેવની ખેંગાર હજીયાની બિરદાવલિથી આકાશ ગજવી મૂક્યું.

૩૧. લીલીબા

ખેંગાર પડ્યો છે એ પહેલાં તો કોમ્પએ માન્યું નહિ. પણ ખેંગારજીની પાઘડી હતી. કેકાણ એનો ત્યાં એકસો ઊભો હતો. ખેંગારજીનું શખ ક્યાં પડ્યું છે એ શોધવાની તાત્કાલે લીએ થોડીવાર જુદું બંધ રહ્યું. પણ ખીજ જ પળે ભયંકર નિશ્ચળતાથી સોરઠીઓ આગળ ધસ્યા.

સિદ્ધરાજને હવે યુદ્ધ બંધ કરવું હતું. એનું મન ધારાગઢ દરવાજા બહાર વાડીમાં પહોંચી ગયું હતું. એને હજી રાણકને હાથ કરવાની બાકી હતી. ત્યાં સુધી આ જીત અરધી હતી. સોરઠનાં રાજરાણીને પાટણની સભામાં લઈ જવાં હતાં. એણે જુદું બંધ રાખવાનો, રાજનું શખ રખડે એ અધર્મ થાય છે, એવો સાદ કરાવ્યો. રા' હણાયો છે. હવે જુદો અર્થ નથી. ચંદ્રચૂડ પણ મરાયો હતો. રાયધણ મળેવડી મોરચે હતો. બા દેવુભાને એણે કહેવરાવ્યું : બા દેવુભાને પગથી માથા સુધી ખાઈ ગઈ હતી. રા' પડ્યો હોય એમ એ માનતો ન હતો. પણ આ નાનકડા યુદ્ધની ભયંકરતાએ માઝા મૂકી હતી. આંહી તો અનેકનાં શખ રખડતાં હતાં. કેક કુંભરા ઉપરથી નીચે જઈ

પડ્યાં હતાં. રા'નું શય તો ખોળા કાઢવું જોઈએ. એણે સિદ્ધરાજનું વેણ સ્વીકાર્યું. થોડી વાર વિરામ થયો. યુદ્ધ બંધ રહ્યું.

લીલીબા ખીજ જ ક્ષણે ત્યાં રણક્ષેત્રમાં દેખાણી. એના ઉપર સૌ ભયંકર ફિટકાર વરસાવશે એ એને ખબર હતી. પણ એ તો ભાધને નામે મોટી પોક મૂકીને રડી. પછી એના શયની સિદ્ધરાજ પાસે માગણી કરી, દેવુભાને મળી. 'જુઓ ભા ! દેવુભા ! તમે રા'ના વંશવેલ્લાની અમર-વેલને ઓળખો છો. રાણી મેરાણીને એ માસનું પેટમાં પોટું છે, વારસ રા'ની ગાદીનો એ છે. આજ તક સ્થાયવશે તો અમરવેલ ફરી પાંખરશે. હું તમને એ કહેવા આવી છું !'

'હવે, લીલીબા ! મને ગલદાને કાં મૂરખ બનાવો ?' દેવુભાએ એનો વિશ્વાસ ન કર્યો.

'તમે પણ, ભા ! દુનિયાની હારે મને કળત લેખશો, એમ ? આ ગાદી ઉપર, આ ભોડકું, મારો ભાઈ લઈ આવ્યો કુંભારનું, એનું પોરું આવે, તે દી હું રા'ની દીકરી, મારી સાત પેઢી લાગે. તમે કાંઈ ઝાંઝ બોલ્યા નહિ. સૌ ચૂપ થઈ ગયા. ભાઈનું ઉધાધ ગયા. મારે બહેનને જીદીને કામો આ કરવો પડ્યો. હ્યો, આ તમને પેટછૂટી વાત કરી દીધી. મને કાંઈ ઈ સારું ને લાગ્યું હોય ! પણ હું કરું શું ? રા'નો વંશપરંપરાનો આખો વેલો બગડતો - તો, મારાથી એ જોવાણું નહિ. તમે જોઈ રહ્યા, ભા ! એટલે હું તો કહેવા આવી છું. તો, દેવુભા ! તમે છો, સોદુભા છે, જેસંજભાને મનાવીને ઈ રા'ના પોટાનો હક્ક રખાવો.

દીના ક્યાં દકાળ છે ? આણીકાર મજેવડી છોડે કે કોણ કાકો એને ઝોળખે છે ? આપણે ક્યાં એમાં નથી બાર વરસનાં ? ને ગઢ આ ક્યાં નથી ? ગરવો ગરનાર ?'

દેવુભા જમાનાનો ખાધેલ હતો. એને રા'નું આ ઊલ્લખ-પહાણા જુદા મધ્યું તો નો'તું. મેરાણી રાણીને દી ચડ્યા હોય ને એનો કાઠ વારસ રા'ની ગાદી ઉપર આવે, તો રા'નો વંશવેલો ચાલે. જે ચાવાનું હતું તે થયું. પણ હવે આ પોતે કહેવા આવી છે—એમ થાય તો જેસંગભાને રંગ દેખાડવાનો દી કોક દી આવે. દીના ક્યાં દકાળ છે ? તે દી પોતે રા'ના છોકરાને પડખે ધૂમતાં સાત સ્વર્ગનો આનંદ ભોગવે ! એની વૃદ્ધ કાયામાં આશાનો સંચાર થયો.

‘ લીલીયા ! જેસંગભા આપણને બનાવે છે ! ખંગારજી મરાયા ન હોય ! ખંગારજી તો અમર છે ! ’

‘ મારો ભાઈ એમ ગાંજ્યો તો નો જય—પણ હવે તો એ બધું સરખું નાં ? આપણે તો પાંદું મોંનો આધાર લઈને જ ધૂમવાનું રે'શે નાં ? આટલો આ આધાર ! ખંગારજીના જેવું એક શરીર ખીણમાંથી હાથ પડ્યું છે—એમ વાતું થાય છે ! ’

‘ આપણે સિદ્ધરાજને કહીએ. રાજનું શખ લાવો ! ’

‘ પણ ત્યાં સુધી કાંઈ ગાદી સૂતી રાખવી છે, દેવુભા ! તો તો વાત મારી જય નાં ? ઈ તો જાહેર આપણે કરીએ—એ ન કરે તો—કે રા'નો વંશવેલો ચાલે છે ! હજારો સોરહી એને આધારે તો ટકી રે'શે ! આપણે ક્યાં આ નવું છે ? ’

દેવુભાને લીલીની વાતમાં સચ્ચાઈ લાગી. રા'ની

ગાદીનો ઇતિહાસ એની સાક્ષી પૂરતો હતો. જરાક પણ આધાર હશે તો પાછું ઊભું થવાશે. ખેંગારજી દણ્યા હોય કે હેડમાં હોય—પણ આ જેસંખબા એને દમણાં તો સોંપે તેમ જ ન હતો. હવે જે પડ્યું છે તેમાંથી આ તક કાં ન પકડવી? રા' કોઈ નામનો પણ હશે, તો રાજ એક દી પાછું ધેર આવશે. તેનું વૃદ્ધ મુત્સદ્દી શરીર આશાના મંચારથી કાંઈક ઉત્સાહિત થયું. એને માથે એક દસકા જેટલું દ્રામ પડ્યું હતું. એની રાજભક્તિ નવી કસોટીએ ચડતી હતી. આ લીલીબા બનાવવા આવી હોય, તો એને પણ માખી બરાશે. એટલે જ્યદેવનો ચોખો દાખી જેવાનો એણે સંકલ્પ કર્યો : 'લીલીબા ! જેઈએ હવે—થું થાય છે તે.'

લીલીબા ત્યાંથી તરત સિદ્ધરાજને મળી. ધમસાણે એક બચાંકર સ્મશાન સરજી દીધું હતું. બેળંબેળાં એવી બીણલુનાથી થઈ ગઈ હતી કે, સેંકડો માણસો ત્યાં ખપમાં આવી ગયાં હતાં. પણ નાનેમોટે ડુંગરેથી દડીને નીચે જઈ પડનારનો ઢગલો પણ જેવોતેવો ન હતો. અધે તપાસ આતી હતી. પાલખીઓ ફરી રહી હતી. વૈદરાજને ધૂમતા હતા. સેવકો ફરતા હતા. વિરામકાલે દુશ્મનાવટ જાણે રહી જ ન હતી. હવે આજે ફરી યુદ્ધ થાય એ સંભવ ન હતો. સોલંકની ગદી ઉપર કાલે સવારે વહેલા ત્રાટકવાનો નિર્ણય થયો હતો. 'દરમ્યાન મજેવડી દરવાજા બેળાયાના સમાચાર આવી ગયા હતા. લીલીબાએ એ સાંભળ્યા હતા. તે હવે સોલંકીઓનો નિશ્ચિત વિજય જોઈ રહી હતી.

મહારાજ પાસે આવી ત્યારે ત્યાં કોઈ હતું નહિ. એક કામચલાઉ વસ્ત્રકુટીર્મ મહારાજ બેઠા હતા. એમનું ધ્યાન

રણક્ષેત્ર તરફ હતું. હજી ધાયલની ઝાળીઓ ને ખાટલા ને પાલખીઓ આવી રહ્યાં હતાં.

લીલીએ પ્રવેશ કર્યો. સિદ્ધરાજે એને ઓળખી. ગદી સોઢલની હજી અણનમ હતી. આ અત્યારે કેમ આવી એ એ સમજી ગયો.

‘મહારાજ ! અમે અમારું કર્યું. હવે મહારાજને મહારાજનું વેણ કરવું પડશે !’ લીલીખાએ કહ્યું.

‘દેશુભા, વિશુભા નથી આવ્યા, લીલીભાભી ?’

‘દેશુભા તો મહારાજના કામમાં જ હશે. હજી લોકમાં કેક વાત હાલે છે. ખેંગારજી તો અમર છે એમ માનનારા ક્યાં નથી ? જૂઠ્ઠનું જ હજી ઠેકાણું નથી ને હજી સોઢલની ગદી છે. એ ગદી છે, ત્યાં સુધી તો ખંભારજી અમર છે !’

‘અમર ? ખંભારજી તો ખિયારા—કામ આવી ગયા—ભારે થઈ. પણ થાય શું ખીજી ? આ એને મળી કોક એવા પગલાની !’

‘વિધિના લેખ કેને કહે, મહારાજ ? હવે શું કરવું છે એનું ?’

‘કેનું ?’

‘રાણકનું.’

‘એને પાટણુ લઈ જવાની.’

‘મહારાજ ! તે પહેલાં આંહીનું નક્કી થવું જોઈએ. હવે અમારું શું ?’

‘જુઓ, લીલીભાભી ! તમને હું વાત કહું. ખેંગારજી હજી હેડમાં છે. હડમાં રહેવાના છે. આંહી દેશુભા

બેસવાના. પછી ? તમારે વાત મનમાં રાખવી પડશે ? ’

‘ પણ તો તો—મહારાજ ! આ હડની વાત જ જવા દેજો ! એ તો હવે એમ ને એમ રાખજો. જુદામાં ખપ આવ્યા ! ’

સિદ્ધરાજે જોયું. ખેંગાર હણાયો નથી એની આને ખબર હતી. એણે હડની વાત કરી તો એને જરાય આશ્ચર્ય થયું નહિ. હજી એનો ખપ પડવાનો હતો. એણે એ જોઈ લીધું.

‘ આ તો વાત તમારા પૂરતી કરી છે, બાબી ! અમારા મનથી તો ખંગારજી હણાઈ જ ગયા છે. પણ આંહીં અત્યારે દેશુભાને બેસારશે—એટલે દેશ આખો તમારી વાંહે ધૂળ ઉડાડશે. આંહીં અમારો દંડનાયક બેઠો હશે, સૌને થાશે કે, આ તો રા’ ગયા, સા એને કંખતા હશે, તે વખતે વર્ધમાનપુરથી, દેશુભા ખડીચોક્કીએ રાજ લઈને પાછા ફરશે તો તારણહાર ગણાશે. તમે વિચાર કરો, બાબી ! હું તો હમણું શંખનાદ કરાવું ! અરે—પરશુરામ ! ’

પરશુરામ દોડતો આવ્યો. જયદેવ ઉતાવળે જાણે પોતે હમણું જ વાત કરી નાખવા માગતો હોય તેમ લીલીબા સામે જોઈ રહ્યો. લીલીબાને મહારાજની વાત ખરાબર મનમાં બેસી ગઈ. દેશુભા એ રીતે આવે તો જ ફાવે એ દેખીતી વાત હતી.

પરશુરામને જાણે કાંઈ ખીજ જ સમાચાર માટે મહારાજ બોલાવી રહ્યા હોય તેવું બતાવવા માટે એણે તરત જુદી જ વાત ઉપાડી લીધી. ! ‘ મહારાજની વાત તો ખરાબર છે. સોઢલને વશ કરવા માટે દેવુભાને મોકલશે

ત્યારે થશે !' લીલી બોલી.

‘દેવુભાને ?—’ સિદ્ધરાજે એનો મર્મ પકડી લીધો. પરશુરામની પાસે એને કાંઈ વાત ઉમેળવી ન હતી. મહારાજને તો એ જ જોષ્ટતું હતું.

‘દેવુભા વિના સોઢલ નહિ માને. અને એ નહિ માને તો, મહારાજ ! છ મહિના એ ગઢી એકલી ટકશે !’

‘પણ, દેવુભા ? એ કેમ માનશે ?’

‘તે વાત મારી પાસે છે. ખેંગારની રાણી—મેરાણી. એને એ માસ છે. મેં દેવુભાને એ કહ્યું છે. રા’નું નામ રહેતું હોય તો દેવુભાની રાજભક્તિ અચળ છે. એ એટલા માટે થમ્મને સોઢલને મનાવશે—ને સોઢલ માનશે. કાલે સોઢલને એ રીતે જિતાશે !’

જ્યદેવને લીલીની વાતમાં રસ પડ્યો : ‘તો તમે, બાબી ! દેવુભાને બરાબર તૈયાર કરો. અમે એને થામડીશું !’

લીલીયા રગ્ન લમ્મને ગમ્મ કે મહારાજે પરશુરામ સામે જોયું : ‘પરશુરામ ! તારે આંહી રહેવાનું છે. આંહી હવે કાંઈ રા’ નહિ હોય. તારે આંહીનું દંડનાયકપણું સંભાળવાનું છે. મેં તને એટલા માટે બોલાવ્યો ’તો. આ સોરઠીઓ નવો રા’ ને નવું જુદું જીભું કરવાના ! બસ, એ જ કહેવાનું હતું.’ પરશુરામ મહારાજને પ્રણામીને બહાર નીકળ્યો.

ત્યાં ઉદયન મહેતો આવતો હતો. દેશળ એની સાથે હતો. ‘છે મહારાજ ? પરશુરામ !’

‘કેમ કાકા ?’ પરશુરામ ઉત્સાહમાં હતો.

‘રા’ જરાક મળવા માગતા હતા !’

‘રા’? પરશુરામે તીક્ષ્ણતાથી પ્રશ્ન કર્યો. ‘રા’? કોણ રા’?’

ઉદયને એનો હાથ દાખ્યો: ધીમેથી કહ્યું: ‘ગાંડાભાષ! અધીરો શું કરવા થા’છ? ને પાણીએ મગ ચડતા હોય એ પાણીએ મગ ચેડવને—વાણિયાનો દીકરો થઈને. તું દંડનાયક છે, એ મારા બોલવાથી આજસી જાશ?’

‘તમને કોણે કહ્યું, કાકા?’ પરશુરામ ઉત્સાહમાં આવી ગયો.

‘કહે કોણ? તને કહેનારા!’

‘મહારાજ?’

‘હારતો!’

‘કાકા! મને મહારાજને હમણાં વચન આપી દીધું!’

‘ગાંડાભાષ! ને મળે તે જયજિતેન્દ્ર સમજને—લે, હવે હું જાઉં, રા’ ખોટી થાય છે.’ ઉદયન આંખ મારતો અંદર ચાલ્યો ગયો.

૩૭. અનિત ગઢીનો અનિત સ્વામી

સોઢલની ગઢી હજી અનિત હતી. એના ઉપર હલ્લો લઈ જવામાં એને ગૌરવ મળતું હતું. સિદ્ધરાજે એ વિચાર માંડી વાળ્યો. રાતે ને રાતે રા' ખેંગારને આંહીથી વર્ધમાનપુર તરફ મોકલી દેવાનો નિર્ણય થયો. ગઢીની કુર્બેશ રચના જોતાં ગઢી ચારછ મહિના રમતરમતમાં કાઢી નાખે એ લીલીઆની વાત સાચી હતી. અને રા'ની વાતમાં જરાક પણ કાચું કપાય તો ફરીને ઉપાધિ જીભી થાય. મુંગલ, ઉદયન, પરશુરામ, સજ્જન સૌ રાતે મળ્યા. મહારાજ જ્યદેવે પોતે જ ખેંગાર વિષે કરેલો નિર્ણય કહી સંભળાવ્યો. 'મુંગલ મહેતા ! સાથે કોણ જશે ? રા'ને લઈ જવો છે !'

સૌની દષ્ટિ ઉદયન ઉપર પડી. સ્તંભતીર્થ એ પાછો ફરે છે, એવી વાત તરત માનવામાં આવે. મીનલદેવીને પણ એ રુચ્યું. પણ જ્યસિંહદેવની ધમ્મજા જુદી હતી 'આપણે સત્વર જવું જોઈએ, મા !' તે બોલ્યો; 'સાંતૂ મહેતા અમે તે પછે પાટણનું નાક માલવાવાળાને કાપી લેવા દેશે ! હવે ત્યાં કોઈકે પહોંચવું જોઈએ. મુંગલને પોતાને જ જવું પડશે રા' સાથે !'

કોઈ કાંઈ ખોલ્યું નહિ. જ્યસિંહદેવનું મન માપવા મુંગલ શાંત રહ્યો. પરશુરામને કાંઈ કહેવાનું ન હતું. પણ સ્પષ્ટ રીતે ઉદ્યન એમાં મુંગલનો ગૌરવભંગ દીઠો. પોતાનું સ્થાન વધારે ચોક્કસ થતું તેણે જોયું. ‘મહારાજ! રા’ જનારો છે એટલે કોઈક જવાબદારે જવું તો પડશે. હજી એ હાથતાળી દે એવો છે! મહારાજની આજ્ઞા હોય, તો હું તૈયાર છું. મારે સ્તંભતીર્થ જવાનું એટલે નીકળી પડ્યો છું એમ ગણાશે. ને શંકા નહિ થાય!’

‘ઉદા! મા પોતે પાછાં ફરશે મુંગલ સાથે. અને મુંગલ મહેતા! તમે રા’ની સોનરેખને પણ સાથે ઉપાડજો. એટલે એનો કમળે સાખૂત રહે. રાજમાતા હવે સોમનાથની જત્રાએથી પાછા ફર્યાં એવો દેખાવ રરતે આખે રાખવો. મા! તમારે જવું પડશે. તો કોઈને કાંઈ જ વહેમ નહિ જાય. તમે જત્રા કરી સોમનાથની—ને પાછાં ફર્યાં છો. મુંગલ! તારા સિવાય કે મારા સિવાય રા’ને ન મોકલાય. ઉદ્યન જાય એમાં પણ શંકા પડે. અને રા’ તો — હવા ખાંધી રહે તો રા’ ખાંખ્યો રહે!’

ઉદ્યન જ્યસિંહદેવના નિર્ણય ઉપર વિચાર કરી રહ્યો. એમાં બંને વસ્તુ હતી. મુંગલને ગૌરવ આપવાની વાત હતી, તેમજ એને દૂર કરવાની વાત પણ હતી. નિર્ણય તરત જ કરવાનો હતો.

મુંગલ તે જ રાતે રા’ ખેંગાર સાથે ઊપડી ગયો. વર્દમાનપુર પહોંચીને જ્યદેવની એને રાહ જોવાની હતી. પૃથ્વીભદ્ર ને ઝાંઝણ, આડેસરને ધુઆઠો, એકબે મુકામ આગળ રહેવાના હતા. રાજમાતા જત્રાથી પાછાં ફરે છે

એ ઘોષણા સાથે સૌ ઊપડી ગયાં.

સિદ્ધરાજે ખીજે દિવસે જ દેવુભાને બોલાવ્યો. આવીને એ એક ખાજુ શાંત બેઠો. ડાસો રાજકેદી હતો. એના મનમાં રા' વિષે હજી શંકા તો હતી. પણ પરિણામ ગમે તે હોય, સોલંકીએ જે જમાવટ કિલ્લામાં કરી નાખી હતી, એમાં એથી ફેર પડે તેમ ન હતો. એ જમાનાનો ખાધેલો માણસ હતો. એણે કૈંક લીલીસૂકી જોઈ હતી. સિદ્ધરાજે એને કેમ બોલાવ્યો એ એ સમજી ગયો હતો. લીલીનાં વેળુમાં તો એને વિશ્વાસ ન હતો—પણ એણે રા'નો જરાક જેટલો આધાર મળતો હોય તો એ આધારનો લાભ ઉઠાવવામાં લાભ જોયો. એની આશાસૂષ્ટિને કોઈ અંત ન હતો. એ તો એવું સ્વપ્ન પણ સેવી રહ્યો હતો કે, રા'નો કોઈ વંશવેક્ષો પાંચેપાંદરે પાછો ઊભો થાય, તો એની પડખે એ નેવું વર્ષ પણ ઝઝૂમતો હોય ! સોઢલને સિદ્ધરાજે કહેવરાવ્યું તો હશે. સોઢલનો શો જવાબ હોય એ ડાસાથી અગ્નિયું ન હતું.

‘સધરાને જવાની ઉતાવળ લાગે છે,’ દેવુભા વિચાર કરી રહ્યો: ‘માલવા એને મૂકે તેમ નથી. ગજો ભૂલ કરે તો કરવા દેવી, એ તો પછી રા'નો વંશવેક્ષો છે ! કેસરીની જેમ ઊઠશે !’

‘દેવુભા !’ સિદ્ધરાજે કહ્યું : ‘મેં ઉદયનને બોલાવ્યો છે. હમણાં એ આવશે, તમારા સોઢલભા હજી જુદા હાંકે છે. હાંકે તો અમને વાંધો નથી—પણ હવે આ જુદા નહિ ગણાય. હવે તો એ સંહાર ગણાશે !’

દેવુભાને વાણીનો એક ભયંકર ઘા મારવાનું મન તો થઈ આવ્યું. પણ એણે જાતકાખૂ મેળવી લીધો. એ સમજી

ગયો વાતને—સોઢલની ગઢી પાસે આને હવે વખત કાઢવો નથી.

‘વાત તો, મહારાજ ! ખરાખર છે. સોઢલમાને કહે-વરાવી જુઓ !’

‘કહેવરાવ્યું તો ખરું—’

‘પછી ?’

‘એ માને છે કે ખેંગાર પડશે તો ગઢીની ધગ્ગ એની મેજે હેઠે જઈ પડશે !’

દેવુભા બોલ્યો : ‘મહારાજ ! ધણા એમ માને છે. સોઢલમા તો ખેંગારજીના પરમ ભક્ત રહ્યા !’

‘ખેંગારજી તો વીરગતિ પામ્યા છે, દેવુભા ! આકાશ-પાતાળ એક કરીએ છીએ એનું શય શોધવા એ તમે જાણો છો. પણ એના આ દુર્ગની નામના, અમારે મનને પણ એમ હતું, ને હજી છે કે — એ નામના એમ ને એમ રાખવી. સોઢલજી એ નહિ રહેવા દો. તમે ને ઉદયન મહેતો જાઓ, અને જુઓ, નહિ જ માને એમ લાગે તો પછી, અમે આવંતી કાલથી અમને સૂઝે એ કરીશું. ખીજું શું ? પણ પછી અમે જેમ ગઢ નહિ રહેવા દઈએ, તેમ રા’ના વંશવેલાનું કયાંય નામનિશાન પણ રહેવા નહિ દઈએ. એમાંથી આ વાત થાશે. તમે વૃદ્ધ છો. અનુભવી છો. લીલીસૂકીના જાણકાર છો. વિચાર કરી જુઓ.’

‘રા’ ખેંગારજીના કુટુંબકખીલા સૌ કામમાં આવી ગયા. પ્રભુ ! રા’નું લૂણ ખાધુંતું ઈ તમામ ખપમાં આવી ગયા. ચંદ્રચૂડજી આ મોરચે પડ્યા. મળેવડી મોરચે રાયધણજી ને ખીજ પડ્યા. ત્યાં તો સોથ વળી ગયો, પ્રભુ ! રહ્યો છું

એક હું...ને એક આ અમારા દેશુમા વીહુમા !’

‘દેશુમા વીહુમા તો બાળક ગણાય. રાજનીતિના જાણકાર તમે ! આમાં દેશુમા વિશુમાનું કામ નહિ ! તમે વળી જાણકાર રહ્યા રા’ કુટુંબના પણ.’

‘જાણકાર તો છું, મહારાજ ! પણ મારું વેણુ રે’ એમ હોય તો હું સોઢલમા પાસે જઉં. નકર તો જઈને ય હું શું કરું ? સોઢલમાને શેને આધારે પાછા વાળું ? કાંક મારી પાસે જોધએ નાં ?’

‘શું છે વેણુ ?’

‘જુઓ, મહારાજ ! અમારા રા’ કુટુંબ ઉપર તો આવી વીતતી આવે છે. ત્રણ ત્રણ રા’નો ચડતીપડતી જોતો આવ્યો છું. ઘોડિયામાં રમતાં જોયા’તા એને ચેલમાં બળતા જોયા છે. શરીર હાથે ને ભગવાન કરાવે ત્યાં સુધી આ ગરનારની છત્રછાયામાં રા’ની રખેવાળી કરવી છે ! મારો ઈ ધરમ. એક આ ખેંગારજી હાથતાળ દઈને મોઢા આગળ હાલી નીકળ્યા. પણ હવે એનો દખ્ખોખોય શું કરું ? ન્યાં મલક બેળાણો ન્યાં પછી મલકપતિ જિભો રિયે જોવા ? ઈ હાલી જ નીકળે નાં ? ઈ ને મા’રાજ ! મલકપતિનું મા’તમ આંધ હતું.’ દેવુમાએ છાતીએ હાથ લગાડ્યો. એનો સાદ જરાક ઠરડાણો, ડોસો થોડોક વિહ્વળ બન્યો.

‘જુઓ, દેવુમા !’ સિદ્ધરાજે ડોસાને શીત કરતો હોય તેમ કહ્યું. ‘ખેંગારજી તો વીર હતા ને વીર રહ્યા. હવે ને બાકી રહ્યું છે—એનું નામનિશાન, એ અમારે ટાળવું નથી. તમે સોઢલને સમજાવો !’

‘સમજાવું, બા ! મારું વેણુ નાખી જોઉં. બા સોઢલ

મારું વેણુ પાછું તો નહિ વાળે. એક રાણીજી છે ખંઘારજીનાં. એને દી ચડ્યા છે, મહારાજ ! ભગવાન કરે ને આ ગરનારનો રા'નો વારસો જાળવનારો કોક આવે. તો મારે ગલદેગઢપણુ વળી કામ મળ્યું ! મારી ઇ આશા છે. મહારાજ ! ઈ અરબકનો વિચાર કરે !'

‘કોણુ રાણી છે ?’

‘રાણી મેરાણી-એને દી ચડ્યા છે !’

‘પણુ તો પછી, દેવુભા ! દંડનાયક આંહીં સોલંકી-ઓનો રહેશે !’

‘તે બહે'ને રે' આપ ! અમારું તો આ બેઠણું સચવાય રા'નું એટલે બસ !’

દેવુભા જીડી સમજથી બોલી રહ્યો હતો. એના મનમાં તો એક હૃદયર મણુ કાઢના કોલસા જળી રહ્યા હતા. પણુ અત્યારે આ રીતે જ રા'ને ઘેર દીવો બળતો રે'શે. ને પછી પાછો એ તો રા'નો છોડરો. સિંહનાં કાંધ મોળાં હોય ? મલક પાછો ઘેર કરશે. આ સોલંકી પણુ ક્યાં અમરપટો લખાવી લાવ્યો છે ? ગઢ રે'શે અખંડ, તો રા'નું રાજ રહેશે !

સિદ્ધરાજ દેવુભાની રમત કળી ગયો હતો. એને તો અત્યારે આર્માથી સાંગોપાંગ બહાર નીકળી જવાનું હતું. દેવુભાની વાત દેશુભાને ગડમડિયું દેવામાં કામ આવે એવી હતી. અને આંહીં દંડનાયક હોય પછી કોઇ જીડે ત્યારની વાત ત્યારે ! તેણે મોટેથી કહ્યું : ‘દેવુભા ! રા'નો વંશવેશો અમારે ઉચ્છેદનો નથી. કોક દી એ હશે તો અમારા મંડળમાં શોભશે !’

‘હા—બા ! હું પણ એ જ કહું છું !’

‘એ વેણ તમારું અમારે સોમનાથસામે પાળવું. અર્ભક મને એનું હોય, એ તો ચાપણ છે. આ તો રા’નું છે. દંડનાયકની દેખરેખ નીચે ભલે મળે કરે !’

‘થયું ત્યારે. મહારાજનું એટલું વેણ હોય તો એને આધારે સોઢલભા વાળ્યા વળે !’

દેવુભાના અંતરમાં એક ખીજ વિચારસરણી પણ કામ કરી રહી હતી: ‘સાપનાં પેલાં એ બચોળિયાં દેહુભા ને વીહુભા—ઈ કાંઈ મારા એટા અમથા આ સધરાને પડખે લોટ્યા નહિ હોય ! ઈ એયને આ રખડાવવાનો ! ને લીલી ભલે ભેરવળપ કરતી ! ખેંગારજી હોય કે ન હોય, પણ આટલું તો એનું વેર વળશે !’

અને રા’ ખેંગાર એ તો સિદ્ધ છે. આણે ભલેને આજે એને વશ કર્યો. પણ એનું એક નાનકડું ચાપણું પાણી પીનારું પણ કોક રહેશે નાં, તો ધાંધણિયાં ધુણાવશે. ને એ વખતે જીવતા તો વળા મનેય લાવો મળશે—જુદ્ધ-ભૂમિ જોવાનો. ભગવાન એ દી પણ દેખાડશે !’

પોતાની વિચારમાળામાં એની પડખે ઉદયન ક્યારનો આવીને બેઠો છે એ એને ધ્યાન રહ્યું નહિ. ઉદયનના શબ્દે ડોસો, દિવાસ્વપ્નમાંથી, નેવું વરસે પોતે જુદ્ધમાં ધૂમી રહ્યો છે, એવી ભવ્ય મનોદશામાંથી જાગ્રત થયો.

‘કાં બા ! દેવુભા ! મહારાજે પાછું આપને સોંપ્યું છે. તમે બેગા છો એટલી મને ધરપત છે. બાકી તો, સોઢલ નયો વળગર કટકો છે ! છીપડવું જ છે નાં ?’

‘હા, બા ! હું તો તૈયાર જ છું ! મહારાજ આજા

આપે એટલે !' થોડી વાર પછી બંને ઊપડ્યા. ગદીએ બંને પહોંચ્યા. શબ્દ અંદર કહેવરાવ્યો. સોઢલ પોતે સામે લેવા આવ્યો. ધીમે ધીમે અંદરના ખંડમાં આવ્યા. ઉદયન જોઈ જ રહ્યો. રા' ખેંગાર પડ્યાનો જાણે આંહી શોક જ ન હતો. ખેંગારજીનું મૃત્યુ થયું એ ધોષણ આંહી કોઈએ સાંભળી જ નહિ હોય કે શું ? આંહી તો ચારે તરફ ભાટચારણો હજી રણધેરી બાનીમાં શૌર્યકથા કરી રહ્યા છે. હુંબરા ભરી દેતા દાસીઓના રાસડા રા'ના યશોગાન ગાય છે. રણભૂમિનો ઉત્સાહ આંહી એ નો એ છે. તેણે ધીમેથી વાત ઉપાડી: 'સોઢલભા ! રા' તો વીરગતિ પામ્યા. અને અમર થઈ ગયા. હવે તમે સૌ એમની ધર્મક્રિયામાં લાગો. મહારાજ પોતે એમાં રાજલક્ષ્મી વાપરતાં સંકેત નદિ રાખે એ કહેવા માટે અમે આવ્યા છીએ. રા'નું મરણ એ તો'

'જુઓ, મંત્રીરાજ ! તમને કાણે કહ્યું, રા' મૃત્યુ પામ્યા છે ? મહારાજ ?'

'ધોષણ કરાવી છે મહારાજ પોતે, નાહકનાં માણસ ન મરાય એટલા માટે તો. એમનો કેકાણ પોતે જાળવ્યો છે હજી. એવી જ એમની પાઘ જાળવી છે !'

'ત્યારે, ઉદયનજી ! તમે મક્કતનાં કીકાં ખાંડો માં !' સોઢલે જવાબ વાળ્યો: 'રા' જૂનોમઢના કહી પણ મરણ પામતા નથી ! રા' ખેંગાર—રા' અમર છે.' એણે ગદીની ધન તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો: 'જુઓ, આ ફરફરે !'

'આ ભા દેવુભા ત્યાં જ ધૂમતા'તા. મેં દેખ્યું હોય

ભલે તમે એ ન માનો. પણ આ દેખનારા પોતે રહ્યા !
એનું શું ?

‘રા’ ગિરનારના—એને મૃત્યુ ન હોય, મંત્રીજી !’
સોઢલે દઢ વજ્જર જવાળ વાળ્યો : ‘રા’ તો અમર છે. આ
જોયાં ?’ સોઢલે ચારે તરફની ગિરનારી કુંગરમાળા ઉપર
નજર ફેરવી : ‘આ પડે તો રા’ પડે !’ ઉદયને સોઢલની
દઢ વાણીમાં એનો ભીષણ નિશ્ચળ ટંકારવ સાંભળ્યો. આ
કદાપિ પણ ગદી નહિ છોડે !

ભા દેવુભા સોઢલની રાજભક્તિ જાણતો હતો : તેણે
ધીમેથી કહ્યું : ‘સોઢલભા ! વાણી તો તમારી, આપ ! સોએ
સો વસા સાચી છે. રા’ જૂનોગઢનો મેં તો કોઈ દી કોઈ મર્યો
જાણ્યો નથી ! એ તો, ભા ! આના જેવો—’ ભા ! દેવુભાએ
પણ ભીષણ ખડકોની સામે દષ્ટિ કરી : ‘અડગ, અજર
અને અમર ! એને માથે મરણ નહિ, ભા ! રા’ કોઈ
મરતા નથી !’

‘મહારાજે કહેવરાવ્યું છે, સોઢલભા ! ગદી સોપો
એટલે શાંતિ સ્થપાઈ જાય !’ ઉદયને બંને જોદ્ધાને વાતના
મૂળ વહેન ઉપર આપ્યા.

‘મસાણતી એમ નાં ? મુઝાં શાંતિ માણે, મંત્રીજી !
માણસ નહિ,’ સોઢલનો જવાબ આવ્યો. ‘આ ગદી, અમે,
અમારા કુટુંબકળીલા, ઢોરઢાંખર ને ઝાડપાન, પહણા,
પથ્થર ને ખડક, કાં તો સૌ ભેગા રહેશું ને કાં સૌ ભેગા
જાશું ! મહારાજને કહેજો, ગદીના નામનું આંહી દામોદર
કુંડમાં સ્નાન કરી નાખે ! ગદી આ મળે ત્યારે, બ્યારે
આંહી મુઝાંના ઢમલા થાય !’

દેવુભાએ તો રા'ના રજપૂતી રંગ જોયા હતા— સોઢલની ગઢી પાંચેપદરે પડે ત્યારે મહારાજ જયદેવના હાથમાં રાખનો ઢમલો જ આવે એ તો ચોક્કસ હતું. પણ એ તો આવ્યો હતો, પોતાનો એક જરાક જેટલો અમર આશા-તંતુ લઈને ! સોઢલમાને એ તંતુની જાણ કરવાની હતી. ઉદયનને એણે કહ્યું : ' મંત્રીજી ! તમે બેસો તો અમે બે'ક પેટછૂટી વાત કરી લઈએ ! '

ઉદયનને એમાં કાંઈ વાંધો લાગ્યો નહિ. આ કાંઈ થોડા દેહુમા વીહુમા હતા ? ને ભગવાન સોમનાથના શપથ હતા — સંધિની નિયમાવલિ જાળવવાના. તેણે કહ્યું : ' હા, બલેને, તમતારે વાતની ચોખવટ કરો ! '

સોઢલ ને દેવુભા અંદર ગયા. એક પાટ પડી હતી તેના ઉપર દેવુભા બેઠા. સોઢલ સામે ઊભો રહ્યો.

‘ સોઢલમા ! આ સધરાને ઝટ ભાગવું છે ! ’

‘ એટલે તો, પ્રભુ ! મેં આ ગઢી ટકાવી રાખી છે. એને ભાગવું પડશે. એ બલેને સાત સાગર તરે — આ તો ખાડી. એમાં એ ડૂબશે ! ’

‘ એની પાસે સેનનો પાર નથી, સોઢલ ! સાધનનો પાર નથી. ગઢી પાંચેપદરે વહેલીમેાડી પડશે ! પડશે એ ચોક્કસ. એ દગાખોર છે, હઠીલો છે. જોદ્દો છે. ને જાદુગર પણ છે ! હજી આમાં આંધ્ર બાબરું તો આવ્યું નો'તું ! ’
‘ બાબરુ પણ બલે લાવી જુએ. અમે પણ રા'ને નામે ખપી જઈશું. રા' જૂનાગઢના મરતા નથી. અમે ખપી જઈશું, તો કોક દી કોક, આવે વખતે, ખપવા નીકળશે ને રજપૂતી રહી જશે. કેસરિયાં તો આ ખડકે ખડકે ખડકયાં છે ? એની

કુંગરે કુંગરની બીધણ ખડકાવલિમાંથી મને તો રાતે એના જ ભણકારા આવે છે. હું ગદી નહિ સોંપું ! થાવું હોય ઈ થાય ! ’

‘ રંગ છે, સોઢલભા ! જય તમારો જગતમાં અમર રહી જશે. પણ, ભા ! સાચું બોલજો; તમને કાણ વધારે વહાલું ? રા ’ની રાજભક્તિ કે તમારો નકલંક જુદજય ! ’

‘ હું તો રા ’નો પહેલો. મારા જુદજયનો પણ પછી ! ’

‘ ભારે વેણ કહ્યું, સોઢલભા ! ખરેખરું કહી નાંખ્યું ! રાજભક્તિની વાત કહી, તંઈ સાંભળજો. જેવો તમને જુદનો જય ગમે છે, એવો અમને પણ ગમે છે. આ ખડકને તમે તો ત્રીસપાંત્રીસ વરસ થયાં જુઓ છો. હું એંશી એંશી વરસથી જોતો આવ્યો છું. એમાંથી તો, બાપ ! મેં એવા એવા મા કાલિની પિરદાવલિના છંદ ઊઠતા સાંભળ્યા છે કે, જેનાં તો સપનાં ય કોઈને ન આવે ! મેં તો એના ખડકને રા ’ના વિજોગે રોતાં સાંભળ્યાં છે ! પણ ભા ! સોઢલભા ! મેં આ રા ’ના વંશવેલોની એક ખુશી નિહાળી છે. એ વંશવેલો અમર છે. એને ખેદાન-મેદાન કરનારા ભલેને ખેદાનમેદાન કરી નાખે, એક પાવળું પાણી પીનારું, એનું કોક અરબક પણ, કયાંક પેટને અંધારે પડ્યું હોય નાં, તોય એક દસકો વીત્યે ગિરના કેસરી જેવું ઈ ત્રાડ દેતું ઊભું થઈ જાય ! હું તો ડોસલો છું. એંશીને આરે ઊભો છું. પણ મનેય આ વાતની ખાતરી છે. રા ’ જૂનોમઠનો અમર છે ! રા ’નું અરબક, સોઢલભા ! વળી. ઊભું થાશે. વળી કેસરી જગશે ! મેરાણી રાણીને એકબે

મૈનાનું ઓધાન છે, ઈ સાંભળ્યું ને આ સધરા પાસે હું નરમ થઈ ગયો છું ! મા કરશે મારી જોગમાયા મેં 'ર, તો ડાસલો ડાસલો કાં તો પાછો એને પડખે ધૂમું છું ! તમને જશ વહાલો હોય તો ભલે, ભા ! તમે કહ્યું તેમ રાજ બક્તિ વહાલી હોય — તો આ તક છે !'

‘પણ ભા ! રા’ ખંગારજી મર્યા હોય — હું એ માનતો નથી !’

‘હું કયાં માનું છે ? પણ ઈ ગમે તે હોય — આ જેસંધ હવે એને થોડા હમણાં સાંસતા મૂકવાનો છે ? તો ભલે ને એ ય બેટો સપનાં માણે કે આ સોરઠીને મેં છેતર્યા છે ! આપણે એક વખત રા’નું નામ તો ચાલુ રખાવી દ્યો — પછી દેખી લેવાશે ! દીના કયાં દુકાળ છે ?’

‘પણ આ ગદી તો, દેવુભા ! અનિત છે !’

‘તો ભલે, બાપ ! તમને વીરમતિ મળશે. તમારો પાણિયો પુગ્નશે. તમારી નામના થાશે. તમને વૌવારુ ઘૂંધટમાન આપશે, પણ બાપ ! સોઢલભા ! રાજ છોડવાં સે’લાં છે, કટંગકમ્પીત્રાની માયા છોડવી સે’લી છે, દેહ છોડવો સે’લો છે : જશ છોડવો અધરો છે ! રા’ને અમર એમણે રાખ્યાં છે જેમણે જશ છોડ્યા છે ! પાંચપંદર વરસ — દટાઈ જવું પડશે, ભા ! તો ઈમાં શું ? દટાઈ જશું ! આ ખડક અમથાં ઊભાં છે ?’

દેવુભાની વાણીથી સોઢલ ડાલી ગયો. એને વિચાર તો ખમ્યો. એણે પણ રા’ના પડી પડીને ઊભા થનારા પ્રતિહાસ જાણ્યા હતા. એના અર્બકની સેવા કરનારા અમર પુરુષોએ જ વંશવેલને જીવતી રાખી હતી. આજ

અત્યારે એ તક હતી. અને આ બાળુ એની જોદ્દાની અજિત કીર્તિ હતી. એને પસંદગી કરવાની હતી. તે એ પણ વિચાર કરી રહ્યા :

‘ અને તક આજે જ છે હો — સોઢલમા ! કાલ પછી ચર્ષિ રહ્યું ! ’ સધરા પાસેથી વેણુ લીધું છે અટલે કહ્યું છું.’

‘ દેવુમા ! તો તમે આ ગઢી સંભાળી ર્યો — હું નીકળી પડું ! ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ જ્યાં નશીય લઈ જાય ત્યાં ! ’

‘ એમ નો ’ય, ભા ! હું તો ખરું પાન. વાત તમને કરી છે થું કરવા ? મેં જોસંધમા પાસે અમૃતના ઘૂંટડા નથી પીધા, ભા ! ખોભો ભરી ભરીને ઝેર પીધાં છે. ઈ ઝેર પીવા તમે ચ બેળા હાલો, આપ ! જોસંધ આંધ્ર એનું દંડનાયકકું મૂકશે. અને આપણે ઈ ને ચ સંભાળવો પડશે — અને રા’ના ફેસરીને વારસો સોંપવો પડશે ! આ તો ભોંમાં ભંડારાઈ જવાવાળા વાતું છે, સોઢલમા ! તમારા વિના હું એકલો કેટલા દી ? ’

સોઢલે જવાબ ન વાળ્યો એનું મનોમંથન શરૂ થયું હતું. વાત સાચી હતી. એ એક ક્ષણ મૂંઝાયો. એની દષ્ટિ ચારે તરફના ખડકો તરફ ફરી વળી. પોતાની ગઢીના કોટ-કાંગરા ઉપર એક ક્ષણ સ્થિર ચર્ષિ ગઈ. એણે ભા દેવુમા તરફ નજર કરી. એની નજરમાં શોકનો દરિયો ભર્યો હતો. પણ એટલી જ સ્થિર, શાંત, દઢ, વજ્રર મુદ્રા હતી. તેણે ધીમે શાંત વિષાદભર્યા અવાજે કહ્યું : ‘ ચાલો, દેવુમા ! ’

ક્યાં જવું છે ? સધરા ? ’

દેવુભા એને સંમજી ગયો. તણે એને વાંસે, પ્રેમથી હાથ મૂક્યો : ' સોઢલભા ! આ તો બે ઘડીની રમત છે. હું તો આ * ત્રીજી રા 'ને બિમો થાતો બેઈ રહ્યો છું ! '

● પ્રજાધ્યયિતામણિ પ્રમાણે કુમારપાલના સમયમાં સોરઠના બેઠા સુંવર—[ડે. સુ. પ્રમાણે તો નવધણ] સામે હૃદયન થાતે ગયેલો. હૃદયન વૃક્ષાવસ્થાને લીધે આ લડાઈમાં ખપી ગયા. બેંગાર પછી બિસનારો આ એનો પુત્ર હોય એમ લાગે છે.

૩૮. જયજિનેન્દ્ર કહે, માંડાલાઈ !

મહારાજને દ્વારે પરશુરામને અત્યારે જોઈને
હિંદુનને આશ્ચર્ય થયું. એ જલદીથી સોઢલની વાત કરી નાખવા
માગતો હતો. તેણે પરશુરામને ત્યાં જોયો. ધીમેથી પૂછ્યું:
'શું છે, પરશુરામ ?' 'કાકા ! પૃથ્વીભટ્ટ આવ્યો છે. પાટણના
સમાચાર સારા લાગતા નથી !'

'કોણ ? પૃથ્વીભટ્ટ ? એ તો કાલે જ ઊપડ્યો હતો ને
મુંજલ સાથે ?' તેણે બહુ જ ધીરે કહ્યું.

બન્ને સોરઠી સાંભળે છે એ જોઈને એક ક્ષણ બન્ને
શાંત રહ્યા. એટલામાં કૃપાણુ આવ્યો: 'સોઢલભા આવ્યા
છે, પ્રભુ ! મહારાજ એમને ને દેવુભાને બોલાવે છે !'
સોઢલભા ને દેવુભા અંદર ગયા.

'કાકા ! પાટણના સમાચાર સારા લાગતા નથી !
પૃથ્વીભટ્ટ ગભરાટમાં હતો !'

'પણ એ ગયો ક્યાં ?'

'એ તો હવે પેલી બાજુથી — આંહીથી નહિ નીકળે !'

'શું કહેતો'તો એ ?'

'સાંત્ર મહેતાએ માલવાને નમતું આપ્યું લાગે છે—

હજી તો એની આગળના થોડા દેખાણા હશે ત્યાં જ !'

‘ હે ! ’

‘ હા. અને મહારાજ આને રૂદ્રરૂપમાં છે. ’

‘ ત્યારે જો, પરશુરામ ! કાલે પ્રભાતે જયદેવ મહારાજ જવાના એ ચોક્કસ. કાલે જ રાણુકને ઉતારશે એની મઢીમાંથી. તું આંહી દંડનાયક થાશે. આ સોઢલ આવ્યો છે, સોંપણી કરવા. તું આંહી દંડનાયક થાશે. પણ આ સોરડીઓ મનના છે મેલા, ચેતતો રહેજો. ને મેં તને શું કહ્યું હતું ? યાદ છે ? ’

‘ દેવુભાને મેં કાણીએ ગોળ વળગાડ્યો છે. જુદા હમેશને માટે બંધ કરવાં હોય તો આ બેઠણું ધર્મસ્થાન કરી નાખો. કોઈ તમારી સામું નહિ જુએ. જુઓ, વિમલમંત્રીને! અણુંદગિરિ ! દેવુભા પાસેથી હવે એ તું ઉપાડી લે ! ને તું આંહી છો ત્યાં કામ પૂરું કરી નાખ ! ’

‘ કાકા ! મને તો મહારાજનું ભારતસ્વપ્ન આવ્યા કરે છે ! ’

‘ જો, પરશુરામ ! એકધર્મ વિના એકચક્ર નહિ. આખું ભારતવર્ષ જયજિનેંદ્ર કરશે તો સમર્થ બનશે. કાશ્મીરી કેસરના ચંદ્રક પાસે કેક કેસરી ઢીલા પડ્યા છે. તલવાર કે તાર કોઈ એની પાસે કામ આવ્યાં નથી ! સંભારને વિમલમંત્રીને ! એને સામર્થ્ય ક્યાંથી મળ્યું ? જયજિનેંદ્રના અમૃતમાંથી. હું જાણું છું તારુ સ્વપ્નું. પણ પહેલાં જયજિનેંદ્ર બોલ, ગાંડાભાઈ ! ધર્મ હશે. તો બધું થાશે. આ જયદેવ પણ જયજિનેંદ્ર કરવાનો છે. એને વશ કરવા જનારો બિચલી પડે એવું છે. મુંગલ બિચલી પડ્યો. ’

પણ એને વશ થઈને — એને વશ કરાય ! આપણે જીવતા રહ્યા તો તું જોજે — આંહી આ ગુજરાતમાં — ને ભારતભરમાં જયજિનેંદ્ર એક જ રહેશે ! અને ત્યારે એનું બળ — અદ્વિતીય હશે ! ધર્મ વિના કયાંય દેશ ટક્યા છે ?

‘કાકા ! મને મહારાજે આંહી રાખ્યો છે દંડનાયક — પણ મારે તો મારું સ્વપ્ન છે !’

‘જો, મહારાજ તને એકલાને હવે નહિ. રાખે. એમને હિતાવળે પાછું ફરવું પડ્યું છે એટલે. સજ્જન મહેતો પણ આંહી હશે. તું છો. સજ્જન મહેતા છે. ભગવાન નેમિનાથનું આરસબેઠણું આંહી રચી કાઢે. આ છે ! વિમલજિરિ છે. પરશુરામ ! તને તો ભગવાને તક આપી છે !’

‘પણ આ જયસિંહદેવ ? એનું શું ? કાકા ! એની વાત ન્યારી છે.’

‘આવડે તો એ પણ જોયા કરે — સજ્જન મહેતો એ સમજી જશે. અને આ મહારાજને ડોલાવનાર સાધુ હેમચંદ્રાચાર્યને તે જોયા છે ? એમની વાણીએ તો કૈકને નિઃશસ્ત્ર કર્યા છે ! તું જોજે ને !’

‘કાકા ! મને મહારાજમાં એક લાગ્યું છે. એમને કોઈ નાની વાત ગમતી નથી ! અને એ કોઈને વશ થાતા નથી.’

‘એ પણ થાશે. સમય આવ્યે. સાધુ હેમચંદ્રાચાર્ય — એણે તો વિશ્વવ્યાપી સ્વપ્ન જોયાં છે એનું શું ? એની હથેળીમાં સૂર્ય ને ચંદ્ર રમે છે. આકાશના તારે તારાને એણે બોલાવ્યા છે. એની પાસે કંચન છે — કથીર, નથી, જયજિનેંદ્રી એ સાધુ, જયજિનેંદ્રી આ રાજા, જયજિનેંદ્રી તું સેનાપતિ, અને જયજિનેંદ્રી હું મહાઅમાત્ય અને જયજિનેંદ્રી પેલો

ત્યાગવદ્વીનો કુમાર—એને ગાંડાભાઈ ! મેં અમરતું સ્તમ્ભ-
તીર્થ નથી દેખાડ્યું—આખા ભારતવર્ષમાં પાંચ પાંચ પગલે
એક એક મંદિર ઊભું થતું હતું તો જોઈ રહ્યો છું ! અને
તે પણ મા આરાસુરીના ચંદ્રચેત આરસનું ! એ સામર્થ્ય
ઉપર તો તું ફરીને સમુદ્રગુપ્તનો એકચક્રી વૈભવ ઊભો
કરી શકીશ ! જયજિનેંદ્ર પહેલાં બોલ, ગાંડાભાઈ ! પછી
બધું થઈ રહેશે ! શસ્ત્રમાત્રનો આધાર એક જ છે :
ધર્મ ! અહિંસાને આધારે હિંસા જયશે. એકલી હિંસા
તો નરક દેખાડે નરક ! તું તારે આંહી મેં કીધું એ શરૂ
કરી દેજે ને '

એટલામાં સોઢલ ને દેવુભા બહાર આવતા લાગ્યા :
' મહેતા ! પરશુરામ ! ' જયદેવે પોતે જ એમને બોલાવ્યા.
જયસિંદેવની અધીરાઈ ઉદયન કળી ગયો. નક્કી પાટણમાં
કાંઈક પણ નવાજૂની છે.

' પરશુરામ ! તારે સોઢલભા સાથે જવાનું છે. ગઢીનો
કબજો સોઢલભા સોંપે—એટલે દરેકે દરેક સ્થળે સોલંકી
સૈનિક ગોઠવાઈ જાય—એ જોજો. ' જયસિંદેવે તરત
કહ્યું : ' સોઢલભા, ત્યાં રણવાસની ગઢીએ દ્વારપાલ બનીને
રહેશે. એ ને દેવુભા. આપણે એમનો માનમરતબો જાળવ-
વાનો. એ બધું પછી થઈ રહેશે. પહેલાં તારે ગઢી સંભાળવા
જવાનું છે. કૃપાણુ ! તું દેશુભાને બોલાવીને લાવ. '

કૃપાણુ નમન કરીને ગયો : ' મહેતા ! કાલે પ્રભાતે
પ્રયાણનો ઘોષ કરાવો ! '

' મહારાજ ! કાલે . . . '

' આપણે પાટણ જવાનું છે. ' સિદ્ધરાજે ઉતાવળે કહ્યું.

એણે ઝપાટાખંધ નિશ્ચયાત્મક વાણીમાં આજ્ઞા આપવા માંડીઃ
‘ રાજમાતા ગયાં. આપણે એમની સાથે થઈ જવા ઉતાવળ
કરીએ છીએ. અત્યારે જ ધોપણા કરાવો, ઉઠા મહેતા !’

ઉદયનને પરશુરામની વાત સાચી લાગી.

‘ અને પૃથ્વીભટ્ટ !’

પૃથ્વીભટ્ટ પાસેની વસ્ત્રકુટીમાંથી નીકળી આવ્યો.

‘ તું સોનરેખ ઉપર છો ?’

‘ હા, પ્રભુ !’

‘ પાછો અત્યારે ખંખેરી મૂક — કણ્ણીવતીમાંથી આશુક
મહેતો વર્ધમાનપુર આવે. વર્ધમાનપુરથી મુંગલ મહેતો
તો સીધા કણ્ણીવતી જશે. પરશુરામ ! તું ને સજ્જન
મહેતો — ખત્રે હમણાં આંદો રહેજો. આંદો તું દંડનાયક
છે. સંભાળજો સોરડીઓને. અને ઉદયન મહેતા તમે . . .’

પરશુરામ સાંભળવા તળેઉપર થઈ ગયો. ઉદયન પણ
પોતાના મહાભાગ્યને આવતું નિદાણા રહ્યો. પણ સિદ્ધરાજને
ઉદયનના સ્વપ્નની ખત્રે હતી. એણે ધીમેથી ઉમેર્યુંઃ ‘ મહેતા !
તમારી ઉપર મોટું જોખમ છે. અમારે માળવા જવું પડશે.
તે વખતે સ્તંભતીર્થને રેદું નહિ છોડાય ! તમારે ઉદયન
મહેતા ! હમણાં સ્તંભતીર્થમાં રહેવાનું છે. ’

‘ આ . . . હા !’ ઉદયનની છાતી એસી ગઈ.
મુંગલને આપ્યું હતું એવું જ ગૌરવ આણે પોતાને આપ્યું.
પણ મૂળ વાતને અધર લટકાવી રાખી. એણે સિદ્ધરાજ
વિષે સાંભળ્યું હતું. આજ એ અનુભવ્યું. કોઈએ કયાંય
સ્વપ્ને પણ ચિંતવ્યું ન હોય એવું કરવાની અસાધારણતા —
એના હરેક કાર્યને દોરી રહી હતી. એ જ અસાધારણ-

તાનું શાસન અતિ નાનકડી વાતને પણ દોરી રહ્યું હતું—
મંત્રીના અધિકારથી માંડીને માલવાની રણભૂમિ સુધી;
મોટી વાતથી નાની વાત સુધી. અત્યારે તો સાંતૂએ કાંઈક
એવું પગલું લીધું લાગે છે કે આણે એની હેડીના તમામને
પાટણમાંથી આધે કાઢ્યા જણાય છે. ‘પ્રભુ !’ તેણે હાથ
જોડ્યા : ‘સાંતૂ મહેતાએ પાટણથી . . .’ —

‘ખર મોકલ્યા છે, ઉદા ! આણે વેંત ભરાવીને
પાટણનું નાક કાપી દીધું માલવાવાળાને ! આપણે આંહીથી
હવે તત્કાલ બિડવાનું છે !’ તે એકદમ જ શાંત થઈ
ગયો. ઉદયન વિચાર કરી રહ્યો : ‘ત્યારે આણે આશુકને
બોલાવ્યો છે — એને જ હવે એ મહાઅમાત્યપદે મૂકશે.
પોતાને રાહ જોવાની હતી. કાંઈ ફિકર નહિ. એ એની
ભૂમિકા ઉપર જ હારશે. રાહ જોવી પડશે એટલું જ. મારવાડી
રાહ જોવામાં પાછો હરશે ?’

‘તો તો, પ્રભુ ! હું ઘોષણા કરાવી દઉં !’ તેણે
નમીને જાણે પોતાના દિલમાં કાંઈ ન હોય તેમ જવા માટે
અનુશા માગી.

એટલામાં દેશુભા આવ્યો. ‘દેશુભા ! તમે ને વિશુભા
આસો. આપણે રણવાસની ગઢી ઉપર જઈએ !’

‘કા કાકા !’ પરશુરામે બહાર નીકળતાં જ ઉદયનનો
હાથ દાબ્યો : ‘આણે તો ભારે કરી !’

‘શું ?’ ઉદાએ અજાણ્યાની પેઠે પૂછ્યું.

‘આશુકને કેમ બોલાવ્યો — વર્દમાનપુર ?’

‘મહારાજની વિજયસવારી પાટણમાં પ્રવેશે. પછી
પાટણમાં મહાઅમાત્યપદે કોણ ? તું આંહી રહો. હું સ્તંભ-

તીર્થ જવાનો. મુંઝલ કણીવતીમાં. સાંતૂને એક ક્ષણ પછી હવે ટકવા છે આ ? આ વિજયનો ઉત્સવ જ સુકાઈ જાશે ! માલવા ધા મારીને ભાગી ગયું. બીજું શું ? ’

‘ હું એ જ કહું છું ! હવે ક્ષેત્ર ત્યાં ઊઘડે છે ! અને એ વખતે તમે રતમ્બતીર્થમાં ને હું આંહી ! ’

‘ જો, પરશુરામ ! મેં તો ઘીનાં કૂપાં ઉપાડ્યાં છે. મેં તને કહ્યું હતું તે યાદ કરને. રાજા વિચિત્ર ત્યાં સુધી છે જ્યાં સુધી આપણે મૂખી છીએ. મેં તને કહ્યું — તું આંહી એ શરૂ કરી દે ને, ગાંડાભાઈ ! પછી બીજું બધું દેખી લેવાશે ! રાજા આ તારો, એ ય જયજિનેંદ્ર કરતો થાશે. એના વિના કોઈનો ઉદ્ધાર નથીને ! ’

૩૬. જોગમાયા

દેશુભા, વિશુભા અને સિદ્ધરાજ રણુવાસની ગઢીએ આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં જ દેવુભા અને સોદલ ત્યાં આવી ગયા હતા. હવે આ ગઢીની દોઢીએ એમણે મુકામ કરી દીધો. પરશુરામને સોદલે પોતાની ગઢી સોંપી દીધી હતી. દેવુભા રણુવાસગઢીને દરવાજે એક બાજુની દોઢીએ બેસી ગયો. સામે બીજી બાજુ સોદલ. પોતાના ઘોળા નિમાળા ઉપર હાથ ફેરવતો દેવુભા મનમાં ક્રૈક ઘોડા ઘડી રહ્યો હતો. એના હૃદયમાં ઊંડો વિષાદ હતો. આંખમાં ઝેર હતું. મનમાં ભીષણ નિશ્ચયનું બળ હતું. આ સ્થિતિને પણ તરી પાર ઊતરવાની એને આશા હતી. સામે દોઢીએ બેઠેલો સોદલ એ હજી જલવિહોળા મત્સ્યની અવસ્થામાંથી પૂરોપાધરો ઊભો થયો ન હતો. જેને બાલપણથી પોતે ગૌરવથી જોતો આવ્યો હતો, એ ગઢી સોંપી દેતાં એનું કાળજીનું કપાર્ક ગયું હતું. પણ એને દેવુભાની વાતમાં શ્રદ્ધા જાગી હતી. ભા દેવુભા એને કહી રહ્યો હતો : ‘સોદલભા ! વારાફેરા તો કેને નથી આવતા ? એમાંથી મારો સોમનાથ બગવાન પાર ઉતારવા-વાળો છે ! એને ય પોતાના ચોકીદારની પડી હશે ના ?

રા' સોરહતા, ભગવાન સોમનાથના દ્વારપાલ કહેવાય છે, તે કાંઈ અમરતા ? સોમેશ્વર ભગવાન ત્રિભુવનનો ધણી; અને રા' જૂનાગઢના—એ એના ગંડ—દ્વારપાલ; સૈનિક—ત્રિભુવનગંડ. પોતાના ચોકીદારનો વંશવેલો ભગવાન કરમાવશે ? તો તો થઈ રહ્યું નાં ? આપણને ભગવાને મોકો આપી દીધો. સોલંકીને આંધળો કરી દીધો. દસઘાર વરસ તો આ દોઢોએ આમ નીકળી જશે—' દેવુભાએ હાથની ચપટી વગાડી.

સોલંકે બદાર દષ્ટિ કરી. ત્રણ જણા કોક પગેપાળા આવી રહ્યા હતા. એમની પાછળ પાલખી લઈને ભોઈઓ આવતા હતા.

‘આ આવતો લાગે છે સધરો; દેવીને આંહીથી ઉતારવા આવ્યો લાગે છે !’

‘એ તો એના મેળમાં. ભા ! આ મઢીનો કપ્પજો લેશે. કપ્પજ વિનાનું કાંઈ નહિ રહેવા લે. એમ તો સધરો છે ! જોગમાયા માની જાય તો સારું.’

‘મારા ખેટા સાપના કણા—એ પણ ભેગા ને ભેગા કરતા લાગે છે ! આ પેલા દેવુભા ને વીલુભા !’

‘ફરી લેવા લો, સોલંકા ! એણે હજારો કાઢ્યું ન હોત, તો તો સધરો હજી સોનરેખમાં ગડગડિયાં ભાંગતો હોત ! પણ થાવા કાળ છે ને ? મારું ખેટું કાઢની જાણમાં નો રહ્યું રસ્તાનું, લે. આ એનું નામ છે ભાવિ ! આ ખેય ભેગા કાંસુડિયા કુલાય છે નાં—પણ એના નશીબમાં ભેરવ-જપ છે !’

‘સધરો આંઈ કપ્પજો મજબૂત રાખશે. કાં તો એમાં એમનો ઉપયોગ કરવાનો !’

‘રામ રામ કરોને, સોહુભા ! એને ખેયને તો પહેલાં પરખાવશે ! આપણે તો બળતા ઘરમાંથી આટલું ઉગારી લીધું એમ સમજો. ઇ તો ત્રિભુવનનાથની એના ગંડ ઉપર એક માયા અટલે. નક્કર સધરો આ માને ? માલવાવાળો પણ ફીક બરાબર ટાણે વાંઢે પડ્યો !’

‘સધરો હવે તો પોતાને ત્રિભુવનગંડ ગણાવશે નાં ?’

‘ઈ તો ગણાવે—ભલે ને ગણાવતો ! પણ સોમનાથ આપણું ઈ કાંઈ આળસે ? ભગવાન કરે તે આ અરભક આવે—પછી આપણે છું, ઈ આંઈ કબજે રાખવાવાળો છે, ને મારો નાથ, ૭ દશબાર પંદર વરસ તાવે ઈ તાવણી છે. સોહુભા ! હું તો જોતો આવ્યો છું. આપણે સાચક હથું—તો ગરનાર પાછો રા’ને ઘેર આવ્યો જ સમજો ને !’ દોઢી બહાર નજીકની અવરજવર સંભળાતાં બંને શાંત થઈ ગયા. સિદ્ધરાજ પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. દેવુભા ને સોહલ—એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના—શાંત નમન કરતા ત્યાં જિભા થઈ રહ્યા.

‘દેવુભા ! આ પાલખી આંઈ ભલે રહી,’ દેશુભા બોલ્યો : ‘મામીને ખબર કરીને અમે હમણાં આ આવ્યા !’

‘હા, બાપ ! અમે આંઈ જ બેઠા છઈ.’

‘ના, ના, એમ નહિ, દેવુભા ! અમે જલ્દીએ છીએ. તમે પણ થોડી વાર પછી ત્યાં જ આવી પહોંચો. એટલામાં હમણાં પરશુરામ આવશે. કાં તો આ આવ્યો.’

પરશુરામ આવી રહ્યો હતો.

‘ભલે, પ્રભુ ! અમે હમણાં આવીએ. . .’

સિદ્ધરાજ આગળ ચાલ્યો. દેવુભાએ સોહલ સામે જોયું. એની આંખમાં જોડી ઘેરી શોકરેખા દીધી. ‘સોહુભા !’ તેણે બહુ જ ધીમેથી કહ્યું : ‘આવા વખતનાં તો ફૂંડાં ને ફૂંડાં

બાપ ! મોઢે માંડવાનાં છે ! મારે ભગવાને પોતે પીધું છે ને ? તંઈ આપણે માનવી કોણ ? અમરવેલ કાંઈ અમથી પાંગરે, બાપ ! તમે ઝેરનાં ફૂંડાં મોઢે માંડો તંઈ તમારે આંગણે અમરવેલ ભીગે !’

‘મા જોગમાયાને ઉતારવાવાળો આ—ને આપણે આંહી—’

‘ઈતું’ નામ સમો—સમો જળવે ઈ સમરથ. સોદુભા ! જોગમાયા તો લોકમરજ્જદનાં જાણુકાર છે. પરચો બતાવે નહિ. બાકી, આ તમારું સધરું, નપાણિયા પાટણનું, ઈ બચારું—એને આંહીથી શું ઉતારવું ?’

‘લોકમાં કેણી રહી જાય, દેવુભા ! કે રા’ જૂનોગઢનો ટક્યો’તો પોતાની સમશેર ઉપર નહિ, જોગમાયાના સત ઉપર ! રા’ના જુદરંગને એવી કેણી ઝાંખપ લગાડે. મા એવું ન કરે !’

‘આપણે તો આ પણુ ઝટ હીમખીમ પતી જાય, સોદુભા ! અટલે જંગ જીત્યા ! નકર વળી કાંક બખડજતર થાય ને સધરાનું મન ફરે તો આ મોઢો માંડ મેળવ્યો છે ઈ ટળી જાય.’ એટલામાં દેશુભા પાછો ફર્યો હતો. ‘આ સરપનો કણો શું પાછો આવ્યો, સોદુભા ?’

‘દેવુભા !’ દેશજ આવી પહોંચ્યો હતો તેણે કહ્યું : ‘મહારાજે તમને જલદી બોલાવરાવ્યા છે હો—ત્યાં ગઢીએ ! અટલે પરશુરામજીને મહારાજ તમારા દેખતાં જ કહી દેશે. આ રાણીવાસની ગઢીએ તમારા બેનો ચોકીપહેરો રહેશે. ગઢી તો પરશુરામજી સંભાળી લેશે !’

‘હા, બાપ ! તમે હાલતું કરો—ત્યાં હું આ આવ્યો.’ ‘ન્યાં તો જોગમાયાનાં કામ છે, બેટા !’ પાછલું વાક્ય એના મનમાં ઘૂંટાઈને મનમાં શમી ગયું.

સિદ્ધરાજ, દેશુભા ને વિશુભા, રાણકદેવીની રણવાસ-
ગદીએ પહોંચ્યા. અત્યારે ત્યાં કોઈ દારપાલ હતો નહિ. ગદીનું
દાર પણ અંદરથી બંધ હતું.

દેશુભા આગળ વધ્યો. તેણે હડસેસો માર્યો. અંદરની
સ્મશાનવત્ શાંતિમાં કાંઈ ખસેલ પડી લાગી નહિ. દેશુભાએ
સાદ પાડ્યો.

એટલામાં અચાનક એક બાળુથી લીલીયા દેખાણીઃ
'દેશુભા ! તું—તું શું કરે છે ?'

'મહારાજ ત્યાં છે, બા !' દેશુભા તેની પાસે ગયો.
'ધીમે બોલજો. મામીને હવે આંહીથી હેઠે ઉતારવાનાં છે !
આ ગદીનો પણ કબજો લેવાનો છે !'

થોડેક દૂર એક ખાખરાના ઝાડ પાસે સિદ્ધરાજ
બિભેસો લીલીની નજરે પડ્યો.

લીલીએ કહ્યું, 'વિચાર તે કાંઈ કર્યો છે ? તું શું
બોલીશ ? શું કહેવા બનતો 'તો ? શી રીતે મામીને વાત
કહીશ ? આંહીં હજી કાંઈ વાત આવી નહિ હોય !'

'ઉઘાડો, મામી ! એમ—બાળુ શું ? મહારાજ પોતે
આવ્યા છે ! ગદી આપણે સોંપવાની છે !'

'અરે ઓટીવાર ! એમ તે તારી મામી બારણું ઉઘાડશે ?
તું આધો બા. વીલુને આવવા દે, વીલુને. વીલુભા ! તું આંઈ
આવી બા. હું કહું એમ બોલ !'

વીલુભા આગળ આવ્યો. તેણે લીલીની સામે બોલ્યુંઃ
'મા ! શું બોલવું છે ? કેમ બોલું ?'

'એમ બોલ કે સધરો તો ભાગ્યો છે, મામી ! અને મામા
આવી રહ્યા છે—બારણું ઉઘાડો ! તો બારણું ઉઘાડશે ! નકર

તો પાછાં માણસ લાવવાં પડશે ! ને ગોઠીરો થાશે. મહારાજને એ નહિ ગમે. ને તમારી કિંમત થાશે. ’

‘ પણ મહારાજ ત્યાં ઊભા છે ને, આ ! મહારાજ સાંભળશે એનું શું ? ’

‘ ભલેને સાંભળે ! તું કે ’ કે માલવાનું કટક પાટણ ઉપર આવ્યું છે ને સધરો ઊભી પૂંછડીએ ભાગ્યો નય છે. જો, સાંભળ, આ નગારું પણ સેન ઊપડવાનું જ વાગતું લાગે છે. ઝટ બોલી નાખ ! એટલે મેળે મેળ મળી નય ! ’

ઉદયનના સૈન્યપ્રયાણનો ઘોષ નીચેથી આવી રહ્યો હતો. એટલામાં એક કોઠક દાસી જેવીએ જરાક ડોકાખારીની તરડમાંથી બહાર દષ્ટિ કરી. એણે વીલુભાને દીડો.

‘ વીલુભા ! આ શું છે ? કેમ સેન ઊપડવાનું નગારું ? કોનું સેન ઊપડે છે ? ’ તેણે અંદરથી જ પૂછ્યું.

‘ ખબર નથી, લખુડી ! ભગવાને આપણી આખર રાખી. આ તો સધરો ઊભી પૂંછડીએ ભાગ્યો છે, ’ વીલુભા બોલ્યો. ‘ માલવાનું કટક છૂટ્યું છે પાટણ ઉપર એ સમાચાર આવ્યા, એટલે ભાગે છે ! મામા પોતે આ આવ્યા. શું કરે બેટો, મામા સાથે સંધિ કરવી પડી. જો આવે ! દરવાજો ઉઘાડી નાખ અલી— ! ’ લખુડી અંદર દોડતી અર્ધ હોય તેમ લાગ્યું. ઉદયનના સેનનો વધારે ને વધારે મોટો ઘોષ આવી રહ્યો હતો. રણવાસની ગઢીની આસપાસની ટેકરીઓ નીચે ચાલ્યા જતા મેદાની માર્ગમાંથી સોલંકી સૈન્યના પ્રયાણના પડધા વધારે ને વધારે મોટા થતા જતા આવી રહ્યા હતા. સોલંકીઓનું સૈન્ય તો ઊપડી રહ્યું છે એની ખબર કરતો નગારાનો અવાજ માજી રહ્યો હતો.

થોડી જ વારમાં અંદર હિલચાલ થતી હોય એમ દેશુભાને લાગ્યું. તે વધુ નજીક ગયો. ‘મામી ! તમે છો ? સધરો તો ભાગે છે. આ એનું સેનઉપડામણુ નગારું વાગે !’

‘કોણુ જોસલભા ભાગે છે ?’ રાણકદેવીએ અંદરથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. ‘તમે કયાંથી યુદ્ધભૂમિમાંથી આવો છો, દેહુમા ? શું છે જુદ્ધના સમાચાર ? જુદ્ધનું શું થયું ?’

‘ઈ તો, મામી ! અમે પે’લાં ભોળવ્યો સધરાને. ઈ કોઈનેય ખબર ન પડી. મામાનેય નો પડીને. એ આંઈ પેઠો તો ખરો આશાએ ને આશાએ, પણ પછી ધાંધો થયો. જાણ્યું કે, આ તો ભેય ભાઈ જખરા નીકળ્યા ! આપણે ફર્યા !’

‘કેમ ફર્યા ?’

‘ઈ તો ઈ લાગનો હતો, મામી ! મામા તો હજી જુદ્ધ કર્યા કરત. અમે તો આંઈ ભોલાવીને એને આંઈ જ ફરસાવ્યો. મગો અંદર તો પેઠો, પણ બહાર શી રીતે નીકળે ? ને અમને તો ખબર પડી અર્ધીતી કે માળવાવાળો ત્યાં આવ્યો છે. મગો આવ્યો તો ખરો, લાલચે ને લાલચે. એટલામાં સમાચાર મળ્યા હશે કે માલવાનું કટક આવ્યું છે પાટણુ ઉપર. એટલે પછી ધાંધો જ થાય નાં ? આંઈ રહી જાય તળમાં તો ! અટલે પછી જખ મામીને મામા ભારે સમાધાન કર્યું. ને હવે આ ભાગે છે, જુઓ, સાંભળો, આ નગારું એનું. આ મામા પોતે આવ્યા, હ્યો... બધી વાત કે’શે...’ ભોગળ બારણું બિઘડવાનો અવાજ થતો લાગ્યો. લીલી ઝડપથી એક તરફ થાતી નીચે સરકી ગઈ.

બારણું બિઘડ્યું. રાણકદેવી પોતે ત્યાં જ બિભી હતી. તેની દષ્ટિ દેશળ ઉપર પડી. અને એટલામાં તો તરત દેશળની

પાછળ થોડે દૂર ઊભેલા સિદ્ધરાજને એણે જોયો. રા' ત્યાં ન હતો. એ જરાક ચમકી ગયો. પણ એક પળમાં એ આખી વાત સમજી ગયો. દેશજને લાગ્યું કે હમણાં એ ગભરાટમાં ભાગશે—ખૂમાખૂમ કરશે—પણ એ ગૌરવથી જેમ ઊભી હતી તેમ જ ત્યાં ઊભી રહી.

‘એ કોણ જેસલમા આવેલ છે, દેશજ ?’ તેણે અત્યંત શાંતિથી પૂછ્યું : ‘રા’ ક્યાં છે ?’

‘હા . . મામી . . હા મા . . જુઓને !’ દેશજ લોચા વાળવા લાગ્યો.

અડગ ખડકની માફક રાણકદેવી હવે ત્યાં ઊભી જ રહી ગઈ. તેણે માથા ઉપરની લોખંડી જરાક સરખી કરી. સિદ્ધરાજને આગળ આવવો એણે જોયો. દૃઢ નિશ્ચયતાથી એ એની સામે જોઈ રહી હતી. સિદ્ધરાજ છેક પાસે આવ્યો. રાણકની તાત્કાલિક ઉપેક્ષા કરવામાં એણે વિનય દીધો. જાણે કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ એ બોલ્યો : ‘સોનલદે ! આ કુંગરગઢીએથી હવે તમારે નીચે ઊતરવાનું છે. સોલંકી સેન પાટણ જઈ રહ્યું છે. તમારે સૌને પણ પાટણ જવાનું છે. હમણાં જ દેશુભાએ વાત કરી નાં ? ઉતાવળે તૈયારી કરી લ્યો ! આંહી તો હવે પાટણનો દંડનાયક રહેવાનો છે !’

રાણકદેવી હતી તેમ શાંત, અડગ સ્વરથ ઊભી રહી. એની મુખમુદ્રામાં ક્યાંય ગભરાટ ન હતો. તેણે સ્થિર દૃષ્ટિથી એક ક્ષણવાર એની સામે જોયું.

‘પણ રા’ પોતે ક્યાં છે ?’ થોડી વાર પછી એણે દૃઢ શાંત અવાજે પૂછ્યું. એની ગૌરવભરેલી શાંતિમાં લેશ પણ કૃત્રિમતા ન હતી. એની આંખમાંથી વજ્રર જેવી નિશ્ચલતા પ્રકટી રહી હતી. એના મોંની એક પણ રેખા ઉપર, એક

જરા જેટલો પણ ભય આવ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ. ગિરનારી ખડકની જેમ એ અડગ હતી: જાણે એ જવાબ માગતી હોય—ને આ સૌ જવાબ દેતા હોય !

વિજયનો ને વિજયીનો ઉન્માદ એાસરી જાય એવી ભીષણ વનજર નિશ્ચલતા એનામાંથી ઊડી રહી હતી.

‘રા’ ? રા’ છે ત્યાં—એ પછી . . . જણાશે ! પરશુરામ !’ સિદ્ધરાજે પરશુરામને બોલાવ્યો.

‘એનું શું કામ છે, જેસલભા ? રા’ ક્યાં છે ?’ એની વાણીમાં હજી એ જ શાંતિ હતી. એ જ દઢતા હતી, એ જ ગૌરવ હતું. સિદ્ધરાજ જરાક ખંચાયો. એટલામાં દેવુભા પાછળથી આવી પહોંચ્યો હતો, તે આ દશ્ય જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ડુંગરાની કોઇ મહાન અધિષ્ઠાત્રી પાસે ઊભો હોય તેમ જ્યદેવ અત્યારે ઝાંખો લાગતો હતો. રાણકદેવી સૌને લઘુતાનું ભાન કરાવતી ત્યાં સીધી, શાંત, ખડક સમી, અડગ, એકત્રી, પ્રતાપી વિજયી બનીને ઊભી હતી. દેવુભા જરાક આગળ વધ્યો :

‘રા’ ખેંચારજી તો, મા !’ તેણે ભક્તિથી હાથ જોડ્યા: ‘જુદ્ધમાં કામ આવ્યા છે. ’ તેણે ધીમેથી કહ્યું: ‘રા’ તો રણમાં પડ્યા !’

‘કાણુ ? રા’ ?’ રાણકદેવીએ પ્રશ્ન કર્યો ને દેવુભા સામે જોયું. સોદહલ આગળ આવ્યો: ‘દેવીમા ! રા’ ખેંચારજી તો રણમાં પડ્યા, એમ કહેવાય છે !’ એક ક્ષણ રાણકદેવીની આંખ જરાક મીંચાતી સૌએ અનુભવી. પણ બીજી જ ક્ષણે એની દષ્ટિ—સામેના ભૈરવી ડુંગરાની શિખરાવલિ ઉપર જાણે સ્થિર મંડાઈ ગઈ હતી.

દેવુભા ને સોઢલ એ જોઈ રહ્યા. જયસિંહદેવને પોતાને એ દષ્ટિમાં કાંઈક અગમ્ય જણાયું. તે શાંત બની ગયો.

‘કોણ કહે છે, રા’ પડ્યા ?’ રાણક બોલી રહી હતી: એની દષ્ટિ હજી ત્યાં જ હતી: ‘કોણ એ બોલ્યું ? રા’ પડ્યા ?’ રાણકદેવીના ધીમા અવાજમાં જાણે કોઈની સાથે થતો હોય એવો વાર્તાલાપી રણકો હતો. પણ એમાં અગાધ શાંતિ હતી, અગાધ શક્તિ પ્રકટતી હતી. થોડી વાર એ બોલ્યા વિના એમ ને એમ સ્થિર દષ્ટિથી જોઈ રહી: પછી અચાનક એનું માથું જરાક હાલ્યું: ‘રા’ નથી પડ્યા. રા’ એમ ન પડે. રા’ પડે—તો આ ન પડે ?’ રાણકદેવીનો જમણો હાથ ગિરનારી ડુંગરમાળાને દેખાડતો લાંબો થયો. મહા-સામર્થ્યની રેખા જેવી એની અંગૂઠા પાસેની આંગળી સામેની ઉતુંગ શિખરાવલિની ટોચ દેખાડતી શે!બી રહી. પોતે જાણે કાંઈ વાણી ન બોલતી હોય, માત્ર હોઠમાંથી વાણી આવી રહી હોય, તેમ એ ધીમે દૃઢ શબ્દે બોલી રહી હતી: ‘તો તો આ પણ પડે !’ એની આંખ જરાક વિશાળ લાગતી હતી: હોઠ સહેજ ધ્રુજતા હતા. ભ્રમર જરાક વાંકો દેખાતો હતી: ‘રા’ પડે—ને આ ન પડે—એ કદાપિ ન બને !’ એનું નાનકડું માથું જરાક ધ્રુજી ગયું: ‘એ ન બને !’

પણ એ સાંભળતાં તો જાણે રાણકદેવીની વાણીનો વીજળીધ્રુજરો અનુભવતા હોય તેમ સૌ ચમકી ગયા. એક ક્ષણમાં ડુંગરા બાજુથી કાંઈક મોટો ખળખળાટ આવતો સંભળાયો. સિદ્ધરાજ સ્તબ્ધ બનીને જોઈ જ રહ્યો. સામેની ઉતુંગ શિખરાવલિની મોટી ભયંકર શિલાઓ, જાણે કોઈએ ધક્કો માર્યો હોય તેમ એને નમતી દેખાણી ! એને પડવા

માટે તોળાઈ રહેલી દેખાણી ! એક એક ક્ષણમાં એણે પોતાના તળેટીસૈન્યનો સર્વનાશ આવતો જોયો : પણ એટલામાં તે ચમકી ગયો. રાણકદેવીની એક તીણી ભયંકર ચીસ સંભળાણી.

‘ અરે . . રે . . રા ’ તે આંખો મીંચી ગઈ હતી. ‘ ગયા ! રા’ અ . . રે . . ! આ . . હા ! હા ! ગયા ! મારા રા’ ! રા’ ગયા ? ’

દેવુભા આગળ ધસ્યો : ‘ મા ! જોગમાયા મા ! આ તો તીરથનું થાનક. આમ ન હોય ! જુગજુગ જૂનું છે. મા ! જનવાનું ઠેકાણું જાશે અને મલકમાં ફેણી રહી જાશે ! રા’માં પાણી નોતું એમ કે’વાશે ! ’

રાણકદેવીની આંખ ઊઘડી ગઈ હતી. તે પ્રશાંત સ્થિર, બની ગઈ. દેવુભા સામે જોઈ રહી : ‘ શું છે, દેવુભા ? ’

‘ મા ! મલકમાં વાતું થાય, રા’માં પાણી નોતું. રાણીને આધારે ટક્યો ’તો એમ કે’વાશે, મા ! ગરનાર ખળભળે તો એમ કે’વાય મા ! ’

સિદ્ધરાજ જોઈ જ રહ્યો હતો. તેણે શું દીકું— એની એને કાંઈ ખમર ન રહી. દેવુભા શું બોલી રહ્યો છે એ પણ કાંઈ ખમર ન રહી. એણે રાણકદેવીને કાંઈ ન હોય તેમ બહાર નીકળતી જોઈ. એ બે પગલાં આગળ ચાલી : ‘ દેવુભા ! એવી કોઈ ફેણી નહિ રહે, ચાલો—આંઈ નંઈ—હવે ન્યાં ન્યાં—ચાલો . . . દેવુભા ! ક્યાં જવાનું છે ? ’

‘ મા ! . . મહારાજ જયસિંહદેવ . . માને પાટણમાં લઈ જવા આવ્યા છે ! ’

‘ સોનલદે ! ’ સિદ્ધરાજ બોલ્યો : ‘ રા’ હજી જીવે છે ! પાટણમાં છે. આપણે ત્યાં જવું છે ! ’

એક સહેજ મીઠું, જરાક હોઠની રેખા વાંકી વળે તેવું સ્મિત રાણકદેવીના ચહેરા ઉપર દેખાયું ન દેખાયું ને તરત લુપ્ત થઇ ગયું. સિદ્ધરાજને જવાબ આપ્યા વિના તે પોતે પોતાને કહેતી હોય તેમ મંદ અવાજે બોલી રહી હતી: ‘આંધ્ર નહિ . . આંધ્ર નહિ . . હવે તો ન્યાં . . .’

તે આગળ ચાલી. સૌ એને મારગ આપી રહ્યા. જય-સિંહદેવને આ એક નવો અનુભવ હતો. આંધ્રી વિજેતાને કોઇ સ્થાન જ ન હતું. પરાજિત રાજની રાણીના ગૌરવ પાસે સૌ ઝાંખા પડ્યા હતા. એની સામે નારીભાવે જોવાની બાણે શક્તિ જ સૌની નજ થઇ ગઇ હોય તેમ એ આગળ વધતી ગઇ, અને સૌ એની પાછળ ચાલતા રહ્યા. મઢીને દરવાજો પહોંચતાં જ પાલખી દેખાણી.

રાણકદેવી સૌથી આગળ વધી ગઇ હતી. દેવુભા ત્યાં બાંખો થઇને એના પગમાં પડી ગયો હતો: ‘મા ! કાંક વેણુ —કાંક વેણુ દેતાં જાવ.—જેને આધારે સમદર તરી જવાય !’

ધોમે, મિટ્ટો, સ્વસ્થ શબ્દ સંભળાયો: ‘રા’ જ્યારે જીવે, ત્યારે રા’ મરે ! ઊઠો. દેવુભા ! મારે છેલ્લું પડે છે !’

એની પડખે ઊભેલા સોદસે આ સાંભળ્યું, ને એ હાલી ગયો. તે એ હાથ જોડીને માથું નમાવતો, ભક્તિથી પ્રણામ કરતો ત્યાં ઊભો રહી ગયો.

‘ચાલો—દેવુભા ! હવે . . ખોટી થાવ મા. ચાલો, ક્યાં જવું છે !’

તે પાલખી તરફ આગળ વધી.

૪૦. રાણકદેથી તો ત્યાં હોય જ્યાં રા' હોય

જૂનાગઢથી બપોરે સોલકીદળ તો ક્યાંય પાછળ રહ્યું. જોજનવડિયા સાંઢણીએ ઉપર જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજ પોતે, દેશળ, વિશળ, રાણક અને થોડા બીજા આગળ નીકળી ગયા હતા. એને પોતાને પાટણમાં પહોંચી જવાની ઉતાવળ હતી. વર્ધમાનપુર થોડોક વિસામો લઈને તરત જ ત્યાંથી નીકળી જવાનું હતું. રા' ખેંગાર ત્યાં હશે, એટલે એને લઈને, આશુક મહામંત્રી, રાજમાતા મીનલ, રાણકદે' સૌ પાછળથી આવે એવી ધારણા એણે રાખી હતી. એ એકલો ઝપાટાખંધ આગળથી પાટણ પહોંચીને ત્યાંની સ્થિતિ જાણી લેવા માગતો હતો. સાંતૂએ માલવાને કેવાં કાંડાં કાપી આપ્યાં છે એની સાચી માહિતી હજી એને મળી ન હતી.

સોરઠના રા'ના પાટણપ્રવેશની ઘડીએ—આ વસ્તુની છાયા પડી જાય—એ એને ગમ્યું નહિ. એ પહેલેથી ખાતરી કરી લેવા માગતો હતો. લોકમાં છાપ તો એવી પડે કે જૂનોમઢ, હવે નાનકડું એ હાર્યું, પણ માલવા નાક કાપી ગયું, તેનું શું ? એવું હોય તો રા'નો પ્રવેશ જ ગુપ્ત કરાવવો.

ઝાલાવાડની સુકડી જૂખર લાલરંગી ભોં દેખાવા

માડી. સ્થાન (માત્ર)ના સૂર્યમંદિરની હવામાં લેરખાતી ધમ્મને એણે સાંઢણી ઉપરથી જ પ્રણામ કર્યાં. તે આગળ વધ્યો. વર્ધમાનપુરના ભોગાવાનો નીચો નદીકાંઠો નજરે ચડ્યો. જળનાં અનેક ઝાડનાં ઝુંડ વચ્ચે એણે સોલંકી-ઓની છાવણીને ત્યાં પડેલી દેખી. હવામાં ફરકતો તામ્રચૂડ ધ્વજ નજરે ચડ્યો. તેણે એ દિશા ઉપર સાંઢણી લેવરાવી.

તે સાંઢણી ઉપરથી ઊતર્યો, ન ઊતર્યો, અને એક વસ્ત્રકુટી પાસે ફેટલાંક માણુસોને ભેમાં થયેલાં દીઠાં. મુંગલને ઊતાવળથી સામે આવતો જોયો. એને કાંઈક ખનાવના ભણુકારા વાગ્યા.

મુંગલ પાસે આવી પહોંચ્યો. ‘ મહારાજ ! ’ મુંગલે ધીમેથી કાનમાં કહ્યું : ‘ રા ’ તો ગયા ! ’

સિદ્ધરાજ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એને જૂનોગઢની રાણી-વાસની ગઢી ઉપરની વાત સાંભરી ગઈ. રાણુકની વાણીને એ સંભારી રહ્યો. તેને આશ્ચર્ય થયું.

‘ ક્યારે આ બન્યું, મુંગલ ? બરાબર—ઘડી અને પળ બ્યાનમાં છે ? ત્યારે તું ત્યાં હતો ? અત્યારે ક્યાં છે રા ? ’

‘ એ તો ત્યાં વસ્ત્રકુટીમાં છે. ચંદનની ચિતા ભોગા-વામાં ખડકાય છે. મહારાજની રાહ જોવાતી હતી. આ કાલે બન્યું ! ’

‘ જખમ તો જોખમી ન હતો. વૈદ સાથે હતા ! ’

‘ કયે વખતે એ બન્યું ? ’

મુંગલે વખત આપ્યો. રાણુકદેવી બોલી હતી—‘ રા ’ ગયા ! ’ એની સાથે આ સમય બરાબર મળી જતો હતો. સિદ્ધરાજ એક પળ ઊડા વિચારમાં પડી ગયો.

દેશજી વિશજી પાછળથી આવીને ઊભા ઊભા વાત સાંભળતા હતા. તે એકખીખીની સામે જોઈ રહ્યા. દેશજી વિશજીને આંખની ધસારત કરી. વિશજી સિદ્ધરાજ પાસે સર્યો. 'કાકા!' તેણે ધીમેથી કહ્યું: 'તો તો આપણું કામ હવે સે'લું થઈ ગયું. અમે ખેંચ બાઈ કાલે જ પાછા ઊપડીએ !'

જયદેવ મહારાજને એના વાક્ય ઉપર તિરસ્કાર છટ્યો. છતાં એણે પૂછ્યું: 'ક્યાં?'

'જૂનોગઢ !'

'કેમ?'

વીહુભા મૂર્ખ હતો: 'હવે તો મહારાજ અમને બદલો આપશે નાં? રા' પણ ગયો !'

'હાં હાં... કૃપાણ !' મહારાજને આ બંને મૂર્ખની લાજરી અત્યારે ભયંકર રીતે ખૂંચી રહી. 'અરે! આ ઉદયન મહેતો પોતે આવ્યો, દ્યો...'

પોતાનું સેન પાછળ મૂકીને ઉદયન એકલો ઝડપી સાંઢણી ઉપર આગળ આવી પહોંચ્યો હતો. વર્ધમાનપુરમાં પોતે ન હોય—એ એને રુચું ન હતું. એણે આવીને મહારાજને પ્રણામ કર્યા.

'ઉદા !' મહારાજે એને એક બાજુ લીધો: 'આ દેશજી વિશજીને રવાના કરી દે !'

'ક્યાં પ્રભુ ? જૂનોગઢ ?'

'ના—એને સંધમાં કાઢો. પાછા આંહી આવે જ નહિ. એમનો ભરોસો નહિ. ને લીલીને પણ ત્યાં મૂકી આવો !'

‘પ્રભુ!’ ઉદયન સાંભળી રહ્યો.

‘કૃપાણને કહી દે. ચાર માણસ મોકલી દે લઈ નેવા એમની સાથે. રણમાં છોડીને આવે! એ આંહી માટે લાયક નથી!’ ‘દેહુભા!’ તેણે દેશુભાને કહ્યું: ‘આ ઉદા મહેતા તમને મુદ્રા આપે છે—તમે જાઓ એમની સાથે!’ ‘કાંઈ બન્યું છે. પ્રભુ?’ ઉદયને જતાં જતાં ધીમેથી કહ્યું.

‘રા’ ગયા! ઉદા મહેતા!’

‘હે!’

ઉદયન સમજી ગયો. આ મૂરખાઓએ ઉતાવળ કરી લાગે છે. અરે! લીલીબાના હીરા! તે એમની સાથે ચાલી નીકળ્યો.

જે વસ્ત્રકુટીમાં રાત્રું શયન રાખ્યું હતું તે તરફ જવા માટે સિદ્ધરાજ ઊપડ્યો. એના હૃદયમાં ભાર હતો. એક સમર્થ પુરુષ ઊપડી ગયાનો શોક હતો. પાટણપ્રવેશની એની વિનયપૂર્યનું હવે કાંઈ જ મહત્ત્વ રહેતું ન હતું.

એટલામાં રાણકદેવી જે સાંઠણી ઉપર બેઠી હતી— એ પણ આવી પહોંચી. મહારાજ આવ્યાના સમાચાર મળતાં—મહામંત્રી આશુક ત્યાં આવી ગયો હતો. ઉદયન પણ થોડીવારમાં પોતાનું કામ કરી પાછો આવી ગયો. રાણકદેવી આ તરફ આવી રહી હતી. સૌ એને આવતા જોઈ રહ્યા.

થોડી વારમાં તે પાસે આવી પહોંચી.

એક પળભર તો ફેણુ આને શી રીતે વાત કરે એની ગતાગમ કોઈને પડી નહિ. અત્યારે રાજમાતા આંહી હોય—એમ સૌ ધ્રમ્મી રહ્યા. આટલા બધા વિશાળ

જનસમુદાયમાં એકલી એક સ્ત્રીનો દેખાવ વિચિત્ર અશાંતિ જન્માવતો હતો. પણ રાજમાતા વર્ધમાનપુર ન રોકાતાં ઝીંઝુવાડા તરફ ભિપડી ગયાં હતાં. માલવાની હિલચાલ થાય તો બર્બરકને મહારાજ નદીબંધના કામ માટે ત્યાં ઉપાડી જાય—અને આંહી વાવતળાવનાં કામ અટકી પડે. એટલે ઝીંઝુવાડા બાળુ એક મીનલવાવ — શરૂ થઈ હતી, તે પૂરી કરવા માટે વર્ધમાનપુરથી જ રાજમાતા ઝીંઝુવાડા તરફ થઈને પછી પાટણ જવાનાં હતાં. બર્બરકને એમણે સાથે ઉપાડ્યો હતો.

અંતે જયદેવ મહારાજે કહ્યું: ‘મુંજલ ! રા’ની વસ્ત્રકુટી તરફ આપણે ચાલો. એમની ગંભીર માંદગી હોય તો... અને સોનલદેને પાસેની વસ્ત્રકુટીમાં—’

રાણકદેવી સૌની સામે જોઈ રહી, તેનામાં ન સમજી શકાય એવો શાંત પ્રતાપ દેખાતો હતો: ‘જેસલમા !’ એણે કહ્યું. એના એ વિચિત્ર સંબોધને મંત્રીઓ ચમકી ગયા. સિદ્ધરાજ પોતે જરાક અશાંત થઈ ગયો.

‘જેસલમા ! રાણકદેવી તો ત્યાં હોય જ્યાં રા’ હોય. રા’ ક્યાં છે ?’

એનો સ્વરથ, શાંત, દૃઢ અવાજ સૌના કાનમાં બેસી ગયો. મહારાજ વિના કોઈ પ્રત્યુત્તર આપે એ ધૃષ્ટતા હોય તેમ સૌને લાગવા માંડ્યું.

‘રા’ તો સોનલદે ! વીરગતિ પામ્યા છે !’ જયદેવે કહ્યું.

‘ક્યાં—ત્યાં છે ?’ રાણકે સામેની વસ્ત્રકુટી તરફ દષ્ટિ કરી.

‘હા!’

‘ચાલો, હું પણ જઈ — પછી હેટું પડી જશે —’

જાણે કંઈ જ બન્યું ન હોય તેમ એ ધીમેથી શાંત મતિએ આગળ ચાલી. તે આગળ હતી — સૌ — સિદ્ધરાજ પણ — પાછળ ચાલતા હતા. વિજેતાઓ પણ જાંખા પડે એવી આ શાંત તેજસ્વિતાનો વિરલ પ્રસંગ બની રહ્યો હતો.

તેણે વસ્ત્રકુટીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે રાંની પાસે જઈ ને તેની સામે બિભી રહી.

એણે એકે ચીસ પાડી ન હતી. એકે આંસુ એના નેત્રમાં દેખાયું ન હતું. વ્યવ્રતાની એકે રેખા ત્યાં પ્રકટી ન હતી. એના આ મૃદુતાભરેલા દૃઢ પ્રતાપે સૌને આશ્ચર્ય-મુગ્ધ કરી દીધા.

રા’ જાણે શાંત નિદ્રામાં પડ્યો હતો. એની સુંદર કેશવાળી હજી ક્યારેક હાલીને બ્રમ ઉત્પન્ન કરતી હતી, એટલી તાજગી ત્યાં ઝળકી રહી હતી. એક ક્ષણભર રાણકદેવી એની સામે જોઈ રહી—જોઈ જ રહી. એની જાડી ઘેરી પ્રતાપી કરુણાએ, સૌનાં નેત્રોને શોકભારે નીચાં નમાવ્યાં. સૌ આસપાસ ગુપચુપ બિભાં રહી ગયાં હતાં. એક પણ શબ્દ બોલીને આ શાંતિનો ભંગ કરવો — એ પાપ જણાતું હતું. એમ ને એમ થોડી પજો ચાલી ગઈ.

અચાનક એણે જાંચે જોયું. વસ્ત્રકુટી બહાર બૂખરો જાંખો ભોગાવાનો તીરપ્રદેશ દેખાતો હતો. એક ક્ષણ રાણકની દૃષ્ટિ ત્યાં સ્થિર થઈ ગઈ. એની મુખમુદ્રામાં એક પ્રકારનો પ્રકાશ પ્રકટતો સૌએ જોયો.

‘ ભોગાવો ! ’ તેણે ધીમેથી સહેજ હોઠ ઉપાડીને માંડ સંભળાય એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો.

મુંઝવે હાથ જોડ્યા. ઉદયને હકારાત્મક ડોકું ધુણાવ્યું.

‘ રાણકદેવી તો ત્યાં હોય — જ્યાં રા’ હોય . . રા’ હોય ’ તે ધીમેથી બોલી: એના મોંમાંથી કાવ્યવાણી નીકળી પડી:

‘ વઢી તઉં વઢવાણુ, વીસારતાં ન વીસરઘ
સોનઘ ફેરા પ્રાણુ, ભોગાવહિસિઉ ભોગવ્યા ’

અને તરત ત્યાં ભોગાવાના જલપ્રદેશમાંથી, કાંઠાની બૂખરી ભોંમાંથી, ઝાડપાન, ધાર, ટેકરા, ને ખાડામાંથી, ઉપર આકાશમાંથી, એનાથી પણ ઊંચે છેક નભોમંડળમાંથી, નીચેથી, ઠેકાણે ઠેકાણેથી, આમિના કણ વહેતો હોય એવો જિનો પવન વાવા લાગ્યો.

ધૂમકેતુની 'યુગદર્શન ગ્રંથમાળા'

જીવનચક્ર

શ્રી ધૂમકેતુનાં સંસાર, સમાજ અને સાહિત્ય
ઉપરના ચિંતન લેખોનો અભિનય સંગ્રહ
સયા રૂપિયા

સર્જન અને ચિંતન

શ્રી ધૂમકેતુની શૈલીનાં ઉચ્ચત્તમ શિખરો નિહા-
ળવા માટે આ પુસ્તક 'જોષ્ઠજવું જોષ્ઠએ' 'સેનાની
નર્મદ' જેવા લેખો એમાં પ્રગટ થયા છે.
૨૫૬ પૃષ્ઠ બે રૂપિયા પાકું પૂઠું

ત્રિભેટો

નવી વાર્તાઓના આ સંગ્રહ વિશે કાંઈ વિશેષ
કહેવાપાણું હવે રહ્યું નથી. દોઢ રૂપિયા

રંગકણુ

શુભ પ્રસંગે ભેટ આપવા લાયક,
અત્યંત મનોરમ શૈલીમાં લખાયેલાં
સુંદર સચિત્ર વિચાર મૌક્તિકાનું પુસ્તક
બે રૂપિયા

જલખિંદુ

ધૂમકેતુની જલખિંદુની ગદ્યશૈલી ગુજરાતી
સાહિત્યમાં હજી સુધી અજોડ રહી છે. એમાં
વિરલ પ્રસંગનું મનોરમ નવલિકા જેવું
રૂપાંતર પામેલું ભાવનાશીલ સુંદર ગદ્ય છે.
ત્રણ રૂપિયા

પગદંડી

પ્રવાસવર્ણનોનું આ પુસ્તક વાંચનાર ધડીભર
પોતાનું સ્થળ ભૂલી ગિરનાર, નૈનીતાલ,
દાર્જિલિંગ, હિમાલય, નર્મદાના આરસ પહાડો,
ભુવનેશ્વરમાં વિહરે છે. ત્રણ રૂપિયા

‘ધૂમ કેતુ’ની યુગદર્શન ગ્રંથમાળા

રાજમુગટ [બીજી આવૃત્તિ] મહિલકા અઢી રૂપિયા	સાડાચાર રૂપિયા
અનિતા સાડાચાર રૂપિયા	પરાજય સાડાચાર રૂપિયા
વાચિનીદેવી સાડાચાર રૂપિયા	જયસિંહ સિદ્ધરાજ સાડાચાર રૂપિયા
ચૌલાદેવી સાડાચાર રૂપિયા	રાજસંન્યાસી સાડાચાર રૂપિયા
કર્ણાવતી સાડાચાર રૂપિયા	રાજકન્યા સાડાચાર રૂપિયા
તાણખા મંડળ પહેલું ત્રણ રૂપિયા	તાણખા મંડળ બીજું ત્રણ રૂપિયા
તાણખા મંડળ ત્રીજું ત્રણ રૂપિયા	તાણખા મંડળ ચોથું ત્રણ રૂપિયા
પ્રદીપ બે રૂપિયા	પાનગોષ્ઠી બે રૂપિયા
પડછાયા સવા રૂપિયા	અવશેષ અઢી રૂપિયા
હેમચંદ્રાચાર્ય અઢી રૂપિયા	હંડી કુરતા ને બીજાં નારકો દોઢ રૂપિયા

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તા : : અ મ દા વા હ

